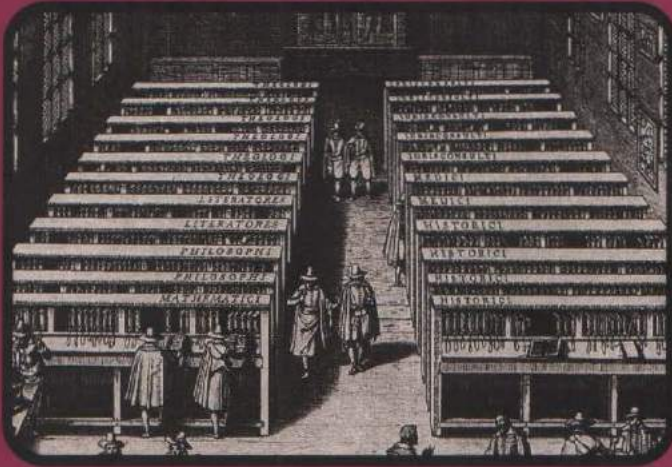

KURAM

BİLGİNİN TOPLUMSAL TARİHİ

PETER BURKE

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI'NIN
DESTEĞİYLE YAYIMLANMIŞTIR

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayındır

Valikonağı Cad. 57/2
80220 Nişantaşı/İstanbul
Tel: (0212) 233 21 61 - Faks: (0212) 234 32 90
www.tarihvakfi.org.tr
yayin@tarihvakfi.org.tr

Özgün Adı
A Social History of Knowledge

© Peter Burke, 2000
İlk basımı 2000 yılında Polity Press-Blackwell Publishers Ltd.
tarafından yapılmıştır.
© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001

Yayına Hazırlayan
Ayşe Ozil

Kapak Resmi
J. C. Woudanus, Leiden Üniversite Kütüphanesi, 1610.
(Gravür: W. Swancnburgh)

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

İstanbul, Ağustos 2001

PETER BURKE

GUTENBERG'DEN DIDEROT'YA
BİLGİNİN TOPLUMSAL TARİHİ

GRONINGEN ÜNİVERSİTESİ'NDEKİ (HOLLANDA)
VONHOFF KONFERANSLARININ İLK DİZİSİNDEN

Çeviri
Mete Tunçay

K U R A M 6
TARİH VAKFI YURT YAYINLARI 118

Peter Burke, Cambridge Üniversitesi'nde kültür tarihi dersleri vermektedir. Emmanuel College üyesidir. Kitapları arasında, *Culture and Society in Renaissance Italy* (1972, 4. baskı 1999), *Economy and Society in Early Modern Europe* (1972), *Venice and Amsterdam* (1974, 2. basım 1994), *Popular Culture in Early Modern Europe* (1978, 2. baskı 1994) [*Yeniçağ Başında Avrupa Halk Kültürü*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1996], *The Renaissance* (1987) [*Rönesans*, Babil Yayıncılık, İstanbul, 2000], *Historical Anthropology of Early Modern Italy* (1987), *The French Historical Revolution* (1990), *New Perspectives on Historical Writing* (1992, 2001), *The Fabrication of Louis XIV* (1992, 2. basım 1994), *History and Social Theory* (1992) [*Tarih ve Toplumsal Kuram*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, 2. baskı 2000], *The Art of Conversation* (1993), *The Fortunes of the Courtier* (1995), *Varieties of Cultural History* (1997), *The European Renaissance* (1998), *The Italian Renaissance* (1999), *A Social History of the Media* (2001) vardır.

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Bu kitap, en azından kırk yıldan beri, ikincil kaynakların yanı sıra, erken yeniçağ metinlerinin de incelenmesine dayanmaktadır. Dipnotları ve kaynakça modern yazarların yapıtlarına ayrılmış olup, birincil kaynaklar metnin içinde tartışılmaktadır. İncelememiz bireylerden çok, yapılar ve eğilimler üstüne odaklanmış olmakla birlikte, böyle bir konuyu yüzlerce isim anmadan tartışmak olanaksızdır. Okuyucular, metinde adı geçen her kişinin yaşam yıllarıyla kısa tanıtımını dizinde bulabileceklerdir.

Burada yayımlanan çalışma, içinden birçok makaleden başka, Cambridge, Delphi, Leuven, Lund, Oxford, Peking, Sao Paulo ve St. Peterburg'ta verdiğim konferans ve seminer bildirilerinin çıktığı uzun erimli bir projenin sonucudur. Uzun süre tıkırdadıktan sonra, Groningen Üniversitesi'nde Vonhoff Konferanslarının ilk dizisini yapmak üzere davet edilmemle bu tasarım kaynama noktasına erişti.

Groningen'de bana baktığı ve 13. ve 14. yüzyıllarda bilgi sistemindeki değişikliklerin önemini anımsattığı için Dick de Boer'a özel şükran borçluyum. Daniel Alexandrov'a, Alan Baker'a, Moti Feingold'a, Halil İnalçık'a, Alan Macfarlane'e Dick Pels'e, Vadim Volkoff'a ve Jay Winter'e çeşitli yardımları için, Joanna Innes'e de –henüz yayımlamadığı– Britanya hükümetinin enformasyon kullanmasıyla ilgili bildirisini görmeme izin vermesinden ötürü teşekkür ediyorum.

Müsveddemin kimi bölümleri üstüne yaptıkları yorumlar nedeniyle Chris Bayly'e, Francisco Bethencourt'a, Ann Blair'e, Gregory Blue'ya, Paul Connerton'a, Brendan Dooley'e, Florike Egmond'a, José Maria Gonzáles García'ya, John Headley'e, Michael Hunter'a, Neil Kenny'e, Christel Lane'e, Peter Mason'a, Mark Phillips'e, John Thompson'a ve Zhang Zilian'a borçluyum. Eşim Maria Lúcia da bütün müsveddeyi okudu ve bazı faydalı tuhaf sorular sorduğu gibi, düzeltmeler de önerdi. Bu kitap ona adanmıştır.

İÇİNDEKİLER

I. GİRİŞ: BİLGİ SOSYOLOJİLERİ VE TARİHLERİ	1
II. BİLGİYİ SAHİPLENMEK: AVRUPALI AYDINLAR	18
III. BİLGİYİ KURMAK: ESKİ VE YENİ KURUMLAR	33
IV. BİLGİYİ YERLEŞTİRMEK: MERKEZLER VE ÇEVRELER	53
V. BİLGİYİ SINIFLANDIRMAK: DERS PROGRAMLARI, KÜTÜPHANELER VE ANSİKLOPEDİLER	81
VI. BİLGİYİ DENETLEMEK: KİLİSELER VE DEVLETLER	116
VII. BİLGİYİ SATMAK: PİYASA VE BASIN	149
VIII. BİLGİYİ EDİNMEK: OKUYUCUNUN PAYI	177
IX. BİTİRİRKEN: BİLGİYE GÜVENMEK VE BİLGİDEN KUŞKULANMAK	198
SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA	215
DİZİN	249

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ: BİLGİ SOSYOLOJİLERİ VE TARİHLERİ

Bilinen herhangi bir şey, onu bilene, her zaman sistemli, kanıtlanmış, uygulanabilir ve doğruluğu besbelli gibi görünmüştür. Her yabancı bilgi sistemi de, aynı biçimde, çelişkili, kanıtlanmamış, uygulanamaz nitelikte, hayali ya da gizemli görünmüştür.

Fleck

Bugün, hiç değilse bazı sosyologlara göre, profesyonel uzmanların ve onların bilimsel yöntemlerinin egemen olduğu bir “bilgi toplumu”nda ya da “enformasyon toplumu”nda yaşıyoruz.¹ Bazı iktisatçılara göre de, bilgi üreten ya da bilgi yayan uğraşların genişlemesinin damgasını taşıyan bir “bilgi ekonomisi”nin ya da “enformasyon ekonomisi”nin içindeyiz.² Bilgi aynı zamanda önemli bir siyasal sorun da olmuştur: Enformasyon herkese açık mı olmalı yoksa özel mi tutulmalı sorusu, bunun bir meta mı yoksa toplumsal fayda mı sayılması gerektiğine dayanmaktadır.³ Geleceğin tarihçileri, 2000 yılı dolaylarındaki dönemi pekala “enformasyon çağı” diye adlandırabileceklerdir.

Bilginin böylelikle sahne ışıkları altına girdiği bir zamanda, garip bir biçimde, filozoflar ve başkaları bilginin güvenilirliğini gitgide daha köktenci bir edayla ya da en azından gitgide daha yüksek sesle sorgulamaya

1 Wiener (1948), 11; Bell (1976); Böhme ve Stehr (1986); Castells (1989); Poster (1990); Stehr (1994); Webster (1995).

2 Machlup (1962, 1980-84); Rubin ve Huber (1986).

3 Schiller (1986, 1996).

başlamışlardır. Bizim keşfedildiğini düşünmediğimiz şeyler, şimdilerde sık sık, “icat edilmiş” ya da “kurgulanmış” diye anlatılıyor.⁴ Ama hiç değilse, filozoflar da zamanımızı bilgiyle ilişkisi içinde tanımlamakta iktisatçılara ve sosyologlara katılıyorlar.

Ancak, çağımızın bu soruları ciddiye alan ilk çağ olduğunu düşünmekte çok acele etmemeliyiz. Enformasyonun metalaşması (VI. Bölüm’de tartışılacağı üzere) kapitalizm kadar eskidir. Hükümetlerin nüfus hakkında sistemli olarak toplanmış enformasyon kullanmaları, eski tarihtir (özellikle eski Roma ve Çin tarihi). Bilginin iddialarına kuşkuyla yaklaşmak ise, en azından eski Yunan filozofu Elis’li Pyrrhon’a kadar geri gider.

Bu sözlerin amacı, kaba bir devrim kuramının yerine eşit ölçüde kaba bir süreklilik kuramı koymak değildir. Bu kitabın başlıca hedefi, günümüzün özelliklerini, uzun dönem boyunca ortaya çıkmış olan eğilimlerin ışığında daha kesin olarak tanımlamaya çalışmaktır. Güncel tartışmalar, tarihçilerin çoğu kez geçmiş hakkında yeni sorular sormalarına yol açmıştır. 1920’lerde enflasyonun yükselmesi, fiyatlar tarihinin ortaya çıkmasını sağlamıştı. 1950’lerdeki ve 1960’lardaki nüfus patlaması da, demografi tarihinin araştırılmasını teşvik etmişti. 1990’larda da bilgi ve enformasyon tarihine duyulan ilgi artmıştır.

Toplumdaki bilgi ögesinden, bunun tamamlayıcısı olan karşısına, bildedeki toplumsal ögeye geçelim. Bu kitabın bir ereği de, tek bir deyimle betimlenebilir: “Bildiklikten çıkarma” (*defamiliarization*). Umudumuz, Rus eleştirmen Viktor Şklovski’nin *ostranenie* dediği şeyi sağlamaktır; yani bildik olanın garip görünmesini, doğanın keyfi sayılmasını olanaklı kılan bir çeşit mesafe koyma.⁵ Amaç, bizi (yazarı da, okuyucuları da eşit ölçüde) içinde yaşadığımız bilgi sistemi hakkında –geçmişteki değişen sistemleri tanımlayıp çözümleyerek– daha bilinçlendirmektir. Bir kimse bir sistemde yaşadıkça, onu “sağduyu” diye görür. Ancak karşılaştırma yoluyla, bunun başkalarının yanında bir sistem olduğu anlaşılabilir.⁶ Polonyalı bilimadamı Ludwik Fleck’in bir keresinde dediği gibi, “Bilinen herhangi bir şey, onu bilene, her zaman sistemli, kanıtlanmış, uygulanabilir ve doğruluğu besbelli gibi görünmüştür. Her yabancı bilgi sistemi de, aynı biçimde, çelişkili, kanıtlanmamış, uygulanamaz nitelikte, hayali ya da gizemli görünmüştür.”⁷

Bireylerin doğru ya da bilgi olduğuna inandıkları şeylerin toplumsal

4 Berger ve Luckman (1966); Mendelsohn (1977); Ziman (1978); Luhmann (1990).

5 Bourdieu (1984); krş. Ginzburg (1996, 1997).

6 Geertz (1975); krş. Veblen (1918).

7 Fleck (1935), 22; krş. Baldamus (1977).

ortam tarafından belirlendiği değilse bile etkilendiği düşüncesi, yeni bir görüş değildir. Erken yeniçağda –yalnızca üç tane ünlü örneği analiz– Francis Bacon’ın kabile, mağara ve pazaryeri “putlar”ı, Giambattista Vico’nun “ulusların kibiri” (yani etnosantrizm/ulus-merkezcilik) üstüne söyledikleri ve Charles de Montesquieu’nün çeşitli ulusların yasaları, iklimleri ve siyasal sistemleri arasındaki ilişkiler üstüne incelemeleri, başka başka yollardan, hep, aşağıda (s. 211’de) daha ayrıntılı olarak tartışacağımız, bu temel sezgiyi anlatmaktadırlar.⁸ Yine de, bir sezgiden örgütlü ve sistemli incelemeye geçiş, çoğu kere, tamamlanması yüzyıllar alabilecek güç bir iştir. Şimdi “bilgi sosyolojisi” denilen alanın öyküsü, hiç kuşkusuz, böyle olmuştur.

BİLGİ SOSYOLOJİSİNİN YÜKSELİŞİ

Örgütlü bir girişim olarak bilgi sosyolojisinin ortaya çıkması, 20. yüzyılın başlarına kadar geriye gider.⁹ Daha kesin söylemek gerekirse, üç ayrı ülkede, Fransa, Almanya ve ABD’de en azından üç benzer girişim olmuştur. Özellikle bu üç ülkede, niçin bilgi ile toplum arasındaki ilişkilerin merak edildiği sorununun kendisi, bilgi sosyolojisinin ilginç bir sorunudur.

Auguste Comte tarafından “bilginin bir sosyal tarihi”nin, “isimler olmayan bir tarih”in yapılmasının çoktandır savunulduğu Fransa’da, Emile Durkheim ve izleyicileri, başlıca da Marcel Mauss, uzam (mekân) ve zaman, kutsal ve din-dışı, kişi kavramı vb. gibi temel kategorilerin ya da “ortaklaşa tasarımlar”ın,^{*} bir başka deyişle insanların onları kullandıklarının farkına varmadıkları kadar temel tutumların toplumsal kökenlerini araştırmışlardı.¹⁰ Burada yeni olan, gezginlerin ve filozofların daha eski yüzyıllarda bazen sözünü ettikleri “ilkel” kategorilerin sistemli olarak incelenmesiydi; bir de, toplumsal kategorilerin, doğanın dünyasına yansıtıldığı, böylelikle şeylerin sınıflandırılmasının insanların sınıflandırılmasını ürettiği yolundaki genel sonuçtu.¹¹

Ortaklaşa tasarımlarla bu Durkheimci ilgilenmeden önemli birtakım araştırmalar doğmuştur: Eski Yunan üstüne birçok çalışmanın yanı sıra, Fransız Sinolog Marcel Granet de Çin düşüncesindeki temel kategoriler hakkında bir kitap yazmıştır.¹² Benzer bir biçimde, iki tarihçi, Marc

⁸ Mannheim (1936); Stark (1960).

⁹ Merton (1941).

^{*} *Collective representations* terimini Ziya Gökalp “maşerî ter’iler” diye çevirmişti! -ç.n.

¹⁰ Durkheim ve Mauss (1901-2).

¹¹ Worsley (1956); Lukes (1973); Lamo de Espinosa, González Garcia ve Torres Alberca (1994), 205-26.

¹² Granet (1934); krş. Mills (1940).

Bloch ile Lucien Febvre, “ortaklaşa zihniyetler” ya da paylaşılan varsayımlar üstüne ünlü çözümler yapmışlardır. Bloch Fransa ve İngiltere krallarının sağlama güçleri bulunduğu inanışı hakkındaki çalışmasında, Febvre de o zaman tanrıtanımazlığın düşünülemez olduğunu ileri sürdüğü, 16. yüzyıldaki “inançsızlık sorunu”nu araştırırken bu yaklaşımı benimsemiştir.¹³

ABD’de, en çok gösterişçi tüketim (*conspicuous consumption*) ve “serbest zamanı olan sınıf” (*leisure class*) kuramlarıyla tanınan Thorstein Veblen, bilgi sosyolojisiyle de ilgilenmişti. Gerçeklikle bizim gerçeklik hakkında söylediklerimiz arasındaki karşılıklık (mütakabiliyet - *correspondence*) varsayımlarını eleştiren iki pragmatist filozoftan Charles Peirce’in eski bir öğrencisi, John Dewey’nin de meslektaş olma niteliklerine yaraşır bir biçimde Veblen, doğrunun sosyolojisine meraklıydı. Özellikle de, belirli toplumsal grup ve kurumların bilgiyle ilişkisini araştırmıştı. Bu alana üç önemli katkıda bulunmuştur.

Bu katkılardan, 1906’da yayımlanan birincisi, çağdaş uygarlık içinde bilimin yerini irdelemiş ve kendi deyimiyle, çağdaş “bilgi tapısı”nın, insan-biçimli (antropomorfik) açıklamalar yerine, kişileri işin içine karıştırmayan (*impersonal*) açıklamalar yapma eğiliminin endüstri ve makina teknolojisindeki gelişmelerin bir sonucu olduğunu ileri sürmüştür. Amerikan akademik çevreleri üstüne incelemesinde Veblen, sosyolojinin fenerini üniversite sisteminin karanlık köşelerine tutmuş ve akademisyenleri, “papazlar, şamanlar, büyücüler” gibi diğer “gizli (esoterik) bilgi” bekçileriyle karşılaştırarak, bu gizli bilginin, “dışarıdaki herhangi birinin gözünde niteliğini, kapsamını ve yöntemini grubun yaşam alışkanlıklarından aldığı besbelli olmakla birlikte” o grup içinde evrensel gerçek sayıldığını belirtmiştir.

Nihayet, “çağdaş Avrupa’da Yahudilerin düşünsel açıdan baskın durumda olmaları” üstüne bir denemesinde (1919) Veblen, bu ağır basmanın ya da yaratıcılığın en ziyade tam da birçok Yahudinin Hristiyan kültürüne özümlemekte bulunduğu 19. yüzyıl içinde ortaya çıktığını vurgulamıştır. Anlatmak istediği nokta, bu özümlemenin henüz tamamlanmadığı, birçok Yahudi aydının kendi kültür miraslarını reddederken Yahudi olmayanlarını de henüz tam olarak benimsemedikleriydi. İki kültür dünyasının ara sınırındaki konumları, onları “koşulların zoruyla” kuşkucu hale getirmişti (bkz. aşağıda, s. 33-34); çünkü kendi kabilelerinin putları “yıkılmış”tı, Yahudi olmayanların putlarını kabul etmek için de herhangi

bir dürtü duymuyorlardı. Çevrelerindeki kültürde veri sayılan düşüncelerden kopmuş bulunmaları, bu Yahudi kökenli aydınların yenilik yaratıcısı olmalarını sağlamıştı.

Son örnekte, Veblen'in sezgisi hiç şüphesiz kendi marjinal konumundan geliyordu; bu konum kısmen kendisinin istediği bir şeydi, ama kısmen de gününün Amerikan aydınları arasında alışılmamış bir etnik ve toplumsal art-alan olan, Norveçli köylü göçmenlerin çocuğu olmasının bir sonucuydu.¹⁴ Tipik bir biçimde, "yabancı" Veblen ardında kesin anlamıyla bir okul (ekol) bırakmamış, ancak aşağıda (bkz. s. 10) göreceğimiz gibi, birtakım izleyicilere esin kaynağı olmuştur.¹⁵

Bu dönemde Almanya'da, bazen Karl Marx'ın fikirlerini izleyerek bazense bu fikirlerden saparak, düşünceler sosyolojisine daha çok ilgi duyuluyordu. Örneğin, Max Weber'in "Protestan Ahlakı" (1904 yılında yayımlanmıştır) dediği şey üstüne yaptığı çalışmalar, bu değer-sistemini ekonomik sonuçları açısından bir kuram olarak önermenin yanı sıra, toplumsal bağlamına da oturtmaktaydı. Öyle sunulmamış olmakla birlikte, bürokrasi kuramı (bkz. s. 118-19) aynı zamanda bilgi sosyolojisine de yapmış bir katkıydı. Almanya'da başka sosyologlar, başlıca da Max Scheler ve (meslek yaşamına Macaristan'da başlayıp İngiltere'de son veren) Karl Mannheim, Weber'le aşağı yukarı aynı dönemde, fikirlerin toplumsal olarak "konumlandırılmış" olduklarını ve dünya görüşleri ya da "düşünce biçimleri (üslup)" tarafından belirlendiklerini ileri sürmekteydiler. Bu düşünce biçimleri dönemlerle, uluslarla ve (Scheler için değil, ama Mannheim için) kuşaklarla ve toplumsal sınıflarla ilişkiliydi.

Örneğin, Mannheim 18. ve 19. yüzyıllarda gelişen iki Avrupa düşünce biçimini karşılaştırmıştır. Bir yanda, toplumu değişmeyen bir akıl açısından yargılayan, liberal ve evrenselci Fransız biçemi vardır. Öte yanda ise, dünyayı sürekli değişme içinde görmek ve yaşananları akıl ya da din yerine tarihle anlamlandırmak anlamında "tarihselci" ve tutucu Alman biçemi yer almaktadır. Mannheim bu biçemlerden herhangi birini övmek ya da yermek istememiş, yalnızca verili bir grubun toplumsal çıkarlarının o grubun üyelerini toplumsal yaşamın belli birtakım yanlarına karşı duyarlı kıldığını belirtmekle yetinmiştir. Onlar, belirli bir "ideoloji"yi bu temel üzerine kurarlar.¹⁶

Yine de, Mannheim'a göre, aydınlar "görece sınıfsız bir tabaka" oluş-

14 Veblen (1906, 1918, 1919); krş. Lamo de Espinosa, Gonzáles Garcia ve Torres Albero (1994), 380-86.

15 Veblen (1918), 1-2.

16 Mannheim (1927).

tururlar. Onlar, Mannheim'ın Alfred Weber'den (daha. ünlü olan Max Weber'in kardeşi, ama kendisi de önemli bir sosyolog) ödünç aldığı bir terimle “boşlukta yüzen bir intelligentsia”dırlar (*freischwebende Intelligenz*). Onların toplumdan görece bağımsız (*detached*) olmaları –ki, Mannheim'ı eleştirenler, onun “görece” nitelemesini bazen unutmaktadırlar– toplumsal eğilimleri başkalarının yapabileceğinden daha açık seçik bir biçimde görmelerini olanaklı kılmaktadır.¹⁷

Garip görünen bir tanımlamayla ve hiç kuşkusuz kamuoyunu şaşırtmak niyetiyle, girişimlerine “bilgi sosyolojisi” (*Soziologie des Erkennens, Wissensoziologie*) adını veren, Alman grubu olmuştur. Bu alanda hâlâ görece az çalışma yapılmış olmakla birlikte, bilisizliğin (cehaletin) bir tarihini ya da sosyolojisini yapma fikri, görece daha kolay kabul edilebilirdi.¹⁸ Francis Bacon'ın yapmayı denediği gibi, doğruyu keşfetmemizin önündeki engellerin toplumsal bir çözümlemesini de kabul etmek zor değildir. Daha rahatsız edici olan fikir, bilginin sosyolojisidir, çünkü bilmek, filozofların bir “başarı fiili (edim anlamında değil, dilbilgisi terimiyle)” dedikleri şeydir: Bildiklerimiz, inandıklarımızdan farklı olarak, tanımları gereği doğrudur. Karl Marx'ın ve Friedrich Nietzsche'nin önerdikleri türden, doğrunun toplumsal bir açıklamasını yapma fikri, Michel Foucault'nun 1980'lerde giriştiği “doğru rejimler” tartışmasının gösterdiği gibi, hâlâ kamuoyunu şaşırtma gücünü taşımaktadır. 1990'larda, 17. yüzyıl bilimi üstüne bir kitaba, “doğrunun toplumsal tarihi” adını koymak, hâlâ bilinçli bir kışkırtmaydı.¹⁹

BİLGİ SOSYOLOJİSİNİN YENİDEN CANLANMASI

Bu kayda geçecek başlangıçlardan sonra, yukarıda tartışılan her üç ülkede de bilgi incelemeleri kurumuş ya da en azından, sosyolojinin diğer alanlarına oranla daha az verimli hale gelmiştir. 1930'larla 1960'lar arasında öne çıkan bir isim, Püritenlikle bilim arasındaki ilişkiyi araştıran Amerikalı Robert Merton olmuştur. Merton'un çalışması, Kraliyet Derneği gibi kurumlara daha çok eğilmekle birlikte, özünde, Max Weber'in Püritenlikle kapitalizm üstüne düşündüklerinin geliştirilmesi niteliğindedir.²⁰ ABD'ye göçen Polonyalı sosyolog Florian Znaniecki, Veblen'in izinden yürümüş ve *Social Role of the Man of Knowledge* (1940) [Bilgi İnsanınin Toplumsal Rolü] üstüne bir çalışma yayımlamış, ama sonra başka

17 Mannheim (1925); krş. Scheler (1926).

18 Moore ve Tumin (1949); Scott (1991).

19 Foucault (1980), 112; Shapin (1994).

20 Merton (1938, 1941, 1945, 1957, 1968); Luhmann (1990).

şeylerle ilgilenmiştir. Paris'te Rus *émigré* Georges Gurvitch, 1960'ların başlarında bu konuyu canlandıracak gibiyken, kendine yaptığı programın ana çizgilerinin ötesine geçmeden ölmüştür.²¹ Biri Amerikalı biri Avusturyalı iki bilim adamının, Peter Berger ile Thomas Luckmann'ın ortak çalışması *The Social Construction of Reality* (1966) [Gerçekliğin Toplumsal Olarak Kurulması] olumlu karşılanmıştı ve hayli etkili olmuş da olabilir, fakat bu yazarlar, çalışmalarını savundukları bilgi sosyolojisine geniş bir yaklaşım açısından özlü incelemelerle sürdürmediler. Yenilenmenin başlıca itici gücü sosyolojinin dışından geldi: Antropolojide Claude Lévi-Strauss, bilim tarihinde Thomas Kuhn ve felsefede Michel Foucault.

Lévi-Strauss totemcilik, daha genel olarak da “yaban düşünce” (*pensée sauvage*) dediği ve soyut değil somut olarak tanımladığı şey üstüne araştırmalarında sınıflandırma konusuyla ilgilenmeyi diriltmiştir. Batılıların “doğa” ve “kültür” diye ayırmadıklarını, Lévi-Strauss'a göre, örneğin Amerikan kızılderi efsaneleri “çiğ” ve “pişmiş” karşıtlığı içinde kurgulamaktadır.²² Felsefede ve tıp tarihinde eğitim gören Foucault, gitgide ilgilerini genişletti. Bilgi ile iktidar arasındaki ilişkiyi ailenin mikro düzeyinden devletin makro düzeyine kadar farklı düzeylerde tartışmak ve bilginin klinikler, okullar vb. gibi çeşitli uzamlarını (mekân) ya da “site”lerini çözümlemek için –“arkeoloji,” “jeneoloji,” “rejim” vb. diye– koca bir sözlük icat etti.²³ Kuhn'a gelince, o bilimsel devrimlerin tarihte tekrar tekrar olageldiği ve benzer bir “yapı”ları ya da gelişme döngüleri olduğu iddiasıyla meslektaşlarını şaşırttı ya da kışkırttı. Bu devrimler ortodoks bir kuram ya da “paradigma”dan memnun olmamakla başlar ve artık kendisi “normal bilim” diye görülecek yeni bir “paradigma”nın icadıyla sona erer; bu ise, yeni bir araştırmacılar kuşağının yeni uyuşmsal bilgelikten memnunsuzluk duymalarına kadar sürer.²⁴

Bilgi konusu, geçen kuşağın önde gelen toplum ve kültür kuramcılarının bazılarının dikkatini çekmiştir. Mannheim'ın eskiden asistanlığını yapmış olan Norbert Elias, yaşamının sonlarında, düşünsel bağımsızlık (mesafe koyma - *detachment*) sürecini inceledi ve “bilimsel yerleşmişlikler (*establishments*) kuramı” dediği şeyi ortaya attı.²⁵ Jürgen Habermas da bilgi, insan ilgi/çıkarları ve kamu alanı arasındaki ilişkileri tartışmıştır.²⁶ Pier-

21 Berger ve Luckmann (1966); Gurvitch (1966).

22 Lévi-Strauss (1962, 1964).

23 Foucault (1966, 1980).

24 Kuhn (1962).

25 Elias (1982); krş. Wilterdink (1977).

26 Habermas (1962).

re Bourdieu “kuramsal pratik,” “kültürel sermaye” ve üniversiteler gibi kurumların nelerin meşru bilgi sayılıp nelerin sayılmayacağını belirleme gücü üstüne bir dizi çalışmayla, bilgiyi yeniden sosyoloji haritasına koymuştur.²⁷

Bourdieu antropoloji eğitimi görmüştü; başka antropologlar da bu alana önemli katkılar yapmışlardır. Örneğin Clifford Geertz, birçok deneyimini yerel bilgi, enformasyon ve sağduyu sorunlarına ayırmış, bunları, alanda incelediği yüz yüze ilişkiler bağlamında irdeleyerek mikroskop altına almıştır.²⁸ Jack Goody sözlü ve yazılı kültürlerde bilgiye giden alışıla yolları araştırmış, müteveffa meslektaşları Ernest Gellner ise üretim, zorlama ve tanıma sistemleri olarak betimlediği ekonomik, siyasal ve düşünsel alanlar arasındaki değişen ilişkileri çözümlemişti.²⁹ Bu listeye kolaylıkla başka isimler ve coğrafyadan iktisada diğer disiplinler eklenebilir.³⁰

Yeniden canlandırmalarda olağan olduğu üzere, “yeni bilgi sosyolojisi” denilen akımın üyeleri, bazen öncellerinden uzaklıklarını abartmışlardır.³¹ Foucault, Bourdieu ve Lévi-Strauss’un üçü de, çoğu yaratıcı yazarlar gibi, birden çok geleneğin içinde çalışmalarına ve kendilerini ustalarından bağımsızlaştırmalarına karşın, Durkheim’a ve onun kategori ve sınıflandırma kaygılarına bir hayli borçludurlar. Bilgi ile ilgi/çıkarlar arasındaki ilişki tartışması sürüp gitmektedir.³² “Mikroskopik” yaklaşım ne denli yeni görünürse görünsün, dahi İkinci Dünya Savaşı öncesinde Karl Mannheim tarafından önerilmiş ve Ludwik Fleck tarafından uygulanmıştı.³³ Bourdieu’nün çalışmalarında vurgulanan, hangi tür bilginin meşru olduğunu tanımlama gücüne gelince, Benjamin Jowett’e göya “Benim bilmediğim, bilgi değildir” dedirten, Kraliçe Victoria döneminde yaşamış alaycı yazar bile bunun önemini farkındaydı (bkz. aşağıda, s. 18).

Bütün bunlara karşın, yine de bilgi sosyolojisinin ikinci dalgası, vurgulamalarında, özellikle de dört noktada ilkinden farklı görünüyor. Bir kere, ağırlık, bilginin edinilmesinden ve aktarılmasından, “kurulması”na, “üretimi”ne, hatta “imal edilmesi”ne kaydırılmıştır; bu değişiklik, sosyolojideki ve diğer disiplinlerdeki genel yapısalılık-sonrası (*post-structuralist*) ya da postmodern eğilimlerin bir parçasıdır.³⁴ Toplumsal yapı üstünde daha

²⁷ Bourdieu (1972, 1984, 1989).

²⁸ Geertz (1975, 1979, 1983).

²⁹ Goody (1978); Gellner (1988).

³⁰ Pred (1973); Thrift (1985); Machlup (1962, 1980-4); Schiller (1986, 1996).

³¹ Law (1986); Woolgar (1988).

³² Barnes (1977); Woolgar (1988).

³³ Mannheim (1936), 46dn; Fleck (1935); krş. Baldamus (1977).

³⁴ Mendelsohn (1977); Knorr-Cetina (1981).

az, bireyler, dil, sınıflandırma ve deneyim gibi uygulamalar üstünde daha çok vurgu vardır. Bilginin ekonomisine daha az, siyasetine ve “bilgiyi ellerinde tutanlar”a daha çok vurgu yapılmaktadır.³⁵

İkinci olarak, “bilgiyi ellerinde tutanlar” eskisinden daha geniş ve çeşitli bir grup olarak görülmektedir. Şimdi sosyologlar, hele de “etnometodoloji” okuluna bağlı olanlar, aydınların etkinliklerinin yanı sıra, uygulamaya değgin, yerel ya da “gündelik” bilgiyi de ciddiye almaktadırlar.³⁶

Yeni bilgi sosyolojisinin eskisinden ayrıldığı üçüncü nokta, mikrososyolojiyle, bilgiyi kuran ve bilginin belirli kanallardan yayılmasını yönlendiren temel birimler olarak düşündüğü küçük grupların, çevrelerin, şebekelerin ya da “epistemolojik topluluklar”ın gündelik düşünsel yaşamlarıyla daha çok ilgilenmesidir.³⁷ Foucault izlenerek, bu epistemolojik topluluklar çoğu kere, içinde çalıştıkları laboratuvarlardan kütüphanelere mikro uzamlar aracılığıyla incelenmektedir.³⁸ Bu yollardan giden yeni yaklaşım antropolojiye yaklaşmış ve “bilgi antropolojisi” deyiimi sıradan kullanıma girmiştir.³⁹

Dördüncü olarak, Alman sosyologlar okulu, bilginin toplumsal olarak konumlanmış bulunduğunu söylerken, (en azından Mannheim, kısımları da hesaba katmış olmakla birlikte) her şeyden önce toplumsal sınıfları düşünüyordu.⁴⁰ Oysa şimdiki aşamada cinsiyete ve coğrafyaya daha çok dikkat edilmektedir.

Cinsiyet konusunda, kadınların farklı yerlerde, anlarda ve disiplinlerde düşünce yaşamından ne ölçüde dışlandıkları konusunda karşılaştırmalı araştırmalara gereksinim baki kalmakla birlikte, tutkuları ister insanseverlik olsun ister bilginlik, bilim kadınlarının yüz yüze geldikleri bir dizi “engel ırk” çalışması bulunmaktadır.⁴¹ Olumlu yandan, feministler cinsiyetin, deneyimi oluşturmaya yardım ettiğini, dolayısıyla “bilmenin kadınca yolları” bulunduğunu savunmuşlardır.⁴²

Coğrafyacılar bilginin uzamsal (mekân içindeki) dağılımıyla, bundan daha az önemli olmamak üzere de, iyi dağılmamasıyla, belirli yerlerde belirli gruplarla sınırlı kalmasıyla ilgilenmişlerdir.⁴³ Gariptir ama, bilgi çoğ-

35 Pels (1996, 1997).

36 Berger ve Luckmann (1966); Baudieu (1972); Turner (1974).

37 Crane (1972); Lataur (1986); Brown (1989); Potter (1993); Alexandrov (1995).

38 Foucault (1961); Shapin (1988); Ophir ve Shapin (1991).

39 Elkanah (1981); Crick (1982).

40 Mannheim (1952); Fleck (1935).

41 King (1976); Jardine (1983, 1985); Schiebinger (1989); Phillips (1990); Shteir (1996).

42 Belenck vd. (1986); Haraway (1988); Durán (1991); Alcaff ve Potter (1993).

43 Pred (1973); Thrift (1985).

rafyasına yapılan en ünlü katkı bir edebiyat eleştirmeninden gelmiştir. Hayli tartışmaya yol açan bir incelemesinde, Foucault'yu izleyen Edward Said “şarkiyatçılığı”, yani emperyalizme hizmet eden bir kurum olarak Ortadoğu üstüne Batı bilgisini çözümlemiştir.⁴⁴

Yazarı bir kültür ve toplum tarihçisi olmakla birlikte, clinizdeki bu kitap bizim kendi bilgi dünyamızın baş niteliği olan uzmanlaşmayı ve onun zorunlu sonucu olan parçalanmayı düzeltmeye çalışmak için, sıraladığımız yaklaşımların pek çoğundan yararlanacaktır.

BİLGİNİN TOPLUMSAL TARİHİ

Şimdiye değin bilgi sosyolojisini görece az sayıda tarihçi ciddiye almıştır. İstisnalardan biri, 20. yüzyılın başlarında Amerikan “yeni tarih” akımının önderlerinden James Harvey Robinson'du. Robinson, Thorstein Veblen'in arkadaşlarındandı. Kendi kendine, bilginin ilerlemesinde “eski ve şerefli öğrenim merkezlerinin –üniversitelerin– ne denli etkili olduğu”nu sorduğu içindir ki, Martha Ornstein'ı 17. yüzyılda bilimsel kurumların rolü üstüne bir doktora çalışması yapmaya teşvik etmişti. Bu sorgulamada olumsuz bir önfikrin izi, dostu Veblen'in çoktandır yazdığı halde yayımlamayı ertelediği *The Higher Learning* [Yüksek Öğrenim] kitabını bir önceleyiş (kitap 1908 dolaylarında yazılmış, ama ancak on yıl sonra basılmıştır) bulunmuş olabilir.⁴⁵

Böyle olmakla birlikte bu yönde Robinson'un başka izleyicileri çıkmamıştır. 1920'lerle 1950'ler arasında, Rus Boris Hessen'den İngiliz Joseph Needham'a değin birkaç Marksist bilim adamı bilimsel araştırmanın toplumsal tarihlerini yazmaya girişmişler, ama ana bilim tarihçileri tarafından görmezlikten gelinmişlerdir. Ancak 1960'lardan itibaren, bilimi toplumsal bir görüş açısından irdelemek normalleşmiştir. Toplumsal bilimler, hele beşeri bilimler alanlarında bu bakışla yazılmış çok daha az şey vardır; yazılanlar da, erken yeniçağdan ziyade 19. ve 20. yüzyıllar üstünde yoğunlaşmıştır.⁴⁶

Benim bu konuyu seçmemin bir sebebi de, bilim yazınında böyle bir boşluk bulunduğunu fark etmemdi. Bilinçli olarak geçici bir biçim içinde düşünülmemeyen bir alan taraması (*survey*) yapmaya kalkmanın yalnızca alçakgönüllülüğe aykırı düşmekle kalmayacağı, aynı zamanda gerçekleştirilmesi olanaksızlığa mahkum olacağı genişlikte bir konu üstüne, benimki salt bir deneme ya da denemeler dizisidir. Farklı yerler, sorunlar, dönem-

⁴⁴ Said (1978).

⁴⁵ Ornstein (1913), ix-x; krş. Lux (1991a, 1991b).

⁴⁶ Ringer (1990, 1992).

ler ya da bireyler arasında ilişkiler kurma, küçük parçaları büyük bir resimde toplama hevesiyle, geniş konular hakkında kısa incelemeler yapma eğiliminde olduğumu da itiraf etmem gerekir. Bununla birlikte, böyle bir kitaba gereksinim olduğu, normal olarak bağımsız bir alan değil, bibliyografya, bilim tarihi, okuma tarihi, düşünsel tarih, haritacılık tarihi ve (benim asıl araştırma konum olan) tarihyazımının (historiografi) tarihi gibi, bir disiplinler ya da alt-disiplinler topluluğu olarak görülen bir bölgede özellikle apaşıktır.

Bilginin toplumsal olarak konumlandığını savunan bir kimse, hiç kuşkusuz kendisini de konumlandırmak zorundadır. Benim geldiğim sınıf, cinsiyet, ulus ve kuşağın sonucu olarak önyargılarının bazıları, çok geçmeden belli olacaktır. Burada sadece, kitabımın adının, zamanla kendimi onun yaklaşımdan uzaklaştırmış olsam bile, çalışmaları bundan kırk yıl önce konuyu merak etmeme yol açan Mannheim'a bir saygı göndermesi olduğunu itiraf etmek istiyorum. Kitabım kuramdan, en az Foucault ve Bourdieu'nün daha yakın zamanlardaki formülleştirmeleri kadar, Emile Durkheim'ın ve Max Weber'in "klasik" kuramlarından da esinlenen bir toplumsal tarihtir. II. ve III. bölümler bir tür geriye bakışlı (retrospektif) bilgi sosyolojisi sunmaktadır; IV. Bölüm bir bilgi coğrafyasıdır; V. Bölüm de bir antropoloji. VI. Bölüm bilgi siyasetini tartışmaktadır, VII. Bölüm iktisadını; VIII. Bölüm daha edebiyata yakın bir yaklaşım benimsemekte, son bölüm de bazı felsefi sorunları ortaya atmaktadır.

Böylece başka disiplinlerin alanlarına girmekle birlikte, okuyucular bunun bir tarihçinin, esas itibarıyla de bir erken yeniçağ Avrupa'sı tarihçisinin eseri olduğunu açıkça göreceklerdir. Kitabın zamandizim sınırları Rönesans ve Aydınlanma'dır. Karşılaştırmalar ve karşı karşıya koymalar için, bazen gerek zaman gerek uzam sınırları aşılsa da, kitap "erken yeniçağ" Avrupa'sında bilginin bir tarihidir.

Erken yeniçağ, burada Gutenberg'le Diderot, bir başka deyişle Almanya'da 1450 yılı dolaylarında scyyar harflerle basımevinin icadından 1750'de *Encyclopédie*'nin yayımlanmaya başlaması arasındaki yüzyıllar olarak tanımlanacaktır. *Encyclopédie*, zamanında var olan enformasyonun bir toplamı olduğu kadar, bilgi siyaset ve iktisadının da canlı bir gösterimiydi. Bilgi ile basım arasındaki bağlara gelince, ileriki sayfalarda bunlar birden çok kere tartışılacaktır. Burada şu kadarını söylemekle yetineyim ki, bu yeni aracın önemi, bilgiyi daha geniş kitlelere yaymakla ve görerce özel, hatta (teknik sırlardan devlet sırlarına değin) gizli bilgileri kamusal alana açmakla sınırlı kalmamıştır. Basım, bu çalışmada tekrar tekrar yinelenen bir tema olarak, farklı bilgiler arasındaki etkileşimi de kolaylaştırmıştır. Başka başka yerlerdeki insanların aynı metinleri okumalarını ya da aynı imgeleri

incelemelerini olanaklı kılarak bilgiyi standartlaştırmıştır. Aynı zamanda, IX. Bölüm'de değinileceği üzere, aynı kişinin aynı görünüşü ya da olay üstüne rakip ve birbiriyle bağdaşmayacak anlatılarını karşılaştırabilmesine ve karşı karşıya koyabilmesine imkân vererek kuşkuculuğu da geliştirmiştir.⁴⁷

BİLGİ NEDİR ?

“Bilgi nedir?” sorusunu yanıtlamak, neredeyse, ondan daha da ünlü “Doğru (gerçek!) nedir?” sorusunu yanıtlamak kadar zordur. Mannheim aralarında ayırım gözetmeksizin kategorileri, değerleri ve gözlemleri toplumsal olarak belirlenmiş diye anlatmış olması nedeniyle sık sık eleştirilmiştir. Bilgiyi enformasyondan, “nasılını bilme”yi “neyini bilme”den, açık seçik olanı verili sayılandan da ayırmalayabilmeliyiz. Kolaylık olması için, bu kitapta “enformasyon” terimi görece “çiğ”, özgül ve pratik olanı anlatmak için kullanılacaktır; “bilgi” ise “pışmış”, işlenmiş ya da düşünce ile sistemleştirilmiş olan anlamına gelecektir. Ayrıca söylenmesi gerekmeyebilir bile, ama bu göreceli bir ayırmadır; çünkü beyinlerimiz algıladığımız her şeyi işler, fakat bilginin irdelenmesi ve sınıflandırılması, aşağıda (özellikle V. Bölüm'de) tekrar döneceğimiz bir temadır.

İleriki sayfalarda tartışacağımız konu, erken yeni çağ insanlarının –bu yazarın ya da okuyucularının değil– bilgi saydıkları şeylerdir. Dolayısıyla sihir, büyü, melekler ve cinler (*demon*'lar) dahil edilmiştir. Erken yeniçağın bilgi anlayışları, bilginin toplumsal tarihi için besbelli merkezi bir önemdedir ve aşağıda ayrıntılı olarak tartışılacaktır. Bu aşamada, örneğin (bizim “sanat” ve “bilim”imizdense, “pratik” ve “teori”imize daha yakın olan) *ars* ile *scientia* aynıyla ya da “öğrenme,” “felsefe,” “merak” terimlerinin ve bunların çeşitli Avrupa dillerinde kullanımlarıyla vurgulanan farklı bilgi türlerinin bilincine varmak yeterli olabilir. Yer yer “gerçek bilgi” diye tanımladıkları yeni bilgi türlerinin heveslileri, geleneksel bilgiyi bazen “boş laflar” ya da yararsız “ukalalık” diye reddetmişlerdir. Bir kavramlar tarihi, Almancada denildiği gibi, *Begriffsgeschichte*, bu girişimin olmazsa olmaz bir parçasıdır. Bu tarih, yalnızca yeni ilgi ve tutumların bir göstergesi olarak yeni sözcüklerin ortaya çıkmasıyla değil, aynı zamanda eski terimlerin anlamındaki değişmelerle de uğraşır; onları gerisin geriye kendi dilbilim alanlarına yerleştirir, kullandıkları toplumsal bağlanları inceler ve özgün çağrışımlarını açığa çıkarır.⁴⁸

Aşağıdaki metinde uzak durmaya çalışacağım geleneksel bir varsayım, düşünsel ilerlemedir; ya da bazen denildiği gibi, “bilişsel büyüme”. Böy-

⁴⁷ Eisenstein (1979); Giesecke (1991); Eamon (1994).

⁴⁸ Koselleck (1972); Kenny (1998).

hasta sağıaltmak, ava gitmek, toprağı işlemek vb. gibi dilsel-olmayan etkinlikler de bilgi tanımının içinde sayılacaktır. Yine de geriye büyük bir soru kalmaktadır: Bu çalışmanın konusu kimin bilgisidir?

Erken yeniçağ Avrupa'sında seçkinler çoğucası bilgiyi kendi bilgileri diye düşünmüşler ve bazen, Kardinal Richelieu'nün "Siyasi Vasiyet"inde yaptığı gibi, yaşamdaki yerlerinden hoşnutsuzluğa uğramamaları için, bilginin halka aktarılmaması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Buna karşılık, "köylüler ve zanaatçılar doğayı çoğu filozoftan daha iyi bilir" (*melius agricolaë et fabri norunt quam ipsi tanti philosophi*) diyen İspanyol humanist Luis Vives görece sıradışı kalmıştır.⁵⁰

Bugün yerel bilginin ve gündelik bilginin rehabilitasyonu (saygınlığının yeniden tanınması) denilebilecek şey yaşandıktan sonra, her kültürde çoğul haliyle "bilgiler" bulunduğu ve toplumsal tarihin "toplumda bilgi sayılan her şeyle" ilgilenmesi gerektiği apaçık bir doğru olmalıdır.⁵¹ Bilgileri ayınlamanın bir yolu, işlevlerine ve kullanımlarına bakmak olabilir. Örneğin, sosyolog Georges Gurvitch yedi tür bilgi ayınlamıştır: Algısal, toplumsal, gündelik, teknik, siyasal, bilimsel ve felsefi.⁵²

Toplumsal tarihe daha yakışacak başka bir yaklaşım, farklı toplumsal grupların ürettiği ve aktardığı bilgileri ayırmaktır. Aydınlar bazı tür bilgilerin ustalandır, ama başka uzmanlık ya da "yapmayı bilme" (*know-how*) alanları, bürokratlar, zanaatçılar, köylüler, ebeler ve halk tabipleri gibi gruplar tarafından geliştirilmiştir. Bu örtük bilgi alanları, yakın zamanlarda, özellikle emperyalizm ve Avrupalı yöneticilerin, haritacıların ve hekimlerin üstünde tekellerini iddia ettikleri bilgilere yerli halkların yaptığı katkılar bağlamında tarihçilerin bir miktar dikkatini çekmiştir.⁵³

Çoğu bilgi incelemelerinin seçkinlerin bilgisiyle uğraşmasına karşılık, halk kültürü üstüne yapılan araştırmalar (benim 1978'de yayımladığım da dahil) bu kültürün bilişsel (*cognitive*) ögesi, popüler ya da gündelik bilgi üstüne pek bir şey söylemez.⁵⁴ Bu kitapta da, kaynaklar izlenerek, vurgu başat, hatta "akademik" bilgi biçimleri, erken yeniçağda sık sık kullanılan terimle "öğrenim" (*learning*) üstünde olacaktır. Yine de akademik bilgiyi daha geniş bir çerçeveye oturtmak için ciddi bir çaba gösterilecektir. Akademik seçkinlerin düşünsel sistemleri arasındaki rekabet, çatışma ve

50 Rossi (1962), 15; krş. Roche (1981), III. bölüm; Böhme (1984); Worsley (1997).

51 Berger ve Luckmann (1966), 26.

52 Gurvitch (1966).

53 Figueiredo (1984); Bayly (1996); Grove (1996); Mundy (1996); Edney (1997), 68, 76, 81, 98, 125.

54 Roche (1981).

değişim ile “almaşık (alternatif) bilgiler,” bu araştırmada tekrar tekrar ortaya çıkacak bir temadır.⁵⁵ Kabile büyücülerinin, gezici sağaltmanların, Morisco’ların ya da “kocakarı”ların ayrı ayrı yöntemler uyguladığı tıp alanında bu çatışmalar özellikle belirgindir.⁵⁶ Somut bir örnek görmek için, Parisli ebe Louise Bourgeois’ın 1609’da yayımladığı *Observations diverses* [Çeşitli gözlemler] kitabına bakılabilir; yazar orada kendisini “Tanrı’nın verdiği bilgiyi anlatmak için, mesleğimin, kalemi cline alan ilk kadını” diye anlatmaktadır.

Bir sansasyon yaratmak isteseydim, bu noktada şöyle derdim: Erken yeniçağ Avrupa’sının düşünsel devrimleri –Rönesans, Bilim Devrimi ve Aydınlanma– adı verilen oluşumlar, belli birtakım popüler ya da pratik bilgilerin yüzeye vurmasından (özellikle de basıma dökülmesinden) ve bazı yerleşik akademik kuruluşlarca meşrulaştırılmasından başka bir şey değildir. Ne denli abartılmış olursa olsun, böyle bir iddia, bilgiyi bilginlerin öğretimiyle özdeşleştiren daha alışıldık varsayımdan daha tek-yanlı değildir. Örneğin, Avrupalıların başka kıtalarda topladıkları bilgiler, her zaman onların doğrudan gözlemlerinin sonucu değildi, yerel halkın söylediklerine dayanıyordu (bkz. aşağıda, IV. Bölüm).

Bilginlerle zanaatçıların etkileşimlerine bir örnek olarak, Rönesans İtalya’sına bakılabilir. 15. yüzyıl başları Floransa’sında humanist Leon Battista Alberti heykeltıraş Donatello ve mühendis Filippo Brunelleschi’yle sık sık görüşürdü. Bu gibi uzmanların yardımı olmaksızın resim ve mimarlık üstüne kitaplarını yazması zordu. Rönesans mimarisi uzmanları, duvarcı ustalarının mesleki gelenekleriyle, bazen ellerinde Vitruvius’un kopyalarını tutarak evlerini sipariş eden müşterilerin humanist bilgilerinin nasıl etkileştiğini tartışmaktadırlar. Mimarlık üstüne bu eski Roma metninin, klasik Latince uzmanlarıyla yapı ustaları arasında bir tür işbirliği olmaksızın, Rönesans İtalya’sında yapıldığı gibi, nasıl düzenlenip resimlendirilebileceğini tasarlamak bile güçtür. Metin 1556’da Venedikli asilzade Daniele Barbaro tarafından düzenlenip tercüme edildiğinde, bu iş, duvarcı olarak yetişmiş olan mimar Palladio’nun yardımıyla başarılmıştı.⁵⁷

Birtakım alanlarda, bilginlerin yanı sıra, uygulamada çalışan kadın ve erkeklerin de basılı bilgiye katacak bir şeyleri olmuştu.⁵⁸ Humanist Georg Agricola’nın madencilik hakkındaki kitabı (1556), hekimlik yaparak geçi-

⁵⁵ Potter (1993).

⁵⁶ Ballester (1997, 1993); Huisman (1989).

⁵⁷ Burke (1998c), 34, 175.

⁵⁸ Zilsel (1941); Panofsky (1953); Hall (1962); Rossi (1962); Eisenstein (1979).

mini sağladığı Joachimsthal'de yaşayan madencilerin sözlü bilgilerine çok şeyler borçluydu. Montaigne yamyamlar üstüne yazdığı ünlü denemesinde, basit bir insanın, *homme simple et grossier*, Yeni Dünya'da yaşadığı deneyimler hakkında, olanca yanlışlıkları ve önyargılarıyla *les fines gens*'ten daha güvenilir bir tanıklık sunabileceğini ileri sürecek kadar ileri gitmişti.

Beşeri bilimlere dönersek, (aşağıda, s. 101-102'de tartışıldığı üzere) iktisat disiplininin ortaya çıkması, hiç yoktan yapılmış bir icat değildi. İçinde yalnızca yeni kuramların geliştirilmesi değil, tüccarların pratik bilgilerine akademik saygınlık tanınması da vardı. Bu bilgiler, önceleri salt sözlükçüken, 16. ve 17. yüzyıllarda, sonradan Doğu Hindistan Şirketi'nin başkanı olan Londra tüccar Sir Josiah Child'ın *Discourse of Trade*'i [Ticaret Söylemi, 1665] gibi metinlerle gitgide daha çok basılı hale gelmişti.

Sınırları aşmanın bir maliyeti olmakla birlikte, siyasal kuramla siyasal uygulama arasında da benzer alışverişler vardı. Machiavelli, iş başındaki insanların bazen toplantılarında konuştukları, hükümdarların da sık sık uyguladıkları kimi kuralları açıkça ve kuramsal bir biçim altında ortaya koymakla büyük bir gürültü kopmasına sebep olmuştu. Machiavelli'nin kendisine uygun bir iş kopartma umuduyla Medici ailesinin bir üyesine özel (gizli) olarak sunduğu bir belge olan *Il Principe* (Hükümdar) 1532'de, yazarın ölümünden birkaç yıl sonra yayımlanmıştı.⁵⁹ Francis Bacon, kendi *Advancement of Learning*'inde (1605) [Öğrenimin İlerlemesi], “pazarlık etme ya da iş çevirmeye değgin bilgelik, şimdiye kadar yazıya dökülmemiştir” derken, önceli Machiavelli'ye biraz haksızlık etmiş olmakla birlikte, sezgi yüklü bir genel gözlem yapıyordu.

Yine, resim yapma ve resim teknikleri üstüne, giderek adına *connoisseur*'lük denilen bilgi, ancak 16. yüzyılda (Giorgio Vassari'nin, ilkin 1500'de yayımlanan sanatçıların Yaşamları'ı üstüne yapıtı gibi metinlerle) basılı hale gelmeye başlayınca da değin, sözlü olarak aktarılırdı. Felsefe terimleri dağarında, bu dönemde kuramla uygulama arasındaki etkileşimi anımsatan bir söz vardır. *Empiricism* (görgücülük/ampirizm), kuram bilmeyen almaşık tıp uygulayıcısı erkek ve kadınları anlatan geleneksel bir İngiliz terimi olan *empiric*'ten gelmektedir. Francis Bacon *Advancement of Learning*'de, ne bir hastalığın gerçek nedenini ne de onu sağaltmanın doğru yöntemini bilen “*empiric* hekimler”i kinamıştı; ama gündelik yaşamı hiç bakmadan sonuçlar çıkartan skolastik filozoflara da eşit ölçüde eleştirel gözlerle bakıyordu. Bacon'ın *Nova Organon*'una göre, “henüz denenmemiş olan doğru yol,” düşüncesizce veri toplayan *empiric* karınca-

⁵⁹ Albertini (1955); Gilbert (1965).

yı değil, kendi içsalgısıyla ağ ören skolastik örümceği de değil, hem toplayan hem de sindiren arıyı izlemektir. Yapılması gereken, “duyumlardan ve özelliklerden” başlamak, sonra da aşama aşama genel sonuçlara yükselmektir (Aforizmalar xix, xcv). Aşağıda IX. Bölüm’de tartışılacak olan bu orta yol, İngilizcede şimdi *empiricism*, 1736’da yaratılan ve *Encyclopédie*’de Bacon’ın girişimi hakkındaki makalede tartışılan bir terimle Fransızcada da *empirisme* (ampirizm) denilen şeydir.

Bacon’ın ampirist epistemolojisiyle, —ondan yüz yıl önce bilgi sistemi-ni düzeltmeye çalışan Luis Vives’in de paylaştığı—, bilgili kişilerin bile sıradan insanlardan öğrenebilecekleri bir şeyler olduğu inancı arasında bir bağıntı vardır. Londra Kraliyet Derneği (The Royal Society of London) Baconcu geleneği sürdürmüş ve farklı meslek ve zanaat dallarının uzmanlık bilgilerini ya da sırlarını anlatan metinler yayımlamıştır. Yapılmak istenen şey, *polymath* (hezarfen - çeşitli alanlarda bilgin) Gottfried Leibniz’in tipik bir Almanca-Latince karışımıyla söylediği gibi (*Theoricos Empiricis felici connubio zu conjungiren*) “kuramcılarla *empiric*’leri mutlu bir evlilik içinde birleştirmek”ti.

Denis Diderot da, bu bakımdan Bacon’ın bir başka hayranıydı. Onun, *philosophe*’lar kadar zanaatçıların bilgisine de ilgi duyduğu *Encyclopédie*’den bellidir. Örneğin, *Art* (sanat) maddesinde, liberal ve mekanik sanatlar arasında gözetilen ayrımın (bkz. aşağıda, V. Bölüm), saygın ve yararlı insanların statüsünü alçalttığı için esefle karşılanması gerektiğini yazmıştır. Kraliyet Derneği gibi Diderot ve çalışma arkadaşları da, kimi uygulamalar için yararlanıldığı anlaşılan bir kitap niteliğindeki *Encyclopédie*’de zanaat bilgilerini kamuya açmışlardır. Örneğin, 1770’lerde top imal edilirken Osmanlı sultanının bir askeri danışmanı, top dökümü (*Alésoir*) maddesini kullanmıştır.⁶⁰

Elinizdeki çalışma, bu tür alışverişler bağlamında, başat, özellikle de Avrupalı aydınların bilgi biçimleri üstünde yoğunlaşacaktır. Fakat erken yeniçağ Avrupa’sında aydınlar kimlerdi? II. Bölüm’de bu sorun tartışılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

BİLGİYİ SAHIPLENMEK: AVRUPALI AYDINLAR**

Öğrenim... bize başkalarından daha uzağı görme ışığını bağışlayan ...
bir uğraş/çağrı.

Barrow

İlk ben gelirim; Jowett'tir adım.
Bilmediğim bilgi yoktur.
Bu okulun Efendisiyim ben.
Benim bilmediğim, bilgi değildir.

H.C. Beeching

Bu bölüm, erken yeniçağ Avrupa'sında bilginin başlıca kâşifleri, üreticileri ve yayıcılarıyla ilgilidir. Bu kâşiflere, üreticilere ve yayıcılara çoğu kez "aydınlar" denir. Karl Mannheim onları her toplumda "özel görevleri o toplum için dünyanın bir yorumunu sunmak olan" toplumsal gruplar diye tanımlamıştır. Mannheim, aydınları, yukarıda da (bkz. s. 6) alıntılanan ünlü bir deyişle, "boşlukta yüzen intelligentsia", "bir yere demirlemiş olmayan, görece sınıfsız bir tabaka" olarak nitelemiştir.¹

* Türkçede de kullandığımız "profesör" ve "profesyonel" sözcüklerinin İngilizce fiil kökü (*to profess*), çeşitli anlamlara gelir: Bir şeyi açıkça kabul etmek; sadece sözle söylemek (...miş gibi yapmak/sözde olmak); inancını itiraf etmek; bir konunun uzmanı olmak ya da o konuda uzmanlık iddia etmek. Dolayısıyla, *professing knowledge* bilgiye sahip çıkmak, bilgiyi sahiplenmek diye çevrilebilir. -ç.n.

** *clerisy*.

1 Mannheim (1936), 137-38.

SÜREKLİLİKLER VE SÜREKSİZLİKLER

Çoğucası, aydının ancak 19. yüzyıl ortası Rusya'sında ortaya çıktığı söylenir; o zamanlar bürokraside çalışmak istemeyen ya da böyle bir iş bulamayan okumuş insanlar için "intelligentsia" sözcüğü icat edilmişti. Bir başka görüş de, bu grubun ortaya çıkışını 19. yüzyıl sonuna tarihlendirmektedir; Fransa'da Yüzbaşı Dreyfus'un suçlu mu masum mu olduğu tartışılırken, yüzbaşidan yana bir *Manifeste des intellectuels* (Aydınlar bildirisi) yayımlanmıştı.² Başka tarihçiler ise (başlıca da Jacques I.c Goff), ortaçağlarda en azından üniversiteler bağlamında aydınlardan söz etmektedir.³ Bu anlaşmazlıklar kısmen tanım ayrılıklarından ileri gelmektedir, ama aynı zamanda Avrupa kültür tarihinde değişim ve sürekliliğin görece öncelikli üstüne temel bir fark olduğunu da gösterir.

Çağdaş aydınlar hakkında ortak bir kanı, onların 19. yüzyıl köktenci intelligentsia'sının soyundan geldikleri, onların da Aydınlanma *philosophes*'lerinden türedikleri; *philosophe*'ların ise ya Protestan rahiplerin dünyevileşmiş ardılları ya da Rönesans humanistlerinin çocukları olduklarıdır. Böyle bir görüş, geçmişte aşağı yukarı kendimize benzeyen insanlar bulmak amacıyla taramak anlamında, fazlasıyla "şimdici"dir. Michel Foucault yalnızca şimdici zihniyeti ve sürekliliği sorunlu bulan ilk düşünür olmakla kalmamaktadır; aynı zamanda bu gibi ortak varsayımların da hâlâ en keskin eleştiricisidir.

Foucaultcu bir aydınlar tarihi, eski rejimlerini devirmek isteyen 19. yüzyıl intelligentsia'sı ile kendilerininkini düzeltmek (ıslah etmek) isteyen 18. yüzyıl *philosophes*'leri arasındaki süreksizliği vurgulayabilir. Yine, din adamı karşıtı (*anticlerical*) *philosophes*'lerle tarihte, geleneksel bir toplumdaki "feodal ilişkilerden kurtulmuş" ilk "köktenci aydınlar" oldukları ile sürülen İngiliz püriten rahipler arasındaki uçuruma da değinebilir.⁴ Böyle olmakla birlikte, o püritenlerin gözünde, kendi gerçek ya da genel uğraşları ya da "çağrı"ları ne öğrenim ne de siyasal etkinlikti; bunlar sadece, daha yüksek bir amaca, dine hizmet etmenin çeşitli yollarıydı. Ülküleri, "ermiş" olmak ve bu amaç onlardan bazılarının aydın karşıtı tutumlar takınmasına yol açmıştı.⁵ Başka bir süreksizlik, Protestan rahipleri, öncelleri sayılan Rönesans humanistlerinden ayırır; bir başkası da, humanistleri sık sık yerdikleri skolastik filozoflardan, Le Goff'un ortaçağ aydınlardan ayırır.

2 Pipes (1960); Charle (1990).

3 Le Goff (1957).

4 Walzer (1965).

5 Solt (1956).

Karmaşayı önlemek için, Samuel Coleridge ile Ernest Gellner'i izlemek ve bilgi uzmanlarını bir *clerisy* diye tanımlamak iyi bir fikir olabilir.⁶ Bu terim, aşağıda zaman zaman, üyeleri kendilerini, “bilim adamları” (*docti, eruditi, savants, Gelehrten, men of learning*) ya da “okumuşlar” (*literati, hommes de lettres, men of letters*) diye düşünen toplumsal grupları anlatmak için kullanılacaktır. (Bu son bağlamda *lettres* edebiyattan ziyade okumuşluk, yazın anlamına gelir – zaten bu nedenledir ki, edebiyat için “güzel” sıfatı eklenerek *belles-lettres* denilmektedir.)

15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar, bilginler düzenli olarak kendilerini “Yazın Cumhuriyeti”nin (*Respublica litteraria*) yurttaşları saymışlardır; bu söz, onların kendilerini ulusal sınırları aşan bir topluluğa ait hissettiklerini ifade etmektedir. Bu, esas itibarıyla hayali bir topluluktu; fakat birbirlerine mektuplar ve kitaplar göndermek, karşılıklı ziyaretler yapmak gibi kendi geleneklerini de geliştirmişlerdi; ayrıca, genç bilginler mesleğe girmek için kendilerine yardım edecek yaşlı ustalarına törensel biçimlerde saygılarını sunarlardı.⁷

Bu bölüm, 1940'ta yazılmış ünlü bir sosyoloji denemesinin “bilgi adamının toplumsal rolü” diye betimlediği şeyi tartışmayı amaçlıyor.⁸ Bugün, böyle bir söz, ister istemez o zamanki, bilgi kadınlarının durumu üstüne bir soru sorulmasına yol açar. Onlar, 17. yüzyıl Fransız filozofu Poulain de la Barre'in *De l'Egalité de deux Sexes* (1673) [İki Cinsin Eşitliği] kitabında belirttiği üzere, bilgi arayışından aşağı yukarı “dışlanmış”lardı.

Her ne kadar “mavi-çoraplı” (*bluestocking*) terimi 18. yüzyıl sonlarından önce icat edilmemiş olsa da, okumuş kadınların ya da “bilgin hanımlar”ın bütün o dönem boyunca var oldukları doğrudur. Bunların en ünlüleri arasında, 15. yüzyılın *La Cité des Dames*'in [Kadınlar Şehri] yazarı Christine de Pisan; Montaigne'in “Denemeler”ini basıma hazırlayan, simya çalışan ve erkeklerle kadınların eşitliği üstüne bir kitap yazan Marie Le Jars de Gournay; Hollanda Cumhuriyeti'nde yaşayan, Utrecht Üniversitesi'ne giden ve kadınların araştırmalara yatkınlığı hakkında bir kitap hazırlayan Anne-Marie Schuurman; René Descartes'ı, Hugo Grotius'u ve daha başkalarını Stockholm'deki sarayına getiren, tahttan ayrıldıktan sonra da Roma'da *Academia Fisco-Mathematica*'yı kuran İsveç Kraliçesi Kristina sayılabilir.

Yine de, kadınlar okumuşlar cumhuriyetine erkeklerle aynı koşullar içinde katılmıyorlardı. Onların bir üniversiteye gitmeleri son derece en-

6 Gellner (1988), 70-71, 79.

7 Goldgar (1995); Bots ve Waquet (1997); Burke (1999a).

8 Znaniński (1940).

derdi. Akrabalarından ya da özel bir eğitmenenden Latince öğrenebilirlerdi, fakat humanistler çevresine girmeye kalkışınca terslenebilirlerdi; örneğin 15. yüzyıl İtalya'sının bilgili kadınlarından İsotta Nogarola ve Cassandra Fedele'nin başına böyle bir şey gelmiş, İsotta erkeklerin, aydın olma özentişi diye gördüğü çabalarının aleni bir gülünçleştirmeye uğraması üzerine bir manastıra girmişti.⁹

Bilimsel Devrim ve Aydınlanma'da da kadınlar vardı. Newcastle Düşesi Margaret Cavendish, Kraliyet Derneği'nin toplantılarına katılmış ve kendi felsefe görüşlerini yayımlamıştır. Voltaire, Châtelet markizini tarihin, onun çok sevdiği doğa felsefesi kadar üstünde çalışılmaya değer olduğuna inandırmak için "Görgü Kuralları Üstüne Deneme"sini yazmıştı. Bu alanlarda da kadınların konumu kenarda (marjinal) kalıyordu. Bernard de Fontenelle dünyaların çoğulluğu üstüne diyaloglarını kadın okuyucular için yazmış, Francesco Algarotti de, zeki kadınların –eğer kendilerine basit terimlerle anlatılırsa– yeni bilimi kavrayabilecekleri gibi, bir hayli yukarıdan alan tavrıyla "Soylu Hanımlar için Newtonculuk" diye bir kitap yayımlamıştı.¹⁰

ORTAÇAĞLAR

Abelard'ın sevgilisi olmadan önce öğrencisi olan Héloïse örneği, daha 12. yüzyılda bilgili kadınlar bulunabildiğini bize hatırlatmaktadır. Bu, eski çağların sonundan beri ilk kez *clerisy*'nin manastırlar dışında görünebildiği bir dönemdi. Üniversitelerin doğması gibi, bu gelişme de, şehirlerin yükselişiyle birlikte işbölümündeki artışın bir sonucuydu.

Clerisy içinde, çoğu ya hekim ya hukukçu olan, bilgili bir din-dışı kişiler topluluğu vardı. Hukuk ve tıp, hem ortaçağ üniversitesinde yeri, hem de ortaçağ üniversitesi dışındaki dünyada statüsü olan iki laik bilginlik alanıydı.¹¹ Bunlar lonca türü örgütlenmişler, bazen de gayri resmi rakipleri ne karşı bir bilgi ve uygulama tekeli sağlamak için kolejler oluşturmuşlardı (örneğin, 1518'de kurulan Londra Hekimler Koleji).

Bununla birlikte, ortaçağlarda üniversite öğretmenlerinin ve öğrencilerinin çoğunluğu rahipler tabakasındandı. Başlıcaları, en ünlü ortaçağ öğretmeni Thomas Aquinas gibi Dominiken olmak üzere, çoğu da tarikat üyesiydi. Büyük Albert ve Roger Bacon gibi akademik doğa araştırmacıları bile keşişti. Öğrenciler genellikle üniversiteden üniversiteye gezerlerdi; –Latince şarkılarının gösterdiği üzere– içinde bulundukları şehir halkın-

9 King (1976); Jardine (1983, 1985).

10 Schiebinger (1989); Goodman (1994); Shteir (1996).

11 Bouwsma (1973).

dan farklılıklarının bilincinde olan uluslararası bir topluluk oluşturuyorlardı. Öğretmenlere gelince, bunlar bizim “skolastik” felsefeciler ve dinbilimciler dediğimiz kimselerdi; ama onlar kendilerine okumuş adamlar (*virilitterati*), yazmanlar (*clerici*), ustalar (*magistri*) ya da filozoflar (*philosophi*) adlarını verirdi. Bu bilginlerden kimileri, 12. yüzyılda yaşamış olan İngiliz, Salisbury’li John gibi, saraylarda da bulunabiliyordu.¹²

Skolacılar/Okullular/Skolastikler (*scholastici*) sözcüğü ise, yeni bir tür üniversite programı, yani beşeri bilimler yandaşlarının (bkz. V. Bölüm) icat ettiği bir aşağılama terimiydi. Bu yeni programın öğretmenleri “humanistler” (*humanistae*) takma adıyla tanınmışlar ve terim önce İtalya’da, sonra da Avrupa’nın başka yerlerinde yaygınlaşmıştı. Bu humanistler yeni bir *clerisy* türüydü. Bazıları tarikat üyeleri, ama birçokları da dindışı/laiklerdi; okul ya da üniversitelerde yahut özel olarak öğretmenlik yapıyorlar veya koruyucularının cömertliğine sığınarak yaşıyorlardı. En azından kimileri için, öğretmenlik kendilerini verdikleri bir iş değil, kaderin bir cilvesiydi. 15. yüzyıl sonlarında bir İtalyan humanisti, arkadaşına şöyle kederli bir mektup yazıyordu: “Yakın zamanlara kadar prenslerin dostluğundan yararlanmışken, kötü bahtım yüzünden şimdi bir okul açtım.” Başlıca hukuk fakültelerindeki kimi yıldızlar dışında, okul ve üniversitelerde öğretmenlere genellikle az para verilmesi, bu tepkinin anlaşılmasını çok kolaylaştırıyor. Öğretmenlik bilgiden geçinmenin bir yoluydu, ama pek iyi bir geçim kapısı değildi.¹³

“Humanist” sözcüğünün ortaya çıkması, hiç değilse üniversitelerde beşeri bilimler öğretimi yapmanın öğretmenler arasında ortak bir kimlik duygusunun gelişmesini desteklediğini düşündürüyor. Bu humanistlerin kurduğu dernekler ya da akademiler de (aşağıda III. Bölüm’de tartışacağımız kurumlar), ortaklaşa bir kimliğin doğduğunu düşündürmektedir.¹⁴

BASIMCILIKIN SONUÇLARI

Basımevinin icadının önemli bir sonucu, *clerisy*’ye açık olan iş bulma olanaklarını genişletmesiydi. Bazıları, Venedik’te Aldus Manutius gibi, bilgin-basımcılar oldu.¹⁵ Başkaları basımevleri için çalışmaya başladılar; örneğin provaları düzeltiyor, dizinler hazırlıyor, basımcı-yayımcıların ısmarladığı çevirileri yapıyor, hatta yeni kitaplar yazıyorlardı. Hâlâ hayli güç olmakla birlikte, okumuş bir adamın meslek yaşamını sürmesi kolaylaştı.

12 Le Goff (1957); krş. Murroy (1978), 227-33, 263-65, Brocchieri (1987), Verger (1997).

13 Kristeller (1955); Dionisotti (1967); Romano ve Tenenti (1967); Burke (1986).

14 Benzoni (1978), 159 vd.

15 Schottenloher (1935).

En azından Erasmus, kitaplarıyla, kendisini koruyuculara bağımlı olarak yaşamaktan kurtarmayı başardı. Nitekim, Norbert Elias genel olarak humanistleri, özellikle de Erasmus'u, dünyalarındaki bütün toplumsal gruplarla kendi aralarına "mesafe koyma" olanağını buldukları için bağımsız kalabilmiş, boşlukta yüzen aydın örnekleri olarak Mannheimvâri bir tarzda anlatmıştır.¹⁶

Özellikle Venedik'te humanist eğitim görmüş bir grup yazar, 16. yüzyıl ortalarında kalemleriyle geçinebilmeyi başarmış ve öylesine çeşitli konularda o kadar çok yazmışlardır ki, kendilerine *poligraf* (çokyazar) denilmiştir (bkz. aşağıda, VII. Bölüm). 16. yüzyılın daha sonralarında Paris'te, Londra'da ve diğer şehirlerde, başka yayınların yanı sıra, kronolojiler/zamandizim cetvelleri, kozmografiler, sözlükler ve diğer bilgi kılavuzları üreten benzer kişiler bulunabilir.

KİLİSELERDE VE DEVLETLERDE OLANAKLAR

Buraya kadar anılan gruplar, 16. yüzyılda okumuşlara açık bulunan olanakları tüketmiş değildir. Reformasyon, bunlara bir başkasını eklemiştir. Martin Luther'in bütün inanmışların rahipliği düşüncesi, başlangıçta rahipliği gereksiz hale getirecek gibi görünmüştü. Wittenberg Üniversitesi'ndeki ondan daha köktenci meslektaşı Andreas Karlstadt da, akademik derecelerin büsbütün kaldırılmasını önerecek kadar ileri gitmişti. Ama Luther halka İncil vaazları verebilecek bilgili bir rahipliği desteklemekte gecikmedi; Jean Calvin'le öteki Protestan reformcular da, bu konuda onu izlediler. Katolik cephesinde de, 16. yüzyıl ortalarından itibaren, "seminer"lerin (ruhban okulu) kurulması, mahalle papazlarının eğitilmesi için duyulan benzer bir kaygıyı yansıtıyordu.¹⁷ Bu kurumlarda eğitilen rahiplerin kimileri, konu kaynakçaları hazırlamanın öncüsü, Lutherci papaz Paul Bolduan örneğinde görüldüğü üzere, bir yandan kendi cemaatlerine hizmet ederken, bir yandan da bilginliği kendilerine iş edinmişlerdir. Böylece, kiliselerin doğrudan doğruya bu sonucun ortaya çıkmasını amaçlamaksızın, bilginliği maddeten destekledikleri söylenebilir.

16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başlarında öğrenci sayısındaki artış, hükümetlerin hukuk dereceli kamu görevlileri bulmak istemelerindeki yükselişin yanı sıra, üniversitenin mahalle papazlarının eğitim kurumu olarak yeni bir işlev edinmesinin de bir sonucudur. 17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, öğrenci arzı (sunu) onlardan beklenen hizmetler talebini (istem) aşıyor ve mezunların hatırı sayılır bir bölümü, özelemlerinde hayal kırıklığına

¹⁶ Elias (1939), 1, 73.

¹⁷ Burke (1988); Prosperi (1981).

uğruyordu. Napoli’de öğrenciler 1647-48’de İspanya’ya karşı çıkan ünlü ayaklanmaya katıldılar. Bir keresinde, doktora giderlerine yapılan bir zammı protesto etmek için 300 silahlı öğrenci sokaklarda yürüdü. İngiltere örneğinde, İngiliz Devrimi’nden bir ölçüde bu “yabancılaşmış aydınlar”ın sorumlu oldukları bile öne sürülmüştür.¹⁸

Üniversite eğitimi bazı okumuşlar hükümdarlara, soylulara ya da bilginlere yazman olarak iş bulmuşlardır. Aralarında Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini ve Lorenzo Valla’nın da bulunduğu, ileri gelen bir dizi İtalyan humanisti papalara sekreterlik etmişlerdir. Bu uğraş yeni değildi; fakat bu işin nasıl yapılacağını anlatan elkitaplarının, özellikle de İtalyan elkitaplarının sayıca artması, hükümdarların da soyluların da gidercek daha çok defter tutma zorunluluğu yüzünden, bu dönemde söz konusu işlevin öneminin büyüdüğünü düşündürmektedir (bkz. aşağıda, VI. Bölüm).¹⁹ İsveç’te 16. yüzyıl sonları, bir papazın oğlu olan Jöran Persson gibi, aşağı katmanlarda doğmuş kişiler nedeniyle, tarihc “yazmanlar egemenliği” diye geçmiştir. Bir yazmandan çok, danışman olan Persson, düşmanı olan soylular tarafından öldürülünceye değin Kral XIV. Erik’in sağ koluydu. O çağda, yazmanlar egemenliğinin daha da belirgin olduğu II. Felipe dönemi İspanya’sında, geleneksel olarak kralı çevreleyen silahlı adamlar yerine, sarayın hizmetindeki hukukçuları anlatmak için (*litteratus*’tan gelen) *let-rado* terimi kullanılmaya başlanmıştı. Onların görevi, *clerisy*’nin birçok kültürdeki başlıca siyasal işlevi olan iyi öğütler vermektir.²⁰

Bilginler de, kendilerine bir yazman ya da *amanuensis* (dikte alan ya da suret çıkaran; eski dille söylersek, istinsah yapan kişi = müstensih -ç.n.) tutabiliyorlardı. Örneğin, Erasmus kendisi de bir bilgin olan Gilbert Cousin’i çalıştırmıştı; Francis Bacon’ın yazmanlarından biri de genç Thomas Hobbes’tu. Elçilerin de yardımcıları vardı. Bunlar bazen, Venedik’teki Fransız elçisinin sekreterliğini yapan ve bu mevkiini, Venedik devletinin (sonradan yayımladığı) sırlarını öğrenmek için kullanan Amelot de Housaie gibi okumuş kişiler oluyordu. 17. yüzyıla gelindiğinde, bir bilim derneğinin yazmanı olma işlevi ortaya çıkmıştı. Bernard de Fontenelle Fransız *Académie des Sciences*’ının [Bilimler Akademisi], Henry Oldenburg Kraliyet Derneği’nin, Formey Berlin Akademisi’nin, Per Wilhelm Wargentin de İsveç Akademisi’nin sekreteriydi. Bu görev, Oldenburg örneğinde olduğu gibi, bazen ücretliydi.

17. yüzyıl ortalarında, yazar ve bilginler için, biraz koruyucu yardımıy-

18 Curtis (1962); krş. Chartier (1982), Roche (1982).

19 Nigro (1991).

20 Stehr (1992).

la yayın gelirlerine dayanarak yaşamak, hâlâ riskli olmakla birlikte, giderek olanaklı hale geliyordu. 1643 ile 1665 yılları arasında etkinlik gösteren 559 Fransız yazarının çözümlenmesi, doğru stratejiler izlenirse edebiyatla (terimin, Racine'in oyunlarıyla Boileau'nun şiirlerinin yanı sıra, sözlükleri ve tarih yapıtlarını da kapsayan geniş anlamıyla) geçinmenin mümkün olduğunu düşündürmektedir.²¹

Geleneklerden kopuş abartılmamalıdır. Kralın verdiği ödenekler, önemli bir gelir kaynağı olmaya devam etmiştir. Örneğin, XIV. Louis yalnızca Boileau, Racine ve diğer ozanlara değil, astronom Gian-Domenico Cassini'ye ve filolog Charles Du Cange'a da cömert maaşlar bağlamıştı. Nicolas de Peiresc ve John Selden gibi hukukçularla Theodor Zwinger ve Ole Worm gibi hekimler boş zamanlarında bilginliğe önemli katkılarda bulunuyorlardı. Din adamı olan ya da en azından rahipliğin kenarlarında var olan yazarların sayısı anlamlı bir büyüklükte kalmıştır. Hatta XIV. Louis çağında hâlâ çoğunlukta olmuş olabilirler.²² Dönemimizin sonuna kadar, hatta daha sonra da, yayımlanan bilgince yapıtların önemli bir bölümü hâlâ rahipler tarafından yazılmaktaydı.

YAPISAL FARKLILAŞMA

1600 yılı dolaylarında, Avrupa *clerisy*'si içinde bir toplumsal farklılaşma süreci belirginleşmiştir. Yazarlar artık yanı bağımsız bir gruptular; 17. yüzyıl Fransa'sında *auteur* ve *écrivain* gibi terimlerin giderek daha çok kullanılmasının gösterdiği gibi, benlik bilinçleri güçleniyordu.²³ Küçük ama etkili bir grup, günümüzün diliyle, farklı yerlerdeki bilginleri birbirleriyle temasa getirdikleri için “enformasyon *broker*”ları ya da malzeme toplamak kadar malzeme örgütlemekle de uğraştıkları için “bilgi menajerleri” diye adlandırılabilir. Bunlardan bazılarının adları bu sayfalarda tekrar tekrar anılacaktır: Francis Bacon, Jean-Baptiste Colbert, Denis Diderot, Samuel Hartlib, Gottfried Wilhelm Leibniz, Marin Mersenne, Gabriel Naudé, Henry Oldenburg, Théophraste Renaudot.²⁴

Üniversite profesörleri, özellikle, 18. yüzyıl sonlarında, diğer yüksek öğrenim kurumları hariç, kırtan fazla üniversitenin bulunduğu Almanca konuşulan dünyada ayrı bir grup olmaya başlamıştı. Bunların çoğu kilise dışı halktandı; sık sık da başka profesörlerin oğulları ya da damatlarıydılar. Aynı bir kimlik duyguları olduğu, akademik giysi ve unvanlara merak-

21 Viala (1985).

22 Viala (1985), 247.

23 Viala (1985), 270-80; Vandermeersch (1996), 223-24, 246-48.

24 Hall (1965); Rachat (1966); Solaman (1972); Webster (1975); Revel (1996).

larının artmasından da, Uppsala Üniversitesi'nde ve başka yerlerde profesör portrelerinin sergilendiği galerilerin ortaya çıkmasından da anlaşılmaktadır. 19. yüzyılda Oxford'daki Balliol Koleji'nin 1870'ten 1893'e kadar *Master*'ı (ve bu bölümün epigrafi olan dizelerin hedefi) olan Benjamin Jowett gibi, erken yeniçağ profesörlüğü, düşünsel yetkenin (otorite) kişileşmişliği idi.

Erken yeniçağ bilginleri, artık kendi işlerini bir meslek (*vocation*) diye görmeye başlıyorlardı. 17. yüzyıl sonları İngiltere'sinde, yani Max Weber'in bu konudaki ünlü yapıtından iki yüzyılı aşkın bir süre önce, Cambridge'teki Trinity (Kutsal Üçleme) Koleji'nin *Master*'ı Isaac Barrow, *Of Industry* [Çalışma üstüne] adlı yapıtında, akademisyenlerin "iş"inin (*business*) "doğruyu bulmak" ve "bilgi edinmek" olduğunu ileri sürerek bilginliği bir meslek ya da "çağın" diye nitelemişti. Barrow'un "bilgi"den anladığı, "belli ve bayağı sorunlar" hakkında enformasyon değil, "sıradan gözlem ve duygulardan uzak, yüksek, karmaşık, girift konular"ın bilgisiydi. Özgül bilginlik mesleklerinin üyeleri de, Alman tarihçi Johann Sleidan ve Fransız tarihçi Henri de La Popelinière'in yaptıkları gibi, bazen kendi işlerini bir çağrı sayıyorlardı.²⁵

Bilim dünyasındaki bu toplumsal farklılaşma, ayrı gruplar arasında çatışmalar yaratmıştır. Örneğin, 17. yüzyıl ortalarından itibaren, İngilizlerin "papazlık" (*priestcraft*) dedikleri şey, gitgide daha sert saldırılar yapılmaktaydı; yani sıradan halkı aldatıyorlar diye bir grup bilgi adamının yetkesine çatılıyordu.²⁶ Eğer rahipler öğrenim dünyasında hâlâ büyük bir güç olmasalardı, bu gibi saldırılara gerek olmazdı; öte yandan, yeni ideale, bağımsızlığa ya da o zamanlar denildiği gibi, Kiliseyle de Devletle de aralarına eleştirel bir mesafe koyma anlamında "yansızlığa" (*impartiality*) içtenlikle inanan (insanlar ancak 18. yüzyılın sonunda "nesnel" bilgiden söz etmeye başlamışlardır) hayli kalabalık bir din-dışı bilginler topluluğu olmasaydı da, böyle bir şey mümkün olamazdı. Hukukçu ve hekimler de, rahiplerin dünyevi türleri olarak saldırılara uğramış ve tekellerini, ancak müşterilerinin (müvekkil ya da hastalar) anlayamadıkları dillerin yardımıyla savunmuşlardır.²⁷

Yine, Fransızların 16. yüzyıl ortalarından başlayarak *lettres*'i ve yerel dili (*vernacular*) savunmasına karşılık, Almanlar Latin kültürüyle ve *Gelehrtheit*'la (çok okumushlukla) ilgilenmişlerdir. Almanlar Fransızları yüzeysel saymışlar, Fransızlar da Almanları ukala bulmuşlardır. Soylu heveskâr-

²⁵ Kelley (1971, 1980).

²⁶ Goldie (1987).

²⁷ Hill (1972); Webster (1975), 250-64.

lar/amatörler ya da İtalya’da (ve ister güzel sanatlarla ve antikalarla ister doğayla ilgilensinler, 17. yüzyıl sonlarında İngiltere’de de) denildiği gibi *virtuosi*, bazen profesyonel öğretmen ve yazarlara aşağılamayla bakmışlardır. Yeni kurulan Kraliyet Derneği’nin tarihçisi Thomas Sprat, Mannheim’ı çağrıştıran (ama ondan neredeyse 300 yıl önce yazılmış) bir söyleyişle, tam da “özgür ve sınırlanmamış” oldukları için, beyefendilerin (*gentlemen*) doğa felsefesi araştırmalarında önemli bir rol oynadıklarını savunuyordu. Bazı Fransız bilginlerine de *curieux* denilmesi, onları konularına çeken gücün fayda-gayesiz (hasbî) düşünsel merak olduğu izlenimini vermektedir ve hiç kuşkusuz, zaten böyle düşündürmek için tasarlanmıştı.²⁸

1700 yılı dolaylarından itibaren, yalnızca bir öğretmen ya da yazar olarak değil, başlıcaları Paris, Berlin, Stockholm ve St. Peterburg’ta kurulan ve her birine fonlar ayrılan Bilim Akademileri olmak üzere, (her ne kadar ayrılan sınırlı fonlar, bunlardan yararlananları genellikle başka işlerle ücretlerini desteklemek zorunda bırakıyor olsa da) bilgiyi biriktirme amacıyla yaratılmış belli birtakım örgütlerin ücretli bir üyesi olarak düşünsel bir meslek yaşamı izlemek olanak kazanmıştı. Biz bu adamlara “bilim adamları” (*scientists*) desek de demesek de, böyle bir grubun ortaya çıkması Avrupa *clerisy*’sinin tarihinde kesinlikle önemli bir olay olmuştur. Bu grubun kimi üyeleri, kendi uğraşlarını, geleneksel bir üniversite öğreticiliği yaşamına bilinçli olarak yeğlemişlerdi.²⁹

Gottfried Leibniz ve Isaac Newton çapında bireyler, bilgi derneklerinin başkanları olmuşlar ve bu görevlerini başka uğraşlarla birlikte yürütmüşlerdir. Örneğin Leibniz, erken yeniçağda önemi artan bir başka iş olan kütüphanecilik yapıyordu. Bilgin-kütüphaneciler arasında, 15. yüzyılda Vatikan’da Bartolommeo Platina, 16. yüzyılda Viyana’da Hugo Blo-tius, 17. yüzyılda Roma’da ve Paris’te Gabriel Naudé, 17. yüzyılda Kiel’de Daniel Morhof, 18. yüzyılda Jena’da Burkhard Struve ve 18. yüzyılda Modena’da tarihçi Ludovico Muratori vardı. Bu dönemin kütüphane-cilerine Yazın Cumhuriyeti’nde yaşamsal önem taşıyan “aracılar” denilmiştir. Bu adamlar çoğu zaman kendileri de bilgindiler, meslektaşlarının dikkatine enformasyon sunuyorlardı ve evrensel bilgi ülküsünü terk etmekte o meslektaşlarının çoğundan daha yavaş davranmışlardır.³⁰

Üniversitede çalışmaya başka bir almaşık da, bir hükümdara danışman ya da resmi tarihçi olarak hizmet etmektir. Bu çeşit atamalar ortaçağlarda da yapılıyordu, fakat erken yeniçağda daha merkezileşmiş devletlerin or-

²⁸ Houghton (1942); Kenny (1998).

²⁹ Hahn (1971, 1975); McClellan (1985), xxiv-xxv, 233-51.

³⁰ Clarke (1966); Rosa (1994).

taya çıkması sonucu, zamanla sayıları arttı ve aralarında şunlar gibi tanınmış bilgin ve yazarlar yer aldı: (XIV. Louis'nin tarihçisi) Jean Racine, (II. Charles'ın hizmetinde) John Dryden, (Prusya ve İsveç hükümdarlarına) Samuel Pufendorf, hatta (XV. Louis'ye) Voltaire. Bu gruba, “kültür işleri” ya da “propaganda” diyebileceğimiz konularda hükümetlere danışmanlık yapan küçük bir yazarlar topluluğu da eklenebilir. Örneğin, XIV. Louis Fransa'sında ozan ve eleştirmen Jean Chapelain, (bugün daha çok masallarıyla tanınan) Charles Perrault ve daha başkaları, kralın kamusal imgesinin en iyi nasıl sunulabileceğini tasarlayan “küçük bir akademi” oluşturluyorlardı.³¹ Herman Conring (bkz. aşağıda, s. 91) ve Burkhard Struve gibi Alman bilim adamları, hem üniversite profesörü hem de yerel hükümdarın danışmanıydılar. Tıpkı Çin'deki kamu görevlileri gibi, onlara da düşünsel açıdan önde gelişleri nedeniyle iktidar verilmişti. Alman mandarinlerinin yükselişi çoktan başlamıştı.³²

GRUP KİMLİKLERİ

Farklılaşma ve çatışmalara karşın, İtalyan Cizviti Daniele Bartoli'nin (1645'ten beri birçok kereler yeniden basılan ve çeşitli dillere çevrilen) *L'Uomo di Lettere*'si [Edebiyatçı] ya da Marquis d'Alembert'in aynı konudaki “Deneme”si (1752) gibi, yazı adamları hakkında kitapların yayımlanması, *clerisy*'nin grup kimliğinin güçlenmekte olduğunu düşündürmektedir. *Encyclopédie*'deki “Gens de lettres” maddesi, onların dar uzmanlar olmayıp, “hepsini ekip biçemeseler bile, bütün bu farklı alanlara girebilecek yetenekte” olduklarını vurguluyordu. İsviçreli 18. yüzyıl hekimi Simon Tissot, okuryazarlık mesleğine özgü sağlık tehlikeleri hakkında bir kitap bile yazmıştı (1776).

Alman mandarinleri kendi paylarına, “öğrenim adamları” (*Gelehrte*) ya da *polymath* (*Polyhistor* - hezarfen/allâme) unvanlarını kullanmayı yeğliyorlardı. 17. yüzyıl Almanya'sında bu insanlar bazen bir toplumsal sınıf ya da tabaka (*der Gelehrten Stand*) olarak betimlenmiştir. Onların ortaklaşa benlik-bilinçlerinin bir belirtisi, zamanının bilim adamlığına bir kılavuz olan, Daniel Morhof'un *Polyhistor*'u (1688) ya da rakibi Burkhard Struve'nin “Öğrenmenin Bilgisine Giriş” (1704) kitabının yayımlanmasıydı. Bir başka belirtisi de, Profesör Johann Burchard Mencke tarafından hazırlanan “Bilginler Sözlüğü” (*Gelehrten-Lexicon*, 1715) ve filozof Jakob Brucker'in derlediği “Alman Bilginliğinin Onur Tapınağı” (*Ehrentempel des Deutsche Gelehrsamkeit*, 1747) gibi biyografi toplama-

³¹ Burke (1992).

³² Ringer (1969).

larının ortaya çıkmasıydı. Benlik-bilincinin diğer bir işareti, eleştirmen Johann Christoph Gottsched'in bilim adamlarının "akıl ve daha güçlü bir kalemde (*die Vernunft und eine mächtigere Feder*) başka hiç kimseyi kendilerinden üstün saymayarak" eylemde hükümdarlar kadar özgür olduklarını iddia etmesiydi.³³ Dönemimizin sonunda, Leipzig Üniversitesi'nde öğrenci olan genç Goethe, oradaki profesörlerin yüksek statüsünden etkilenmişti.

Avrupa *clerisy*'si kendilerini Yazın Cumhuriyeti'nin yurttaşları diye de tanımlıyordu. 15. yüzyıl kadar geriye giden bu deyim, 17. yüzyıl ortalarından itibaren artan bir sıklıkla kullanılmıştı. 1684'te kurulan bir derginin adı *Nouvelles de la République des Lettres* idi. Bu, 1660'lardan itibaren gitgide çoğalarak yayımlanan ve okuyucuları için yeni bir kimlik yaratılmasına yardım eden bilgi ya da kültür dergilerinden biriydi: *Journal des Savants* (1665), Kraliyet Derneği'nin *Philosophical Transactions*'ı (1665), Roma'da çıkan *Giornale de' letterati* (1668), Leipzig'de çıkan *Acta Eruditorum* (1682) ve daha birçokları gibi.³⁴

Nouvelles'in başyazarı, kendisi için dönemin arketip bir aydını denilen Pierre Bayle idi. Bayle XIV. Louis rejiminin Protestanları kovuşturmasından kaçarak Hollanda Cumhuriyeti'ne sığınmacı olan Kalvinci bir Fransız profesördü. Bir süre Rotterdam'da öğretim üyeliği yapmış, sonra geçimini yazılarıyla sağlamaya başlamıştı. Kuşkuculuğun tarihinde olduğu kadar sözlükler ve dipnotları tarihlerindeki yeri sayesinde, Bayle'in adı bu çalışmada yine geçecektir.³⁵

Bayle gibi, Protestanlara tapınma özgürlüğü tanıyan krallık fermanının 1685 yılında geri alınmasının ardından birçok Kalvinci rahip de Fransa'dan başka ülkelere göçmüşlerdir. Kalvinci rahip sunumunun papaz ve vaiz istemini aştığını görünce, bunlardan bazıları yazım, özellikle de süreli yayınlar mesleğine yöneldiler (bkz. aşağıda, VII. Bölüm). Bu eski-rahipler ilk "jurnalist"lerden oldu. Bu terim, bilimsel ya da edebi dergilerin yazarlarını gündelik ya da haftalık haberler veren, daha aşağı konumdaki *gazetiers*'den (muhabir/muhbir/ gazeteciler) ayırmak için 1700 yılı dolaylarında Fransızca, İngilizce ve İtalyancada kullanılmaya başlamıştır. Böylelikle basın yeni meslekler üretmeyi sürdürüyordu.³⁶

33 Dülmen (1978), 257'de alıntılanmıştır.

34 Margan (1929); Gardair (1984); Laeven (1986).

35 Labrousse (1963-64, 1983); Bast (1994).

36 Haase (1959), 404-17; Labrousse (1963-64); Yardeni (1973, 1985); Martens (1974); Gibbs (1975); Bast (1994), 232-39.

18. yüzyılda, dergiler çoğaldıkça jurnalistlerin de etkisi giderek artıyordu. Tarihçiler de dahil, öne çıkan yazarlara sağlanan yararlar yükselmekteydi (bkz. aşağıda, VIII. Bölüm). İngiltere’de ilk bağımsız yazı adamı olduğu söylenen Alexander Pope’un hemen arkasından Samuel Johnson gelmişti.³⁷ Fransa’da Diderot gibi *philosophe*’lar ve *Encyclopédie*’nin önceki madde yazarları, siyasal bir projeyi desteklemek için bir ansiklopediden yararlanmak önemli bir yenilik olmakla birlikte, kendi kalemleriyle geçinmek için bir başvuru kitabı hazırlamakta Bayle ile Johnson’un örneğini izlediler.

Ünlü edebi başarı örnekleri bize “yeraltı edebiyatçıları”nı ya da 18. yüzyıl İngiltere’sinde denildiği gibi “Grub Sokağı”nı, bir başka deyişle, Voltaire’in *la canaille de la littérature* diye betimlediği başarısız ve yoksul yazarlar dünyasını unutturmamalıdır.³⁸ Yine de, karşılaştırmalı bir bakış açısından çarpıcı olan, 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Avrupa’nın çoğu yerlerinde, kendi siyasal görüşleri olan aşağı yukarı bağımsız yazı adamlarının meydana çıkmasıdır; bunlar Paris, Londra, Amsterdam ve Berlin gibi birkaç şehirde yoğunlaşmış olup birbirleriyle düzenli ilişki içindeydiler. Avrupa’nın “çoğu yerleri”ne vurgu yapılması, Ortodoks ya da Doğu Hıristiyanlığı dünyasında *clerisy*’nin hâlâ hemen tümüyle papazlardan oluştuğunu hatırlatmak içindir. Bunların içindeki, (Moldavya/Boğdan prensi ve Berlin Akademisi üyesi) Dimitri Kantemir ya da öğrenimine bir ruhban okulunda başlamış olmakla birlikte, 1736’da St. Peterburg’daki Bilimler Akademisi’nin kolejine geçen Mikhail Lomonosov gibi kimselerden oluşan minicik bir “Batılılaşmış” bilim adamları grubu ayrıklık (istisna) oluşturmaktaydı.

İSLAM VE ÇİN

Batı *clerisy*’si elbette benzersiz değildi. Örneğin, İslamiyette ulema (ilm, yani bilginin uzmanları), ister camilere bağlı okullarda (medreselerde) öğretmenler, ister yargıçlar (kadı), ister hükümdarların danışmanları olarak, toplumda öteden beri onurlu bir konumdaydı. Ortaçağ Batı’sındaki gibi, bu *clerisy* başlıca (kutsal hukuk dahil) dinle ilgiliydi. Bunlar Hıristiyanlıktaki anlamıyla rahip değillerdi; çünkü Müslümanlar bireyle Tanrı arasında aracılığı olanaksız sayarlar.³⁹ Bazı bilim adamları uluslararası bir ün kazanmıştır. Örneğin, İbn Sina (Avicenna) ile İbn Rüşd’ün (Averroes) her ikisi de Batı ortaçağlarında biliniyordu.

³⁷ Beljame (1881).

³⁸ Darnton (1982); Masseau (1994).

³⁹ Repp (1972); 1986); Fleisvher (1986); Zilfi (1988).

Erken yeniçağda Batı Avrupa'da olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, öğrenciler mezun olunca ulema arasında ya da "bilginler hiyerarşisi" içinde iş bulmayı umuyorlardı ve bu umutlarında hayal kırıklığına uğramaları, Oxford ya da Napoli'de olduğu gibi İstanbul'da da hoşnutsuzluğa yol açmıştı.⁴⁰ Müslüman bilim adamlarıyla erken yeniçağ Avrupa'sındaki meslektaşları arasındaki büyük fark, iletişim araçlarındaki farktı. Görmüş olduğumuz üzere, basımevi Avrupalı yazı adamlarına çeşitli olanaklar sunmuştu. İslam dünyası ise, basımevini reddetmiş ve 1800 dolaylarına kadar sözlü ve el yazmalarıyla iletişime dayanan bir dünya olarak kalmıştı.⁴¹

Çin'deki şen-şi (*shen-shih*), yani "bilim adamı-soylular" daha bile onurlu bir konumdaydılar; çünkü (hadımların ve başkalarının bir ölçüde rakip çıkmalarına karşın) imparator adına devleti 2000 yıl kadar yöneten, bu gruptu. Bu sürenin çoğu boyunca siyasal seçkinler yani yöneticiler ya da mandarinler (yöre, ilçe, eyalet ve nihayet başşehirde yapılan) çeşitli düzeylerdeki rekabetçi sınavların sonuçlarına göre seçiliyorlardı. Adaylar sınav alanında bireysel hücrelere koyularak birbirlerinden yalıtılmaktaydılar. Genellikle Konfüçiuscu klasikler üstüne yorumlar niteliğindeki yanıtlar, adayların kimliğini bilmeyen sınav okuyucuları tarafından değerlendiriliyordu. Bu sistem, liyakat-egemenliğine (*meritocracy*) erken yeniçağ dünyasındaki başka herhangi bir örnekten daha yakındı.⁴²

Batılıların Çin'le daha çok ilgilenmeye başlamaları (aşağıda s. 193'te tartışılacağı üzere), (Avrupa'da *literati* denilen) Çin *clerisy*'sine biraz da kıskançlıkla karışık, canlı bir merak duyulmasına yol açmıştı. Bir Oxford don'u olan Robert Burton, ünlü *Anatomy of Melancholy*'sinde (1621), "kendi Ütopyam" dediği bir şeyi anlatır. Bu idcal devlette, yöneticiler tıpkı "Çin'deki *literati* gibi" sınavla seçilecektir. Kraliyet Derneği'nin *Philosophical Transactions*'ında (Temmuz 1666) yazan biri de, Çin hakkındaki yeni bir anlatıyı değerlendirirken aynı temel sorunlara değinmişti: "Onların Soyluları kana ya da kalıtıma bakılmaksızın Öğrenim ve Bilgiyle belirleniyor." Yine bu nedenledir ki, 18. yüzyıl Fransız reformcusu François Quesnay Çin sınav sistemine öykünmüş, Voltaire de *fonctionnaires lettrés* dediği mandarinlerin hayranları arasında yer almıştı. 19. yüzyılda Fransa, Prusya ve Britanya'da kamu görevlisi adaylar için sınavlar koyulması, pekala Çin sisteminden esinlenmiş olabilir.⁴³

⁴⁰ Itzkowitz (1972).

⁴¹ Messick (1993); Robinson (1993).

⁴² Morsh (1961); Miyozoki (1963); Choffee (1985).

⁴³ Teng (1942-43).

Aslında bu, bir kitap uzunluğunda inceleme gerektiren bir konudur, ama erken yeniçağ Avrupa'sı *clerisy*'si üstüne bu kısa anlatı, hiç değilse, onların kimliklerini, içinde meslek yaşamlarını sürdükleri türlü türlü kurumları göz önüne almadan tanımlamanın ne denli güç olduğunu göstermeye yetebilir. Bu kurumları ve bu kurumların bilgiye katkılarını araştırmak, gelecek bölümün amacıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİLGİYİ KURMAK: ESKİ VE YENİ KURUMLAR

Okulların, akademilerin, kolejlerin ve hem bilgili adamlar için hem de öğrenimi geliştirmeye mekân olarak tasarlanmış benzer yerlerin görenek ve kurumlarında, herşey bilginin ilerlemesine aykırı bulunur.

Bacon

Gutenberg war nicht Privatdozent, Columbus nicht ordinarius.
(Gutenberg öğretim üyesi değildi, Colombus da profesör değildi.)

Schöffler

Gördüğümüz gibi (bkz. yukarıda, s. 5), Mannheim'a göre, "boşlukta yüzen aydınlar"ın (*freischwebende Intelligenz*) inançları, başka gruplara oranla toplumsal baskılara daha az bağımlıydı. Bu önermeye iktisatçı Joseph Schumpeter, Mannheim'ın aydını bir "demet önyargı"dan ibarettir diye tepki göstermişti.¹ Böyle olsun ya da olmasın, erken yeniçağ *clerisy*'sinin çoğunluğunun özgürce boşlukta yüzmedikleri, üniversiteler gibi kurumlara bağlı oldukları olgusunu dikkate almamız gerekir. Bilginin kurumsal bağlamı, tarihinin esaslı bir bölümüdür.² Kurumlar dışarıdan baskılara maruz oldukları gibi, kendi toplumsal dürtülerini de geliştirirler. Yenilikler yapma güdüsü de, yeniliklere karşı direnme güdüsü de, bilginin toplumsal tarihine dair bu inceleme için özellikle anlamlıdır.

Erken yeniçağ Avrupa'sına dönmezden önce, biri düşünsel yenilikçilik sosyolojisiyle, öteki de kültürel yeniden-üretimle ilgili iki genel kuramı tartışmak aydınlatıcı olabilir. Bunlardan, Thorstein Veblen'e değgin olan ilki (bkz. yukarıda, s. 4) dışarıdakilerin, toplumun en kenarlarındaki birey ve

1 Schumpeter (1942).

2 Lemoine vd. (1976), 8-9.

grupların üstünde odaklanmıştır. Veblen “Yahudilerin çağdaş Avrupa’da düşünsel açıdan ağır basmaları” üstüne denemesinde, bu başatlığı, görmüş olduğumuz üzere, Yahudi aydınlarının kuşkuculuğu ve bağımsızlığı teşvik eder bir biçimde, iki kültür dünyasının ara sınırındaki konumlarıyla açıklıyordu. Bu durum, onların İtalyan sosyologu Vilfredo Pareto’nun deyişiyle düşünsel kurgucular (*speculators*/vurguncular) olmalarını da sağlamıştı.³

Pareto bu vurguncuları, karşıt toplumsal türle, bir geleneğin çerçevesinde çalışan düşünsel *rentier*’lerle (ellerindeki hisse senetlerinden kâr payı alanlarla/mirasyedilerle) oranlamıştır. Pierre Bourdieu’ye değgin ikinci kuram, akademik kurumlarda bu tür *rentier*’lerin üretilmesi ve bu kurumların kendilerini yeniden-üretmeleri, Bourdieu’nün “kültürel sermaye” dediği şeyi biriktirmesi ve aktarmasıyla ilgilidir. Bir başka deyişle, onlar “yerleşik/yatırım yapılmış çıkarlar” geliştirirler. Norbert Elias da “yerleşmişlik” terimleriyle benzer bir sav ileri sürmüştür. Kısa, ama derin bir denemesinde, Elias akademik bölümlerin “egemen devletlerin bazı nitelikleri”ni taşıdığını anlatmış ve bunların kaynaklara erişmek için nasıl birbirleriyle yarıştıklarını ve tekeller kurup başkalarını dışlama girişimlerinde bulunduklarını çözümlenmiştir.⁴ Benzeri tekelleşme ve dışlama stratejileri, mesleklerin tarihinde de gözlemlenebilir – rahiplere, hukukçulara ve hekimlere 19. yüzyılda mühendisler, mimarlar, muhasebeciler vb. katılmıştır.

Birbirine hayli iyi uyan bu iki kuramın, herhangi bir çekince koymadan evrensel geçerliliklerini varsaymak, elbette akılsızlık olur. Yine de, 1450 ile 1750 arasında öğrenimin örgütlenmesi üstüne bu kısa araştırmada, bunları akılda tutmak yararlı olabilir.

Ortaçağların sonları için Bourdieu ile Elias’ın kuramı iyi işliyor gibi görünmektedir. Gördüğümüz gibi, şehirlerin ve üniversitelerin ortaya çıkışı 12. yüzyıldan itibaren birlikte olmuştur. Bologna ve Paris’in model kurumlarını Oxford, Salamanca (1219), Napoli (1224), Prag (1347), Pavia (1361), Krakow (1364), Leuven (1425) ve daha birçokları izlemiştir. Glasgow’un kurulduğu 1451’de, işleyen clli kadar üniversite vardı. Bu üniversiteler lonca/korporasyonlardı. Bağımsızlığı ve kendi bölgelerinde yüksek öğrenim tekeli içerir yasal ayrıcalıkları vardı ve birbirlerinin verdikleri dereceleri tanıyorlardı.⁵

O zamanlar üniversitelerin bilgiyi keşfetmekle değil, aktarmakla uğraşmaları gerektiği, savunulmaktan çok varsayılıyordu. Benzer bir biçimde, geçmişin büyük bilginlerinin ve filozoflarının görtiş ve yorumlarını, daha

3 Pareto (1916), bölüm 2233.

4 Bourdieu (1989); Elias (1982).

5 Le Goff (1957), 80 vd.; Ridder-Symoens (1992, 1996).

sonra gelenlerin reddetmeleri şöyle dursun, onların düzeyine bile erişemeyecekleri varsayılmaktaydı; dolayısıyla, öğretmenin ödevi, otoritelerin (Aristoteles, Hippokrates, Aquinas vb.) görüşlerini açıklamaktı. Eğitimi yapılabilecek disiplinler, en azından resmen, saptanmıştı: Yedi liberal konu (*art*) ile üç lisansüstü ders yani dinbilim, hukuk ve tıp.

Bu varsayımlara karşın, tartışma, özellikle de mahkemelerdeki hasımlık sistemi gibi farklı bireylerin belirli bir “tez”i savundukları ya da ona karşı çıktıkları “münazara” usulü (*disputation*) teşvik edilmekteydi. Aquinumlu Thomas örneği, her ne kadar o bunu büsbütün yeni bir şey önererek değil, farklı geleneklerden alınmış öğelerin bir sentezini üreterek yapmışsa da, “modernler”in de otorite olmalarının mümkün olduğunu hatırlatmaktadır. Aquinas’ın dinbilimi tartışırken pagan düşünür Aristoteles’i kullanmasına kuvvetle karşı çıkılması, bu kurumları salt düşünsel oydasma (mutabakat - *consensus*) terimleriyle anlatmanın ne kadar yanlış olabileceğini gösteriyor. Geç ortaçağ üniversitelerinde, başlıca “gerçekçiler” ile “adçılar” (*nominalists*) çatışmasının örneklediği üzere, farklı felsefe okulları arasındaki anlaşmazlıklar da böyleydi. Hatta erken yeniçağda ortaçağ üniversiteleri fazla oydasmacı olmakla değil, fazla tartışmacı olmakla eleştiriliyordu. Yine de, bu kavgaların tarafları o kadar çok varsayımı paylaşılmaktaydılar ki, çatışmaları genellikle, genel ya da tümel önermelerin mantıktaki statüsü gibi birkaç pekin konuyla sınırlı kalıyordu.⁶

II. Bölüm’de gördüğümüz üzere, ortaçağ Avrupa’sında üniversite öğretimi üyelerinin hemen hemen hepsi rahipti. 12. yüzyılda gelişen görece yeni üniversite kurumu, çok daha eski bir kurumun, Kilise’nin içinden doğmuştu. Ortaçağ Kilisesi’nin bilgi tekeli elinde tuttuğu yaygın bir kanıdır.⁷ Yine de, I. Bölüm’de değinildiği gibi, bilgilerin çoğulluğunu, bu durumda (zaten kendi eğitim kurumları, işlikleri ve loncaları olan) ortaçağ zanaatçıların, şövalyelerin, köylülerin, ebelerin, ev kadınlarının vb. farklı bilgilerini unutmamalıyız. Bütün bu bilgiler başlıca sözlü olarak aktarılırdı. Böyle olmakla birlikte, basımevinin icadı sırasında batı Avrupa’da rahip-olmayan sıradan halk arasında okuryazarlığın uzun bir geçmişi vardı (buna karşılık, dinin Ortodoks Hristiyan, yazınınsa Kiril olduğu doğu Avrupa’da sıradan halkın okuryazarlığı hayli enderdi). Üniversitelerle aşağı yukarı aynı zamanda çoğalan sapkınlar için, kitaplarda yazılı fikirleri tartışarak bir arada duran “metinsel (*textual*) topluluklar” denilmiştir.⁸

Bazen birbirleriyle yarışma ve çatışma içinde olan bilgilerin çeşitliliği, düşünsel değişmeyi açıklamaya yardım etmektedir. Yine de, önemli soru-

6 Ridder-Symoens (1992); Verger (1997).

7 Innis (1950).

lar yanıtsız kalmaktadır. Sapkınlar ve öteki dışarıdakiler hiç yerleşik aydınlar çevresine girebilmişler midir? Girebilmişlerse, bu nasıl olmuştur? Sistemde yapılan değişiklikler resmi miydi, gayri resmi mi? Bunlar düşünsel inanmışlığın (ikna olmanın) mı yoksa siyasal bağlaşımların mı sonucuydu? Düşünsel yenileşme mi kurumların düzeltilmesine yol açtı yoksa bu gibi yeniliklerin serpilebileceği ekolojik köşeler sağlayacak yeni kurumların oluşturulması mı gerekli oldu?⁹ Bu sorular, bazen o dönemde, özellikle de Francis Bacon tarafından tartışılmıştır. Bir kuşak sonra XIV. Louis'nin bakanı Jean-Baptiste Colbert gibi, Bacon da binalar, tesisler ve vakıflar türünden maddi etkenlerin öğrenim tarihinde taşıdığı önemin son derece bilincindeydi. “Öğrenimin reformasyonu” dedikleri şeyi gerçekleştirmek için bir sürü projeler üreten, Bacon'ın 17. yüzyıl ortasındaki İngiliz izleyicileri de öyleydiler.¹⁰

Aşağıdaki ayrımlarda düşünsel değişimin üç yüzyılı incelenecek ve düşünsel yenileşme sürecinde, bunlar ister yardımcı ister engel diye görülsün, kurumların yerine özel bir dikkat gösterilerek dönemin üç büyük kültür hareketi –Rönesans, Bilim Devrimi ve Aydınlanma– üstüne odaklanılacaktır. Yeni disiplinlerin icadı ve yerleşmesi, bilginin daha sonraki yenden-sınıflandırılmasının bir parçası olarak V. Bölüm’de (bkz. aşağıda, s. 81) daha ayrıntılı olarak tartışılacaktır.

RÖNESANS

Rönesans’la yakından ilişkili olan humanist hareket, hiç değilse niyet olarak, bir yenileşme değil canlanma, klasik geleneği diriltme hareketiydi. Yine de, bu hareket yenilikçiydi ve skolastiklerin, yani “ortaçağlar” üniversitelerinde başat durumdaki filozof ve dinbilimcilerin uyuşmasal bilgilerine karşı çıkmak anlamında bilinçli olarak öyleydi. “Skolastik” ve “ortaçağlar” terimlerinin kendisi de, o zamanki humanistlerin kendilerini geçmişe karışıklıkla daha kesin olarak tanımlamak için icat ettikleri sözlerdi.

Humanistlerin çoğunluğu, eleştirdikleri üniversitelerde okumuştular. Bununla birlikte, en yaratıcı bireylerin bazıları yaşamlarının çoğunu o sistemin dışında geçirdi. Örneğin, Petrarcha gezgin bir edebiyatçıydı. Lorenzo Valla düşünsel “otoriteler”i eleştirdikten sonra, *bir bulut altında* Pavia Üniversitesi’nden ayrıldı ve Napoli kralının, daha sonra da papanın hizmetine girdi. Leonardo Bruni, Floransa’nın cumhuriyet adına mektuplar yazan kançılardı. Marsilio Ficino, Medici’lerin hizmetinde çalışan bir

8 Stock (1983).

9 McClellan (1985).

10 Webster (1975).

hekimdi. Bunlardan daha da yaratıcıları ve daha da marjinalleri, Leonardo da Vinci, ressam olarak eğitim gördü ve kendi kendini yetiştirmiş evrensel bir adam oldu. İtalya dışında, humanistlerin en ünlüsü Erasmus, Paris'ten Polonya'ya kadar birçok yerden sürekli iş önerileri almasına karşın, herhangi bir üniversitede uzun süre kalmadı.

Humanistler tartışmalarla kendi fikirlerini geliştirdiler; ama bu tartışmalar, uzun zamandır yerleşmiş grupların yeni konulara çoğu kere hasımca davrandıkları üniversite ortamlarında cereyan etmedi; kendileri için yarattıkları yeni bir kurumda, “akademi”de geçti. Platon’dan esinlenen akademi, yeni seminerdense –içki dahil– eski şölene (*symposium*) daha yakındı. (Örneğin, Petrarca’nın öğrencilerinin oluşturduğu) bir çevreden daha biçimsel ve daha uzun ömürlü, ama bir üniversite fakültesinden daha az biçimlenmiş olan akademi, yenilikleri keşfetmek için ideal bir toplumsal kalıptı. Yavaş yavaş bu gruplar, belirli üyelikleri, tüzükleri ve düzenli toplantı zamanları olan kurumlara dönüştü. 1600 yılına gelindiğinde, yalnızca İtalya’da 400’e yakın akademi kurulmuştu; ama Portekiz’den Polonya’ya Avrupa’nın başka yerlerinde de akademiler vardı.¹¹

Fikir tartışmaları akademikilerin tekelinde değildi. 15. yüzyıl başları Floransa’sında, (bkz. yukarıda, s. 15) görmüş olduğumuz üzere, humanist Leonbattista Alberti heykeltıraş Donatello ve mühendis Filippo Brunelleschi’yle sık sık konuşuyordu. Alberti çevresinin başka bir üyesi de, –ilgi alanı içinde coğrafyanın, özellikle de Hint adalarına giden rotaların bulunduğu– matematikçi Paolo Toscanelli’ydi. Toscanelli, Avrupa’ya döndüklerinde yolları Floransa’ya düşen gezginlerden bu konuda bilgi alıyor ve Columbus’la da teması olmuş olabilir.¹²

Toscanelli’nin özel olarak yaptığı, Portekiz’de ve İspanya’da daha resmi olarak yapılmaktaydı. 15. yüzyıl Portekiz’inde, Asya’dan malların yanı sıra gelen enformasyon da Lizbon’daki “Hindistan Evi”ne (*A Casa da Índia*) ulaşıyordu. Sevilla’da 1503’te kurulan “Ticaret Evi” (*La Casa de Contratación*) de, Yeni Dünya hakkında benzer nitelikte bir bilgi ambarıydı. Burası aynı zamanda, *piloto mayor*’un (bir süre Amerigo Vespucci, sonra da Sebastian Cabot bu görevdeydi) yönetimi altında çalışan, kılavuzlar için bir eğitim okuluymdu. Eğitim bazen kılavuzun evinde, bazen de Casa’nın şapelinde veriliyordu. Avrupa’nın bu ilk denizcilik okulu, (1558’de bir İngiliz ziyaretçinin, kılavuz Stephen Borough’un tanıklık ettiği gibi) çok geçmeden uluslararası bir üne kavuştu.¹³

11 Field (1988); Hankins (1991).

12 Garin (1961); krş. Goldstein (1965).

13 Stevenson (1927); Pulido Rubio (1950), 65, 68, 255-90; Goodman (1988), 72-81.

Hindistan ve Ticaret Evlerinin ve başka kurumların oluşturulmasında krallık desteği canalcı bir önem taşımaktaydı. 16. yüzyıl başlarında, Din-bilim Fakültesi'nin muhalefetine karşın, Kral I. François'ya başvuran humanistler, eski Yunanca ve İbranice öğrenimini teşvik etmek amacıyla ona *College des Lecteurs Royaux*'yu kurdurdular. O yüzyılda daha sonra, Kral III. Henri, Platon'un düşünceleri hakkında dersler verilen saray akademisinin hamisi oldu (bu, Floransa'daki "Platoncu Akademi" denilen kurumla ilişkiliydi).¹⁴

Bazı aydın çevrelerinde muhalefetle karşılaştıkları için de, krallığın desteği humanistler açısından önemliydi. Bu muhalefetin gücü, üniversiteden üniversiteye değişiyordu. Örneğin, erken 16. yüzyıl Leipzig'inde kuvvetliydi; Yunanca öğrenimine karşı çıkan bir grubun "Troyalılar" diye tanındığı Oxford'da da öyleydi. Bu humanizma karşıtlığı, Wittenberg, Alcalà ve Leiden'deki yeni üniversitelerin düşündürdüğü gibi, en azından bir süre, geçmişte "hep" yapılageleni yapma baskısından özgür kalan, daha yeni kurumlarda daha az güçlüydü.¹⁵

1502'de kurulan Wittenberg, başlangıçta, Leipzig ve Tübingen'de eğitilmiş bilim adamları tarafından hayli geleneksel bir çizgide örgütlenmişti. Ama beş altı yıl içinde, humanistler, bu üniversitede alışılmadık önemde bir rol oynamaya başladılar. Yenilikçi olacak kişilerin yeni kurumları ele geçirmesi, eskilerine oranla muhtemelen daha kolaydır; dolayısıyla, Profesör Luther'in, üniversitesi yalnızca on beş yıllıkken Reformasyon'u başlatması, bir rastlantı olmayabilir. Bir yıl sonra, Luther'in ve fakültenin diğer üyelerinin onayıyla, reform programının bir parçası olarak, Philip Melanchthon Yunanca profesörlüğüne atanmıştı. Onun "sanatlar" programında yaptığı reform, 16. yüzyıl sonlarında geleneklerin başka yerlerden daha az etkili olduğu ve humanizmaya daha az husumet duyan Marburg (kuruluşu 1527), Königsberg (1544), Jena (1558) ve Helmsedt (1576) gibi yeni kurulmuş Protestan üniversitelerinin öğretmenlerinin ce örnek alınmıştı.¹⁶

Alcalà, Wittenberg'ten altı yıl sonra, 1508'de kuruldu. Alcalà'nın kuruluşu humanizmanın bir zaferi diye yorumlanamaz, çünkü bu üniversite bilinçli olarak Paris modeline göre kurulmuş ve eski Paris ya da Salamanca öğretmenleriyle doldurulmuştu.¹⁷ Ama Wittenberg'te olduğu gibi, humanizmayla skolastik arasındaki denge, çok geçmeden ilkinden yana de-

14 Yates (1947); Sealy (1981); Hankins (1990).

15 Burke (1983).

16 Grassmann (1975).

17 Codina Mir (1968), 18-49.

ğıştı. Alcalà'da, daha eski Leuven Üniversitesi'nde 1517'de benzer bir okulun oluşturulmasından birkaç yıl önce, Kitab-ı Mukaddes'in üç dilinin, Latince, Yunanca ve İbranice'nin öğrenilmesini teşvik etmek amacıyla "üç-dilli" bir kolej kuruldu. Kutsal Kitap'ın 1514 ile 1517 yılları arasında yapılan ünlü çok-dilli basımı, Alcalà'da ünlü humanist Antonio de Nebrija'nın da dahil olduğu bir bilginler takımı tarafından derlenmiş ve baskıya hazırlanmıştı.¹⁸

Wittenberg ve Alcalà'nın tersine, Leiden, esasında ideolojik nedenlerle Calvinist bir üniversite olarak kurulmuştur (1575). Yönetim kurulunun ilk başkanı Janus Dousa, yüzyılımızda bildik gelen yöntemlerle, önde gelen bilim adamlarına yüksek ücretler ve hafif ders verme yükleri önererek üniversite kadrolarını oluşturdu. Gelmelerini sağladığı ünlüler arasında, botanikçiler Rembert Dodoens ve Charles de l'Ecluse ile klasikçi Joseph Scaliger de vardı. Leiden'in biçimsel yapısı yeni değildi, ama görece yeni iki konu, tarih ve siyaset, burada hızla olağanüstü bir önem kazandı. Tarihi, önde gelen humanistlerden Justus Lipsius okutuyordu. Nicelik bakımından siyaset daha da büyük bir başarı kazandı; Leiden'de 1613 ile 1697 arasında 762 siyaset öğrencisi vardı.¹⁹

Bu örnekleri göstermekteki amacım, yeni üniversitelerdeki bütün öğretmenlerin yenilikçi olduğunu savunmak değildir; hele yeni fikirlerin yeni kurumların tekelinde kaldığını söylemek hiç değildir. Humanizmaya karşı olanlar üniversiteler değil, belli birtakım üniversitelerdeki belli birtakım gruplardı. Leuven'de (1477'de) ve Salamanca'da (1484'te) belagat (retorik) kürsülerinin kurulması, tıpkı Oxford ve Cambridge'te 17. yüzyıl başlarında tarih okutmanlıklarının ihdas edilmesi gibi, *studia humanitatis*'e duygudaşlık gösterildiğinin belirtileridir. Humanistlerin fikirleri, özellikle resmi kurallardan çok, gayri resmi ders içeriklerini etkileme anlamında yavaş yavaş üniversitelere sızmıştır.²⁰ Ama bu gerçekleştiğinde, zaten humanist hareketin en yaratıcı aşaması sona ermişti. Şimdi yerleşikliğe meydan okuyan, "yeni felsefe" yani bizim bugün "bilim" dediğimiz şeydi.

BİLİMSEL DEVRİM

17. yüzyılın, o zamanki deyimlerle "yeni felsefesi", "doğa felsefesi" ya da "mekanik felsefesi", Aristoteles ve Ptolemaios'un fikirlerine dayanan bir dünya görüşü de dahil olmak üzere klasik ve ortaçağ geleneklerini reddetmesiyle, Rönesans'tan daha da benlik-bilinçli bir düşünsel yenileşme süreci.

¹⁸ Bentley (1983), 70-111.

¹⁹ Lunsingh Scheurlee ve Posthumus Meyes (1975); Wansink (1975).

²⁰ Fletcher (1981); Giard (1983-85); Rüegg (1992), 456-59; Pedersen (1996).

ciydi. Yeni fikirler, (etiketin uygunluğu hakkında giderek artan kuşkulara rağmen) genellikle Bilimsel Devrim diye tanınan bir hareketin ürünüydü.²¹ Humanistler gibi, ama onlardan çok daha kapsamlı olarak, bu hareketin yandaşları, alması bilgileri öğrenime katmaya çalıştılar. Örneğin, kimya metalurjinin (madeni eşya yapanların) zanaat geleneklerinden çok şeyler aldı. Botanik, bahçıvanların ve halk sağaltmanlarının bilgisinden gelişti.²²

Bu hareketin önden gelen isimlerinden –Galileo ve Newton’un da aralarında bulunduğu– bazılarının üniversitelerde çalışmasına karşın, akademik çevrelerde yeni felsefeye bir hayli muhalefet vardı. Önemli bir istisna, ama burada verilen genel çerçeveye iyi uyan bir örnek, 17. yüzyılda tıpta büyük bir yenilik merkezi olan Leiden Üniversitesi’ydi.²³ Muhalefete tepki olarak, yeni yaklaşımın yandaşları kendi örgütlerini kurdular. Floransa’nın *Accademia del Cimento*’su (1657), Londra’nın Kraliyet Derneği (1660), Paris’in *Académie Royale des Sciences*’ı (1666) vb., birçok bakımlardan humanistlerin akademilerini anımsatan, ama doğa incelemelerine daha fazla ağırlık veren örgütlerdi.

Martha Ornstein 1913’te yazdığı bir kitapta (bkz. yukanda, s. 10), üniversitelerin yeni felsefeye karşı gösterdikleri husumetin, alması bir kurumsal çerçeve olarak “bilimsel dernekler”in kurulmasına yol açtığını ileri sürmüştü. Ornstein’a göre, 17. yüzyılda “tıp fakülteleri dışında, üniversiteler bilimin ilerlemesine çok az katkıda bulunmuşlardır.” Bu iddia sık sık yinelenmiştir.²⁴ Örneğin, İngiltere’de tarihçiler Kraliyet Derneği’nin kuruluşunu, 17. yüzyıl ortalarında William Dell, John Webster ve başkalarının Oxford ve Cambridge’e yönlittikleri eleştirilerle bağlantılandırmışlardır.²⁵ Örneğin, rahipliğinin yanı sıra cerrahlık ve simyagerlik de yapan Webster, *Examination of Academies* (1654) [Akademi İncelemesi] adlı kitabında, üniversiteleri “boş ve yararsız kurmacalar”la uğraşan skolastik bir felsefenin kaleleri diye eleştirmiş ve öğrencilerin doğayı araştırmaya daha çok vakit ayırmalarını ve “ellerini kömüre ve fırına sokmaları”nı salık vermiştir. 1663’e değin Cambridge’te bir matematik kürsüsü olmadığı sık belirtilir.

Üniversitelerin “yeni felsefe”ye karşı çıktıkları ya da onu ilerletmek için pek az şey yaptıkları yolundaki geleneksel görüş, 1970’lerin sonlarından beri yayımlanan bir dizi araştırmada topa tutulmuştur. Bu çalışmaların ya-

21 Shapin (1996).

22 Hall (1962); Rassi (1962).

23 Ruestow (1973), özellikle 1-13.

24 Ornstein (1913), 257. Krş. Brown (1934), Middleton (1971).

25 Hill (1965), Webster (1975), 185-202.

zarları, matematik ve doğa felsefesi incelemelerinin o zamanki üniversite-lerde önemli bir yeri bulunduğunu ve çağımızda yapılan üniversite eleştiri-lerinin ya yanlış bilgilenmeden kaynaklandığını ya da kasdi yanıltma so-nucu olduğunu ileri sürmektedirler. Oxford'da 1597'de ve 1619'da gök-bilim ve geometri kürsülerinin kurulduğu, sıklıkla kaydedilmiştir. Üniver-site çevrelerinde yeni fikirlerle ilgi duyulduğu vurgulanmaktadır. Örneğin, Descartes'ın görüşleri Paris Üniversitesi'nde, Copernicus'unkiler Ox-ford'da, Newton'unkiler Leiden Üniversitesi'nde zaman zaman tartışıl-mıştır. Üniversitelerin çağdaşlarınca eleştirilmelerine gelince, Kraliyet Derneği'nin kendi reklamını yapma kaygısında olduğu, Dell ile Webs-ter'in ikisinin de köktenci Protestanlar olarak kendi gündemlerinin bulun-duğu, dolayısıyla söylediklerinin herhangi bir çekince konmadan göz önü-ne alınamayacağı belirtilmiştir.²⁶

Bu çatışmada kalkan tozlar yavaş yavaş çökerken, gittikçe daha açıkça ortaya çıkmaktadır ki, ilerici akademilerle gerici üniversiteler arasında ba-sit bir karşıtlık görmek yanıltıcıdır. Üniversitelerle öteki kurumların göre-li önemlerini ölçmek, birçok bilim adamı her ikisine de bağlı olduğu için, zordur. Bu tür tartışmalarda hep olduğu gibi, yapılması gereken, üniver-sitelerin yeni fikirler üretmekte geri mi kaldıkları, yeni fikirleri yaymakta yavaş mı davrandıkları yoksa yeni fikirlere etkinlikle muhalefet mi ettikle-ri konularında –farklı üniversiteler, farklı anlar, farklı disiplinler ve özellik-le de, farklı sorunlar arasında– ayrımlar gözetmektir.²⁷ Bütün bu zorluk-lara karşın, geçici birkaç sonuca varmak olanaklı görünüyor.

Bir kere, humanist harekette olduğu gibi, yeni kurum biçimlerinin ço-ğalması, doğa felsefesini yenileştirme hareketinin yandaşlarından önemli bir bölümünün, hiç değilse hareketin erken aşamalarında, üniversiteleri düzeltim engelleri olarak algıladıklarını düşündürmektedir. Bu çevreler, bilginin tarihinde sıklıkla önemli bir rol oynadıkları görülen yeni şebeke-ler, küçük gruplar ya da “bilgisel topluluklar” (*epistemological communi-ties*) için uygun mikro-ortamlar ya da maddi üsler sağlamışlardır (bkz. yu-karıda I. Bölüm).

İkinci sırada, bu yeni kurum biçimleri arasındaki ayrımlar gelmektedir. Bazıları, üniversitelerin kendi içlerinde kurulmuşlardır; örneğin, hepsi de daha geleneksel yapılar içinde yenilik adaları olan botanik bahçeleri, ana-tomi salonları, laboratuvarlar ve gözlemevleri (rasathaneler). Yeni Leiden Üniversitesi'nin 1587'de bir bitki bahçesi, 1597'de bir anatomi salonu,

26 Ruestow (1973); Tyacke (1978); Feingold (1984, 1989, 1991, 1997); Brockliss (1987); Lux (1991a, 1991b); Porter (1996).

27 Cohen (1989).

1633'te bir gözlemevi ve 1669'da bir laboratuvarı vardı. Görece yeni Altdorf Üniversitesi'nin 1626'da bahçesi, 1650'de anatomi salonu, 1657'de gözlemevi, 1682'de de laboratuvarı olmuştu.

Bazı kurumlar, aşağıdan, 17. yüzyıl Roma'sındaki doğa felsefecileri ya da "Lynxes" (vaşaklar - *Lincei*) gibi, bir dernek kuran benzer düşünceli bir grup insan tarafından ya da evinin bir bölümünü bir müzeye veya taşlar yahut deniz kabukları ya da egzotik hayvanlar (örneğin timsahlar) sergileyen bir "merak konusu nesneler odası"na (*cabinet of curiosities*) dönüştüren bir kişi tarafından örgütlenmişti. 17. yüzyılda bu tür müzelerin ortaya çıkması, daha az söz-merkezli (*logocentric*) bir bilgi anlayışının, Çek eğitim reformcusu Jan Amos Comenius'un salık verdiği üzere, sözler kadar şeylerle de ilgilenmenin yaygınlaştığının açık bir kanıtıdır.²⁸

Başka birtakım kurumlar yukarıdan, büyük çaplı projeler ve pahalı donanım için kaynaklarının kullanılması gereken hükümetlerce var edilmişlerdir. Gökbilimci Tycho Brahe'nin Hveen Adası'ndaki ünlü gözlemevi (bkz. resim 1), 1576'da Danimarka kralı tarafından kurulmuş ve paraca desteklenmiştir. Fransız Bilimler Akademisi de bir başka krallık tesisiydi. Paris Gözlemevi'nin (1667) kuruluş giderlerini XIV. Louis karşılamış, güçlü rakibiyle yarışmak için II. Charles da Greenwich'teki Kraliyet Gözlemevi'ni kurmuştur.

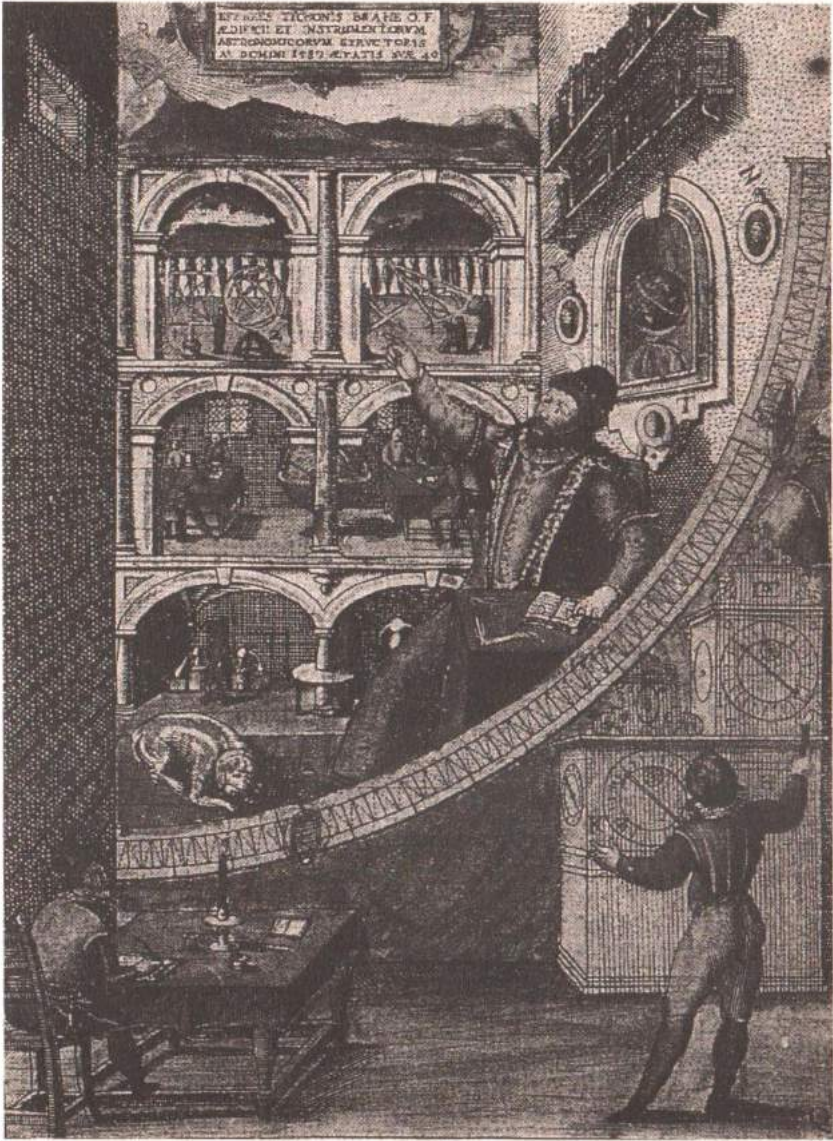
Hükümdar sarayları da, (kendisi bu çalışmalara bayılan) İmparator II. Rudolf zamanında Prag'da ya da Grandük II. Cosimo döneminde Floransa'da olduğu gibi, doğa felsefesinin uygulanması için kimi olanaklar sunmaktaydı. İlgileri simyadan, mekanik, tıp ve siyasal ekonomiye kadar geniş bir yelpazeye yayılmış, yenilikler yaratan tasarımcı Johann Joachim Becher, 17. yüzyıl ortasında Viyana sarayında zamanının herhangi bir üniversitesinde olabileceğinden çok daha rahattı.²⁹ Fakat bu olanakların bir maliyeti de vardı: Fransız Bilimler Akademisi hükümet tarafından "oyun" diye nitelenen "merak konusu" araştırmaları bir yana bırakıp "krala ve devlete hizmetle ilgili yararlı araştırmalar" yapmaya teşvik edilirken, Galileo da Floransa'da saray adamlığı rolü oynamak zorunda bırakılmıştı.³⁰

Sonra, yeni kurumların Bilimler Akademisi ve daha hafif bir ölçüde Kraliyet Derneği gibi bazıları dışı kapalıydılar; diğerlerininse yeni fikirleri kamuoyuna yaymak gibi bir işlevi vardı. Örneğin, Londra'da Gresham Koleji'nde erken 17. yüzyılda başlayan dersler herkese açık olup, çoğu da üniversitelerde âdet olan Latinceyle değil, İngilizce olarak veriliyordu. Pa-

²⁸ Impey ve Macgregor (1985); Pomian (1987); Findlen (1994).

²⁹ Evans (1973), 196-242; Maran (1991), 169 vd.; Smith (1994), 56-92.

³⁰ Biagioli (1993); Stroup (1990), özellikle 108.

Resim 1. Gravür, Hveen'deki Gözlemevi. Tycho Brahe, Astronomiac Instauratıone Mechanica (1598).

ris'te Théophraste Renaudot 1633'ten itibaren kendi *Bureau d'Adresse*'inde geniş bir izleyici grubuna çok çeşitli konularda dersler anlatılmasını örgütlemişti. 1640'ta halka açılan Paris'in Kraliyet Bahçesi'nde onlara anatomi, botanik ve kimya dersleri sunulmaktaydı.³¹

Son birkaç paragrafta anlatılan grup ve örgütlerin “mekanik felsefe” denilen şeye gösterdikleri ilgi ve bu felsefenin 18. yüzyıldaki başarısı, bize onun rakibini, “gizli (*occult*) felsefe”yi unutturmamalıdır. *Occult*'a karşı gitgide artan bir merak, erken yeniçağın bir başka yenilikçilik biçimiydi; bu merak (II. Rudolf'un gibi) bazı saraylarda gözle görülür hale gelmesinin yanı sıra, kendi kurumlarını da türetmişti: Gizli bilgilerle uğraşan gizli bir dernek niteliğindeki Rosicrucian'lar böyle bir kuruluştur.

Yukarıda tartışılan yeni kurumlar doğa felsefesiyle sınırlı kalmamışlardır. Örneğin, Kraliyet Derneği'nin gezginlere verdiği talimatlar, yalnızca dünyanın çeşitli yerlerindeki hayvanlar ve bitkilerle değil, insanların örnekleriyle de ilgiliydi. Leibniz 1670 yılı dolaylarında bir Alman bilgi derneği planlarken, Kraliyet Derneği'ni ve Bilimler Akademisi'ni model almış, ama *res litteraria* dediği şeye, yani beşeri bilimlere onlardan daha çok ağırlık vermişti. Müzelerde ve merak edilesi şeyler odalarında, genellikle yalnızca deniz kabukları ve doldurulmuş hayvanlar değil, Roma sikkeleri ya da Çin yahut Meksika gibi uzak yerlerden getirilmiş nesneler de bulunuyordu. 17. yüzyılın en ünlü bilgi kurumlarından bazıları, başlıca da Floransa'nın (1612'de bir sözlük çıkaran) *Crusca*'sı, Almanların (1617'de kurulan) *Fruchtbringende Gesellschaft*'ı ve *Académie Française* (1635) dile ilgiliydi. 1610'dan 1665'e kadar Paris'te aristokratik aydın kadınların himayesi altında Hôtel de Rambouillet'de ve başka yerlerde serpilip gelişen daha özel salonlar da öyleydi.³²

Londra'da (1580'lerde kurulan) *Antiquarian*'lar Derneği ya da Uppsala'daki (1666) *Antikvitetskollegiet* gibi başka birtakım dernekler, tarihle ilgiliydiler. Bilim adamları bazen laboratuvarlar kadar kütüphanelerde de buluşmaya başlamışlardı. Tarikat manastırları bazen ortaklaşa bilgi projelerinin yuvası haline geliyordu. Diyelim, Antwerp'teki Cizvitler evinde Bollandistler ermişlerin yaşamlarını yazıyorlar ya da bazen “akademi” diye sözü edilen haftalık toplantıların mekânı olan Saint-Germain-des-Prés'deki Benedikten manastırında Maurist'ler iddialı tarih yapıtları üretiyorlardı.³³

Bacon'ın deyişiyle bu yeni “öğrenimin yerleştiği yerler ve mekânlar”ın

31 Hill (1965), 37-61; Mazauric (1997); Ames-Lewis (1999)

32 Picard (1943); Lougee (1976); Viala (1985), 132-37.

33 Knowles (1958, 1959).

(ya da Kraliyet Derneği'nin tarihçisi Baconcu Thomas Sprat'ın deyişiyle, "bilginin yerleştiği yerleri") ortak yanı, yenilikçiliğe –yeni fikirlere, yeni yaklaşımlara, yeni konulara– ve akademik açıdan saygın olsunlar olmasınlar, bütün yenilikçilere olanaklar sağlamalarıydı. Buralarda tartışmaların teşvik edilmesi, ayrıca vurgulanmaya değer. Düşünsel alışverişler, toplumsallık biçimlerine ve seminer odasından kahvehaneye, içlerinde gerçekleştirildikleri toplumsal çerçevelere çok şeyler borçludur. Erken yeniçağlar Avrupa'sında, bilgi dernekleri, *clerisy* için bir ortaklaşa kimlik yaratılmasına yardım etmiş, birbirlerine ziyaretler ve özellikle de mektuplaşmalarla bağlanan, gerek küçük ve daha samimi, yüz yüze gruplar gerekse daha geniş Yazın Cumhuriyeti biçimindeki düşünsel toplulukların gelişmesini yöreklendirmiştir. Kısacası, "kurumsallaşmış olmanın önemi" denilen şey unutulmamalıdır.³⁴

AYDINLANMA

Kurumsal bir görüş açısıyla, 18. yüzyıl, Avrupa bilgisinin tarihinde birçok bakımdan bir dönüm noktası oluşturur. Bir kere, üniversitelerin yüksek öğrenimdeki fiili tekeli, bu dönemde kınılmıştır. İkinci olarak, araştırma kurumunun, meslekten araştırmacının, hatta "araştırma" fikrinin kendisinin ortaya çıkışını görüyoruz. Üçüncü olarak, *clerisy* özellikle de Fransa'da ekonomik, toplumsal ve siyasal reform projeleriyle, kısacası Aydınlanma ile o vakte kadar görülmemiş bir yoğunlukta uğraşmıştır. Bu üç noktayı birer birer açıklamak gerekir.

1700'de yüksek öğrenimin bazı almaşık kurumları zaten mevcuttu. Sanatçılar eğitimlerinin çoğunu işliklerde/atölyelerde almayı sürdürmekle birlikte, bu mekânların sağladığı yetiştirme, gitgide artan ölçüde, Floransa, Bologna, Paris ve başka yerlerdeki akademilerle desteklenmekteydi. Soylu erkek çocukların orduda ya da diplomaside gelecek meslek yaşamları bakımından yararlı sayılan matematik, tahkimat (askeri pekiştirme), çağdaş diller öğrenmeleri için Sorø (1586), Tübingen (1589), Madrid (1629) ve başka yerlerde akademiler açılmıştı. 1600 dolaylarında Sedan ve Saumur'da Fransız Kalvincileri için açılan akademiler ya da yarı-üniversiteler 1685'te kapatılmalarına kadar düşünsel yaşamda önemli bir rol oynamışlardı. Amsterdam'da (1632'de kurulan) *Athenaeum*, tarih ve botanik gibi yeni konuları vurgulamaktaydı.

Bu girişimlerin çoğalması, 18. yüzyılda oldu. Brüksel'de (1711), Madrid'de (1744), Venedik'te (1756) ve Londra'da (1768) güzel sanatlar akademileri kuruldu. Berlin'de (1705) ve daha başka birçok yerde yeni

soylu akademiler oluşturuldu. 1663 ile 1750 yılları arasında, Oxford ve Cambridge'ten dışlanmış olan, İngiltere Kilise'sinin "Aynlıkçılar"ı (*Dis-senters*) için, Londra'nın içinde ya da yakınlarında ve Lancashire'daki Warrington (oradaki öğretmenlerden biri de, doğa felsefecisi Joseph Priestley'di) gibi taşra kasabalarında altmış kadar akademi kuruldu.

Aynlıkçı akademiler, çağdaş felsefeye (örneğin Locke'un fikirlerine), doğa felsefesine ve modern tarihe önem vererek (Avrupa siyasi tarihi için yaygınlıkla kullanılan ders kitabı Alman hukukçu Samuel Pufendorf'un kaleminden çıkmıştı), üniversitelerden daha az geleneksel, beyefendilerdense geleceğin işadamlarına göre tasarlanmış bir ders programıyla öğretim yapıyorlardı. Öğretim, bazen Latince yerine İngilizce oluyordu.³⁵ Orta Avrupa'da, geleceğin kamu görevlilerine hükümet etme sanatını öğretmek için Stuttgart'taki Karlschule gibi kolejler kurulmuştu. Mühendislik, madencilik, metalurji ve ormancılık öğretmek amacıyla, daha sonraki teknoloji kolejlerinin eşdeğeri olan yeni kurumlar da yaratılmıştı; örneğin, 1709'da Kassel'de *Collegium Carolinum*, Viyana (1717) ve Prag'ın (1718) mühendislik akademileri, 1763'te Harz dağlarındaki ormancılık okulu ve Macaristan'daki Selmecebánya'da ve Saksonya'daki Freiberg'de (1765) madencilik akademileri kurulmuştu.

18. yüzyılın ikinci önemli gelişmesi, araştırmayı destekleyen örgütlerin kurulmasıydı. "Araştırma" sözcüğü (*research, recherche, ricerca* vb.), elbette "aramak" (*search*) kökündendir ve daha 16. yüzyılda Etienne Pasquier'nin *Recherches de la France*'ı (1560) gibi kitapların adlarında görülebilir. Bu terim tekilden ziyade çoğul haliyle kullanılıyordu ve ister sanatlar ister bilimler, ister tarih ister tıp alanı hakkında olsun, 17. yüzyıl sonlarında, hele de 18. yüzyıl sonlarından itibaren daha olağanlaştı. "Araştırma" sözcüğüyle birlikte, hukuktaki özgün bağlamından genişletilen "soruşturma" (*investigation* ve İtalyanca karşılığı *indagine*) ve genel olarak sinamadan özel olarak doğa yasalarının sinanmasına daraltılan "deney" (*experiment*, İtalyanca *cimento*) gibi başka terimler de düzenli kullanıma girdi. Galileo'nun ünlü *Il Saggiatore* risalesi de, "deneme" (*assaying*) eğretilmesini benzer bir anlamda kullanmıştır.

Bu terim demetleri bir arada ele alınınca, bazı çevrelerde, bilgi arayışlarının sistemli, profesyonelce, yararlı ve işbirlikli olmaları gerektiği konusunda bir bilinç artışı olduğunu göstermektedir. Floransa'nın *Accademia del Cimento*'su, sanki daha sonraları sosyolog Auguste Comte'un "içinde isimler olmayan tarih" diyeceği şeyle (bkz. yukarıda, s. 3) ilgileniyormuş gibi, deneyimlerinin anonim anlatılarını yayımlamıştı. Bütün bu sebepler-

le, 1700 yılı dolaylarında “merak”tan “araştırma”ya bir geçiş olduğu söylenebilir. Leibniz, Berlin’de bir Akademi kurulmasını önerdiği bir andığında, bunun amacını salt meraka (*Appetit zur Curiosität*) karşı durmakla tanımlarken, böyle bir düşünceyi özetlemiş oluyordu. Bu araştırma duygusu, bilgi stokunun nitelik ve nicelikçe sabit olmadığı, “ilerletilebileceği” ya da “düzeltilebileceği” fikriyle de ilişkiydi. Bu fikri aşağıda daha ayrıntılı olarak tartışacağız.

Bu bilinç ile araştırmayı teşvik etmek için örgütler geliştirilmesi arasında, besbelli bir bağlantı vardır. Bacon’ın felsefi romanı *Yeni Atlantis*’indeki (1626) ünlü “Süleyman’ın Evi” hayali, (yardımcıları saymazsak) otuz üç kişilik kadrosu (bilgi taşımak için gezilere çıkan) “ışık tüccarları”, gözlemciler, deneyciler, toplayıcılar, çevirmenler vb.den oluşan bir araştırma kurumunu betimlemekteydi. Daha alçakgönüllü bir ölçekte olmakla birlikte, böyle bir şey Avrupa’nın birkaç yerinde zaten vardı. Bacon’ın hayali, Galileo’nun da üye olduğu Roma’daki Lincei Akademisi’ne, Tycho Brahe’nin bir sürü binası ve yardımcıları olan Uraniborg’daki gözlemevi-ne ya da veriler toplayan ve tablolarını hep güncel tutan Sevilla’daki Ticaret Evi’ne (bkz. yukarıda, s. 37), genellikle teslim edildiğinden daha fazla borçlu olabilir.

Bacon’ın betimlemesi de kendi payına, büyük olasılıkla kurumlarda değişmeyi kısıktırmıştır. Bacon’ın hayranlarıyla dolu olan Kraliyet Derneği bir laboratuvar, bir gözlemevi ve bir müze kurmayı umuyordu. Bağışlar toplayarak Robert Hooke ile Nehemiah Grew’in araştırmasını paraca desteklemişti. Daha muazzam boyutlarda, XIV. Louis’nin bakanı Colbert, Bilimler Akademisi çerçevesinde, bitkilerin doğal tarihi gibi ortaklaşa projeler yapabilmeleri için, bir bölümü belirli bilginlere, *pensionnaires*’e ücret ödemeleri şeklinde olmak üzere, araştırmaya 240.000 *livre* harcamıştır.³⁶

1660’ların bu girişimleri, genellikle hükümdarlarca desteklenen akademiler çağı olan 18. yüzyılda daha geliştirilmiştir. Akademiler *savant*’ların (bilgelerin) üniversiteler dışında, hiç değilse yarı-zamanlı çalışma yaşamları sürmelerini sağlayan ücretler ödüyorlardı. 19. yüzyılın meslekten bilgini, yarı-profesyonel bir gelenekten doğmuştur. 18. yüzyılda tümüyle ya da kısmen doğa felsefesiyle uğraşan yetmiş kadar bilgi derneği kurulmuştu; bunların en ünlüleri, Berlin, St. Peterburg ve Stockholm (*Kungliga Svenska Vetenskapsakademie*) akademileriydi; Fransız Bilimler Akademisi de 1699’da yeniden örgütlendi. (Londra’da Banks ya da Berlin’de Maupertuis gibi) güçlü bir başkan ya da (Berlin’de Formey ya da Stockholm’da Wargentin gibi) etkin bir yazmanla, bu derneklerin yap-

³⁶ Hunter (1989), 1, 188, 261, 264-65; Stroup (1990), 51; Christianson (2000).

bilecekleri çok şeyler vardı. Bunlar bilgi-toplama gezileri örgütüyor (bkz. aşağıda, s. 129), ödüller koyuyor, karşılıklı ziyaretler yaparak, mektuplar ve yayımlar yollayarak, bazen da ortak projeler gerçekleştirerek ve böylece Leibniz'in salık verdiği öğrenim "ticaret"ine (*einen Handel und Commercium mit Wissenschaften*) katılarak gitgide uluslararası bir şebeke oluşturuylordı.³⁷

Giderek biçimsellik kazanan bu bilgi örgütlenmesi, doğa incelemeleriyle sınırlı kalmamıştı. Manastırlar, özellikle de Benedikten manastırları, geç 17. yüzyıl Mauristlerinin örneğini izleyerek, ama ortak araştırmalara daha çok ağırlık vererek, 18. yüzyıl boyunca Fransa'da ve Avrupa'nın Almanca konuşulan ülkelerinde önemli tarih öğrenimi merkezleri haline geldi.³⁸ Leibniz yeni Berlin Akademisi'nin üstleneceği ödevlerden birinin tarih araştırmaları olmasını önermişti. Bu tür araştırmalar, Almanya'dakiler gibi birtakım Fransız taşra akademilerinde de ciddiye alınıyordu. Bunlar, 1701'de Bilimler Akademisi modeline göre yeniden örgütlenen Paris Yazıtlar (*Inscriptions*) Akademisi üyelerine hükümet tarafından ücret ödenerek de destekleniyordu.³⁹ Paris'te dışişleri bakanı Marquis de Torcy tarafından (1712'de), Strasbourg'da da Johann Daniel Schöpfung diye bir profesör tarafından (yaklaşık olarak 1757'de) siyaset incelemeleri yapacak akademiler kurulmuştu.⁴⁰ 1730'larda kurulan yeni Göttingen Üniversitesi'nde de, tarih araştırmaları dahil, her türlü araştırmaya önem verilmekteydi.

18. yüzyıl, birçokları genellikle reform amacıyla enformasyon ve fikir alışverişi yapan çeşitli gönüllü kuruluşları için büyük bir çağdı. Britanya adalarından gösterilebilecek üç örnek, faydalı bilgilere duyulan ilginin nasıl arttığını ortaya koymaktadır: Dublin Çiftçiliğin İslahı Derneği (1731); ticaret ve imalatı teşvik amacıyla kurulan Londra Sanatlar Derneği (1754); bilimsel ve teknik enformasyon değiş tokuş eden Birmingham Ay (*Lunar*) Derneği (1775).⁴¹ 18. yüzyıl başlarında Londra'da, Paris'te ve başka yerlerde mason localarının ortaya çıkması, daha eski bir gizli bilgi geleneğinin olduğu kadar bu yeni eğilimin de belirtisidir.

Aydınlatma sırasında, salon ve kahvehane gibi daha da gayri resmi örgütlerin bile düşünceler iletişiminde oynayacak bir rolleri vardı. Paris'te salonlar "Aydınlanma projesinin çalışma mekânları" diye betimlenmiştir. Örneğin, Madame de Tencin'in gözetiminde Fontenelle, Montesquieu,

37 Hahn (1975); Gillispie (1980); McClellan (1985); Lux (1991).

38 Vass (1972), 220-29; Gasnault (1976); Hammermeyer (1976); Ziegler (1981).

39 Vass (1972), 230-33; Roche (1976, 1978); Vass (1980).

40 Kloits (1971); Keens-Soper (1972); Vass (1979).

41 Im Haff (1982; 1994, 105-54); Dülmen (1986).

Mably ve Helvétius düzenli olarak bir araya gelirlerdi; Mme de L'Espinasse ise d'Alembert, Turgot ve *Encyclopédie*'yi çıkaran grubun diğer üyelerine evsahibeliği ederdi.⁴² 17. yüzyıl sonlarından itibaren kahvehaneler İtalya, Fransa ve Britanya düşünsel yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Londra'da Douglas'ın yerinde ve Marine kahvehanesinde matematik dersleri veriliyordu; Child'ın kahvesi kitapçıların ve yazarların, Will'inki John Dryden'le arkadaşlarının uğrak yeri idi; Fransız Protestan sığınmacılarsa Rainbow'da toplanırlardı. Diderot'yla arkadaşları, Paris'te 1689'da kurulan Procope'un yerinde buluşuyorlardı. Kahvehane sahipleri bir müşteri çekme yöntemi olarak çoğu zaman gazete ve dergiler bulunduruyor, böylelikle "kamuoyu" ya da "kamu alanı" denilen şeyi yaratmak üzere, haberlerin halk tarafından tartışılmasını teşvik etmiş oluyorlardı. Bu kurumlar bireyler arasında olduğu gibi fikirler arasında da karşılaşmaları kolaylaştırmışlardı.⁴³

18. yüzyıl düşünsel yaşamına gitgide önemli katkılar yapan, hayali Yazın Cumhuriyeti topluluğunun yaygınlığını, tutunumunu ve gücünü artıran basın (ve özellikle süreli basın) da bir kurum sayılabilir. 1600 ile 1789 arasında en azından 1.267 Fransız dergisinin kurulduğu bilinmektedir; bunlardan 176'sı 1600 ile 1699 arasında, diğerleri ise dönemin geri kalanında çıkmıştır.⁴⁴

Şimdiye değin söylediklerimizi özetlemek gerekirse: Erken yeniçağ Avrupa'sında öğrenim kurumları örneği, öyle görünüyor ki, hem Bourdieu'nün kültürel yeniden-üretim üstüne fikirlerini, hem de Veblen'in marjinallikle yenilik-yaratım arasındaki bağıntıyla ilgili düşüncelerini doğrulamaktadır. Üniversiteler geleneksel eğitim yapma işlevlerini etkin bir biçimde sürdürmüş olabilirler; fakat genellikle, yeni fikirlerin geliştirildiği yerler olmamışlardır. Örgütsel geleneklerini ancak yeni fikirlerden soyutlanma pahasına sürdürerek, "kurumsal atalet" (*inertia*) denilen şeyi yaşamışlardır.⁴⁵

Uzun dönemde, yenilikçi döngüleri Max Weber'in "sıradanlaşma" (*Veralltäglicung* - *routinization*) dediği, Thomas Kuhn'un ise "normal bilim" diye nitelediği dönemlerin izlediğini görüyoruz. Avrupa'da bu döngüler, üniversiteler denilen yeni kurumların öğrenim merkezleri olarak manastırların yerini aldıkları 12. yüzyıldan günümüze kadar belirgindir. Bir dönemin yaratıcı, marjinal ve gayri resmi grupları, düzenli olarak, gelecek

42 Goodman (1994), 53, 73-89; Im Hoff (1994), 113-17.

43 Habermas (1962); Stewart (1992); Johns (1998), 553-56.

44 Sgard (1991)'dan hesaplanmıştır.

45 Julia (1986), 194.

ya da ondan bir sonraki kuşağın resmî, orta-çizgide ve tutucu örgütlerine dönüşmektedir. Bu, geleneksel örgütlerin hiç düzeltilemeyeceği ya da yenileştirilemeyeceği anlamına gelmez. Çok eski bir kurumun, Benedikten manastırının 18. yüzyıldaki araştırma örgütlenmesinde oynadığı rol (bkz. yukarıda, s. 44, 48), bunun tersini kanıtlamaktadır. Benzer bir biçimde, 19. yüzyılda araştırmalar yeniden örgütlenirken, özellikle Almanya’da üniversiteler girişimi diriltecek ve akademilerin önüne sıçrayacaktır.

SONUÇLAR VE KARŞILAŞTIRMALAR

Bu yaratıcılık ve sıradanlaşma döngüleri evrensel bir görüngü (fenomen) müdür yoksa Batı tarihinin bazı dönemlerine mi özgüdür? Bu açıdan, besbelli erken yeniçağ Avrupa sistemiyle, Batılıların “ortaçağlar” dedikleri dönemlerde özellikle Bağdat, Şam ve Kahire’deki ve 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki medreseler sistemi karşılaştırılabilir.

İslamiyette rahipler olmamakla birlikte, camilere bağlı öğretim kurumları olarak açılan medreseler, Avrupa’nın Kilise egemenliğindeki eğitim kurumlarına çok benzemektedir. İncelenen başlıca konular Kuran, Hadis (Peygamberin sözleri) ve İslam hukukuydu. Öğrencilerin yaşadığı hanlar, müderris maaşları, öğrenci bursları ve bütün sistemi destekleyen vergiden bağışık vakıflar, hâlâ Oxford ve Cambridge’te yaşayan kolej sistemini anımsatmaktadır; hatta 12. yüzyılda bu sistemin kurulmasını etkilemiş olabilir. Tartışmaların *münazara* biçimindeki örgütlenişi, tıpkı Batılı *disputation* gibiydi; bir hocanın yetiştirdiği öğrencilerine verdiği izin (*icazet*) ortaçağ Avrupa’sının *licentia docendi*’sine benzemektedir.⁴⁶

Bu koşutlukları vurgulayan ve Batı’nın Müslümanlardan bilinçli olarak birtakım şeyler ödünç almış olabileceğini ileri süren tarihçi, iki sistem arasında büyük ayrılıkların var olduğunu yadsımamıştır. Böyle olmakla birlikte, daha sonraki araştırmalar, onun Ortadoğu’da bilgi ve eğitimin biçimsel örgütlenişini abarttığını ve oradaki “sistem”in –eğer buna sistem denebilirse– akışkan (esnek) olduğunu düşündürmektedir. *İcazet*, bir kurumdan alınmış bir derece değil, kişisel bir izindi. Bir öğretmenin meslek yaşamında önemli olan, nerede okuduğu değil, kimin yanında yetiştigiydi. Öğretimin yapıldığı merkezi yer, bir çevreydi (*halka*); gerçekte, öğretmenin (*seyh*) evinde ya da bir camide, ondan saygılı bir mesafede oluşturulan bir yarım daireydi. Belirli bir ders programı yoktu. Öğrenciler diledikleri gibi, hocadan hocaya geziyorlardı. Hatta “öğrenci” terimi bile her zaman gerçeğe uygun düşmemektedir; çünkü öğrenim çevrelerinin –kadınlar dahil– kimi üyeleri derslere yan-zamanlı olarak devam etmekteydi.

⁴⁶ Pedersen ve Makdisi (1979); Makdisi (1981).

Nitekim, *medrese*'nin yeni bir tarihçisi “kalıcı bir gayri resmîyet”ten (*persistent informality*) söz etmektedir.⁴⁷

Hristiyan ve Müslüman eğitim dünyaları arasındaki karşıtlık, çok keskin olarak çizilmemelidir. Erken yeniçağda Batı üniversiteleri, 1800'den sonra oldukları kadar resmîleşmiş değillerdi.⁴⁸ Yine de, kurumsal oturmuşluğa yönelme karşısındaki sürekli İslam direnişi etkileyicidir. Geriye, kurumsal akışkanlığın daha açık bir düşünce sistemiyle birlikte gelip gelmediği sorusu kalıyor. Besbelli ki, hayır. Bir öğrenci hocadan hocaya gidebilirdi, ama ondan özel okumalar yapıp kişisel görüşler önermek yerine, tanınmış bir bilginin düşüncelerini izlemesi beklenirdi.⁴⁹

Osmanlı medresesinin de benzer bir kalıbı olmuştur. Sultan II. Mehmed'in şehri fethettikten sonra İstanbul'da yaptırdığı camiye bağlı sekiz “kolej”i vardı. 17. yüzyıla gelindiğinde şehrin doksan beş koleji bulunuyordu ki, bu sayı 18. yüzyılda 200'e çıktı. Dersler herkese açıktı; fakat yarıç ya da danışman yahut öğretmen (*müderris*) olmak üzere *ulema* sâflarına yükselmek isteyen öğrencilerin belirli bir hocanın desteğini sağlamaları zorunluydu. 1550'de artık yüksek makamlara erişmek için, belli birtakım itibarlı kolejlerde, “iç grup”ta (enderun) okumuş olmak, fiili bir ön-gereklilikti. Diplomalara ve sınavlara getirildi. Sistem birçok yönüyle resmîleşiyordu.⁵⁰

Gerek Arap gerekse Osmanlı türlerinde, bu sistemde doğayı incelemek marjinal kalmıştır. Bu çalışmalar, çoğucası kolejlerin dışında yapılıyordu. Tıp öğretimi, İslam dünyasında uzun bir geçmişi olan hastanelerde oluyor; gökbilim, uzmanlaşmış gözlemcilerinde çalışılıyordu. Bilinen ilk gözlemevi 1259'da kurulmuş, ama bir yenisi, 1577'de –Üraniborg'tan bir yıl sonra– bilgin Takiyüddin tarafından Sultan III. Murad'ın desteğiyle Galata'da açılmıştı. Bunu 1580'de askerlerin yıkması, doğa bilgisinin yalnızca kurumsal olarak marjinal kalmadığını, aynı zamanda bazılarınınca din-sizlik sayıldığını ortaya koymaktadır.⁵¹ Fakat görmüş olduğumuz üzere, marjinallik bazen bir üstünlük de sağlayabilir. Nitekim, tıp ve gökbilimi İslam dünyasında hem marjinal hem de yenilikçilik alanlarıydı.

Gayri resmi bir sistemin uzun bir zaman süregelmesi, mutlaka kurum-sallaşma olmayabileceğini göstermekle birlikte, Müslüman dünyası, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu örneği, bazı bakımlardan Veblen ve Bo-

47 Berkey (1992), 20, 30; Chamberlain (1994).

48 Curtis (1959), 30; Stichweh (1991), 56.

49 Berkey (1992), 30; Chamberlain (1994), 141.

50 Repp (1972; 1986, 27-72); Fleischer (1986); Zilfi (1988).

51 Huff (1993), 71-83, 151-60, 170-86.

urdicu'nün kuramlarını doğruluyora benzemektedir. İslam ve Hristiyan (Ortodoks'tan ziyade, Katolik ve özellikle de Protestan) dünyalarının karşılaştırılması ve birbiriyle oranlanması, İslam'da düşünsel yenilikçiliğe –bu arada, zihnin yeni teknolojisi olan basımevinc de– karşı yürütülen muhalefetin göreceli gücüne ışık tutmaktadır. Düşünsel çatışmaların daha geniş çevrelerce tanınmasını sağlayan basımcılığın, beraberinde eleştirel bir uzak durmayı da (mesafe koyma) getirdiği varsayımı, karşılaştırmalı tarih çözümlemesiyle bir ölçüde desteklenmektedir.⁵²

Genel olarak söylemek gerekirse, öyle görünüyor ki, marjinal birey daha kolay, yeni ve parlak fikirler üretmektedir. Öte yandan, bu fikirleri uygulamaya koymak için kurumların örgütlenmesi zorunludur. Örneğin, bizim “bilim” dediğimiz şey açısından, 18. yüzyılın kurumsal yenilikleri disiplinlerin uygulanmasında önemli sonuçlar yaratmış gibidir.⁵³ Bununla birlikte, kurumların er geç katılaşmasından ve daha ileri yeniliklerin önünde engel oluşturmamasından neredeyse kaçınılamaz. Bunlar, içinde sisteme yatırım yapmış ve düşünsel sermayelerini yitirmekten korkan grupların yaşadığı, belli çıkar merkezleri olurlar. Kuhn'un “normal bilim” dediği şeyin başat olmasının düşünsel sebepleri olduğu kadar toplumsal nedenleri de vardır.

Böylece, bilginin toplumsal tarihi, tıpkı dinin toplumsal tarihi gibi, kendiliğinden doğmuş mezheplerden yerleşik kiliselere geçişin, birçok ke-reler yinelenmiş öyküsüdür. Bu, dışarıdakilerle yerleşiklerin, amatörlerle profesyonellerin, düşünsel girişimcilerle düşünsel pay senedi kârlarıyla geçinenlerin, yani *rentier*'lerin etkileşmesinin tarihidir. İşin içinde yenilikle sıradanın, akışkanla sabitin, “çözülme ve donma eğilimleri”nin, resmi ve gayri resmi bilginin etkileşimi de vardır. Bir yanda açık çevreler ve şebekeler, öte yandaysa sabit üyelikleri ve onları rakiplerinden ve sıradan erkek ve kadınlardan ayıran engelleri kuran ve sürdüren, resmen tanımlanmış uzmanlık alanlarıyla kurumlar görürüz.⁵⁴ Okuyucu, büyük olasılıkla, geleceği destekleyenlere karşı yenilikçilerden yana olmak isteyecektir; fakat bilginin uzun tarihi içinde, her iki grup da herhalde eşit ölçüde önemli roller oynamışlardır.

⁵² Eisenstein (1979).

⁵³ Gillispie (1980), 75; Lux (1991a), 194.

⁵⁴ Kuhn (1962); Shapin (1982); Elias (1982), 50.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİLGİYİ YERLEŞTİRMEK: MERKEZLER VE ÇEVRELER

Vérité au delà des Pyrénées, erreur au delà.

(Gerçek, Pireneler'in bu yanında, hata öbür yanında.)

Pascal

Seyahatte de öyledir: İnsan evine/yurduna bilgi getirecekse,
yanında bilgi taşımalı.

Dr. Johnson

1654 yılında Leiden'de İtalyan Katolik bir Çinbilimci, Hollandalı Protestan bir Arap uzmanıyla tanıştı. Bu karşılaşmadan pek verimli sonuçlar beklenemezdi, ama öyle olmadı. Her ikisi de –çağdaşlarının birçoğu gibi– karşılaştırmalı zamandizim (kronoloji), daha kesin olarak söylecek olursa zamandaşlık (*synchronism*) sorunlarıyla ilgilidiler. Leiden'deki Arapça profesörü Jacob Golius Çince bilmiyordu, ama 15. yüzyıl Müslüman bilgini Uluğ Bey'in kronolojisinin Çin kaynaklarına dayandığından kuşkulandı. Yaşamının çoğunu Çin'de misyonerlikle geçirmiş ve bu Çin kaynaklarından bazılarını incelemiş olan İtalyan Cizviti Martino Martini'ninse hiç Arapçası yoktu. Ama iki adam metinlerini ortak dilleri Latinceye çevirdiklerinde, İslam dünyasıyla Çin arasındaki bağlar ortaya çıktı.

Bu öykü, o zamanın Yazın Cumhuriyeti'nin kimi özelliklerini açığaurmaktadır. Örneğin, bilim adamları arasındaki işbirliğinin, hiç değilse kimi durumlarda, din ayrılıklarını aştığı fikrini doğrulamaktadır. Ayrıca, bize yerin bilgi tarihindeki önemi hakkında da bir şeyler söylemektedir.

Bir kere, kişisel karşılaşmaların önemine işaret ediyor. Bu gibi karşılaşmalar, bilgi alanında başka alanlardan daha bile önemli olabilmekle birlik-

te, taşıdıkları önem teknoloji aktarımına özgü değildir.¹ Golius ile Martini arasında olduğu üzere kişisel karşılaşmalar, mektuplaşmadan daha etki-lydi. Daha derin etkileri de oluyordu. Lorenzo Magalotti Floransa'da Johan Greuber adlı Alman misyoneriyle tanıştıktan sonra Çin hakkında yazılar yazmıştı; Leibniz de Çin incelemelerine tutkusunu, Roma'da bir başka misyonerle, C.F. Grimaldi ile karşılaşmasına borçluydu.

Leiden'deki karşılaşma öyküsü, ikinci olarak, bize şehirlerin yol ağızları ya da buluşma yerleri olma işlevlerini hatırlatmaktadır. Golius ile Martini'nin yaşamlarını zamandaş hale getirmek (senkronize etmek), kronolojilerini (zamandizim) zamandaş hale getirmek kadar zordu. Martini misyon raporunu vermek için Çin'den Roma'ya dönüyordu. Yolda Hollandalılar tarafından yakalandı, ama Amsterdam'a giden bir gemiye binmesine izin verildi; hazırladığı Çin atlasını orada haritacılıkta uzmanlaşmış Blaeus'ların ünlü basımevine teslim etmeyi planladı (bkz. resim 2).² 1653 Aralık ayında gemisi Bergen'e demir atınca, Kopenhag'taki bilgin Ole Worm, Martini'nin niyetlerinden haberdar oldu. Geniş ilgi alanları Çin'i de kapsayan Worm, Leiden'de yaşayan oğluna bir mektup yazarak, Golius'a Martin'in gelmekte olduğunu söylemesini istedi. Bunun üzerine, Golius Amsterdam'a varmış olan Martini'yi bir tekneye atlayıp Leiden'e gelmeye çağırdı. Birkaç hafta sonra iki adam Antwerp'te yeniden buluştular –Golius, üniversitesinden birkaç günlüğüne izin almıştı.³

Bilgi erken yeniçağ Avrupa'sında eşit dağılmış olmadığı için, bilim adamları bütün bu zahmetlere katlanmak zorundaydılar. Bu bölümde bilginin coğrafyasını inceleyeceğiz. Gerçeğin (hakikat - *truth*) coğrafyası fikri, gerçeğin toplumsal tarihi fikri kadar şaşırtıcıdır (bkz. yukarıda, s. 5). Nitekim, bu fikri Montaigne "Denemeleri"nde (*Essais*, Kitap 2, no. 12) "bu dağlarla sınırlanan ve onların öte taraflarındaki dünyada yanlış olan gerçeklik" diye yazmakla çoktan işlemiştir. Pascal da "Düşünceler"inde (*Pensées*, no. 60), "Gerçek, Pireneler'in bu yanında, hata öbür yanında" demekle, aynı fikri daha kısa olarak anlatmıştır.

Bu bölümün konusu –bilim coğrafyası ve tarihi üstüne son zamanlarda yapılmış çalışmaların ışığında– esas itibarıyla, bilginin "uzamsal (mekân içindeki - *spatial*) dağılımı" yani bilginin nerelerde keşfedildiği, depolandığı ya da geliştirildiği ve nerelere dağıldığıdır.⁴

1 Cipolla (1972); Schilling (1983).

2 Koemann (1970).

3 Duyvendak (1936).

4 Thrift (1985); Thrift, Driver ve Livingstone (1995); krş. Livingstone (1995), Harris (1998, 1999) ve Jacob (1999).

Resim 2. Nanking Eyaleti Haritası, M. Martini, Novus Atlas Sinensis (Amsterdam, 1655 dolayları), s. 96-97.

İnsanların ne bildikleri nerede yaşadıklarıyla yakından ilişkiliydi. Örneğin İtalya’da bir süre kalmış olan keşiş Maxim Grek, anlaşılan, 1518 dolaylarında Rusları Columbus’un keşiflerinden ilk haberdar eden kişi olmuştu. Oysa, Türk amirali Piri Reis’in daha 1513’te yaptığı harita Amerika’yı göstermekteydi (bu haritada, Columbus’un üçüncü seferinde yaptığı bir haritanın bir İspanyol tutsaktan alınmış kopyasından yararlanılmıştı).⁵

“Bilgi coğrafyası” deyimini kullanırken, iki düzeyi ayırmak önemlidir. Mikro düzeyde bazılarını geçen bölümde tartıştığımız “bilginin yerleştiği yerler” vardı. Manastır, üniversite, kütüphane ve hastane gibi geleneksel merkezlere (haberler için de meyhane ve berber dükkânına) yenileri –laboratuvar, sanat galerisi, kitapçı dükkânı, kütüphane, anatomi salonu, devlet dairesi ve kahvehane– katılmıştı.⁶ Örneğin basımevinin kitapçı dük-

5 Hess (1974); Soucek (1992), 269.

6 Hecksher (1958); Foucault (1961); Habermas (1962); Hannaway (1986); Shapin (1988) vb.

kâni, yeni yayınlara bakmak için olduğu kadar buluşmak ve konuşmak için de kullanılan bir yerdi. Erasmus bilgin-basımcı Aldus Manutius'un Venedik'teki basımevine sık sık giderdi. Paolo Sarpi'yle arkadaşları, erken 17. yüzyıl Venedik'inin "Gemi" adlı bir dükkânında buluşurlardı. Galileo'nun düşmanı Orazio Grassi Roma'daki "Güneş"e devam ederdi. James Boswell Samuel Johnson'la ilk kez, Tom Davies'in Londra'daki kitapçısının arka odasında tanışmıştı.

Basımcılığın icadından sonra, kütüphanelerin büyüklüğü de önemi de arttı. Üniversitelerde, en azından bazı yerlerde, kütüphane dershaneye rakip oldu. 1639'da Leuven Üniversitesi, profesörler "ayaklı kütüphaneler oldukları için" ayrıca bir kütüphane kurmanın gereksiz olduğunu iddia ediyordu; Leiden'deyse kütüphane haftada iki kez açılıyor ve bazen profesörler anahtarlarını öğrencilere ödünç veriyorlardı.⁷ Üniversitelerin dışında, aşağıda anlatılacak, belli birtakım özel veya kamusal kütüphaneler de, kitap okunan yerler olmaktan başka bilgiye dayalı toplumsallaşmanın, enformasyon ve fikir alışverişi yapmanın mekânları, bilginlik merkezleri oldular. O dönemde kütüphanelerde sessizlik sağlamak herhalde olanaksızdı, belki hayal bile edilemezdi. Kitapçı dükkânı ve kahvehane gibi kütüphane de, yazılı ve sözlü iletişimin birleştirilmesini teşvik etmekteydi. Nitekim, 17. yüzyıl ortasında İngiltere'de yapılan Baconcu, öğrenimi geliştirme planında kütüphanelerin ıslah edilmesi de yer almaktaydı. John Durie adlı reformcuya göre, kütüphaneciler "evrensel öğrenimi iletmenin etkenleri" (*agents*) olmalıydı. Durie'nin arkadaşı Samuel Hartlib, bazı reformcuların umduğu gibi, 1650'lerde Bodleian Kütüphaneciliğine atanmış olsaydı, bunun uygulamada ne demek olduğu daha iyi anlaşılabilirdi.⁸

Bilginin yerleşim yerleri, Venedik, Roma, Paris, Amsterdam ve Londra gibi görece büyük şehirlerde giderek çoğaldı ve uzmanlaştı; onun içindir ki, ileriki sayfalarda bu şehirlerden bir hayli söz edilecektir. Şehirlerin kamu alanları işadamlarıyla bilim adamlarının, beyefendilerle zanaatçıların, tarlayla stüdyonun, kısacası farklı bilgilerin (bkz. yukarıda, s. 13) etkileşmesini kolaylaştırıyordu. Toplumsallık biçimlerinin, bilginin dağılımında, hatta üretiminde etkisi vardı; bu etki hâlâ mevcuttur.

Şehirler, makro düzeyde de, Avrupa'yı Çin'e ya da Amerikalar'a bağlayan "uzun mesafeli şebekeler" içinde duraklar/istasyonlar (*staging-posts*) olarak önemli bir rol oynadılar: Goa, Macau, Nagasaki gibi Asya şehirleri, Lima ve Meksiko gibi Amerikan şehirleri, Sevilla, Roma, Amster-

7 Aubert vd. (1976), 80; Hulshoff Pol (1975).

8 Webster (1975), 193-94.

dam ve Londra gibi Avrupa şchirleri.⁹ Tevekkeli değil, 17. yuzyılın ortasında, profesyonel “entelijansçılar”ı İngiltere’ye yabancı ułkelerden enformasyon göndermeye çağıran “cvrensel öğrenim andacı”, bu entelijans ıların “en iyi ve en merkezi yerler”de yaşamaları gerektiğini belirtiyordu.¹⁰

Bu makro düzeyde, erken yeniçağ dünyasındaki bilginin tarihine, bazen, Avrupa’dan yeryuzy n n başka yerlerine enformasyonun dağılması olarak basit yayılmacı terimlerle bakılır. Bu merkez- evre modeli birçok bakımdan – rneğin, emperyalizm siyasetini görmezlikten geldiği, ayrıca öteki yönden olduğu kadar çevreden de merkeze akan bilgileri yeterince hesaba katmadığı yönünde– eleştirilmiştir.¹¹

Bu bölüm –bilgi siyasetini VI. Bölüm’e bırakarak– en çok, Avrupa’nın  evre ułkelerinden merkezlerinc giden hareketle ilgilencektir. Öteki bilgi türleri de unutulmayacak, ama ağırlık, Avrupalıların Avrupa’nın dışındaki dünya hakkında gittikçe artan bilincinde olacaktır. Bu farkındalık, çoęu kere dinsel, ekonomik ve siyasal çıkarlarla körüklenmiştir; ama bilgi için bilgiyi de içermektedir. Araçsal bilgi ile fayda-gayesiz (hasbî) merak arasındaki karşıtlığı çok sivriltmemek gerekir.¹² Yine de, bu yararlı bir ayırım olarak kalmaktadır.

Bundan sonraki sayfalarda ana tema, maddi iletişimdeki d zeltimlerle ve basılı kitabın ortaya çıkmasıyla da bağıntılı olarak, bilginin gitgide merkezileşmesi olacaktır. Bu gelişmeler de, kendi paylarına, bir dünya ekonomisinin ortaya çıkmasıyla (bkz. aşağıda, s. 1 57), ( oğucası önemli kütüphaneleri olan) birkaç büyük şehrin yükselmesiyle ve hepsinden önemlisi, iktidarın merkezileşmesiyle ilişkili olmuştur. Yine de, bilginin merkezileşmesi, Yazın Cumhuriyeti’ndeki düşünsel alışverişlerin sonucu olarak kısım n  zerkti.

YAZIN CUMHURİYETİ

Yazın Cumhuriyeti ya da “ ğrenim Devleti” (*Respublica Literaria - Commonwealth of Learning*), erken yeniçağ Avrupa’sında uluslararası bilim adamları topluluğunu anlatmak için giderek daha sık kullanılmaya başlanan bir deyimdi.¹³ Bu cumhuriyetin coğrafyası dönem boyunca değişmiştir. Örneğin, 1477’de Uppsala  niversitesi’nin kurulmasına karşın, ancak 17. yüzyılda, Kraliçe Kristina Descartes’ı ve başka bilginleri Stock-

9 Harris (1996); Miller (1996).

10 Webster (1975), 552.

11 Basalla (1987); Macleod (1987).

12 Schaffer (1996).

13 Fumaroli (1988); Bots ve Waquet (1997).

holm'a davet ettiği ve soylu asker Carl Gustaf Wrangel, Uppsala yakınlarında Skokloster'deki taşra evinden Hamburg, Amsterdam, Londra, Varşova, Viyana ve diğer şehirlerdeki muhataplarıyla bir haberleşme şebekesi kurarak doğa felsefesindeki yeni gelişmelerle ilişkide olduğu zaman bu topluluğa katılmıştır. Kuzey Amerika da, Cotton Mather ve Jonathan Edwards gibi yazarın adamlarının, *History of the Works of the Learned* türünden İngiliz dergilerine abone olmakla Avrupa kültür sahnesinde olup bitenleri izlemeye çalıştığı 18. yüzyılda girmiştir.¹⁴

Rusya, Avrupa bilginler topluluğuna, İsveç'ten biraz sonra, Kuzey Amerika'dan biraz önce, Çar Büyük Petro'nun hükümrânlığının sonuna doğru girmiştir. Bir Rus soylusu olan Aleksandr Menşikov 1714'te (İngiliz) Kraliyet Derneği'ne üye seçilmiş, aynı yıl Rusya'da ilk halk kütüphanesi açılmıştı. Sanatların ve bilimlerin Rusya'ya aşılaraq aktarılmasını (*transplantation*) isteyen Leibniz, fikirlerini anlatmak için çarla birden çok kere görüşmüştü. Petro'nun onun düşüncelerinden etkilendiği anlaşılmaktadır; ona danışman olarak bir ücret ödemiş ve 1724'te St. Peterburg'da Bilimler Akademisi'ni kurarken, Leibniz'in birkaç yıl önce Berlin Akademisi için planladığı modeli izlemiştir. Çarın öldüğü 1725 yılında, Fransız gökbilimcisi Joseph-Nicolas Delisle St. Peterburg'a gelmiş ve ondan sonraki yirmi yılını Rus astronomlarını eğiterek geçirmiştir. Bir sonraki kuşakta da, Mihhail Lomonosov Marburg'ta kimya okuyacak, Voltaire'le mektuplaşacak ve Moskova Üniversitesi'nin kurulmasına yardım edecektir.¹⁵

"Rusya'nın Avrupa'yı keşfetmesi" denilen şey, Avrupa'nın Rusya'yı keşfetmesiyle aynı zamanda oldu. 1550'den önce, o zamanki adıyla "Moskoflar ülkesi" hakkında basılı kaynaklarda pek bir bilgi yoktu. Bu durum, 1550'den sonra yavaş yavaş, Petro'nun Batı'ya "Büyük Sefaret Heyeti"nin gidiş tarihi olan 1697'den itibaren hızla değişti. O tarihte çar dahil 250 Rus Hollanda Cumhuriyeti'ne, İngiltere'ye, Fransa'ya, İtalya'ya ve başka yerlere öğrenim için gittiler ve bu süreç, batı Avrupalıların Rusya'yı daha fazla fark etmelerine yol açtı. Batı Avrupalı okuyuculara Rus kültürünü tanıtan kitaplar arasında, J. Crull'un *Present Condition of the Muscovite Empire*'i (1699) [Moskof İmparatorluğu'nun Bugünkü Durumu], E.Y. Ides'in *Three Years' Travels*'i (1704) [Üç Yıllık Yolculuk], J. Perry'nin *State of Russia*'sı (1716) [Rusya'nın Durumu] ve F.C. Weber'in Almandan hemen Fransızca ve İngilizceye de çevrilen *The New Russia*'sı [Yeni Rusya] vardı.¹⁶

14 Fiering (1976); Losmon (1983), 195-98; Akerman (1991).

15 Richter (1946), 44; Vucinich (1963); Sazonovo (1996).

16 Anderson (1978).

Coğrafya bilgisi bilgi coğrafyasıyla özdeş olmaktan çok uzaktır. Yine de iki konunun keşiştiği bir dörtyol ağzı, bir başka deyişle coğrafyanın coğrafyası vardır.¹⁷ Bir örnek-olay incelemesi olarak, Yazın Cumhuriyeti'nde yeni enformasyon kanallarının açıldığı bir dönemde Avrupa'nın dışındaki dünya hakkında bilgiyi incelemek aydınlatıcı olabilir.¹⁸

NAGASAKI VE DESHİMA

Bu örnek-olay içinde bir örnek-olay görmek için Japonya'yı ele alalım. 1550'lerden önce Avrupalılar Japonya hakkında pek az şey bilirlerdi. 13. yüzyıl gezgini Marco Polo "Cipango"yu anmış, ama onun hakkında ayrıntı vermemişti. Cizvit misyoneri Francisco Xavier 1549'da, kendisi ve yoldaşları için hemen hemen tümüyle bilinmedik bir ülkeye varmıştı. 16. yüzyıl sonlarından itibaren, Japonya üstünden Batı'ya giden bilgiler Nagasaki limanından geçerdi. 1580 yılında Hristiyanlığa dönen güçlü bir Japon, bu şehri Cizvitlere bağışladı. Tarikat 1587'de Nagasaki'nin denetimini elinden kaçırdı, ama oradaki misyon devam etti, bir de basımevi kuruldu.

Japonya'ya giden Hristiyan misyonu başarılıydı. Hatta kendisi için fazla başarılıydı; çünkü Hristiyanlığın yayılması, Japonya'nın hükümdarlarını telaşlandırdı ve yalnızca misyonerlerin ve onların Hristiyan yaptıkları kişilerin kovuşturulmasına değil, 1630'lardan 1850'lere kadar süren bir "ulusal kapanma" (*sakoku*) politikasının benimsenmesine de yol açtı. Ülke yabancılara büsbütün kapanmamış, ama ticaret de dahil dış ülkelerle ilişkiler asgariye indirilerek sıkı bir denetim altına alınmıştı. Bu dönemde, Hollandalı tüccarlar Japonya ile Batı arasındaki başlıca iletişim kanalı olarak Portekizli Cizvitlerin yerine geçtiler; hemen yakınlardaki Deshima adası da Nagasaki'nin yerine geçti.

Deshima, eni boyu birkaç yüz metreyi geçmeyen yapay bir adaydı; Nagasaki limanı içinde tehlikeli Batılıları denetim altında tutmak için inşa edilmişti. Birleşik Doğu Hindistan Şirketi'ne (VOC) bağlı Hollandalı tüccarlar, bu minicik alışveriş alanıyla sınırlanmışlardı. 1641'den Japonya'nın bir Amerikan filosu tarafından bütün limanlarını Batı'ya açmaya zorlandığı 1850'lere değin, Japonya ile Batı arasındaki bütün ticaret Deshima'dan geçmiştir.¹⁹ Bütün resmi engellere karşın, Deshima aynı zamanda bilgi değişimi için bir mikro ortamı. Japon hükümeti ülke haritalarının yurt dışına çıkarılmasını yasaklamış, yabancıların Japonca öğrenmelerini de ön-

¹⁷ Livingstone (1995); Withers (1998).

¹⁸ Lach (1965).

¹⁹ Boxer (1936), özellikle 58-66; Keene (1952) Goodman (1967), 18-24, 32-42.

lemeye çalışmıştı. Yine de, bu engellemeler aşılabildi ve Deshima'da bir süre oturan Batılılardan üçü, Avrupa'da çok tanınan Japonya anlatıları kaleme aldılar. Bunların ilki, 1639-40'ta oradaki VOC şubesinin başında bulunan François Caron'du.²⁰ İkincisi, Engelbert Kaempfer, 1690-92 arasında Deshima'da VOC hizmetinde bulunan bir Almandı. Üçüncüsü, dönemimizin en sonunda, 1775-76 yıllarında Deshima'da VOC'un hekimisi olarak yaşayan İsveçli bitki-bilimci Carl Peter Thunberg'di.

ALAN VE İNCELEME

Nagasaki önemli bir şehirdi, dolayısıyla –Avrupalıların bakış açısından– çevrenin merkeziydi. Avrupa'nın uzak çevresinde başka yerlerdeki basımevlerinin aracılık işlevleri de unutulmamalıdır: Örneğin Goa, Macau, Batavia, Meksiko ve Lima.

Bazı büyük Avrupa şehirleri, dünyanın başka yerlerinden Batı'ya bilgi aktarımı sürecinde daha da önemliydiler. Aynı şehir türlerinin –limanların, başkentlerin, üniversite şehirlerinin– bu bakımdan farklı işlevleri vardı ve ileride, bu farkların üstünde durulacaktır. Ama şimdi, çevreler ile merkezler ya da daha somut olarak alan ile inceleme arasındaki etkileşime ağırlık verilecektir. Ele alacağımız ikiz temalar da, Avrupa'ya bilgi “ithal”i ve onun daha sonraki “işleniş”i –toplanıp yığılması, hesaplanması, sınıflandırılması ve eleştirilmesi– olacaktır.

Alanda egzotik bilgi toplayıcısı ünlü Avrupalılar arasında, 1546 ile 1550 yıllarında Ortadoğu'da yeni kuş ve balık türleri arayan Pierre Belon ve 1570-77 döneminde Meksika'da İspanya kralının yerel hayvanları, bitkileri ve madenleri incelemek üzere görevlendirdiği Francisco Hernández vardır.²¹ Erken yeniçağ döneminde Avrupa'ya sel gibi akan, dünyanın başka yerlerinin doğa tarihi üstüne çok büyük enformasyon kitleri unutulmamalıdır. Böyle olmakla birlikte, bundan sonra anlatacağarımda başka kültürlerin ve onların dinlerinin, dillerinin ve geleneklerinin bilgisine öncelik vereceğim; diyelim, Thunberg'in Japonya çiçeklerini betimlemesinden, Japonya halkını anlatışı üstünde duracağım.

BİLGİ İTHALİ

“Bilgi ithali” deyimiyle, enformasyonun yayılmasında ticaretin, özellikle de –Nagasaki örneğindeki gibi– limanların taşıdığı önem anımsatılmak istenmektedir. Limanlarda yaşayan halk, her zaman, yeni gelen gemilerin denizcileriyle konuşmak için kıyıya giderdi. Limanlar usturlap, por-

²⁰ Loch ve Kley (1993), 1855.

²¹ Bustamante García (1997); Brentjes (1999).

tolan, harita ve model yerküre ticaretinin yapıldığı merkezlerdi. Buraları farklı çeşitten insanlar kadar farklı bilgi türlerinin de başlıca karşılaşma yerleriydi. Bu karşılaşmalara, dönemin önde gelen Avrupa limanlarının –Lizbon, Sevilla, Venedik ve Amsterdam– tarihinden örnekler gösterilecektir.

Lizbon'un özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda, bilgi tarihindeki önemi, denizler egemenliğine dayanan Portekiz imparatorluğunun başkenti olma konumundan geliyordu. "Hindistan Evi"ne (*Casa da India*) ve "Guinea Ardiyesi"ne (*Armazém de Guiné*) Goa'dan, Macau'dan, Salvador'dan, Batı Afrika'dan ve başka yerlerden, malların yanı sıra enformasyon da gelmekteydi. Böylelikle, ömrünün çoğunu Hindistan Evi'nde çalışmakla geçiren tarihçi João de Barros'un Asya hakkında bilgi toplamak için benzersiz bir fırsatı olmuştu. Hindistan hakkında, askerlerden ve yöneticilerden başka, Goa'dan dönen tüccarlara da danışmıştı. Hürmüz Boğazı'nda ticaretle uğraşan adamlardan İran üstüne enformasyon edinmişti. Japonya ve Siyam hakkında Mendes Pinto ve Domingo de Seixas adlı gezginlerden birçok şeyler öğrenebilmişti. Çin'e gelince, oradan kendisine metinler çevirmesi için bir köle satın almıştı.²²

Sevilla'nın özellikle 16. yüzyılın parlak döneminde bir enformasyon merkezi olarak üstünlüğü, İspanya'ya Meksika ve Peru'dan ithal edilen gümüşün tek resmi giriş yeri olmasıydı. Yılın belirli bir döneminde limana giren gümüş filosu, Yeni Dünya hakkında enformasyon da getiriyordu. Hekim Nicolás Monardes'in yerlisi olduğu Sevilla'dan hiç ayrılmadığı halde, Amerikalıların ilaç/uyuşturucuları üstüne ünlü kitaplarını yazabilmesi, bu şehrin sağladığı bilgi edinebilme olanaklarına kanıttır.

III. Bölüm'de değinildiği üzere, Sevilla'daki *Casa de Contratación* (Ticaret Evi) bir bilgi deposuydu, özellikle de deniz rotaları bilgisi. Burada *padrón real* denilen, üstüne rotaların işaretlendiği bir portolan modeli vardı ki, kılavuzlar hep onu seferlerinden dönüşlerinde yeni bilgilerle güncelleştirirlerdi. (Coğrafya ve astronomi bilgilerini birleştiren) "kozmoğrafik" da *Casa*'ya bağlı olarak çalışmaktaydı. Yabancı, başlıca da Cenovalı tüccar kolonilerinin, yakınlarının ve yurttaşlarının ticaret yaptığı dünyanın başka yerleri hakkında bilgileri iyiydi.²³ Bu şehir aynı zamanda önemli bir basımcılık merkeziydi; burada, 1500 ile 1520 arasında (bir bölümü Alman göçmenler tarafından) en azından 300 kitap yayımlanmıştı. O dönemde, İspanya'ya yabancı kitaplar genellikle Sevilla'dan sokuluyordu. Şehrin bir bilgi merkezi olarak önemini, (Columbus'un oğlu) Fernando

²² Boxer (1948).

²³ Stevenson (1927); Pulido Rubio (1950), 65, 68, 255-90; Lamb (1969, 1976); Goodman (1988), 72-81.

Colón'un 20.000 cildi olduğu söylenen kütüphanesi ve 15. ve erken 16. yüzyıllarda serpilen birçok bilgi akademisi artırılmaktaydı.²⁴

Venedik ise, yarım yüzyıl önce, bir Fransız tarihçisi tarafından “erken yeniçağ dünyasının en önemli enformasyon ajansı” diye anlatılmıştı.²⁵ 15. ve 16. yüzyıllarda Venedik'in üstünlüğü, Doğu ile Batı arasında komisyoncu [*broker*] konumunda olmasındandı. Venedik deniz imparatorluğuna Dalmaçya, (1570'e kadar) Kıbrıs ve Girit dahildi. Osmanlı İmparatorluğu güçlü bir komşuydu; onun içindir ki, sultanların ve sadrazamların kişilikleri ve izledikleri politikalar, Türk birliklerinin ve kalyonlarının hareketleri üstüne bilgi edinmek, Venedik'in siyasal açıdan sağ kalması için zorunluydu. *Bailo* (balyos) denilen Venedik görevlisi İstanbul'a, yalnızca oraya yerleşmiş Venedik tüccarlarının çıkarlarını kollaması için değil, aynı zamanda Doç'a ve danışmanlarına (çoğu kere sultanın çevirmenlerinden ve hekimlerinden edindiği) siyasal haberleri iletmesi için de gönderilmişti.

Birçok Venediklinin ekonomik sağ kalımı için en son “Rialto haberleri” eşit ölçüde gerekliydi. Yurt dışına yerleşmiş tüccarların evlerine yazdıkları mektuplar, aile işletmeleri için bir çeşit “veri bankası” işlevi görmekteydi. Venedikli tüccarların yerleşik bulundukları Halep, İskenderiye ve Şam'dan düzenli olarak, daha doğudaki yerlerden de düzensiz olarak enformasyon geliyordu. Özellikle üç Venediklinin Batılıların Burma'yı tanımasına katkısı olmuştur: 15. yüzyılda Nicolo Conti, 16. yüzyılda da Cesare Federici ve Gasparo Balbi.²⁶ Hindistan'dan Lizbon'a baharat geldiği söylentileri 1501 yılında Venedik'e erişince, hükümetin tepkisi neler olup bittiğini öğrenmesi ve kendilerine rapor etmesi için Portekiz'e bir gizli ajan göndermek olmuştur. Bu rapor hâlâ mevcuttur. Amerika'nın keşfedildiği haberi Venedik'e Roma, Paris ve Floransa'dan daha geç gelmiştir; ama Venedikliler 16. yüzyıl boyunca Yeni Dünya'ya büyük bir ilgi göstermişlerdir.²⁷

17. yüzyıla gelindiğinde Lizbon, Sevilla ve Venedik ticaret merkezleri artık eskisi kadar önemli olmaktan çıkmışlardı. Antwerp (16. yüzyıl ortasında kısa bir süre için), Amsterdam ve Londra limanları onları geride bırakmıştı. Antwerp başka metalar ticareti kadar bilgi ticaretinin de merkeziydi; özellikle Abraham Ortelius'un zamanında haritacılıkta ve Hernán Cortés'in Meksika anılarından (1522) Japonya'dan Cizvitlerin (1611 ile

²⁴ Brown (1978), 21-43.

²⁵ Sardella (1948)

²⁶ Doria (1986); Burke (2000a).

²⁷ Ambrosini (1982); Caracciolo Aricò (1990).

1632 yılları arasında) gönderdiği mektuplara kadar, uzak diyarların anlamlarını yayımlamakta öne çıkmıştı.

Amsterdam'da Doğu Hindistan Evi ve Batı Hindistan Evi (bkz. resim 3), hem daha önceki ticaret evlerinin modelinde yapıldı hem de onların yerlerini aldı. Doğu Hindistan Evi'ne VOC'un Batavia şubesinden, bütün Doğu Hindistan harekâtını kapsayan yıllık raporlar geliyordu (bkz. aşağıda, s. 157). Baharatın ve diğer emtianın stokları hakkındaki haberlere son derece duyarlı olan Amsterdam Borsası da (bkz. resim 4), denizaşırı ülkelerden bir başka enformasyon merkeziydi.²⁸ Elen/Yunanlı, Slav, İspanyol ve Türklerin Venedik'te, İspanyol ve İtalyanların Antwerp'te, Cenevizlilerin Sevilla'da oldukları gibi, Amsterdam'da da (aralarında İspanyol ve Portekiz Yahudileri, İskandinav denizcileri, İngiliz ve Fransız dinsel sığınmacıları bulunan) etnik azınlıklar önemli bir enformasyon kaynağı oluşturmaktaydılar. Bütün bu kanallardan şehre akan enformasyon, gazeteler (bkz. aşağıda 168) ve diğer iletişim yolları aracılığıyla yine bir hayli hızlı olarak dışarıya çıkıyordu. Böylelikle, Amsterdam "bütün Avrupa için bir enformasyon alışveriş merkezi" haline gelmişti.²⁹

BİLGİ BAŞKENTLERİ

Enformasyon edinme fırsatları açısından limanların bir tekeli yoktu. Özellikle siyasal haberler bakımından, ama yalnızca onlarla sınırlı kalmayarak, limanların en önemli rakipleri başkentlerdi, özellikle de Roma, Paris ve Londra.

Roma, enformasyon merkezi olarak öteden beri Venedik'le yarışmaktaydı.³⁰ Bir kere, Vatikan Katolik dünyasının karargâhıydı; Avrupa ülkelerinden olduğu gibi, Japonya'dan, Etiyopya'dan, Tibet'ten elçilerin geldiği ve *nuncio*'ların, yani papalık elçilerinin düzenli olarak raporlar gönderdiği merkezdi. İkinci olarak, Roma Dominikenler, Fransiskanlar ve hepsinden önemlisi Cizvitler gibi misyoner tarikatlarının karargâhıydı –yeryüzündeki bütün Cizvit evleri ve kolejleri Roma'daki başkana "yıllık mektuplar" denilen düzenli raporlar yolluyorlardı. 17. yüzyılda "İspanyol Merdivenleri" civarında kurulan, İmanı Yayma Cemaati (*Congregation*) misyonlardan gelen enformasyonların toplandığı bir başka merkezdi.

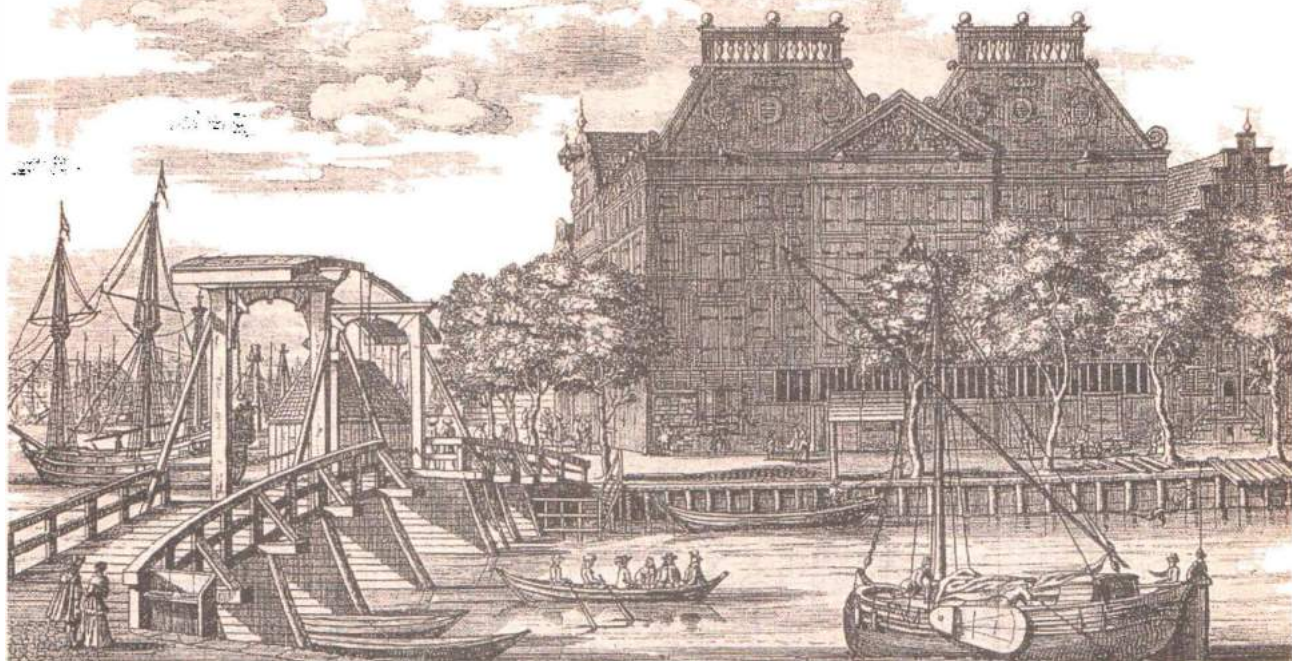
Giovanni Botero'nun 1590'larda Roma'da derlediği, "Yeryüzü Tasvirleri" (*Relazioni universali*), Cizvit şebekesinden yararlanmasına dayanmıştı. Örneğin, Rusya için Possevino'ya, Afrika'daki Monomotapa için

²⁸ Barbour (1950), 74-84.

²⁹ Smith (1984), 987.

³⁰ Burke (2001).

HET WEST INDISCH HUYS.

Resim 3. Gravür, Batı Hindistan Evi, P. Zeeen, Beschreibung von Amsterdam (Amsterdam, 1664).

Resim 4. E. de Witte, "Amsterdam Borsası" tablosu (1653), Rotterdam, Boymans-van Beuningen Müzesi.

Gonzalvo de Silva'ya, Çin için de oradan yeni dönmüş olan Michele Rugiero'ya gönderme yapmaktaydı. Topladığı malzemeyi bir elkitabı biçiminde sunmayı yeğlediği halde, Botero bazen görece sıcak havadisler aktarır: Çin'i anlatırken güncel bir gelişme araya girer, okuyucularına der ki, "ben bunları yazarken, o kralıkta kalan iki pederin çeşitli kovuşturmalara uğradığı haberi geldi."³¹

Roma aynı zamanda, bir bilgince enformasyon merkeziydi de. Bütün Avrupa'da ünlü öğrenim kurumları arasında *Sapienza*, *Collegio Romano* ve yabancı öğrencileri misyoner olarak yetiştirmek için kurulmuş kolejleri vardı: Alman Koleji (1552), Elen/Yunan Koleji (1577), İngiliz Koleji (1578), Maruni Koleji (1584) ve İrlandalılar Koleji (1628). Bu şehirde ayrıca *Lincei* ve *Umoristi* gibi akademilerle *antiquarian** Fulvio Orsini'nin, *connoisseur* Cassiano del Pozzo'nun, *polymath* Athanasius Kircher'in çevreleri gibi daha az biçimsel nitelikte şebekeler de vardı. Roma Fransa'dan, İspanya'dan, Almanya'dan ve başka yerlerden bilginleri çekiyordu.

Paris (17. yüzyıl sonlarından itibaren, uydusu Versailles ile birlikte) bir başka siyasal enformasyon merkeziydi. XIV. Louis döneminde burada Türkiye, İran, Fas ve Siyam elçiliklerinin bulunması, diplomatik alışverişin Avrupa'yla sınırlı kalmadığını göstermektedir. 17. yüzyılda Fransız devletin artan merkezileşmesi, Paris'e akan enformasyonda da bir artışı getirmişti (bkz. aşağıda).

Paris ayrıca bir bilginlik enformasyon merkeziydi de; Kraliyet Kütüphanesi, Kraliyet Bahçesi, Bilimler Akademisi, Gözlemevi ve Yazıtlar (*Inscriptions*) Akademisi gibi resmi kurumlarda bilgiler toplanıyor ve tartışılıyordu. Aynı zamanda, resmi olmayan dernek ya da akademilerin de merkeziydi. Humanist bilim adamları Dupuy kardeşlerin rue des Poitevins'deki [Poitevins Sokağı] evinde buluşurlardı. 1617'de Dupuy'lara miras kalan bu ev, tarihçi Jacques-Auguste de Thou'nun ünlü kütüphanesiydi. Aralarında Descartes, Pascal ve Gassendi'nin de bulunduğu doğa felsefecileri, Place Royale (şimdi Place des Vosges) yakınlarındaki Marin Mersenne Manastırı'nda toplanıyorlardı. Théophraste Renaudot, 1632 ile 1642 yılları arasında, Notre-Dame civarındaki rue de la Calandre'daki [Calandre Sokağı] *bureau d'adresse*'inde, kendisini dinlemek isteyen herkes için çok çeşitli konularda Fransızca dersler örgütlemişti.³²

Londra'nın önemi ise hem bir limanın hem de de bir başkentin işlevlerini birleştirmesindeydi. (1555'te kurulan) Rusya Şirketi'nin, (1581'de

31 Chobod (1934); Albónico (1992); John Headley, Botero üstüne bu açıdan bir inceleme hazırlamaktadır.

* Antikalar, eski sanat eserleri ya da antik çoğlor uzmanı. -ed. n.

32 Rochot (1966); Solomon (1972), 60-99; Mozouric (1997).

kurulan) Levant [Doğu Akdeniz] Şirketi'nin, (1599'da kurulan) Doğu Hindistan Şirketi'nin ve (1672'de kurulan) Afrika Şirketi'nin karargâhları hep buradaydı. Yurtdışından Londra'daki bireysel tüccarlara bir sürü enformasyon geliyordu. Enformasyon ayrıca şirket merkezlerinde de –örneğin, John Dee ve Richard Hakluyt gibi bilim adamlarının haritaları ve rotaları tartışmak üzere tüccarlarla buluştukları Moskofluk Evi'nde– toplanıyordu. Leadenhall Sokağı'ndaki Doğu Hindistan Şirketi, Hollandalı rakibinin yerine getirdiği işlevlerden bazılarını gerçekleştirmekteydi. Burada haritalar, rotalı portolanlar ve gemi seyir defterleri depolanıyordu; bu adrese gelen mektuplarda, Hindistan'daki malların fiyatlarına ve daha birçok konuya ilişkin ayrıntılı enformasyon bulunmaktaydı.

Bu yoldan Londra'ya erişen enformasyon salt ticari nitelikte değildi. Kraliyet Derneği'nin sekreteri Henry Oldenburg, üçüncü *Philosophical Transactions* yıllığına yazdığı önsözde, “Amerikan kolonileri”nden ve daha pek çok yerden, “bu ünlü metropole” ticaret sayesinde enformasyon aktığını kaydetmişti.³³ Benzer bir biçimde, Kraliyet Derneği'nin tarihçisi Thomas Sprat de Londra'yı, “güçlü bir imparatorluğun başı”nı, “bütün ülkeler hakkındaki raporlardan ve istihbarattan edinilmesi gereken bilgi için son derecede münasip bir ikametgâh” olarak “bilginin ilerlemesi için en uygun yer” saymaktaydı.

Kraliyet Derneği enformasyon alışverişi bakımından önemli bir mekândı, ama rakipleri de vardı. 16. yüzyıl sonlarından itibaren, Bishopsgate Street'teki Gresham Koleji'nde doğa felsefesi ve başka konular hakkında kamuya açık dersler veriliyordu. Warwick Lane'deki Hekimler Koleji'nde de dersler verilmekteydi; 1657'de bir hekim burayı gerçek bir (Baconci!) Süleyman'ın Evi diye nitelemişti. Beşeri bilimler için de, İngiltere tarihini tartışmak amacıyla, 1586'dan 1608'e değin, St. Paul Katedrali yakınlarındaki Derby House'ın içinde bulunan Herald's Office'te [Münadi Dairesi] toplanan *Antiquarian*'lar Derneği vardı. Londra'da resmen bir üniversite yoktu; ama bazen üçüncü üniversite diye tanımlanan, hukukçuların eğitim okulu niteliğindeki *Inns of Court* (lonca hanları) oradaydı.³⁴

Londra'ya Avrupa'nın başka yerlerinden gelen göçmenler, beraberlerinde bilgilerini de getiriyor ve böylelikle şehirde zaten var olan bilgiyi çoğaltıyorlardı. Oldenburg'un kendisi aslen Bremen'dendi, yakın tanıdığı Hartlib de Elbing'ten (şimdi Polonya'daki Elbląg). Amsterdam'da oldu-

³³ Hall (1965, 1975); Hunter (1989).

³⁴ Webster (1975), 51-57, 125.

ğu gibi, Fransa'dan gelen ve aralarında birtakım yazın adamlarının da bulunduğu Protestan sığınmacılar, 17. yüzyıl sonlarında Londra'ya yerleşmişlerdir (bkz. yukarıda, s. 29).

KÜTÜPHANELERİN COĞRAFYASI

Başlıca kütüphanelerin coğrafyasını incelersek, belirli Avrupa şehirlerinin öğrenim dünyasındaki başatlıkları doğrulanmış olur. Korelasyonun tam olmadığı baştan teslim edilmelidir: Örneğin, Oxford'un Bodleian Kütüphanesi küçük bir üniversite kasabasında bulunan geniş bir kütüphane idi, (İspanya'nın) Escorial Kütüphanesi de herhangi bir şehirden uzaktaydı. Onların niye buralarda kurulduğunu, iki zengin adamın ilgilerini tartışmadan açıklayamayız: Escorial'i kuran kral II. Felipe ve kitap koleksiyonunu Oxford Üniversitesi'ne veren Sir Thomas Bodley.

İtalya ve Fransa'daysa en iyi kütüphaneler en büyük şehirlerdeydi. İtalya'da kilit şehirler Floransa (Laurenziana Kütüphanesi), Venedik (Marciana Kütüphanesi), (Ambrosiana Kütüphanesi) Milano ve en başta da Roma'ydı (Vatikan Kütüphanesi, Sapienza'daki üniversite kütüphanesi, Collegio Romano'nun Cizvit kütüphanesi, 1614'te açılan Angelica Kütüphanesi ve Barberini, Cesi ve Spada ailelerinin ve Kraliçe Kristina'nın gibi önemli özel kütüphaneler). Kılavuz kitapları, ziyaretçilere bu kütüphaneler hakkında enformasyon sunmaktaydı; kütüphaneler en geniş olarak, İtalyan papazı Carlo Piazza'nın "Roma'nın Ünlü Kütüphaneleri" (1698) adlı elkitabında anlatılıyordu.

Napoli, iyi kütüphaneleri olan bir başka İtalyan şehriydi; bunlardan biri, 1700 yılı dolaylarında 10.000 kadar cildi olan hukukçu Giuseppe Valletta'nın koleksiyonuydu. Ama 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde, şehir artık bir bilgi merkezi olarak gerilemekteydi. Bazı yerel bilginler bu durumu Britanyalı ziyaretçi Gilbert Burnet'e anlatmışlar; o da onların Engizisyon'dan yakınmalarını ve İngiltere ve Hollanda Cumhuriyeti'nden kitap getirtmenin güçlüğü hakkında söylediklerini kitabına yazmıştı.

17. yüzyıldan 18. yüzyıla geçilirken, Napoli'deki bilginlerin karşılaştıkları sorunları aydınlatmak için, Giambattista Vico örneğine bakılabilir. Karşılaştırmalı tarih üstüne iddialı bir eserin yazarı, iyi bilgilendirilmiş olmalıydı. Vico, Latince yeni kitaplara erişilebilen ve canlı düşünsel alışverişlerin merkezi olan 17. yüzyıl sonlarının Napoli'sinde büyümüşü. Ama o yaşlanırken, kendisi de şehri de gitgide soyutlanıyorlardı. Vico'nun öğrenmediği İngilizce ve Fransızca, Yazın Cumhuriyeti yurttaşları için giderek zorunlu diller haline geliyordu. Onun eserlerinde sergilenen birçok yalıtılmışlık örneğinden biri, başyapıtı "Yeni Bilim" in (*Scienza Nuova*) 1744'te yayımlanan son basımında, Japonya'nın, Engelbert Kacmpfer'in,

çıkalı neredeyse yirmi yıl olan önemli çalışmasına başvurulmadan anlatılmasıdır (bkz. yukarıda, s. 60; aşağıda, s. 192).³⁵

Parisliler daha şanslıydılar. Bir kütüphaneler şehri olarak Paris, daha önce değilse bile, 17. yüzyıl sonlarında Roma'yı bile geçmişti. Paris'teki kaynaklar arasında, 1500 dolaylarında kataloglanmış (bkz. aşağıda, s. 185) ve 17. yüzyılda resmen kamuya açılmış olan, 12. yüzyıl Saint-Victor Kütüphanesi; üniversite kütüphanesi; Clermont Cizvit Koleji'nin (XIV. Louis onuruna, adı Louis-le-Grand'a çevrilmiş) kütüphanesi; Kardinal Mazarin'in onun ölümünden sonra halka açılan kütüphanesi; 1560'larda Blois'dan Paris'e taşınan ve 17. ve 18. yüzyıllarda halka gitgide daha çok açılan krallık kütüphanesi (bkz. aşağıda, VIII. Bölüm) bulunmaktaydı. 1692 tarihli bir Paris kılavuzu, üç halk kütüphanesinin (Mazarine, Saint-Victor ve Kraliyet Bahçesi'ndeki) yanı sıra, okuyucuların "özel izin"le alındıkları en az otuz iki kütüphaneyi sıralamaktadır.

Şimdiye kadar anılan şehirler, Avrupa'ya eşit olarak dağılmamış, güneyde ve batıda toplaşmışlardır. Şimdi de, kıtanın ortasındaki, kuzeyindeki ve doğusundaki duruma bakmanın sırasıdır. Merkezî Avrupa, üniversiteler bakımından görece iyiydi. Geçmişi 14. ve 15. yüzyıllara kadar giden ve Prag, Krakow, Viyana, Leipzig ve Pozsony (şimdi Bratislava) üniversitelerinden oluşan bir şebekeleri vardı. İmparator II. Rudolf'un 1576'dan 1612'ye kadar süren hükümlerlik döneminde Prag'taki sarayı, gökbilimciler Tycho Brahe ile Johann Kepler'i, simyagerler Michael Maier ile Michael Sendivogius'u ve Macar Johannes Sambucus gibi humanistleri ağırlamış bir düşünsel merkezdi.³⁶ Uzun dönemde daha önem kazanan, Viyana oldu. Burada hem bir üniversite hem de (kütüphaneci Peter Lambeck'in 1660'larda ayrıntılı bir biçimde betimlediği üzere daha 1600 yılında 10.000 kadar cildi olan ve 1680 yılına gelindiğinde kitap sayısı 80.000'e çıkan, 18. yüzyıl başlarında da muhteşem bir biçimde yeniden inşa edilerek kısa süre içinde halka açılan) imparatorluk kütüphanesi, *Hofbibliothek* vardı.

Kuzey ve doğu Avrupa ise, daha seyrek nüfusluydu; şehirleri de (Moskova dışında) genellikle hem daha küçüktü hem de daha güneyde ve batıda olanlara oranla birbirlerinden daha uzaktı. 1477'de kurulan Uppsala hariç, akademik kurumları da daha geç geldi: Örneğin, Vilnius'a 1578'de, Dorpat (Tartu) ve Kiev'e 1632'de, Lund'a 1668'de, Lviv'e 1661'de, Moskova'ya 1687'de (bir dinbilim akademisi) ve St. Peterburg'a 1724'te. Bu koskoca bölgede daha az basımcı ve kitapçı dükkânı vardı; ancak 17.

³⁵ Burke (1985).

³⁶ Evans (1973).

yüzyıl sonlarında hafif bir artma sezilebilir. Amsterdam'da doğu Avrupa pazarı için basılan kitaplar (bkz. aşağıda, s. 164), okuyucular için bir lütuftu, ama yerel bir bilgi ticaretinin gelişmesini de engelliyordu.³⁷ Bu geniş alanda büyük kütüphaneler enderdi; yine de 1661'de Wolfenbüttel'deki dükalık kütüphanesinde 28.000, 1760'ta Göttingen üniversite kütüphanesinde 50.000, 1786'da Berlin kraliyet kütüphanesinde 80.000 cilt vardı.

İki olgu, bu yörelerde bilgiye erişmenin batı Avrupa'dakinden daha zor olduğunu gösteriyor. Bir kere, bilim adamları, ya 17. yüzyılda Bodleian Kütüphanesi'ne gelen Alman ve İskandinavlar gibi, kütüphanelerden yararlanmak için ya da Bohemyalı bilgin Jan Amos Comenius'un Londra ve Amsterdam'da yaptığı gibi yıllarca yaşamak üzere batıya göçüyorlardı. İkincisi de, Prusya ve Rusya hükümetleri 18. yüzyıl başlarında, Leibniz'in öğütlerine uyarak Berlin ve St. Peterburg'u bilim merkezleri haline getirmeye kalkıştıklarında, aralarında Nicolas ve Daniel Bernoulli, Leonard Euler ve Pierre Maupertuis gibi matematikçilerin de bulunduğu yabancı bilim adamlarını ithal etme yoluna başvurmuşlardı.

Avrupa'nın doğu bölgelerinde ya da orta Avrupa'nın doğusundaki küçük kasabalarda birtakım sınırlamalara tabi olarak, bilgin yaşamları sürmek mümkündü. Örneğin, tarihçi Matthias Bél yaşamını Pozsony'de geçirdi, ama yalnız kendi yöresinin tarihi üstünde çalışmıştı. Bartholomaeus Keckermann kısa ömrünün çoğunu Danzig'te (Gdansk) harcadığı halde yirmi beşi aşkın kitap yayımlamıştı; ama o esas itibarıyla, uzaklardan gelme enformasyonu kullanması gerekmeyen akademik disiplinlerin bir sistemleştiricisiydi.

Gündelik bilimsel bilgilerin edinilmesi bile, anadilleri İtalyanca, İspanyolca, Fransızca, Almanca, Hollandaca ya da İngilizce olmayan Avrupalılar için daha fazla gayret gerektiriyordu. Orta ve doğu Avrupa'nın kendi dillerinde başvuru kitapları üretmesi çok yavaş oldu: Apáczai Csere János'un Macar Ansiklopedisi 1653'te ve Chmielowski'nin, Lehçe ilk ansiklopedi olan *Nowe Ateny*'si 18. yüzyıl ortasında çıktı.

Öğrenim merkezlerinden daha da uzakta yaşayan bilim adamlarının karşılaştıkları sorunların canlı bir örneği olarak, Meksika'daki Carlos de Sigüenza y Góngora'ya bakılabilir. Bu adam, matematik profesörlüğü yaptığı bir üniversitesi ve basımevleri olan büyük bir şehirde yaşıyordu. Yine de, kendi ülkesinin İspanyol fethinden önce kullanılan resim yazısı dahil olmak üzere tarihi ve antikaları hakkında çalışmak için Samuel Purchas ve

Athanasius Kircher gibi Avrupalıların kitaplarına göndermeler yapmak zorunda kalmıştı. O resim yazılarının yegâne basılı örneklerinin bulunabileceği yerler, bu yabancı kitaplardı. Avrupa'ya İspanyollarca götürülüp dağıtılan yazmaların kendilerini görmek içinse, Sigüenza'nın Roma ve Oxford gibi kendisine uzak şehirlere gitmesi gerekmişti.³⁸

KENDİSİ HAKKINDA ENFORMASYON KAYNAĞI OLARAK ŞEHİR

Erken yeniçağ şehirlerinde enformasyon hizmetlerinin gelişmesi, bir ölçüde şehirli işbölümünün bir sonucuysa, bir ölçüde de –Avrupa'nın büyük şehirlerinden birinde yaşamının yarattığı, yön bilememe duygusuna bir karşılık olan– artan enformasyon talebine bir yanıttı. Bu şehirler, kendileri hakkında gittikçe çoğalan miktarlarda enformasyon üretmeye başladılar.

Örneğin, büyük şehirlerin meslek yapısına, gittikçe daha çok, çeşitli sözlü iletişim türlerinde uzmanlaşmış insanlar girmeye başladı. Bu uzmanların arasında, Barselona'da Lonja'da *corredors d'orella* dedikleri, konuşmaları dinleyip tüccarları birbirleriyle temasa geçirenler; 18. yüzyıl Londra'sının gizlice yürütülen evlendirme hizmetlerini ilgilenenlere bildiren ya da gelen gemileri Lloyd kahvehanesine haber veren “koşucular” (*runners*); şehri yürüyerek gezen ya da Paris'te Pont Neuf yahut Madrid'de –resmi *Gazette*'nin idarehanesiyle posta merkezi *Correos*'un arasında stratejik bir yer kapmış olarak almanaklar, gazeteler ve resmi bildiriler satan kör şarkıcıların doldurduğu– Puerta del Sol gibi belirli yerlerde konumlanan şarkı sözü satıcıları vardı.³⁹

Sokak köşelerine ya da kilise kapılarına asılmış resmi ilanlar çoğalıyordu. Örneğin 1558'de Floransa'da yeni Yasak Kitaplar Dizini (*Index*), şehrin kilise kapılarında sergilenmekteydi. II. Charles zamanında Londra'da oynanan tiyatro yapıtları duvarlara yapıştırılmış afişlerle halka duyuruluyordu. 1782'de Londra'ya gelen bir İsviçreli, işaretlerden çok dükkân adlarının ağır basmasını yadırgamıştı. Sokak isimleri (Paris'te 1728'den itibaren) giderek artan bir biçimde duvarlara yazılıyordu. 18. yüzyılda büyük şehirlerde ev numaraları gitgide olağanlaşmaktaydı. 1770'lerde Madrid'e giden bir İngiliz ziyaretçi, “sokakların adları köşlerdeki evlerin üstüne yazılmış” ve “bütün evler numaralanmış” gözlemini yapmıştı.

Her turist, bir şehir ne kadar büyükse, insan ya da kitap olarak bir kılavuz bulma gereksiniminin o kadar büyük olduğunu bilir. Erken yeniçağ Avrupa'sında, özellikle de Roma, Venedik ya da Paris'te, şehri ziyaretçi-

³⁸ Brading (1991), 366, 382; Burke (1995a).

³⁹ Kony (1932), 62-64.

lere gezdirmek için profesyonel rehberlere, yani *ciceroni*'ye talep vardı. Kılavuz kitapları da aranıyordu. Özellikle daha ortaçağlarda dolaşıma girmiş olan “Roma Şehrini Harikaları”ndan başlayarak, basılmış bir sürü Roma rehberi bulunuyordu. Kutsal emanetleri, bağışlanma belgelerini ve papaları anlatan bu kitabın daha sonraki basımlarına, eski eserler, posta hizmeti ve ressamlarla ilgili daha dünyevi enformasyon da eklenmeye başlandı. İlk 1558’de yayımlanan, Francesco Sansovino’nun Venedik rehberi en çok satan kitaplar arasına girmişti; 17. yüzyıl sonunda, onun yerini Vincenzo Coronelli’nin “Yabancılar Kılavuzu” aldı, sonra da 18. yüzyılda şehir ve civarında altı günlük bir geziyi betimleyen “Aydınlatılmış Yabancı” çıktı.

Bu modelleri daha ileriki yıllarda Amsterdam, Paris, Napoli vb. kılavuzları izledi. Amsterdam’ı Pontanus (1611), Dapper (1663), Zesen (1664), Commelin (1693) ve yazarı belirtilmemiş (birçok kereler gözden geçirilip yeniden basılan) bir Fransızca “Amsterdam Rehberi” tanıtmaktaydı. Bacco’nun Napoli’yi betimleyen kitabı ilkin 1616’da yayımlanmış ve o yüzyılın sonuna değin yedi kere daha basılmıştı. Rakipleri arasında, Mormile (1617), Sarnelli (1685), Celano (1692) ve Sigismondo’nun özellikle yabancılar yönelik “Napoli Şehrini Tasviri” (1788) kitabı vardı. Profesyonel rehber Germain Brice’in hazırladığı “Paris Tasviri” 1727’de sekizinci basımına erişmişti. Bunun Neimetz’in “Paris Konukluğu” (1727) ve başka rakipleri izledi. İlk Londra rehberleri (Nathaniel Crouch ve Thomas de Laure’nin ayrı ayrı anlatılarının çıktığı) 1681’den kalmıştır. 18. yüzyılda yaklaşık bir düzine rehber daha yayımlanmıştır.

18. yüzyıla gelindiğinde, bu kılavuz kitapları, artık, kilise ve sanat eserleri betimlemelerinin yanı sıra, arabacılarla nasıl pazarlık edileceği ve geceleri hangi sokaklardan geçilmemesi gerektiği gibi birtakım pratik enformasyon da içermekteydi. Şehrin dolandırıcıları ve marifetleri hakkında, *The Frauds of London* [Londra’nın Hileleri] vb. gibi uzmanlaşmış bir yazın da oluşmuştu. Pratik enformasyon hızla eskiyordu; onun içindir ki, 1722’den itibaren yabancılar için bir Madrid rehberinin yıllık bir takvim ve kılavuz kitabı olarak yayımlandığını görmek şaşırtıcı değildir.

Bazı şehirlerde, fuhuş dünyası hakkında uzmanlaşmış rehberler bile üretilmekteydi. 1535 dolaylarında Venedik’te basılan *Tariffa della puttane* (Orospular fiyat listesi), 110 *courtesan*’ın isimlerini, adreslerini, becerilerini ve fiyatlarını içeren manzum bir diyalogdu. Bunu 1570’te yayımlanan 210 isimli bir katalog izledi. Sonra da, Amsterdam’ın (1630) ve Londra’nın aynı açıdan çekiciliklerini anlatan taklitleri çıktı: New Exchange semtinde çalışanları anlatan *Commonwealth of Ladies* (1650) [Hanımlar Topluluğu] ve 1760’tan itibaren her yıl yenilenen, Harris’in

List of Covent-Garden Ladies [Covent-Garden Hanımları Listesi] kitapları. Bu kılavuzların ziyaretçiler için mi, yoksa yerliler için mi düzenlendiği, içindeki bilgilerin ne denli doğru olduğu her zaman açıkça belli değildir; yazarlarının niyeti de pratik enformasyon sunmak mıydı, pornografi yapmak mıydı, orası da şüphelidir.

Büyük şehirlerde yaşayanlar bile, çeşitli dinlence biçimleri ya da belirli mal ve hizmetlerin nerede bulunabileceği konusunda gitgide daha çok yönlendirilmek ihtiyacındaydılar. Bu sorunun bir çözümü, afişlerdi. Örneğin, tiyatro afişlerini ele alalım. Bu ilanlar, ilkin İspanya’da ticari tiyatronun olduğu 16. yüzyıl sonlarında duvarlara yapıştırılıyordu. İspanyol *cartel*’ini, İtalyan *manifesto*’su, Fransız *affiche*’i ve İngiliz *playbill*’i taklit etti. Pepys 1662’de Temple’de ve başka yerlerde direklerle asılmış tiyatro afişlerini anar. Paris’te 18. yüzyıl sonlarında, bu tür afişler şehir yaşamında önemli bir rol oynuyordu. Bunlar kesin bir denetim altındaydı; görevlerini gösteren rozetler takmış kırk tane resmi *afficheur* (afiş yapıstıcısı) çalışmaktaydı. İlan ettikleri enformasyon, şarlatanlar, kayıp köpekler ve vaizler hakkında olmaktan tutun da Paris *Parlement*’ının kararlarına kadar türlü türlüydü.

Bu ihtiyaçlardan bazılarını karşılamak için, 17. yüzyıl başlarında Paris’te (önce Pont Neuf yakınlarında, sonra da Louvre’da), aslında resmi *Gazette*’in başyazarı olarak tanınan Théophraste Renaudot tarafından *Bureau d’Adresse* dedikleri büro kurulmuştur. Büronun amacı, birbirlerinin varlığından haberi olmayan insanları (diyelim, hizmetçilerle işverenleri, bir ücret karşılığında) temasa geçirmek, böylelikle de büyük şehrin isimsizliğiyle mücadele etmektir. Louvre’u gezen bir İngilizin anlattığı gibi, “uzun galerinin altında *Bureau d’Adresse* diye bir yer var. Buradaki bir adamın elinde hizmetçi ve uşakların adlarının yazılı olduğu bir defter bulunuyor.” Büro, 1631’de ve 1640’ta saray balelerine konu olacak kadar iyi tanınmıştı; böylece bir iletişim ortamı bir başkasını reklam ediyordu.⁴⁰

San Sayfalar’ın bu 17. yüzyıl çeşitlemesinin ömrü uzun sürmedi. Fakat aynı yüzyıl içinde söz konusu fikir yeniden canlandırıldı: Nicolas de Blegny adında bir eczacı-hekim, topladığı malzemeyi bu kez “Paris’te Gerekli Adresler Kitabı” (1692) diye basılı hale getirdi; burada satışlar, çalıştırmak için aranan elemanlar, kütüphaneler, halka açık konferanslar, hamamlar, müzik öğretmenleri, Paris başpiskoposunun huzuruna ne zaman ve nerede çıkılabileceği, “kral dokunuşu”ndan yararlanılabilecek yerler konularında enformasyon sunulmaktaydı. Yazarın bu başvuru yapısını “Abraham du Pradel” takma adıyla yayımlaması, öyle anlaşılıyor ki akıllı-

lık olmuştur; çünkü kitap, adreslerini sıraladığı bazı büyük ve önemli kişilerin mahremiyetlerine saldırdığı yolundaki yakınmaları üzerine çok geçmeden yasaklanmıştır.⁴¹

Böyle olmakla birlikte, bu tür enformasyona talep devam etmiş ve 18. yüzyılda proje bir kez daha diriltiştir. (Daha çok, elyazısı gazeteler çıkarmasıyla tanınan) Chevalier de Mouchy de 1750 yılı dolaylarında Saint-Honoré Sokağı'nda bir *bureau d'adress* örgütlemişti. 18. yüzyılda Paris'teki dinlence etkinlikleri hakkında *Affiches de Paris* (1716), *Journal des Spectacles de la Cour* (1764), sonra da *Journal des Théâtres* (1777) ve *Calendrier des Loisirs* (1776) gibi dergiler enformasyon sunmaktaydı. 1751'den itibaren, *Affiches* dergisi, Bailette Sokağı'ndaki "bureau d'adresses et rencontres"da *Gazette* ile birlikte yayımlanmaya başlamıştır. Burada tiyatro oyunları, vaazlar, Paris *Parlement*'inin kararları, şehre gelen mallar, yeni basılan kitaplar vb. hakkında enformasyon verilmekteydi. Benzer bir biçimde, *Diario de Madrid*'de de (1758-), Cadiz'e gitmek üzere bir araba paylaşmak isteyenler için ilanlar ve bir "Kayıp Şeyler" (köpekler, tesbihler vb.) köşesini içeren *noticias particulares de Madrid* vardı.

Londra'da, şehirde yaşayanlara pratik enformasyon sunma fikrini, 18. yüzyılın ortasına doğru Samuel Hartlib ele almıştır; Hartlib'in *Office of Address or Agency for Universal Learning*'i, Renaudot'nun pratik hizmetlerini, her türlü konuda bilginin toplanmasını ve uluslararası yayılımını sağlamayı amaçlayan daha iddialı bir projeyle birleştirmeye çalışıyordu.⁴² Hartlib gibi bir yabancı, büyük bir şehirde yönlendirilme gereksinimini daha çok hissetmiş olabilir. Onun projesi de Renaudot'nunki gibi kısa ömürlü olmuştu; ama –yine Renaudot'nunki gibi– taklitlerini esinlendirmiştir. Örneğin, 1657'de Londra'da *Publick Adviser* diye haftalık bir bülten çıkaran, ama kişisel aracılık hizmetleri de sunan bir "Halk Danışma Dairesi" kurulmuştu. Yine Londra'da 1680 yılı dolaylarında, T. Mayhew diye bir kişi, Somerset House karşısındaki The Pea Hen'de göçmenleri kaydetmekle uğraşan bir haberleşme/istihbarat bürosu kurmuştu.

18. yüzyıl Londra'sında, hizmetçiler için iş bulma ajansları ya da "kayıt daireleri" giderek olağanlaşmaktaydı. Romancı –ve sulh yargıcısı– Henry Fielding, "büyük ve kalabalık şehirler"de "yaşayanların birbirlerine çeşitli ihtiyaç ve yeteneklerini iletmeleri için bir yöntem" gerektiğini söyleyip, satılık mülkler, kiralık evler, ödünç para verenler, çalışılacak işler, gezi hizmetleri vb. için kayıtlar tutulmasını, kısacası zamanın bir tiyatro yazarının "bir istihbarat deposu" dediği şeyin kurulmasını önererek 1751'de bir

⁴¹ Solomon (1972), 217-18.

⁴² George (1926-29); Webster (1975), 67-77.

“Evrensel Kütük/Kayıt Dairesi” planını ileri sürmüştü. Fielding, “son çalıştığı yerden gerçekten iyi bir kişiliği olduğuna dair bir belge (bonservis) alamayan” bir hizmetlinin kaydedilmemesini istiyordu. Fielding’in, 1749’da Bow Street Office’te “İngiltere’nin ilk detektif gücü” denilen şeyin kurulmasında da parmağı olduğunu öğrenmek, hiç de şaşırtıcı değildir. Fielding, enformasyonu suçlulara karşı bir silah sayıyor ve soygunlar hakkında bir istihbarat kütüğü tutulmasını savunuyordu.

BİLGİYİ İŞLEMEK

Şehirlerde ve başka yerlerde bilginin sistemleştirilmesi, yığmayı, denetlemeyi, düzenlemeyi, çevirmeyi, yorumlamayı, eleştirmeyi, bileştirmeyi ve o zamanlar denildiği gibi “özetleme ve yöntemleştirme”yi (*epitomizing and methodizing*) içeren daha genel bir geliştirme ya da “işleme” sürecinin bir bölümüydü. Bu süreç, bir montaj kayışına benzetilebilir. Enformasyon parçaları alandan şehre getirilirken, birçok farklı birey onlara kendi katkılarını yapar. Bu yolla, yeni enformasyonun –en azından *clerisy*’nin gözünde– bilgiye dönüştürülmesi anlamında, bilgi “üretilmiş”tir. Metropolise kolonilerden birçok “hammaddeler” gelirken, bu yeni enformasyonun kavram ya da kategorilerden arınmış bulunduğunu söylemek saçma olur. Örneğin, Doğu ve Batı Hindistanlar’dan şifalı otlar ve ilaçlar getirilirken, bunlara ait bilginin Avrupa’ya gelmeden önce, yerli bilgelerce geliştirildiği apaçıktır.⁴³

Yine de, etkinlikle kullanılması için, bu bilginin Avrupa kültürünün kategorilerinin içinde özümlemesi ya da onlara uyarlanması gerekiyordu. Montaigne ve Montesquieu’nün taşra malikânelerindeki (aşağıda, VIII. Bölüm’de tartışılan) etkinlikleri gibi ünlü karşı örneklerin varlığına rağmen, bu özümleme süreci genellikle şehir ortamlarında gerçekleşmiştir. Şehirler için “hesaplama merkezleri” denilmiştir; yani farklı bölgelerden gelen çeşitli konulara ilişkin yerel enformasyonun, haritalara, istatistiklere vb. çevrilerek genel bilgiye dönüştürüldüğü yerler. Buna erken bir örnek, ünlü kütüphanesinde, coğrafyacı Eratosthenes gibi bilginlerin yerel bilgiyi genel bilgiye dönüştürdüğü eski İskenderiye’dir.⁴⁴

Erken yeniçağ şehirleri de, pekala hesaplama, eleştirme ve bileştirme merkezleri diye nitelenebilirler. Bu dönemin atlasları, böylesi bileşimlere açık örneklerdir: (Antwerp’te üretilen) Mercator, Blaeu (Amsterdam), Coronelli (Venedik), Homann (Hamburg) ya da d’Anville (Paris). Haritacı Jean Baptiste d’Anville’in belgeleri günümüze kadar kalmıştır. Bun-

⁴³ Grove (1991); Edney (1997), 297.

⁴⁴ Lotour (1983); krş. Jacob (1996), Miller (1996).

lar, onun sık sık, kendi bileşimini yapmak için, tüccarlar ve diplomatlar gibi çeşitli gezgin türlerinin sözlü ya da yazılı raporlarından yararlandığını ortaya koymaktadır.⁴⁵ Yerel, hatta “çevresel” bilginin merkezin ilgilerine uydurulması için soru cetvelleri kullanılmış (bkz. aşağıda 127), bunlar tıpkı istatistikler gibi karşılaştırma ve karşıtlamalar yapmayı kolaylaştırmıştır.

Bu yollardan bilgiyi işlemek, bürokratların, sanatçıların ve basımcıların yanı sıra bilginlerin de katıldığı bir ortaklaşa etkinlikti. Bu tür bir işbirliği, ancak geniş bir uzmanlık uğraşları çeşitliliğini taşıyabilecek kadar büyük şehirlerde olanaklıydı. Farklı şehirler, uluslararası bir işbölümüne kendi belirgin katkılarını yapmıştır. Luther papaya karşı çıkmaya başladığı zaman, yeni üniversitesinde öğretmenlik yaptığı doğu Alman şehri Wittenberg, Alman kültürünün kenarındaydı (tıpkı Calvin’ın Cenevre’sinin Fransız kültürünün kenarında olduğu gibi).⁴⁶ Yine de, bu iki reformcu sayesinde Wittenberg ile Cenevre, Lutherci ve Kalvinci dünyalarda Roma’nın eşdeğeri kutsal şehirler, dinsel bilgi merkezleri olmuşlardır.

Floransa, Roma ve Paris’in hepsi *connoisseur*’lük merkeziydi. Yine, kütüphaneleri ve profesörleri sayesinde, bazı üniversite şehirleri, bilginin geliştirilmesinde, büyüklükleriyle orantısız roller oynamışlardır: Tıp bilgisinde 16. yüzyıl Padua’sı ve Montpellier’si örneğin, bitki-bilim ve Arap incelemelerinde 17. yüzyıl Leiden’i, tarih ve Rus incelemelerinde 18. yüzyıl Göttingen’i.

Belli birtakım Avrupa şehirlerinde pek öne çıkan dilsel azınlıklar, bilginin mikro-coğrafyasını makro-coğrafyasına bağlayarak işleme sürecinde önemli roller oynamışlardır. Örneğin, Venedik’te ve “Slavlar” (çoğu Dalmaçya kıyılarından *Schiavoni*) kitap üretiminde çalışıyor –Elenler klasik Yunanca metinleri, Slavlar da ayin sözlerini basıyorlardı. Antwerp’in İtalyanları, İspanyolları, İngilizleri, Fransızları ve diğer azınlıkları, kendi dillerindeki kitapların basıma hazırlanması, çevrilmesi ve basılması işleriyle uğraşmaktaydılar. Aynı gözlem, Fransızlar ve İspanyolca ya da Portekizce konuşan Yahudilerin yanı sıra daha küçük Rus ve Ermeni azınlıklarla, Amsterdam için de geçerlidir. Moskof Prensiği, Çin ve Japonya hakkında yerel dillerden, bu kültürleri başka yerlerdeki bilginlerin daha çok tanımlarına yardım eden Latince çeviriler Cizvit kolejleri olan ve böylelikle, Cizvitlerin misyonlara ve yeni Latince yazına duydukları ilgiyi birleştiren (Antwerp, Köln, Mainz, Dillingen ve Münih gibi) şehirlerde yapılıyordu.

Avrupa-dışı dillere ait sözlüklerin ortaya çıkması, Avrupalıların dünyanın başka yerleri hakkında artan ilgilerinin faydalı bir göstergesi olabilir.

⁴⁵ Jacob (1999), 36-37.

⁴⁶ Schöffler (1936), 113.

İspanyol şehirlerinde ilk Arapça (1505) ve Guarani (1639) gibi yerli Amerikan Kızılderili dillerinin sözlükleri yayımlanmıştır. Amsterdam'da, hiç kuşkusuz VOC'ta kullanılmak üzere, 1603, 1623, 1640 ve 1650 tarihlerinde Malay ve Endonezya dillerinin sözlükleri basılmıştır. Misyonerlik çabalarının bir merkezi olarak Roma Etiyopyaca, Türkçe, Ermenice, Gürcüce, Arapça, Farsça ve Vietnamca sözlüklerin doğal yayımlanma yeri idi.

Enformasyonun işlenmesinde önemli bir rolü de, ister yazar ister dünsel girişimci olarak bireyler oynuyordu. Bunun tanınmış örnekleri, Hollandalı Johannes de Laet, Fransız Jean-Baptiste du Halde ve iki Alman, Bernhard Varenius ile Athanasius Kircher'di. Bu adamlar Avrupa'dan hiç çıkmadıkları halde, dördü de Asya betimlemeleri yayımlamışlardır. De Laet Osmanlı ve Hint-Moğol imparatorlukları, Varenius Japonya ve Siyam, Kircher ve du Halde de Çin hakkında yazmıştır.⁴⁷ Oynadıkları rolle Hernandez, Kaempfer ya da Martini gibi gezgin bilgi toplayıcılarının işlevlerini bütünleyen bu tür yerleşik (sedanter) bilginler, genellikle büyük şehirlerde çalışmaktaydılar. De Laet, Hint-Moğol İmparatorluğu'nu anlatması için yararlanması zorunlu olan büyük bir doğu kitapları ve elyazmaları koleksiyonunun bulunduğu Leiden'de yaşamıştı. Varenius çalışmalarını Amsterdam'da yapmıştı. Kircher, (Çin'den dönen) Michael Boym ve Martino Martini, (Hindistan'dan dönen) Heinrich Roth ve (Tonkin ile Macau'dan dönen) Filippo Marini adlı misyonerlerden enformasyon edinmesini olanaklı kılan Roma'da kırk yıl geçirmişti. Benzer bir biçimde, Paris'te yaşayan du Halde de, Çin'den geri gelen misyonerlerle görüşmüş, onların raporlarını basıma hazırlayarak bir "öğretici mektuplar" (*Lettres édifiantes*) dizisi yayımlamıştır.

Büyük bir enformasyon merkezinde yaşamalarının sağladığı fırsatlardan yararlanmayı bildiklerini söylemek, bu adamların ve Venedik'te Giovanni Battista Ramusio, Lizbon'da João Barros, Roma'da Giovanni Botero, Londra Richard Hakluyt, Paris'te Jean Baptiste d'Anville ve Denis Diderot, Amsterdam'da Caspar Barlaeus, Olfert Dapper ve Jan Blaeu gibi meslektaşlarının eriştikleri başarının değerini azaltmaz.

Bu bölüme kendisinden söz ederek başladığımız İtalyan Cizviti Martino Martini, böyle merkezlerle temas halinde olmanın gerekliliğini çok iyi anlamıştı. Martini Roma'yla düzenli olarak ilişkilerini sürdürüyordu ve görmüş olduğumuz gibi, yayımcı Jan Blaeu'ya haritalarını vermek için Amsterdam'a gitmişti. 1655-68 döneminin çoğunu Hindistan'da geçiren hekim François Bernier, Paris'teki arkadaşlarına mektupla birçok enfor-

masyon göndermiş, dönünce de Hindistan hakkında bir kitap yayımlamıştır. Bernier'nin sağladığı bilgiler, John Locke ve Charles de Montesquieu tarafından yasalardan hortlaklara kadar çeşitli konularda, kendi genel kuramlarını desteklemek amacıyla kullanılacaktır.⁴⁸

BİLGİYİ YAYMAK

Şehirde işlendikten sonra, bilgi, –coğrafya sınırlarını zayıflatan ve bilgileri özgün ortamlarından koparan– basım aracılığıyla yayılıyor ya da yeniden ihraç ediliyordu. Bu bölümde anılan belli başlı Avrupa şehirleri, aynı zamanda önemli basım merkezleriydi. Venedik, Amsterdam ve Londra'nın bu bakımdan taşıdıkları önem iyi bilinmektedir ve ekonomi bağlamında (bkz. aşağıda) daha ayrıntılı olarak incelenecektir. Roma belli başlı bir basım merkeziydi. Basımevleri Saint-Jacques Sokağı'ndaki üniversite mahallesinde yoğunlaşmış bulunan Paris de öyleydi. Sevilla erken 17. yüzyılda, İspanya'nın “haber yayımcılığında en önemli merkezi” diye nitelenmiştir.⁴⁹ Kitap dağıtım şebekesi, hiç değilse başlangıçta, yerleşik ticaret yollarını izleme eğilimi göstermiş, ama sonradan kendi yollarını da yaratmıştır.⁵⁰

Bu sürece bir örnek-olay diye, başka kıtaların alması tıpları hakkında ki Batı bilgisini inceleyebiliriz. Batılı hekimler, erken yeniçağlarda bu almasıklara, sonraki bilimsel ve profesyonel tıp zamanındakine oranla daha açık olmuşlardır. 16. yüzyılda egzotik şifalı otlar ve ilaçlar hakkında iki kilitli metin yayımlanmıştır. Portekizli hekim García d'Orta'nın Hindistan üstüne kitabı ilkin Goa'da basılmış, İspanyol hekim Nicolás Monardes'in Amerikalar üstüne kitabıysa ilkin Sevilla'da çıkmıştır. Her iki metin de, Latince çevirileri sayesinde bütün Avrupa'da tanındı. 17. yüzyılda, VOC çalışanlarının yayımladıkları bir metinler dizisi, Doğu tıbbı hakkındaki bilgiyi pekiştirdi. Hint tıbbını Jacob de Bondt'un “Hintlilerin Tıbbı” (1642) adlı kitabı, Hermann Grimm'in *Compendium*'u (1679) ve Hendrik van Rheede'nin Goa'da hazırlanıp Amsterdam'da basılan yirmi ciltlik otlar kitabı “Malabar Hint Bahçesi” (1678-1793) sunmuştu. Bu son derlemenin, o vakte kadar hiç kimsenin bilmediği şeylerin Batılılarca keşfine bir örnek olmak şöyle dursun, yerli Ayurvedic geleneklerine dayandığı ayrıca vurgulanmaya değer. Hatta kitabın yazmaları yayımlanmak üzere Avrupa'ya gönderilmeden önce, bazı Hindu hekimlerince düzeltilmiştir.⁵¹

⁴⁸ Burke (1999b).

⁴⁹ Martin (1996); Ettinghausen (1984), 5.

⁵⁰ Raven (1993), 14.

⁵¹ Boxer (1963); Figueireda (1984); Grove (1996).

Daha da doğudan, Andreas Cleyer (Çin’de çalışmış bir Cizvit misyoneri olan Michael Boym’un notlarından yararlanarak) Çin tıbbı üstüne “Çin Tıbbının Öğeleri” diye, başka şeylerin yanı sıra Çinlilerin nasıl nabız ölçtüklerini de anlatan bir kitap yazmıştır (1682); Willem ten Rhijne de, 1683’te Londra’da yayımlanan bir kitabında geleneksel Japon tıbbını (akupunktur; *moxibustion*: cildin üstünde bir madde yakarak bazı hastalıkları sağaltma yöntemi) ve botanliğini (özellikle çay ve kâfur bitkilerini) incelemiştir.

Monardes’in çalışmaları, Orta’nın yapıtlarına oranla daha az gelişkin bir biçimde de olsa, 17. yüzyılda başka çalışmalarla desteklenmişti. II. Felipe’nin Meksika’ya gönderdiği İspanyol hekim Francisco Hernández’in topladığı enformasyon 1628’de Roma’da Latince olarak yayımlanmıştır. 1630’larda Hollandalılarca Pernambuco’ya yapılan keşif seferinin hekimi Willem Piso da, Amerikan Kızılderililerinin tıp bilgilerine dair “Brezilya Tıbbı” (1648) diye büyük bir kitap yazmıştır. Egzotik bitkiler taksonomilerinin Batı-dışı sınıflandırmalara, örneğin Orta’nın Araplara ya da Hernández’in Nahuatl sistemine çok şeyler borçlu olduğu, yakın zamanlarda Avrupalı bilim adamlarınca teslim edilmiştir.⁵²

KÜRESEL BAĞLAMDA KEŞİFLER

Avrupalıların daha geniş bir dünyayı keşfetmeleri, Asyalıların Amerikalı’ı ve Avrupa’yı keşfetmelerini de içeren daha büyük bir eğilimin bir parçasıydı. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu açısından, Piri Reis’in Amerika’ya gösterdiği ilgiye değinmiştik (bkz. s. 55). Sultan III. Murad için yazılan bir Hind-i Garbî tarihi López de Gómara, Oviedo ve Zárate’nin yapıtlarından yararlanmıştır. Mercator’un *Atlas*’ı 17. yüzyıl ortasında, Blaeu’nun *Atlas*’ı da (Sultan IV. Mehmed’in emriyle) 1670’lerde Türkçeye çevrilmiştir.⁵³ Bu çeviriler elyazması olarak kalmış, fakat Osmanlı İmparatorluğu’nda 1727’de kısa bir süre çalışan [Müteferrika] basımevinde üretilen birkaç kitaptan biri de, bir López de Gómara çevirisi olmuştur.

Avrupa 1450’den önce, Araplar tarafından elbette keşfedilmişti. O zamana değin bilinmeyen bir Avrupa’ya ilgi duyulmasını görmek için, daha doğruya bakmak gerekir. Çin’de İtalyan Cizvit misyoneri Matteo Ricci, 16. yüzyıl sonlarında, çalıştığı yere Avrupa usulü bir dünya haritası asmıştı. Bu çizim bir miktar ilgi çekmiş, imparator kendisi için bir kopya çıkarttırmış ve harita, Çin coğrafya kitaplarına eklenmiş, ama Çin haritacılık geleneği üstünde pek bir etkisi olmamıştır.⁵⁴

⁵² Grove (1996); Bustamante García (1997).

⁵³ Karamustafa (1992), 218.

⁵⁴ Yee (1994b), 170, 174-75.

Japonya'daki durum, Çin'de Batı'ya duyulan ılık ilgiden çok farklıdır. Hükümetin “kapanma” siyasetine karşın –ya da o yüzden– bazı Japonlar, özellikle 18. yüzyıl sonlarından itibaren, yabancı kültüre canlı bir ilgi göstermişlerdir. O zamanlar “Hollanda bilgisi” (Hollanda'nın Japonca adı olan “Oranda”dan *Rangaku*) diye tanınan Batı bilgisine ilk ilgi duyanlar arasında, Nagasaki çevirmenleri vardı. 1625 dolaylarında yapılmış bir Japon perdesi, 1592 tarihli Plancius haritasından alınma bir dünya haritasını göstermektedir. Öte yandan, 1648 tarihli bir Blaeu dünya haritası da çok geçmeden Şogun tarafından edinilmiştir. Merak artmış ve bazı Japon bilginleri Batı hakkında daha çok şeyler öğrenmek için Nagasaki'yi ziyaret etmeye başlamışlardır. Örneğin, Arashiyama Hoan orada Batı tıbbı öğrenmiş ve 1683'te bu konuda bir ders kitabı yayımlamıştır. Hübner'in coğrafyasının Hollandaca çevirisinden bir bölüm 1772'de Japonca olarak basılmıştır. Bir Japon hekimler grubu da, Hollanda dilinden bir anatomi ders kitabını çevirmiş ve 1774'te yayımlamıştır. Nagasaki'yi ziyaret ettikten sonra, bilgin Otsuki Gentaku 1788'de Batı bilgisine bir giriş kitabı yayımlamıştır. Ancak 1800 yılı dolaylarında Rangaku uzmanları, Hollandacanın ille de öğrenilmesi en faydalı Batı dili olmayabileceğini keşfetmişlerdir.⁵⁵

Avrupalılar gibi, Çinliler ve Japonlar da egzotik bilgiyle, onu kendi kategorilerine tercüme ederek ve kendi sınıflandırma sistemleri içinde bir yere koyarak uğraşmışlardır. Gelecek bölüm, bilgiyi sınıflandırma sorunları hakkındadır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BİLGİYİ SINIFLANDIRMAK: DERS PROGRAMLARI, KÜTÜPHANELER VE ANSİKLOPEDİLER

İnsan düşüncesinin kategorileri hiçbir zaman belirli bir biçimde sabitlenmez;
aniden yapılır, bozulur ve yeniden yapılır,
yere ve zaman göre değişir.

Durkheim

Geçen bölümde anlattığımız, bilginin irdelenip geliştirilmesinin en önemli öğelerinden biri, sınıflandırılmasıydı. Şimdi, ister yeni bilgiyi geleneksel çerçevelere uydurma girişimleri bakımından olsun, isterse karşıt tema, yani yeniliklere uyarlanma girişimlerinin uzun dönemde çerçeveleri değiştirme yolları açısından olsun, bu konuya daha ayrıntılı olarak bakmanın zamanıdır. Durkheim'ın işaret ettiği üzere, sınıflandırma sistemleri “aniden yapılır, bozulur ve yeniden yapılır.”¹

BILGININ ANTROPOLOJİSİ

Geçen bölümde erken yeniçağ bilgisinin coğrafyası sunulmuşken, bu bölüm de (Durkheim'den beri antropologlar başkalarının kategori ya da sınıflandırmalarını ciddiye almak ve onların toplumsal bağlamlarını sorgulamak yolunda bir gelenek oluşturdukları için) bu bilginin “antropoloji”si denilebilecek şeyin ana çizgilerini verecektir. Bu geleneğin içinde, Marcel Granet'nin “Çin Düşüncesi” (1934) ve Claude Lévi-Strauss'un “Yaban Düşünüş”ü (1962) gibi klasik incelemeler de vardır. Örneğin

1 Durkheim (1912), 28; krş. Worsley (1956).

Granet, Yin ve Yang gibi Çin kategorilerini, somut ya da “mantık-öncesi” düşünüşün örnekleri diye anlatmıştır. Lévi-Strauss ise, mantık-öncesi fikrini reddetmiş ama “çiğ” ve “pişmiş” kategorileriyle bizim “doğa” ve “kültür” karşılığımıza benzer bir ayrım yapan Amerikan Kızılderililerinin somut kategorilerini de vurgulamıştır.²

Erken yeniçağ döneminin Batılı kategori sistemleri, bizimkilerden o kadar farklıdır ki Michel Foucault’nun 1960’larda fark ettiği üzere antropolojik bir yaklaşım gerektirir. Onların “sihir” ve “felsefe” sözcükleri gibi bazı terimleri, bize miras kalmıştır; ama düşünce sistemlerinin değişmesiyle birlikte, bu terimlerin anlamları da değişmiştir. Bu “sahte dostlar”a aldanmamak için, kendimizi Avrupa kategorilerini bildiklikten çıkarmamız (*defamiliarize*) ve onları, (diyelim) Çinlilerinkiler kadar yabancı ya da yapılandırılmış saymayı öğrenmemiz gerekir. Foucault bu noktayı, Jorge Luis Borges’ten ödünç aldığı, bir Çin ansiklopedisindeki hayvan kategorilerine dair bir masal aracılığıyla anlatır: İmparatora ait olan hayvanlar, ince bir deve-tüyü fırçayla çizilmiş olanlar, uzaktan sineğe benzeyenler vb. Bu masal, dışarıdan bakınca herhangi bir kategoriler sisteminin ne denli keyfi olduğunu canlı bir biçimde göstermektedir.³

Son kuşakta, birçoğu erken yeniçağ dönemini çalışan bazı kültür tarihçileri, sınıflandırma sistemlerini incelemeye yönelmişlerdir.⁴ Erken yeniçağ Avrupa’sı, hayvanların doğa tarihi çalışmasıyla (1551) İsviçreli Conrad Gesner ve Bologna’dan Ulisse Aldrovandi’de görülebileceği gibi, taksonomiye büyük ilgi duyulan bir dönemdi. İsveçli bitki-bilimci Carolus Linnaeus aydın taksonomların en büyüğü ve en sistemlisi olmuş olabilir, ama bu ilgilinde yalnız değildir.⁵ Böyle olmakla birlikte, bu bölümün teması, bizzat bilginin taksonomisi, taksonomilerin taksonomisidir; dikkatimizi akademik bilgi üstünde yoğunlaştıracak ve bu bilgiyi alması için bilgi-ler bağlamına yerleştirmeye çalışacağız.

BİLGİNİN ÇEŞİTLERİ

Erken yeniçağ Avrupa’sında farklı gruplar bilgiyi türlü türlü sınıflamışlardı. Burada, kategorilerin zamanla değiştiği olgusunu ve kategorilere çoğucası, ayırımlarını farklı yerlerde yapan farklı birey ve gruplarca üstü ör-tük olarak ya da açıkça karşı çıkıldığını da aklımızda tutarak, en yaygın ay-

2 Granet (1934); Lévi-Strauss (1962, 1964).

3 Foucault (1966), 54-55; krş. Elkanah (1981), Crick (1982); Zhang (1988), 19-24.

4 Kelley ve Popkin (1991); Daston (1992); Zedelmaier (1992); Kusukawa (1996); Kelley (1997).

5 Foucault (1966); Olmi (1992); Koerner (1996).

rimlardan birkaçını tartışacağız. Daha çok ve daha az kesin bilgi arasındaki ayrım, aşağıda IX. Bölüm’de ele alınacaktır.

Tekrar tekrar yapılan bir ayrım, kuramsal (teorik) ve kılğıl (pratik) bilgi arasındadır: Filozofların bilgisiyle *empiric*’lerin bilgisi ya da bazılarının dediğı gibi “bilim” (*scientia*) ile “sanat” (*ars*) arasında. Bu kategorilerin uygulama bağlamında kullanılmasının canlı bir örneğı, 1400 yılı dolaylarında Milano Katedrali inşa edilirken yaşanmıştır. Yapım sırasında Fransız mimarlar yerli duvar ustaları arasında bir anlaşmazlık çıkmıştı. Duvar ustaları toplanıp “bu konularda geometri biliminin yeri yoktur, çünkü bilim başka şeydir, sanat başka şeydir” demişlerdi. İnşaatın başındaki mimar bunu şöyle yanıtlamıştı: “Bilimsiz sanatın (yani teori olmadan pratiğın) hiçbir değeri yoktur” (*ars sine scientia nihil est*).⁶

Yinelenen bir başka ayrım da, kamusal ile “özel” bilgi arasındaydı (“kişisel” bilgi olmaktan çok, belirli bir seçkinler grubuna özgü enformasyon anlamında özel). Bu anlamda özel bilgi, gelecek bölümde tartışacağımız devlet sırlarını (*arcana imperii*) da, incelenmesine bazen “gizli (*occult*) felsefe” denilen doğa sırlarını (*arcana naturae*) da kapsamaktaydı. Örneğın, simyagerlik sırları, bazen şifreli olarak, dost ve meslektaşların gayri resmi şebekeleri aracılığıyla ya da gizli derneklerin içinde aktarılırdı. Teknik sırlar zanaatçı loncalarında paylaşılır, ama dışarıya sızdırılmazdı. *Mysteries* (gizemler) ile *métiers* (uğraşlar, zanaatlar) arasındaki bağ, yalnızca etimolojik (köken birliğıyle ilgili) değildir.⁷

Hangi tür bilgilerin herkese açık hale getirileceğı, tartışmalı bir soruydu; buna Avrupa’nın farklı yerlerinde, farklı kuşaklar farklı yanıtlar vermişlerdir. Reformasyon, başka şeylerin yanı sıra, Luther ve diğerlerinin dinsel bilginin halkla paylaşılması gerektiğini ileri sürmelerinden çıkmıştı. İtalya’da, İngiltere’de ve daha başka birtakım yerlerde, hukuk reformcuları, buna benzer biçimde, sıradan halkı “hukukçuların tiranlığı”ndan kurtarmak için yasaların yerel dillere tercüme edilmesini savunmuşlardı.⁸ Bazı bilgi dernekleri aşağı yukarı gizli derneklerdi; öte yandan, Kraliyet Derneğı gibi, bilgiyi halka açmayı amaçlayan dernekler de vardı. Uzun dönemde, erken yeniçağ döneminde aleni bilgi ülküsünün yükselmesi, basımevinin ortaya çıkmasıyla bağıntılı görünmektedir.⁹

Benzer bir ayrım da, meşru ve yasak bilgiler yani yalnızca genel kamuoyundan değil, bütün insanlıktan saklanması gereken *arcana Dei* arasın-

6 Ackerman (1949).

7 Principe (1992); Eamon (1994).

8 Hill (1972), 269-76; Dooley (1999), 83.

9 Yates (1979); Stolleis (1980); Eamon (1994).

da yapılmaktaydı. Düşünsel merakın, nereye kadar bir “kibir” veya günah değil de meşru olduğu, tartışma konusuydu. Örneğin, reformcu Jean Calvin, St. Augustine’i izleyerek meraklılığı lanetlemişti; ama görmüş olduğumuz üzere (bkz. s. 27), 17. yüzyılda “meraklı” sözcüğü, bilginlerden söz edilirken, özellikle de beyefendi iseler, sık sık bir onaylama terimi olarak kullanılmıştı.¹⁰

Dominiken Giovanni Maria Tolosani’nin 1540’larda yaptığı yüksek ve alçak bilgiler (*scientia superior* - *scientia inferior*) ayrımı, bu dönemde bilginin düşünsel örgütlenmesinde hiyerarşinin ne kadar önemli olduğunu hatırlatmaktadır.¹¹ Kamu alanı bilgisini de içeren erkek bilgisi, en azından erkeklerce, aşağı yukarı sofuluk ve ev işleriyle sınırlı olan kadın bilgisine üstün tutuluyordu.

“Özgür” (liberal) ve “faydalı” bilgiler ayrımı, erken yeniçağda da yapılmaya devam eden eski bir ayrımdı; ancak iki bilgi türünün göreceli olarak değerlendirilmesi, hiç değilse bazı çevrelerde, tepetaklak olmaktaydı. Yunan ve Latin klasiklerinin bilgisi gibi “özgür” bilgiler 1450’de, hatta 1550’de yüksek sayınma derecesindeydi; yalnızca “faydalı” bilgiler, örneğin zanaat ya da üretim süreçlerinin bilgileriye, tıpkı onlara sahip olan esnafın ya da zanaatçıların kendileri gibi düşük konumdaydı. Bu dönemde hâlâ kullanılan ortaçağdan kalma bir sınıflandırmaya göre, zanaatçılar yukarı sınıflar tarafından geleneksel yedi “mekanik sanat”ın uygulayıcıları diye görülüyordu: Dokumacılık, gemi-yapımcılığı, denizcilik, tarım, avcılık, sağaltım ve (tiyatrodan) oyunculuk.¹²

Örneğin, İngiliz matematikçi John Wallis yazdığı özyaşamöyküsünde, 17. yüzyıl başlarında, çalıştığı alanın genellikle “tüccarlar, denizciler, marangozlar ve kadastrocular”la ilişkili, “akademik değil, mekanik bir inceleme konusu” sayıldığını anımsamaktadır. Özgür bilginin faydalı bilgiden üstün olduğu varsayımı, Veblen’in “boş zamanlı sınıf” dediği kişilerin eski rejimde ağır basmasının düşünsel sonuçlarına canlı bir örnektir. Ancak, aşağıda göreceğimiz üzere, dönem içinde bu üstünlüğün altı oyulmuştur.

Uzmanlık bilgisi, genel hatta evrensel bilgiyle sık sık karşı karşıya kılınmıştı. 15. yüzyıl İtalya’sındaki kimi çevrelerde, “evrensel adam” ülküsü ciddiye alınıyordu. Bunun bir tanığı, “Uygay Yaşam” kitabında “insan birçok şeyler öğrenme ve birçok üstün sanatta kendini evrensel kılma (*farsi universale*) yeteneğindedir” diyen Matteo Palmieri’dir. Evrensel bilgi üstüne küçük kitabı *Panepistemon*’un gösterdiği gibi, Floransalı ozan ve

10 Blumenberg (1966); Ginzburg (1976); Kenny (1998).

11 Feldhay (1995), 207.

12 Kristeller (1951-52), 175; Rossi (1962).

bilgin Angelo Poliziano bu ideali desteklemişti. Humanist Giovanni Pico della Mirandola da, cüretli bir genç adam olarak 1487’de Roma’da kamusal bir tartışmada savunmayı önerdiği 900 tezlik listeden anlaşılabilirliği gibi, aynı görüşteydi. Erasmus’un *Ciceronian* diyalogundaki (1528) bir karakter, Pico’yu her-yönlü bir adam (*ingenium ad omnia factum*) diye betimler.

Her şeyi bilmek ya da hiç değilse, her şey hakkında bir şeyler bilmek, dönemimiz süresince bir ülkü olarak kalmıştır. “Genel bilgi”, *polymathia* ya da *pansophia*, Çek eğitim reformcusu Jan Amos Comenius ve izleyicilerinin yazılarında çok geçen kilit bir sözcüktür. Cambridge’li *don* Isaac Barrow’un *Of Industry* kitabında söylediği üzere, “genel bilgin olmayan biri, kolay kolay iyi bilgin olamaz”dı. “Şeylerin ilişkisi ve kavramların bağlantısı” genel bilgiyi zorunlu kılıyordu, böylece “öğrenimin bir bölümü, bir başkasına ışık tutar”dı. Genellik idealini kişiliklerinde canlandırmış hayranlık uyandırıcı birkaç birey vardır: Hukuk, tarih, matematik ve Mısır biliminin ilgi alanına girdiği Fransız yönetici Nicolas de Peiresc; tarihin yanı sıra, anatomi, botanik ve tıpta da etkinlikler yapan İsveçli akademisyen Olof Rudbeck; (ilgilendiği başka şeylerin dışında) manyetizma, matematik, madencilik, müzik ve filoloji konularında da yazılar yazan Alman Cizviti Athanasius Kircher ve *Polyhistor* (1688) başlıklı kitabı, bu terimin genel bilgi ülküsünü anlatmakta kullanılmasını sağlayan Daniel Morhof.¹³

Yine de, bu ideal yavaş yavaş terk edilmiştir. Din yazarı Richard Baxter, daha 1659’da yayımladığı *Holy Commonwealth*’inde bilginin giderek büyüyen parçalanmasını esefle kaydetmişti. “Sanatları ve bilimleri, yeteneklerimizin darlığına göre, parçalara bölüyorsunuz ve bütünü görebilmek için *uno intuitu* (sezgili biri) kadar *pansophical* (tümbilge) değiliz.” *Encyclopédie*’deki “Evrensel bilgi artık insanın erişemeyeceği bir şeydir” diyen “Gens de lettres” maddesi daha sakıngandır. Artık yapılabilecek tek şey, “felsefi bir ruh”u teşvik ederek dar uzmanlıktan kaçınmaya çalışmaktır.

Bazen denildiği gibi “kitabî bilgi,” ara sıra, hatta *clerisy* üyelerince bile, şeylerin bilgisinden ayrımlanıyordu. Örneğin Comenius, sözlerden çok, şeyleri incelemenin önemini vurgulamıştır. Benzeri bir ayrım, daha eskiden humanistlerin skolastik felsefecilerin lafazanlıklarına ve kılı kırk yarmalarına, “okulların jargon’u”na yönelttikleri eleştirinin gerisinde de yatmaktaydı.¹⁴ Nicel (*quantitative*) bilgi, nitel (*qualitative*) bilgiden ayrımlanıyor ve gitgide daha çok ciddiye alınıyordu. Galileo’nun ünlü söz-

¹³ Schmidt-Biggemann (1983), xiii-xiv, 141-54; Waquet (1993b); Serjeantson (1999).

¹⁴ Burke (1995b).

leriyle, doğanın kitabı matematiğin diliyle yazılmıştı. 17. yüzyılın ortasından itibaren, devlete yararlı enformasyon, gittikçe daha çok “istatistik”ler biçiminde düzenlenmeye başlandı (bkz. aşağıda, s. 135).

Yine de, bu bölümün merkezinde akademik bilgi ve onun çeşitli alanları durmaktadır. “Alan”, bilgi bakımından, Batı kültüründe en azından Cicero’ya kadar gerilene giden ve içinde çok şeyler gizleyen bir eğretilenidir. Biraz önce alıntıladığımız *Encyclopédie* maddesinde, *gens de lettres*’e hepsini ekip biçmeseler bile, farklı “tarla/alan”lara girmeleri salık verilmektedir (bkz. yukarıda, s. 85). Kullanılan *terrain* (arazi) terimi, bilgin-köylülerin kendi düşünsel çayırılarını disiplin komşularının çiğneme girişimlerine karşı koruduğu bir imgeyi akla getiriyor. *Territorial Imperative* (arazinin sınırlarına uyma buyruğu) siyaset ve iktisat dünyalarında olduğu kadar, düşünceler ülkesinde de önemlidir –hâlâ da önemlidir. Bu bölümün konusu, pekala, erken yeniçağdaki akademik yaşamın ve onun çeşitli yörelerinin ya da Linnaeus’un diyebileceği üzere “krallıklar”ının (*regna*) tarihsel coğrafyası diye de anlatılabilirdi.¹⁵

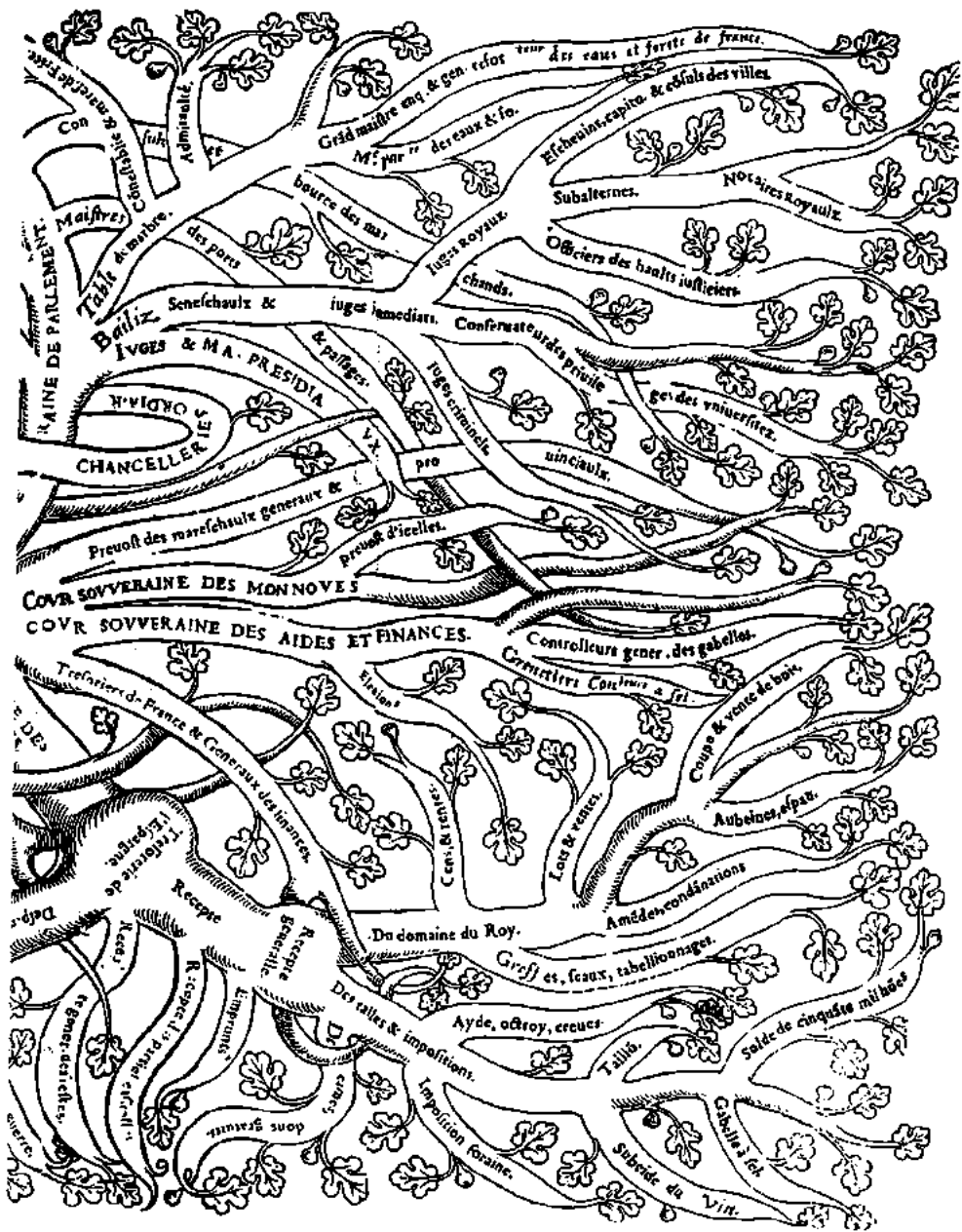
Ortaçağlarda olduğu gibi, 16. yüzyılda da anahtar bir eğretilen, bilgi sistemini bir ağaç (şecere) ve dalları diye düşünmekti. Ramon Lull’un 1300 yılı dolaylarında yazdığı, ama erken yeniçağda birçok kere yeniden basılan *Arbor Scientiae*’sindeki (bkz. resim 5) gibi bilgi ağaçlarından başka, (“Porphry ağacı” denilen) mantık ağaçları, kandaşlık ağaçları, dilbilgisi ağaçları, sevgi ağaçları, savaş ağaçları, hatta (Jesse - Davud - Süleyman... şeceresine benzetilerek, kökte Ignatius olmak üzere) bir Cizvitler ağacı bile yapılmıştı.¹⁶ Fransız hükümetinin, bizim bir “organogram” diyebileceğimiz şeması, 1579’da “Fransız tabaka ve makamlarının ağacı” diye adlandırılmış, 1612’de de Alman hukukçu Ludwig Gilhausen *Arbor Judiciaria* (Yargılar Ağacı) adlı bir inceleme kitabı yayımlamıştı.

Ağaç terimleriyle düşünmek, asıl ve ast, gövde ve dallar arasında bir ayırım yapıldığını gösteriyor. Lull ve Gilhausen, bu eğretilenmeyi köklere ve dalların ucundaki çiçek ve meyvelere kadar sürdürmüşlerdir. Ağaç imgesi, kültür tarihinin merkezi bir olgusunu açığa vurmaktadır: Ulaşımın doğallaştırılması ya da icadın keşif, kültürün doğa imişi gibi sunulması. Bu ise, sınıflandırmalardan toplumsal grupların sorumlu olduklarının yadsınması, dolayısıyla kültürün yeniden üretilmesinin desteklenmesi ve yenilik getirme girişimlerine karşı direnilmesi demektir.

17. yüzyılda bilginin örgütlenmesini anlatmak için, “ağaç” yerine daha soyut bir terim kullanılmaya başladı. Ya özgül disiplinleri ya da Bart-

¹⁵ Salmand (1982); Becher (1989).

¹⁶ Rossi (1960), 47, 51-61; Ladner (1979); Tego (1984); Serroi (1988-92), c. 2, 120-31.

malıdır. Her bir bölgede, gelişmeler için içsel ya da yerel açıklamalar yapmak elbette mümkündür. Örneğin, ders programları, bazen üniversitelerin mikro-politikalarından etkilenir; başarılı bir kampanyanın sonucunda yeni bir kürsü kurulabilir. Öte yandan, ders programları pedagojik gereklilik sayılan şeylere karşılık vermek üzere de değiştirilebilir. Örneğin, 18. yüzyılda Aberdeen’de mantık, (Comenius’un iddiasına göre) somut bilginin soyutlamalardan önce gelmesi gerektiği için, birinci sınıf dersleri arasından çıkarılmıştı.¹⁸

Yine, kütüphanelerin örgütlenmesi de, besbelli ki hem mali hem de mimari sınırlamalara tabiydi.¹⁹ Ansiklopediler piyasada satılan ürünler olmakla piyasanın baskılarına tabiydi –bu noktayı aşağıda (bkz. s. 172) daha ayrıntılı olarak tartışacağız. Bütün bunlara karşın, her üç sistemin üst üste geldiği/çakıştığı yerlerde, temel kategorilerin, genel nüfusça değilse bile, üniversite nüfusunca benimsenmiş varsayımları ya da Fransız tarihçi Lucien Febvre’in hep söylediği gibi, onların “düşünsel/zihni donanım”ını (*outillage mental*) yansıtmakta olması muhtemeldir.

DISİPLİN VE ÖĞRETİM

Ders programı demek olan *curriculum* sözcüğü, klasik atletizmden ödünç alınmış bir eğretilmedir. “Kur(s)” gibi, o da öğrencilerin çepeçevre koşması gereken yoldur. Bu, bir düzen ya da “disiplinler” sistemiydi. Daha, eski Roma’da –örneğin, Cicero ve Varro tarafından– sanatlar ve hukuk, *discere* (öğrenmek) kökünden *disciplinae* diye betimlenmekteydi. Erken yeniçağ döneminde, bu sözcüğü, örneğin İspanyol humanisti Luis Vives, akademik bağlamda kullanıyordu.²⁰ Bu, yansız bir terim değildi. Klasik dünyada disiplin atletizmle, askerlikle ve Stoacıların benlik denctimini (nefse hâkimiyeti) vurgulayan felsefesiyle ilişkiliydi. Ortaçağlarda disiplin, manastırlarla, nedametle, (kamçılı) cezalarla ilgiliydi. 16. yüzyılda, özellikle Kalvinciler Kilise disiplininin söz eder, bazı dünyevi yazarlar ise (başlıca da Machiavelli) Roma zamanındaki gibi askeri disipline değinir. Bu ilişkilermeler bilgi tartışmaları açısından önemlidir; çünkü 16. yüzyılda kiliseler kadar okullarda ve üniversitelerde de bir disipline sokma, Almanların dediği gibi bir *Disziplinierung* hareketi yaşanmıştır.

Çoğul olarak “disiplinler”den söz etmek, daha sonraki bir dönemin disiplin çatışmalarını erken yeniçağa yansıtmak tehlikesini taşımaktadır. Özellikle bilimsel disiplinler, geç 18. ve erken 19. yüzyılların bir “icad”ı

¹⁸ Wood (1993).

¹⁹ Zedelmaier (1992), 112 vd.

²⁰ Kelley (1997), ix.

diye betimlenmişlerdir.²¹ Anakronizme düşmek daimi bir tehlikedir. Ama bunun tam karşıtı bir tehlike de vardır: Erken ve geç yeniçağlar arasında –“profesyonelleşme” tartışmasında olduğu gibi– fazlasıyla keskin bir ayrım yapmak. 1800 yılı dolaylarında yeni olan, disiplinler fikrinden ziyade, onların akademik bölümler biçiminde kurumsallaşmasıydı [*Oxford English Dictionary*’ye göre, “department” sözcüğü (bölüm anlamında) İngilizcede ilk kez 1832’de kullanılmıştır.] Bu bölümler bile yeni bir icat olmaktan çok, ortaçağ üniversitelerinde “fakülte” denilen şeyin geliştirilmişleriydi. “Fakülte,” hem bir yeteneği hem bir bilgi dalını hem de bir grubu (öğretmenler topluluğunu) anlatan esnek bir terimdir.

“Fakülteler” dilini harfi harfine ciddiye almak, böylelikle de erken yeniçağlar akademik dünyasında incelenen konular arasındaki sınırların önemini abartmak yanlısına kolayca düşülebilir. Kabiliyetli birkaç kişi çeşitli konularda ders verebilecek güçteydi ve bu dersleri öğretmek istiyordu; akademik sistem de, bunu yapmalarına izin vermişti. “Kimyacı” Andreas Libavius Jena’da tarih ve şiir, “siyaset bilimcisi” Herman Conring de Helmstedt’te tıp okutuyordu. Hollandalı doğa felsefecisi Herman Boerhaave, Leiden’de eşzamanlı olarak tıp, botanik ve kimya kürsülerine başkanlık eden çok-yönlü bir bilgindi. “Özerklik” sorunu, Elias’ın üniversite bölümleriyle ulus-devletler arasında yaptığı benzetmelerin (bkz. yukarıda, s. 34) henüz ortaya çıkmadığını, hiç değilse akut hale gelmediğini doğrulayan, bir başka aydınlatıcı eğretileridir. Örneğin, matematikle astronomi, Oxford ve Cambridge’te “yan-özgürleşmiş” konular sayılıyordu. İlkece bunlar felsefenin birer bölümü olarak kalmışlardı, ama uygulamada belirli bir bağımsızlıkları vardı.²²

DERS PROGRAMLARININ [CURRICULA] ÖRGÜTLENMESİ

1450 yılında, Coimbra’dan Krakow’a kadar bir şebeke halinde yayılmış olan Avrupa üniversitelerinin ders programları, dikkat çekici bir tek-biçimlilik içindeydi. Bu durum, öğrencilerin bir kurumdan ötekine görece kolaylıkla geçebilmelerine (*peregrinatio academica* - akademik gezi denilen şeyi yapmalarına) elvermekteydi.²³ Alınan ilk derece BA’ydı [*Bachelor of Arts*] ve öğrencinin *Bacchalaureate*’ını aldığı [*bachelor* olduğu] yedi “özgür (liberal) sanat” ikiye bölünmekteydi: Dille ilgili, daha temel nitelikteki *trivium* (dilbilgisi, mantık ve belagat/güzel konuşma üçlemesi) ve sayılarla ilgili, daha ileri *quadrivium* (aritmetik, geometri,

²¹ Stichweh (1991); krş. Lenoir (1997).

²² Feingold (1984), 17.

²³ Costello (1958); Brockliss (1996).

astronomi ve müzik dörtlemesi). Uygulamada “üç tür felsefe” için de yer ayrılmıştı: Etik, metafizik ve “doğa felsefesi” denilen şey. Bu son konu, Aristoteles’in “Fizika”sına ve “Ruha Dair” adlı yapıtına göndermelerle okutuluyordu.²⁴

İlk dereceden sonra, üç yüksek fakülteden birinde –dinbilim (teoloji), hukuk ve tıp– bir kur izlenebiliyordu. Bu üçlü şema toplumun, ibadet eden, savaşan ve çift sürenlere, öte dünyanın da cennet, cehennem ve arafa ayrıldığı ortaçağlarda bildik bir şeydi. Hukuk “iki hukuk” denilen, medeni hukuk ve kilise hukukuydu. Bu genellikle tıptan yukarıda, ama “bilimlerin kraliçesi” sayılan dinbilimden aşağı bir sayınma derecesindeydi. “Yüksek” fakülteler daha “soylu” sayılırdı –bu da, toplumsal hiyerarşinin zihin dünyasına yansıtıldığını gösteren bir başka terimdi. Göreceğimiz üzere, erken yeniçağ Avrupa’sında bu ortaçağ sistemi ycniden kurulmamış, sadece genişletilmiştir. Temel on öge (3+4+3) yerlerini korumuş, ama zamanla sayıları gitgide artan tarih ve kimya gibi yeni konulara da yer açılmıştır.

III. Bölüm’de işaret edilen apaçık kimi koşutluklara karşın, bu sistem İslam dünyasında ona karşılık gelen sistemden kimi önemli bakımlardan farklıydı. Müslüman sisteminde, [akli] “yabancı bilimler” (esas itibariyle aritmetik ve doğa felsefesi) ile –yalnızca Kuran’ın ve Peygamber’in dediklerinin (hadis) değil, İslam hukukunun (fıkıh), ilahiyatın, şiirin ve Arap dilinin incelenmesini de kapsayan– [nakli] “İslami bilimler” arasında temel bir ayırım yapılmıştı. Hristiyanlıkta dinbilimin yüksek statüsüne karşın, sisteme Hristiyan olan ve olmayan disiplinler arasında bir ayırım sokulmamıştı. Benzer bir biçimde, Hristiyanlar *scientia* sözcüğünü hem din hem de dünya bilgileri için kullanırken, Müslümanlar din bilgisini (*ilm*) dünyevi bilgilerden (çoğul olarak *ulûm* ya da *marîfa*) ayırmamaktaydılar.²⁵

KÜTÜPHANELERİN DÜZENİ

Disiplinlerin geleneksel sisteminin “doğal” görünüşünü, üç ayaklı sehanın ikinci ayağı, kütüphanelerdeki kitapların düzenlenmesi pekiştiriyordu. Gesner’in deyişiyle “Kitapların sırası”nın (*ordo librorum*), üniversite ders programları düzeniyle aynı olması zaten beklenirdi.²⁶ Ayrıca, hâlâ olduğu gibi, o zaman da malzeme fizik ve mekân olarak bu sınıflandırma sistemini destekliyordu. Günümüze kadar gelebilen kütüphaneler, eski sınıflandırma sistemlerinin fizik kalıntılarını inceleyerek, Foucault’nun ünlü deyiminin sözcük anlamıyla “bilgi arkeolojisi” yapmamızı olanaklı kılıyor.

²⁴ Grant (1996), 42-49.

²⁵ Rosenthal (1970).

²⁶ Bouza (1988); Chartier (1992); Zedelmaier (1992), 112.

Kamusal ve özel kütüphanelerin katalogları ve (çoğu kez *Bibliotheca* başlığı kullanılarak, hayali kütüphaneler biçiminde sunulan) kaynakça (bibliyografya) örgütlemeleri, çoğunlukla birkaç değişiklik dışında aynı düzeni izliyordu.²⁷ Örneğin, Bodleian Kütüphanesi'nin 1605 yılında yayımlanan katalogu, kitapları sanatlar, dinbilim, hukuk ve tıp diye dört ana gruba ayırmıştır; bir genel yazarlar dizini, ayrıca da Aristoteles ve Kutsal Kitap yorumcularını sıralayan özel dizinleri vardır.

İlk basılı bibliyografya (1545), toplanması çalışmak kadar yıllarca seyahat etmeyi de gerektiren bu çok etkileyici bilginlik başarısı, hayvanları sınıfladığı gibi kitapları da sınıflamaya meraklı olan Conrad Gesner'in eseri idi. Burada 3.000 yazarın 10.000 kadar kitabı sıralanmıştır. *Pandects* (1548) başlıklı ikinci ciltte konu sınıflandırması ya da Gesner'in kendi deyişle "genel ve özel düzenlemeler" (*ordines universales et particulares*) yapılmıştı. Bu cildin yirmi bir bölümü vardı. *Trivium*'la başlıyor, ardından şiir, *quadrivium*, astroloji (yıldız falı/ilm-i nücum) geliyordu; sonra bilicilik (kehanet) ve sihir (büyü); coğrafya; tarih; mekanik sanatlar; doğa felsefesi; metafizik; ahlak felsefesi; "iktisat" felsefesi; siyaset ve nihayet üç yüksek fakülte: Hukuk, tıp ve dinbilim.²⁸

Karşılaştırmalar yapmak, bize kitapları böyle düzenleme tarzının tek mümkün yol olmadığını hatırlatması açısından faydalıdır. Örneğin, Çin'de 7. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar başat kitap sınıflandırması, İmparator Qianlong'un "Dört Hazine"sinde ve başka yerlerde görülebileceği üzere, bir hayli basit, dört gruptan ibaretti: Klasikler, tarih, felsefe ve edebiyat.²⁹ İslam hukukçusu İbn Cema'a ise, kitapların Hristiyanlarınkinden oldukça farklı bir hiyerarşik düzenle sıralanmasını salık vermişti: "Aralarında Kuran varsa, en başa o konulmalıdır... sonra hadis kitapları, sonra Kuran yorumları, sonra hadis yorumları, sonra ilahiyat, sonra fıkıh. Eğer aynı bilgi dalına giren iki kitap varsa, Kuran ve hadislerden daha çok alıntı içereni daha önde olmalıdır."³⁰

ANSİKLOPEDİLERİN DÜZENİ

Üç ayaklı sehpanın üçüncü ayağı ansiklopediydi.³¹ Sözcük anlamı "öğrenim çemberi" olan Yunanca *enkyklopaedia*, başlangıçta ders programları ile ilgili olarak kullanılıyordu. Terim sonradan, ister yüksek öğrenim ku-

²⁷ Besterman (1935); Pollard ve Ehrman (1965); Serrai (1988-92); McKitterick (1992).

²⁸ Serrai (1990); (1988-92), c. 2, 211-571; Zedlmaier (1992), 3-153.

²⁹ Drège (1991); Guy (1987).

³⁰ Chamberlain (1994), 161.

³¹ Wells (1966); Dierse (1977); Kafker (1981); Eybl vd. (1995).

rumlarındaki öğrencilere yardım etmek amacıyla, ister bunların yerine, bir çeşit “kendi dersini kendin öğren” olanağı sunmak üzere, eğitim sistemiyle aynı biçimde örgütlenmiş kitaplara uygulanır oldu. Evrensel bilgi idealinin hâlâ erişilebilir gibi görüldüğü çağda, ansiklopedilerin bazen, Pavia ve Venedik’te ders veren Giorgio Valla ve Alnanya’daki Herborn’da öğretmenlik yapan Johann Heinrich Alsted gibi üniversite hocaları tarafından hazırlandığını görmek, bizi şaşırtmamalıdır.

Ansiklopediler ve ansiklopedilerde kullanılan kategoriler, bir bilgi görüşünün, hatta bir dünya görüşünün (ne de olsa, ortaçağlardan itibaren dünya, çoğu kere bir kitap olarak nitelendirilmiştir) anlatımları ya da cisimleşmeleri diye düşünülebilir.³² Dolayısıyla, ortaçağ ansiklopedilerinin erken yeniçağda da kullanılmaya devam etmesi, hatta bazen yeniden basılması, hiç kuşkusuz, anlamlıdır. Örneğin, Beauvais’li Vincent’in *Speculum*’u yani “Ayna”sı, 1590’da Venedik’te ve 1624’te Douai’de yeniden basılmıştı. Douai’deki basımda, basım çağına uyarlanan bir eğretilmeyle kitaba “dünya kütüphanesi” (*Bibliotheca Mundi*) adı verilmiştir.

Vincent’in ansiklopedisi, sırayla doğa, öğretisi (doktrin), ahlak ve tarih dünyalarını inceleyen dört bölüme ayrılmıştı. 16. yüzyıl ansiklopedileri de, esas kategorileri genellikle ortaçağ üniversitesinin on disiplinine karşılık gelmek üzere tematik olarak düzenlenmiştir. Örneğin, Gregor Reisch’in ilk kez 1502’de yayımlanan ve 16. yüzyıl boyunca birçok kereler yeniden basılan ansiklopedisi, *trivium* ve *quadrivium* ile doğa ve ahlak felsefelerinin içeriğini özetleyen on iki kitaba ayrılmıştı. Giorgio Valla ise kendi ansiklopedisinde (1501), iyi bir humanist olarak, *trivium*’u şiir, etik ve tarihle birleştirmişti.³³

Bu noktada, Borges’in canlı imgeleminden (bkz. yukarıda, s. 82), Ming ve Qing hanedanlarının basılı metinlerinde görüldüğü biçimleriyle, Çin ansiklopedilerinin düzenlenmesine dönmek aydınlatıcı olabilir. Tipik bir sıralama şöyleydi: Göklerdeki olgular; coğrafya; imparatorlar; insan doğası ve davranışları; hükümet; ayin/törelere; müzik; hukuk; kamu görevlileri; soyluluk aşamaları; askeri işler; yurt ekonomisi; mülkiyet; giyim; taşıtlar; araçlar; yiyecek; mutfak araçları; zanaatlar; satranç; Daoizm; Budizm; ruhlar; tıp; doğa tarihi. Bu sistemin karmaşıklığıyla Çin kütüphanelerinin basit sınıflandırması arasındaki karşıtlık, özellikle kayda değer.³⁴

³² Curtius (1948), 302-47; Gellrich (1985).

³³ Dierse (1977), 11 vd.; Schmidt-Biggemann (1983), 34-35.

³⁴ Teng ve Biggerstaff (1936), 110.

BİLDİKLİKLER

Şimdiye değin, bilginin makro diyebileceğimiz düzeydeki düşünsel örgütlenmesini inceledik. Ama mikro düzey hakkında da söylenebilecek şeyler var. Aristoteles, *Organon*'unda (sözcük anlamı "araç"), on genel kategoriden oluşan bir sistem oluşturmuştu: Töz, nicelik, nitelik, ilişki, yer, zaman, konum, durum, eylem ve tutku. Bu kategoriler geniş ölçüde biliniyor ve kullanılıyordu; hatta, artık onları kapalı bir sistem olarak düşünmüyor olsak bile, hâlâ kullanıyoruz. 15. yüzyılın Hollandalı humanisti, Rudolf Agricola yazdığı mantık elkitabında, kategorileri, savlarının daha hızlı bulunmasını sağlamak amacıyla yirmi dört konuya çıkarmıştı. Bu konular, Erasmus'un deyişiyle, çekineceler (*niduli*) gibi kullanılabilirdi.³⁵

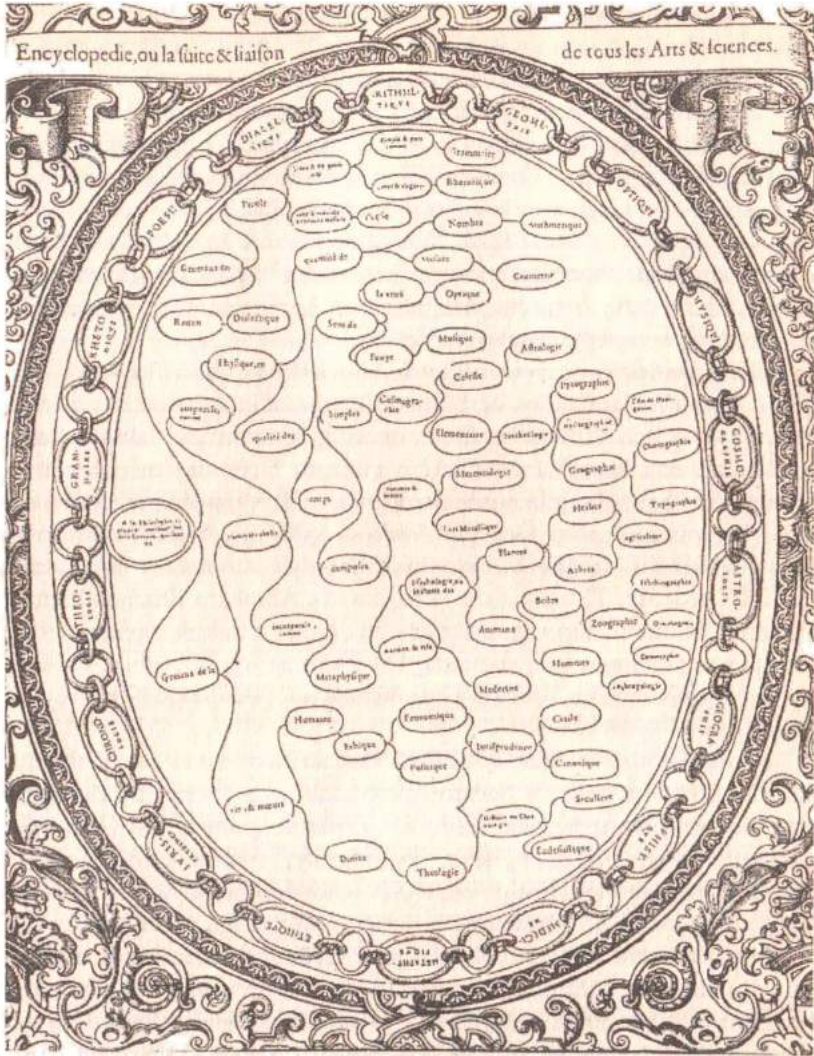
Luther'in dostu ve meslektaşı Philipp Melancthon, Agricola'dan yararlanarak, "Bildiklikler" (1521) adını verdiği, son derece başarılı bir dinbilim ders kitabı yayımlamıştır. Burada Tanrı, yaratılış, inanç, umut, şefkat, günah, kayra (lütuf), sacrament'ler vb. gibi konuları özgül "yerler" (*loci*) ya da "başlar" (*capita*) yahut aynı eğretilmeleri kullanarak, bizim "konular" (*topics*) ve "başlıklar" diyebileceğimiz bölümlere ayırmıştı. Katolikler de kendi paylarına, İspanyol Dominiken Melchor Cano'nun "Dinbilim Konuları" (1563) kitabına başvurabilirlerdi. Benzer bir biçimde, İspanyol Cizviti Francisco Labata'nın "Vaizler için Metinler"i de (1614), erdemler, yedi ölümcül günah ve son dört şey (ölüm, yargı, cehennem ve cennet) gibi ahlak ya da dinbilim bildikliklerinin alfabetik bir listesini vermekteydi. Hukuk ve doğa felsefesi gibi diğer disiplinler için de benzeri elkitapları üretilmesi yolunda girişimler yapılmıştı. Sık sık çalışkanlık ve tembellik gibi karşıtlıklara yer veriliyor, VIII. Bölüm'de (bkz. aşağıda, s. 181) daha ayrıntılı olarak göreceğimiz üzere, bilgi edinmeyi kolaylaştırmak için bu tür dramatik karşıtıklardan yararlanılıyordu.³⁶

Bu disipline özgü bildiklikler, İsviçreli hekim Theodor Zwinger'in iddialı konular ansiklopedisi "İnsan Yaşamının Sahnesi"nde (1565) daha genel olanlarla bir araya getirilmiştir. Bu çalışma, ona bir başka İsviçreli bilgin olan Conrad Lycosthenes tarafından armağan edilen, ama Zwinger'in kendisinin yeniden düzenlediği elyazmalarına –muhtemelen bildiklikler kitaplarına– dayanıyordu. 1586-87'de yapılan ikinci basımı genişletilerek dört cilt olmuştu. Protestan Zwinger'in eserini, bir sonraki yüzyılda Flaman Katolik Laurentius Beyerlinck gözden geçirerek, genişleterek

³⁵ Schmidt-Biggemann (1983), 8-15.

* Hristiyanlıkta İsa'nın koyduğuna inanılan vaktiz, komünyon, son dua gibi ayinler. -ç.n.

³⁶ Gilbert (1960), 125-28; Schmidt-Biggemann (1983), 19-21; Moss (1996), 119-30.

Resim 8. C. Savigny, Tableaux accomplis, 1587.

yulmasıyla kavranabilir. Bunlardan birini 15. yüzyıl başında Floransalı humanist Coluccio Salutati, ötekiniyse 300 yıl kadar sonra Immanuel Kant yazmıştır. Her ikisi de, dikkatlerini dinbilim, hukuk ve tıp arasındaki çatışmalar üzerinde odaklamışlardır, çünkü bu “yüksek” disiplinler erken yeniçağ boyunca başat konumlarını sürdürmüşlerdi. Yine de, Rönesans’la

Aydınlanma dönemi arasında, akademik bilgi sisteminin içinde önemli değişiklikler olmuş, “bilginin yeniden haritasını çıkarma” ve “kurumları yeniden biçimlendirme” eğilimleri görülmüştür.³⁸

Süreklilik (ya da yeniden üretme) ile değişme arasındaki denge, yavaş yavaş ikinciden yana bozulmuştur. Kuram düzeyinde, bilgi sınıflandırmalarını düzeltmek amacıyla öne sürülen tasarıların sayısı, bu kaymayı açığa vurmaktadır. Bu tasarıların bazılarını önerenler Bacon, Descartes, Locke ve Leibniz gibi ünlü filozoflardı. Örneğin, Leibniz hem kütüphanelerin hem de ansiklopedilerin reformuyla ilgilenmişti.³⁹ Başka tasarılar, sonraki kuşakların daha az ciddiye aldığı Ramus, Keckermann, Alsted ve Kircher gibi profesyonel “sistemleştiriciler”di.

Fransız akademisyen Petrus Ramus Aristoteles ve Cicero’nun salık verdiği sınıflandırmalara saldırmış, bunların karışık olduklarını ve sanatları altüst ettiklerini ileri sürmüştür. Onun önerdiği sistemdeyse, tablolar halinde sunulan ikili karşıtlıklara ağırlık verilmiştir.⁴⁰ Ramus’un izleyicileri, Zwinger’in “Sahne”si gibi ansiklopedilerde ve ders kitaplarında da bu ikilikleri benimsemişlerdir. Örneğin Andreas Libavius, başka bakımlardan Ramus’a muhalif olmakla birlikte, kimyayı böyle sunmuştur (bkz. resim 7). 1580’lerde de, Thomas Frey (Freigius) ve Abraham Fraunce Ramuscu hukuk özümlemeleri yapmışlardır – ilki medeni hukuk, ötekiyse görenek hukuku (*common law*) alanında. 1605 yılında İngiliz Robert Dallington’un yayımladığı bir Toscana betimlemesi bile, bu çizgide bir “söylem çözümü” içermektedir.

“Bütün bilimler ve sanatlar”ın daha akışkan ya da esnek bir sınıflandırması, Fransız Christofle de Savigny tarafından, oval (beyzi) bir diyagram biçiminde sunulmuştur (bkz. resim 8). *Trivium*, *quadrivium* ve üç yüksek fakülteye şiir, optik, coğrafya, kozmografya, fizik, metafizik, etik ve kronolojinin eklenmesiyle elde edilen on sekiz disiplinlik bir zincir, şemayı çepeçevre sarmıştır. Ortadaysa birbirlerine iple bağlı balonlar gibi duran yetmiş beş tane daha küçük oval şekil vardır; bunların içinde aynı on sekiz disiplinin alt-bölümlerinin adları vardır. Bu diyagram, disiplinlerarası bağlantıları (Savigny’nin deyişiyle, “*la suite et liason*”u), Ramus’un ikiliklerinden daha esnek bir biçimde gösterme olanağını sunmaktadır.

Ramus’u herkes sevmezdi. Örneğin, Aristoteles’i eleştirmesi çağdaşlarından bazılarına bir çeşit *lèse-majesté* (egemene başkaldırı - huruc alessultan) gibi görünmüştü. Christopher Marlowe da, *The Massacre at Paris*

38 Lemaire vd. (1976); Giard (1991).

39 Flint (1904); Rossi (1960); Schulte-Albert (1971).

40 Ong (1958); Gilbert (1960), 129-44.

[Paris'te Katliam] adlı oyununda, Guise Dükü Ramus'u bir din sapkını olarak öldürürken, ona "Organon'u aşağılayan sen değil miydin / ve bir beyhudelikler yığını olduğunu söyleyen?" dedirtmekle bu noktayı dramatıştırmıştı. Bu itirazlara rağmen, Ramus'un kimi eleştirileri geniş ölçüde kabul edilmiş ve bilgiyi sınıflandırma sorununa getirilen eklektik çözümlere bu eleştiriler de katılmaya çalışılmıştır. Örneğin, Alsted Aristoteles'i Ramus'la ve bilgi ağacına daha önce değindiğimiz Ramon Lull'la birleştirmeyi denemiştir. Kircher'in "Büyük Bilgi Sanatı" yine Lull'dan yararlanarak yeni bir bileşime (sentez) varma girişimiydi. Leibniz de, gerek Lull'un gerekse Alsted'in yapıtlarını tartışmıştı.⁴¹

Francis Bacon'ın bu soruna getirdiği çözüm, kitaplarından birine "Yeni Organon" adını vererek Aristoteles'in yerine geçme niyetini ilan eden birine yarayacak, görülmedik bir cüretkârlıktaydı. Bacon, şemasının temeline zihnin üç yetisini – bellek (hafıza), us (akıl) ve imgelem (hayal gücü) – koymuş, örneğin tarihi "bellek," felsefe'yi "us," şiiri de "imgelem" kategorisine bağlamıştı.⁴² 17. ve 18. yüzyılların ders programlarını, kütüphanelerini ve ansiklopedilerini inceleyince, Bacon'ın yaptığı yeniden sınıflandırmanın o dönemde bu yöndeki çeşitli girişimlerin en başarılısı olduğunu anlıyoruz.

YENİDEN ÖRGÜTLENEN DERS PROGRAMLARI

Ders programlarının yeniden örgütlenmesi, belirli kalıplar izlemişe benzemektedir. Farklılaşma, uzmanlaşma, hatta "balkanlaşma" denilebilecek bir şeye yönelik, hep yinelenen bir eğilim vardır.⁴³ Yeni disiplinler özerkliklerini, tıpkı 20. yüzyılın ikinci yarısındaki yeni uluslar gibi, ancak parçalanmayla kazanmışlardır. Fransız Bilimler Akademisi'nin tarihi üstüne yazdığı kitapta (1709), akademinin yazmanı Bernard de Fontenelle, fiziğin 1650'deki durumunu, "büyük, ama parçaları koparılmış bir krallığa" (*un grande royaume démembré*) benzetir; astronomi, optik ve kimya gibi eyaletleri "fiilen bağımsız" olmuşlardır. "Alan" sorununu daha önce incelemiştik (bkz. yukarıda, s. 86).

Ders programlarının yeniden örgütlenmesi farklı üniversitelerde farklı farklı olmuştur; ama birkaç genel eğilim görülebilir. Bologna ve Roma üniversiteleri gibi bazı yerlerde değişme yavaş oluyor, *trivium* ile *quadrivium* arasındaki denge tedricen ikinciden yana kayıyordu.⁴⁴ Birçok üni-

41 Rossi (1960), 179-84, 239; Schmidt-Biggemmon (1983), 100-39.

42 Kusakawa (1996), özellikle 51-52.

43 Lemoine vd. (1976), 1-23.

44 Reiss (1997), 135-54.

versitelerdeyse, *trivium* ile *quadrivium*'a alması bir sistem, ders programlarını istilâ etmiş ya da bu programlara sızmıştı. Bu, beş konudan oluşan *studia humanitatis* sistemiymi: (*trivium*'daki gibi) Dilbilgisi ve belagat, ayrıca şiir, tarih ve etik. Yeni konular programa bazen sessizce giriyordu; fakat zaman zaman da, 1500 dolaylarında Leipzig Üniversitesi'ne şiir dersi konulurken olduğu gibi, sert çatışmalar çıkmaktaydı.

Tarihin yükselmesine, hukuk ve (bir disiplin olarak değil, meslek eğitimi anlamında) siyasetle bağıntıları yardım etmişti. Örneğin, daha önce değilse bile, 18. yüzyıla gelindiğinde, uluslararası tarih okumak, Paris'te diplomatlar için iyi bir eğitim sayılmaktaydı. Paris'te Dışişleri Bakanı Torcy'nin 1712'lerde kurduğu, Strasbourg'da da 1750'lerde kurulan siyaset akademilerinde bu ders okutulmaktaydı. 18. yüzyıl başlarında, Oxford ve Cambridge'te tarih alanında *Regius* (krallık) kürsülerinin kurulmasının da, benzer kökenleri vardı.⁴⁵

Kozmografya olarak da bilinen coğrafya, erken yeniçağda Cizvit kolejlerinde olduğu gibi, üniversitelerde de gitgide daha çok öne çıkıyordu.⁴⁶ 1520'lerde Heidelberg'de coğrafya derslerini, daha sonra ünlü bir kozmografya elkitabı yazarı (1544) Sebastian Münster vermektedir. Oxford'da bu dersleri, gezi kitapları editörü olarak meşhur olmasından önce, Richard Hakluyt veriyordu. Bu keşifler ve imparatorluk çağında daha çok coğrafya bilgisine gereksinim duyulduğu apaçık bellidir; nitekim (bkz. yukarıda, s. 61) görmüş olduğumuz üzere, Sevilla'daki ticaret evinde denizcilere kozmografya öğretiliyordu. Ptolemaios [Batlamyus] ve Strabon gibi eski Yunanların ve Romalıların bu konuyu ciddiye almış olmaları, coğrafyanın saygınlaşmasına yardım etmekteydi. Coğrafya ile astronomi, yerküreyle gökküre arasındaki bağıntılar da öyleydi. Coğrafyayı bazen bir astronomi profesörü okutuyordu. Bu durum, insana, yeni konunun yerleşik bir disiplinin eteğine asılarak üniversiteye daha kolay girdiğini düşündürüyor. Yine de, Philipp Cluverius'un 1616 yılında Leiden Üniversitesi'nde maaşlı bir coğrafya araştırmacılığı kadrosuna atanmış olması, üniversitenin o zaman için alışılmadık bir kaygı olan araştırmayla ilgilenişinin olduğu kadar, coğrafyayı ders programına sokmanın güçlüğüne de bir işarettir.⁴⁷

"Doğa felsefesi" yavaş yavaş *quadrivium*'dan bağımsızlığını kazandı; ama kısa sürede fizik, doğa tarihi, botanik ve kimya gibi neredeyse bağımsız sayılabilecek konulara ayrıldı. Örneğin, ilk doğa tarihi kürsüsü,

⁴⁵ Hammerstein (1972), 216 vd.; Voss (1979).

⁴⁶ Dainville (1940); Brockliss (1987), 156.

⁴⁷ Baker (1935); Broc (1975, 1980); Cormack (1997), 14-15, 27-30; Jacob (1999).

1513'te Roma'da kuruldu, ardından da Ferrara ve Pisa'da. Leiden'de 1593'te bir botanik kürsüsü vardı, Oxford'da 1669'da, Cambridge'te de 1724'te. Kimya biraz daha geç geldi: Cambridge'e 1702'de, Uppsala'ya 1750'de, Lund'a da 1758'de. Botanik ve kimya örneklerinde yeni konular, alması bilgilerin "marifetli insanlar" ve simyagerlerce geliştirilmiş belirli birtakım geleneksel biçimlerine bir ölçüde akademik saygınlık getirmişlerdir. Cerrahlık ve eczacılık da yeni üniversite konuları olarak, alması bilgilerin bir miktar tanındığını göstermektedir; çünkü 17. yüzyıl Fransa'sında bu "sanatlar"ın çıkarlarına bazı üniversite fakültelerinin derslere devam etme izni verilmişti.⁴⁸

"Eteğine yapışma ilkesi" denilebilecek olan şey burada da işlemiştir; çünkü botanik de kimya da çoktandır yerleşik durumdaki tıp fakültesiyle "yardımcı" (belirli birtakım otların ve kimyasal karışımların sağaltıcı gücü nedeniyle, bu alanlar esas disiplinin "hizmetçileri" sayılmaktaydı) konular olarak bağıntıları sayesinde üniversiteye girebilmişlerdir. Örneğin, Cesare Cesalpino botanik çalışmalarını Pisa'da tıp profesörüyken yapmış, Renbert Dodoens Leiden'de bir tıp kürsüsündeyken botanik okutmuştur. Marburg Üniversitesi'nde 1609'da bir tıbbi kimya kürsüsü kurulmuştu. Georg Stahl, Halle Üniversitesi'nde tıbbı atanmış olduğu halde kimya dersleri veriyordu; Boerhaave'nin tıpla botanik ve kimyayı birleştirdiğine daha önce değinmiştik.⁴⁹

Tıpla ilişkisinin bir başka yeni disipline, siyasete de yardım etmiş olması mümkündür. [Türkçede "heyet" daha yaygın olmakla birlikte] "siyasal vücut", "devletin hekimi", "siyasal anatomi" gibi imgeler, özellikle 1700'den önce eğretilenlerden ibaret değillerdi. Conring 17. yüzyıl ortasında Helmstedt Üniversitesi'nde hem tıp hem de siyaset okuturken, bu konuları birleştirmesi belki bize bugün geldiği kadar tuhaf görünmüyordu. Nitekim, tıp eğitimi almış olan simyager Johann Joachim Becher, her iki dalın da motto'su "halkın iyiliği en üstün yasadır" (*salus populi suprema lex*) olduğu için, kendisini siyaset üstüne ders vermeye yetkili saymaktaydı.⁵⁰

Siyaset ve iktisada gelinece, bunların akademik ders programlarına girmesi, yerleşik felsefe disiplininin yardımıyla olmuştur. Keckermann Danzig *gymnasium*'unun programına, üçüncü sınıfta etik, siyaset ve (eski Yunan'daki ev idaresi anlamında) iktisat (*disciplina oeconomica*) dersleri eklemişti. Halle'de, 17. yüzyılın sonunda Christian Thomasius, kendisinin

⁴⁸ Brockliss (1987), 393-94; Mandosio (1993).

⁴⁹ Hannaway (1975); Meinel (1988).

⁵⁰ Stolleis (1983); Seifert (1980, 1983); Smith (1994), 69.

“uygulamada felsefe” (*philosophia practica*) dediği şey olarak siyaset ve iktisat okutmaktaydı.⁵¹

Siyasetin, daha yavaş olarak da siyasal iktisadın (ekonomi politik) yükselmesine, merkezileşen devletin gereksinimleri de yardım etmiştir. Siyaset gitgide, uygulamayla öğrenilecek bir “sanat” olmaktan çok, akademik tarzda sistemleştirilebilecek ve öğretililebilecek bir bilim (*scientia* - *Wissenschaft*) sayılmaya başladı. Örneğin, Conring *scientia politica* deyimini kullanıyordu. 17. yüzyıl sonlarından itibaren, Almanca konuşulan ülkelerde moda bir terim, *Statsgelartheit* yahut *Staatswissenschaft* da denilen *Polizeywissenschaft* idi. 1727’de Halle ve Frankfurt-an-Oder üniversitelerinde kürsüleri kuruluncaya kadar, bu konu üniversitelerin dışında, özel memur kolejlerinde okutulmuştur.

“Siyasal iktisat” ise, devletin devasa bir hane sayılmasıyla, ev idaresi anlamından gelişti. Bu deymi, anlaşılan, Fransız Protestan oyun-yazarı Antoine de Montchrestien *Traité de l’économie politique* (1615) [Siyasal İktisat İncelemesi] adlı kitabında icat etmiştir. Ama bu yeni disiplinin ancak 18. yüzyılda, tüccarların, bankerlerin ve borsa spekülâtörlerinin pratik bilgilerini tanıyarak ve kurumsallaştırarak akademik sisteme girdiğini görüyoruz. Önemli bir ticaret ansiklopedisinin yazarı olan Carl Ludovici’nin 1733’ten itibaren Leipzig Üniversitesi’nde “dünya bilgisi” (*Weltweisheit*) diye bir kürsüsü olması pek uygundu. (Böyle bir isimle bir kürsünün kurulabilmesi, üniversitenin o dönemde yeniliklere açık olduğu izlenimini vermektedir.)

İktisadın akademik ortama girmesi, her zaman basit ya da kolay olmamıştır. Go Üniversitesi’nde ahlak felsefesi profesörü olarak çalışan Adam Smith –her ne kadar 1762-64 yıllarında üniversitedeki bir “özel” sınıfında, “hukuk ve hükümetin genel ilkeleri” üstüne fikirlerini anlatmayı deneyebilmiş olduğu doğruysa da– bir aristokrata gezici öğretmenlik etmek üzere kürsüsünden istifâ etmeden önce *Wealth of Nations* [Milletlerin Zenginliği] kitabını yazamamıştı.

Smith, Almanca konuşulan dünyada ya da Napoli’de yaşasaydı, akademik ortamı düşüncelerine daha elverişli bulabilirdi. Örneğin, Halle ya da Frankfurt-an-Oder’de *Cameralia Oeconomica* denilen kürsüler 1727’de kurulmuş ve bunları, Rinteln (1730), Viyana (1751), Göttingen (1755), Prag (1763) ve Leipzig (1764) izlemişti. Napoli’de 1754’te Antonio Genovesi için –Avrupa’da bu adı taşıyan ilk kürsü olarak– bir siyasal iktisat kürsüsü oluşturulmuştu. Bir yıl sonra kurulan Moskova Üniversitesi’ndeysse, (*kameralija* yahut *kameral’nykh nauk* adıyla) iktisat daha başından iti-

baren okutulmaktaydı.⁵² Bu vakte gelindiğinde, yeni disiplin kimyaya da yardım elini uzatabilecek kadar yerleşmiş durumdaydı: Alman ve İsveç üniversitelerindeki *Kameralistik* fakültelerinde kimya kürsüleri açıldı. İktisat aynı zamanda, en son niceliksel yöntemler kullanılarak bilimsel statüsü pekiştirilen ormancılık (*Forstwissenschaft*) gibi uzmanlıklara bölünmeye de başlamıştır.⁵³

YENİDEN DÜZENLENEN KÜTÜPHANELER

Kütüphanelerde de, kısmen üniversitelerin örgütlenmelerindeki değişikliklerin bir sonucu olarak, ama aynı zamanda da, basımcılığın icadından sonra kitapların hızla çoğalmasından ötürü, yeniden-sınıflamalar yapma kaygısı vardı. Bu çoğalma bazı bilginleri dehşete düşürmüştü. Antonfrancesco Doni daha 1550 yılında, “o kadar çok kitap var ki, başlıklarını okumaya bile vakit bulamıyoruz” diye yakınmaktaydı. Comenius “çok büyük miktarda kitaplar”dan (*granditas librorum*) söz etmiş, 17. yüzyıl sonlarının bir Fransız bilgini, Basnage bu üretimi bir “sel”e benzetmiştir.⁵⁴ Denetim altına alınması gereken, bir kitaplar düzeni değil, bazı çağdaşlarının deyişiyle bir “kitaplar düzensizliği”ydi. *Ordo librorum* deyimini icat eden Gesner bile “o karışık ve tedirgin edici kitaplar kalabalığı”ndan (*confusa et noxia illa librorum multitudo*) şikâyet ediyordu.⁵⁵

103

Bu alanda düşünce sınırları, ders programlarındakinden ister istemez daha genişti; çünkü kitaplar bir yere koyulacak ve herhangi bir geleneksel kategoriye girmesi gerekmeyecek maddi nesnelerdi. Örneğin, bu dönemde siyaset hakkında yazılan kitaplar, Alman akademisyen Christoph Columbus’un hazırladığı *De studio politico ordinando* (1621) ya da Fransız bilgin-kütüphaneci Gabriel Naudé’nin *Bibliographia politica*’sı gibi konuya göre yapılmış kaynakçalardan anlaşılabilceği üzere sayıca çok artmıştı. Aynı dönemde giderek olağanlaşan, bir tür başvuru kitabı bibliyografyalar (bkz. aşağıda, s. 187), bütün Avrupa’yı dolaşabilecek “duvarsız kütüphaneler” diye nitelendirilmişlerdi.⁵⁶

Gerçekten de, kataloglar yeniliğe karşı, ders programlarından daha az dirençliydi. Örneğin, Gesner’in 1548 tarihli genel bibliyografyası, iktisat felsefesi, coğrafya, sihir ve mekanik sanatlar gibi konuların yanında siyasete de bir yer bulmuştu. Onun hayali kütüphanesi, humanist Hugo Blotii-

⁵² Meier (1966), 214; Larrère (1992); Stichweh (1991), 4.

⁵³ Meinel (1988); Lowood (1990).

⁵⁴ Lieshout (1994), 134.

⁵⁵ Zedelmoier (1992), 19dn.

⁵⁶ Stegmann (1988); Chartier (1992).

us'un kütüphaneciliğini yaptığı devirde Viyana'daki imparatorluk kütüphanesi gibi gerçek kütüphanelerin kataloglarının temeli olmuştur. İspanyol bilgin Francisco de Aráoz da "Bir Kütüphaneyi Nasıl Düzenlemeli?" (1631) adlı kitabında, yeni ve karmaşık bir sistem öneriyordu. Aráoz kitapları on beş sınıf ya da kategoriye bölmüştü. Bunlardan beşi dinsel: Dinbilim, Kutsal Kitap incelemeleri, Kilise tarihi, dinsel şiir ve Kilise Babaları'nın yapıtları. On tanesi de dünyevi: Sözlükler, bildiklikler kitapları, güzel söz söyleme, dünyevi tarih, dünyevi şiir, matematik, doğa felsefesi, ahlak felsefesi, siyaset ve hukuk.

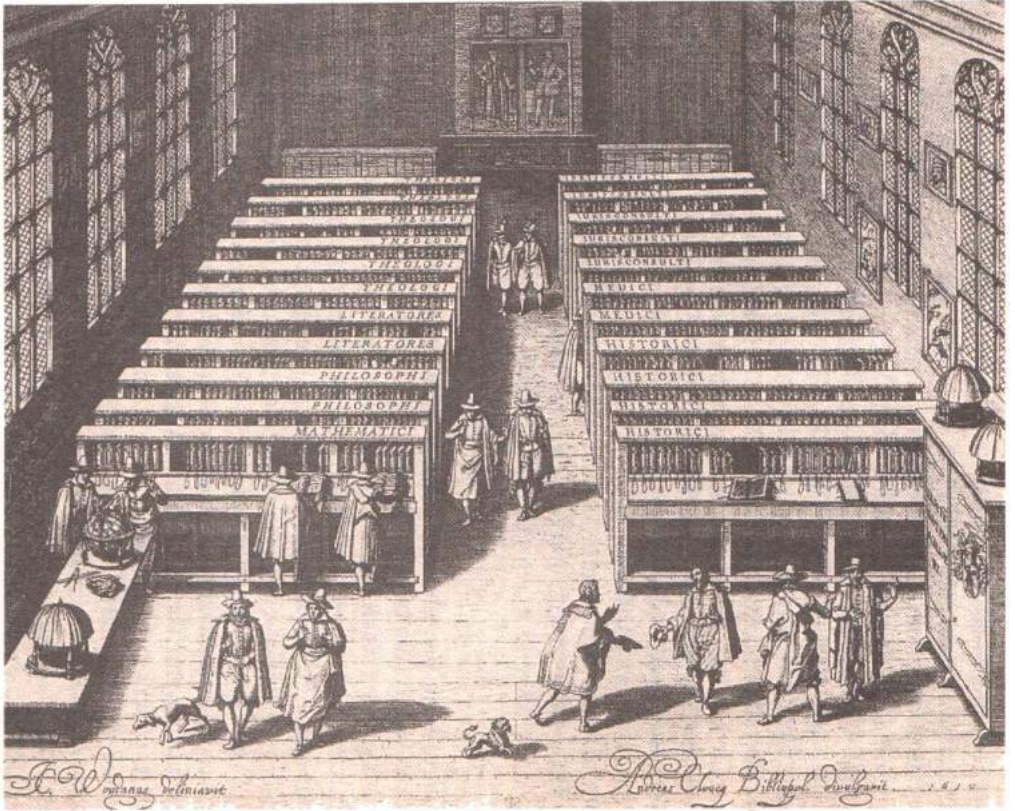
Sınıflandırma sorununa daha yalın bir çözüm, Leiden üniversite kütüphanesinin içini tasvir eden 1610 tarihli bir gravürde (bkz. resim 9) görülmektedir. Kitaplar yedi kategoriye göre sıralanmıştır: Geleneksel dinbilim, hukuk ve tıp fakültelerine ek olarak matematik, felsefe, edebiyat ve tarih. Aynı kütüphanenin 1595'te yayımlanan katalogu da aynı yedi kategoriye dayanıyordu; ama 1674 katalogunda bunlara bir sekizinci kategori katılmıştı: "Doğu kitapları" (bu döneme gelindiğinde üniversite "şarkiyat" incelemelerine katkılarıyla tanınmıştı).

Bir başka basit çözümü de Gabriel Naudé önermişti. "Kütüphane Kurma Tavsiyeleri" (1627) kitabının yedinci bölümü sınıflandırma sorunu hakkındadır. Naudé bir asker kalabalığı ne kadar bir ordu sayılırsa, bir kitap yığınının da ancak o kadar bir kütüphane olabileceğini söylemekte ve Milano'daki ünlü Ambrosiana Kütüphanesi'ni, konu sınıflandırması olmadığı, kitapları "karmakarışık (*peslemelez*) dizildiği" için eleştirmektedir. Naudé, amaç, kitapları "güç harcamadan, zahmet çekmeden, karışıklık yaratmadan" bulmaktan ibaret olduğu için, "kapisli" sınıflandırma şemalarına da karşıydı. Bu sebepten ötürü dinbilim, tıp ve hukuk fakültelerinin sırasını "tarih, felsefe, matematik, beşeri bilimler ve diğerleri" ile sürdürmeyi salık veriyordu.⁵⁷

Bunlar, disiplinlerin iskambil kâğıtları gibi sıralarını değiştiren, ama daha temel sorunları havada bırakan pragmatik çözümlerdi. Platon'un sözü yeniden formüleştirilerek denebilir ki, kitaplar diyarına düzen getirmek için, pragmatist felsefeci John Dewey'in yeteneklerini ünlü Onlu Tasnif Sistemi'ni yaratan Melvil Dewey'inkilerle birleştirecek kütüphaneci-filozoflar ya da filozof-kütüphaneciler gerekmektedir.⁵⁸ Bu ideal, 17. yüzyılın sonlarında kısa bir süre için, Wolfenbüttel dükünün kütüphanecisi olan Leibniz'in kişiliğinde gerçekleşti. Bu dürtüyle, 1679'daki bir mektubunda "bir kütüphane bir ansiklopedinin eşdeğeri olmalıdır" diye yazan Le-

⁵⁷ Blum (1963); Stenzel (1993); Revel (1996); Nelles (1997).

⁵⁸ Petrucci (1995), 350-51.

Resim 9. J. C. Woudanus, "Leiden Üniversite Kütüphanesi" (1610). Gravür: W. Swanenburgh.

ibniz, bir “Kütüphane Düzenleme Planı” (*Idea bibliothecae ordinandae*) da yapmıştı. Bu plan, bilgiyi dokuz bölüme ayırmaktaydı: Geleneksel dinbilim, hukuk ve tıp fakültelerine karşılık gelen üç bölüm ile felsefe, matematik, fizik, filoloji, tarih ve geriye kalan çeşitli alanlar (*miscellaneous*). Benzer bir biçimde, yeni kitapları düzenli olarak tanıtan Leipzig dergisi *Acta Eruditorum* yedi kategoriye göre dizini yapıyordu: (kilise tarihi dahil) Dinbilim, hukuk, (fizik dahil) tıp, matematik, (coğrafya dahil) tarih, (filoloji dahil) felsefe ve “çeşitli alanlar”.⁵⁹

Bu son “çeşitliler” kategorisi, genellikle olduğundan daha çok dikkat edilmeye layıktır. Gerçekten de, yüzyıllar boyunca bu kategoriye sokulan farklı birimlerin tarihini çalışmak, art arda yapılmış sınıflandırmalara neyin direndiğini ortaya koyarak düşünce tarihine aydınlatıcı bir katkı olurdu. Bir koleksiyon düzenleme kılavuzunun yazarı olan Samuel Quiccheberg (bkz. aşağıda, s. 108), “filoloji”yi kendi “çeşitliler” kategorisi olarak kullanmış, savaş ve mimariyi de oraya sokmuştu. Fransız bibliyografi La Croix yedi kategorisinden birini “Mélanges” yapmış ve bu kategoriye anıların, dinlence okumalarını, cennet, araf, cehennem ve dünyanın sonu konularını dahil etmişti. Alsted de kendi *Encyclopaedia*’sında (1630), tarihi ve bellek sanatını içeren geniş bir çeşitliler bölümü (*farragines*) açmıştı.

MÜZELERİN YÖNTEMLENDİRİLMESİ

Sınıflandırma sorunları, müzelerde kütüphanelerdekinden daha güçlü; çünkü müze sahiplerinin ya da kuratörlerinin izleyip benimseyebilecekleri ortaçağ gelenekleri yoktu. 16., 17. ve 18. yüzyıllarda müzeler ya da “merak edilesi şeylerin toplandığı özel odalar” (*cabinets of curiosities*) çoğalmıştır. Bunlardan bazıları –yalnızca (örneğin, Prag’ta II. Rudolf’un ya da Paris’te XIV. Louis’ninki gibi) hükümdar odaları değil, papaz Manfredo Settala’nın Milano’daki, profesör Ullisse Aldrovandi’nin Bologna’daki, eczacı Basilius Besler’in Nürnberg’deki, hekimler Pierre Borel’in Castres’deki ve Ole Worm’un Kopenhag’daki ya da virtüöz (sanat eserleri koleksiyoncusu) Hans Sloane’in Londra’daki koleksiyonları gibi özel bireylere ait olanlar da– bütün Avrupa’da ün salmıştı. Yalnız 18. yüzyıl Paris’inden en az 723 koleksiyon biliyoruz. 1700 yılı dolaylarında en çok tutulan parçalar madalyonlardı; fakat 18. yüzyılda deniz kabukları onlara rakip çıktı. Bu durum, klasik bilginliğe amatörce bir ilgiden doğa felsefesi-ne doğru bir ilgi kayması olduğunu düşündürüyor.⁶⁰

Bu koleksiyonların nasıl düzenlenmiş olduklarını anlamak için –onları

⁵⁹ Schulte-Albert (1971); Polumbo (1993a, 1993b).

⁶⁰ Pomian (1987), 121.

yapan sanatçıların niyetlerinin, gerçekçi bir resimden çok bir alegori ortaya koymak olabileceğini göz önünde tutarak–imgelerin tanıklığına dayanmak zorundayız.⁶¹ 17. yüzyıl tabloları, bugün onlara bakanlara yalnızca bir bolluk duygusu değil, aynı zamanda bir türdeşlikten-uzaklık (heterojenlik) izlenimi vermektedir. Örneğin, Worm Müzesi’nin çağdaş bir gravüründe (bkz. resim 10), yalnızca, ceket ve mahmuzlu çizmeler giymiş bir adam heykeli değil, tavana asılı (küçük bir ayıyla birlikte) doldurulmuş bir balık ve duvara takılmış boynuzdan içki kaplarıyla geyik boynuzları da dikkatimizi çekiyor. Katalogda daha da geniş bir dizi nesne olduğunu görüyoruz: Bir Mısır mumyası, bir eski Roma takısı, Cava parası, Etiyopya ve Japonya’dan elyazmaları, Brezilya’dan tütün çubukları, bir sürü de Nordik antika – Grönland’dan mızraklar, Lapland’dan bir yay, Finlandiya’dan kayaklar ve Norveç’ten eski bir kalkan.

Fakat daha dikkatli bakılınca, görünüşte hepsi ayrı türden olan nesnelerin sergilenmesinin bir sınıflandırma arzusu taşıdığı anlaşılmaktadır. Worm Müzesi’nde “Maden”, “Taş”, “Tahta”, “Deniz kabukları”, “Otlar,” “Kökler” vb. gibi etiketler taşıyan kutular vardır. İçki kapları geyik boynuzlarıyla aynı maddeden olduğu için birlikte sergilenmektedir. Worm’un oğlunun yayımladığı koleksiyonun tasviri, dört kitaba bölünmüştür: Sırasıyla taşlar ve madenler, bitkiler, hayvanlar ve yapıntılar (*artifíciosa*). Bir başka deyişle, müze koleksiyonu, ister doğal ister yapma şeyler olsun, yer ya da döneme göre değil, yapıldıkları malzemeye göre sınıflandırılmışlardır. Milano’daki Manfredo Settala da aynı hammadde sınıflandırmasını benimseyerek, müzesinin bir mikrokozmos, bir minyatür evren izlenimi vermesini amaçlamıştır.

Aldrovandi ise, koleksiyonunu (7.000’den fazla bölüme ayırdığı) altmış altı tane çekmeceye (*cassette*) bölerek bir düzenleme yapmaya çalışmıştır. İki büyük ciltten oluşan bir “Dizin” özgül bir nesnenin bulunmasına yardım ediyordu. Settala’nın ve Worm’un kiler gibi bazı koleksiyonların 17. yüzyılda yayımlanan katalogları, bu düzenlemelerin gerisindeki mantığı açıklamaktadır.⁶²

İmge koleksiyonlarında da aynı düzen sorunları çıkmıştır. Örneğin, Aldrovandi hayvan ve kuş resimleri yapmaları için ressamlar tutmuştu. Bir başka ünlü örnek de, klasik eskiçağlar görüntülerini ve daha pek çok şeyi içeren, Romalı virtüöz Cassiano del Pozzo’nun “kâğıt müzesi”dir (*museo cartaceo*). Üçüncü ve bu kez basılı bir örnek, Benedikten bilgin Bernard de Montfaucon’un yayımladığı “Eskiçağların Açıklanışı” dizisinin (1719-)

61 Pomian (1987), 49-53.

62 Olmi (1992), 195 vd., 201 vd., 274dn, 285.

ciltleridir. Bunlarda, eski dünyanın çeşitli yanlarını, tanrıları, tapıları, gündelik yaşamı, savaşı, mezarları vb. gösteren 1.120 tane resim vardı.⁶³

Nesneleri düzenli olarak sıralamanın önemi, Samuel Quiccheberg'in "Yazıtlar"ı (1565), Jacques Oisel'in "Eski Sikkeler Hazinesi" (1677) ve John Evelyn'in "Madalyonlar Üzerine"si (1693) gibi birtakım kitaplarda da vurgulanmıştır. Örneğin Quiccheberg, müzelerin, biri "doğa müzesi" olmak üzere beş kategoriye ayrılmasını salık vermiştir. Oisel klasik sikkelere imparatorlarla, eyaletlerle, tanrılarla, erdemlerle, savaşla, oyunlarla, tanrılaştırmalarla (*apotheoses*), kamu binalarıyla, rahiplerle ve çeşitli konularla ilgili olmak üzere on sınıfa bölmüştür. Evelyn kitabının, koleksiyoncu adaylarına seslendiği bazı sayfalarını, madalyonların "sıralanma, düzenlenme ve yerleştirilme yöntemi"ne ayırmıştır. Örneğin, Fransa kralının koleksiyonundaki 20.000 madalyonun "tarihlerine göre sıralandığı"nı kaydetmektedir. Evelyn'in "yöntemlendirme" dediği şeye ilişkin kaygıların, bize Ramus'u ve (kitapları düzenlemeyi anlattığı metnini Evelyn'in İngilizceye çevirdiği) Gabriel Naudé'yi anımsatıyor.

O halde, bu dönemde müzelerin kaçınılmaz görünen yükselişinin, yalnızca merakların genişlemesinin bir göstergesi olarak değil, Avrupa'ya Yeni Dünya'dan ve başka yerlerden sel gibi akan -tımsahlar (*alligators*), armadillo'lar, tüylü saç şekilleri, yeni keşfedilmiş Mısır mumyaları, Çin porcelenleri gibi geleneksel kategorilere sokulmaya direnen- yeni nesnelerin yol açtığı "bilgi bunalımı"yla baş etme girişimi olarak da açıklanmış olmasına şaşmamak gerekir.⁶⁴

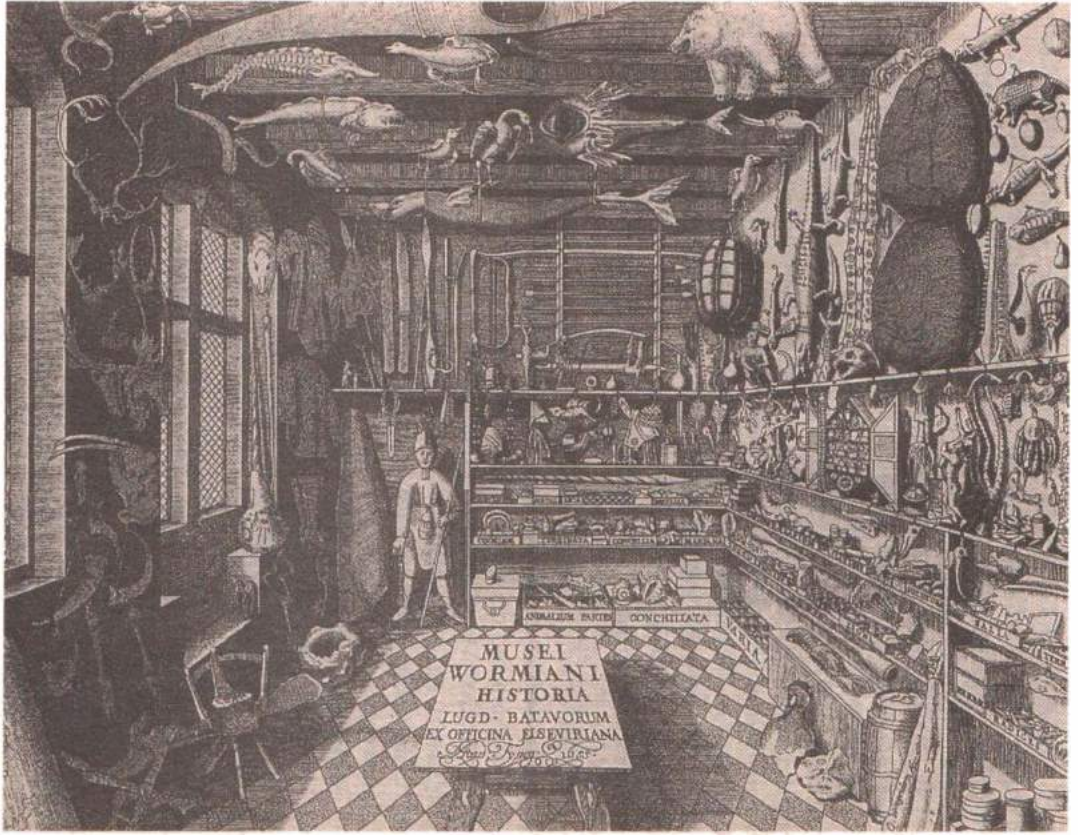
ANSIKLOPEDİ MADDELERİNİN ALFABETİK SIRAYA KOYULMASI

Ansiklopediler için de, değişim dürtüsü yine basıncılığın icadıyla gelmişti. Basım endüstrisinin ortaya çıkması, bu alanda iki önemli sonuç doğurdu. Bir kere, besbelli ki ansiklopedilere daha kolay ve daha geniş ölçüde erişilebilmesini sağladı. İkincisi, ansiklopedileri basıncılığın icadından önce olduğundan daha gerekli hale getirdi. Daha pekinlikle söylemek gerekirse, işlevlerinden birinin, okuyuculara hiç durmaksızın büyüyen basılı bilgi ormanında rehberlik etme işlevinin gerekliliği giderek arttı.

Ansiklopedileri hazırlayanlar, geleneksel kategori sisteminde yaptıkları değişikliklerde giderek daha cüretkârlaştılar. "Bütün bilimler ve sanatlar"ı özetleme yolunda cesaretli bir girişim olan Pierre Grégoire'in *Syntaxes*'i (1575-76), dokumacılık, savaş, denizcilik, tıp, tarım, avcılık ve mimarlık gibi geleneksel konuların yanı sıra, ressamlık üstüne bir ayrımı da içeren,

⁶³ Olmi (1992); Haskell (1993), 131-35; Cropper ve Dempsey (1996), 110-13.

⁶⁴ Findlen (1994), 3, 50; krş. Lugli (1983); Impey ve Macgregor (1985); Pomian (1987).

Resim 10. G. Wingendorp, Museum Wormianum (1655), iç kapak gravürü.

mekanik sanatlara bölümler ayırmıştı. Bacon'ın sınıflandırmasının özellikle etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Naudé'nin bir kütüphane oluşturma hakkındaki fikirleri, Baconcu bir çerçeve benimsemişti. İtalyan piskopos Antonio Zara, Bacon'ın üç büyük kategori (bellek, zekâ ve imgelem) halinde düzenlediği otuz altı konulu sistemini uygulamıştı. Ephraim Chambers da, bilgiyi duyumların, aklın ve imgelemin ürünleri diye üçe bölmüştü.⁶⁵ D'Alembert, *Encyclopédie*'nin ön metninde, Bacon'ın düşüncelerini tartışmaktaydı.

Bununla birlikte, ansiklopedilerin örgütlenmesinde daha büyük bir değişiklik olduğu, 17. yüzyıl başlarından itibaren görülmeye başladı. Bu, konuların alfabe sırasına koyulmasıydı. Alfabetik düzen, aslında ortaçağda da bilinmekteydi. 17. yüzyılda yeni olan, bu bilgi düzenleme yönteminin bir alt-sınıflandırma sistemi olmak yerine, öne çıkarılmasıydı. Günümüzde bu sistem bize her ne kadar apaçık, hatta “doğal” görünse de, en azından başlangıçta yeni bilginin sisteme sindirilemeyecek ya da yöntemleştirilemeyecek kadar hızla geldiği bir sırada düşünsel *entropy** güçlerinin kapıldığı bir yenilgi duygusundan kaynaklandığı anlaşıyor. Sistemin yavaş yavaş yayılışını, aşağıda VIII. Bölüm'de daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

BİLGİNİN İLERLEMESİ

Bu bölüm boyunca, bilgi anlayışlarında birtakım değişikliklere değinildi; bunlardan biri de, sayılarla gittikçe daha çok ilgilenilmesiydi. Sayıların ya da “istatistik”in kullanılması, yeni kişilerden-bağımsız ya da yansız bilgi idealiyle, daha sonraları “nesnellik” denilecek şeyle (bkz. yukarıda, s. 26) bağıntılıdır. Erken yeniçağda vurgulanmaya geçecek iki değişiklik daha olmuştur.

Bir kere, özgür ve yararlı bilgilerin birbirlerine olan görece önemlerinde bir kayma meydana gelmiştir. Descartes, Bacon ve Leibniz'den başka, Bacon'ın John Durie, Samuel Hartlib, Robert Boyle, Joseph Glanvill ve Hans Sloane gibi birçok izleyicisi de yararlı bilginin üstünde durmuşlardır. Thomas Bray'in 1697 tarihli “Bütün Zorunlu ve Faydalı Bilgileri Geliştirme Yönünde Deneme”si [*The Essay toward Promoting All Necessary and Useful Knowledge*] zamanı için tipiktir. Yararlı olma hakkındaki retorik iddia gelenekseldi, ama pratik bilgi üstüne yapılan vurgu bir yenilikti. 1400 yılında Milano'daki Fransız mimarın özdeyişini tersyüz ederek, 1700'de Baconcular “uygulaması olmayan kuram yararsızdır” (*scientia sine arte nihil est*) diyebilirlerdi.

65 Yeo (1991).

* Bir sistemin kendiliğinden değişebilme yeteneği. ç.n.

18. yüzyıla gelindiğinde, faydalı bilgi artık saygınlaşmıştı. Fransız Bilimler Akademisi 1699 tüzüğüyle, mühendisliğe ve uygulamalı bilimin diğer biçimlerine ağırlık vermekteydi; bu vurgu, akademinin yayımladığı çok-ciltli “Zanaatların ve Uğraşların Betimlemesi” (1761-88) kitabında doruğa ulaşmıştır.⁶⁶ Simyager-iktisatçı Johann Joachim Becher’in yaşam öyküsünün yazarı, kitabının başlığında onu “yararlı bir bilgin örneği” (*Das Muster eines Nützlich-Gelehrten*) diye nitelmişti. *Gentleman’s Magazine* 1731 Mayıs’ında, “Bilgimiz her şeyden önce en yararlı olmalıdır, sonra da moda en uygun ve bir beyefendiye yaraşır nitelikte” diye yazıyordu. Aynı yıl, Dublin’de “pratik ve faydalı bilgiyi kütüphanelerden gün ışığına çıkarmak” amacıyla, “Çiftçiliğin Islahı” için bir dernek kurulmuştu. Çiftçiler için yararlı bilgileri yaymak isteyen tarım dernekleri bütün Avrupa’da kurulmaktaydı. 1754’te kurulan Erfurt Yararlı Bilimler Akademisi’nin de benzer amaçları vardı – tıpkı Philadelphia (1758), Virginia (1772) ve New York’ta (1784) kurulan dernekler gibi. Diderot’nun ve *Encyclopédie*’yle ilişkili öteki Fransız bilginlerinin de görüşleri aynıydı.

Rusya’da, Çar Büyük Petro’nun getirmeye çalıştığı Batı bilgisinin niteliği, matematik ve denizcilik öğretimi için kurdurduğu okullardan ve Rusya’da basılan ilk kitabın, Leonty Magnitsky’nin “Aritmetik” yapıtı (1703) olmasından bellidir. Bu tür pratik bilgi için, *nauka* diye yeni bir Rusça sözcük icat edilmiştir. St. Peterburg’taki yeni Bilimler Akademisi’nin adında, İngilizceye çoğucası “bilimler” diye çevrilen bu sözcük kullanılmıştı. Oysa, *nauka*’nın özgün çağrışımları hiç de akademik değil, askerlik, balhriye, teknik ve ekonomiyle ilgiliydi.

Günümüzden geriye bakarken, 17. yüzyılın ilk yarısını kısa bir “merak çağı” diye nitellemek, insana çekici geliyor. Bu, *curious*, *curiosus* ya da *curieux* sözcüklerinin çok daha sık kullanılmaya başlandığı bir dönem olmuştur. “Meraklı”lığa yöneltilen dinsel eleştiriler artık dünyevi alandan atılmıştı; “yararsız” bilgiye yönelik dünyevi eleştirilerse henüz duyulmuyordu. İkinci olarak, bilgi anlayışlarında Alexandre Koyré’nin ünlü deyişle “kapalı dünyadan sonsuz evrene” bir kayma olmuş, bilgiyi üst üste yığılma olarak gören bir anlayış ortaya çıkmıştı. Yenilik artık [İslamdaki bidat kavramındaki gibi -ç.n.] kötileyici çağrışımlarından kurtulmuş ve benimsenmesi salık verilir olmuştu. Kepler’in “Yeni Gökbilim”i ve Galileo’nun “İki Yeni Bilim Üstüne” kitaplarının başlıkları, buna tanıktır.⁶⁷

Bu ilerleme uzgürüsünün en iyi bilinen anlatımı, Francis Bacon’ın *The Advancement of Learning* [Öğrenimin İlerlemesi] (1605) gibi son derece

⁶⁶ Briggs (1991), 40, 65.

⁶⁷ Thorndike (1951); Rossi (1962), 68-102.

uygun bir isim taşıyan kitabındadır. Birden çok kitabının iç kapağında ve metninde (bkz. resim 11), Bacon kendisinin sistemi değiştirme arzusunu simgeleyen çarpıcı bir imge kullanmıştır. Bu, ya bir küre gravürünün temsil ettiği “düşünce dünyası” (*mundus intellectualis*) ya da yeni topraklar aramak için [Cebelitank’taki!] Herakles Sütunlarının ötesine yelken açmış bir gemi imgesidir. *Refutation of Philosophies* [Felsefelerin Yadsınması] kitabında, Bacon “maddi kürenin geniş uzamının, bütün o karaların ve denizlerin açıldığı ve keşfedildiği günümüzde, düşünce küresinin sınırları eskilerin dar keşifleriyle belirlenmiş kalırsa, bu durum bizi utandırmalıdır” diye yazıyordu. İngiliz Baconcu Joseph Glanvill, İmparator V. Karl’ın PLUS ULTRA (“ötesi,” yani Herakles Sütunlarının ötesi) motto’sunu, kitaplarından birinin adı olarak kullanmış, Leibniz de bu sözü 1670’lerde üstünde çalıştığı, öğrenimin ilerlemesi hakkındaki bir elyazmasının başına kaydetmişti.

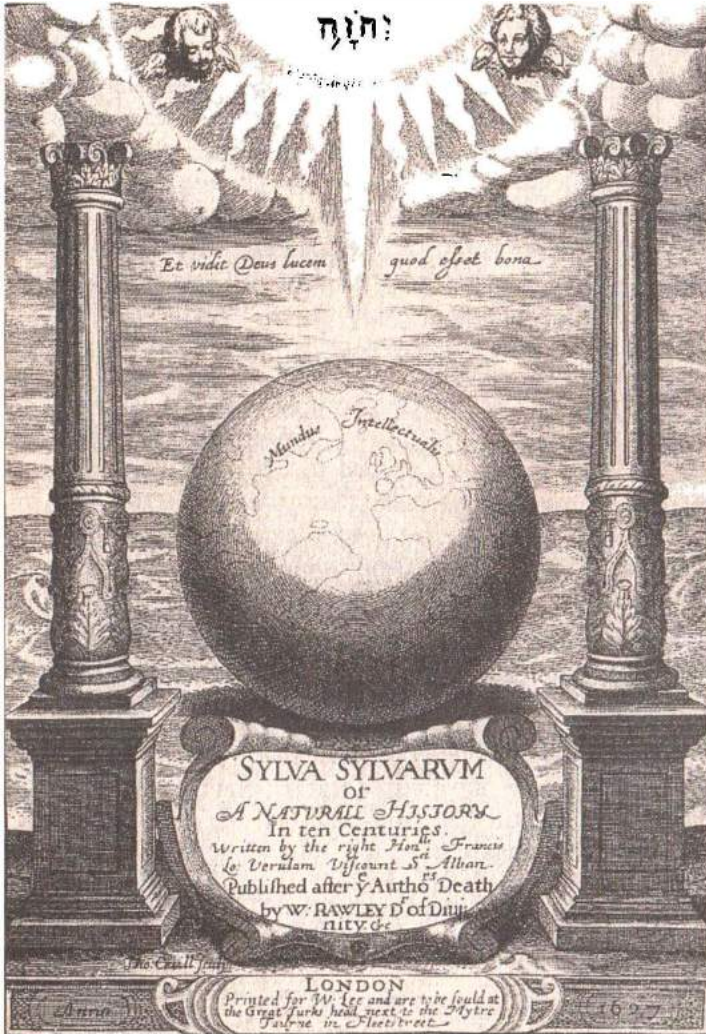
Bacon’ın tutkusu, besbelli ki, “öğrenimin haritasını yeniden çizecek” bir düşünce Columbus’u olmaktı. Bilginin ilerleyişine somut bir örnek görmek için, haritaların kendilerine bakabiliriz. Her yeni basımda, atlaslar da tıpkı ansiklopediler gibi gitgide daha büyüyordu. Ortelius, okuyucularından atlasını düzeltebilecek enformasyonlar göndermelerini istemiş, bazı okuyucular da bunu yapmıştı.⁶⁸ Bilginin ilerlemesi ya da “düzeltilmesi” fikri, 1650’lerin binyılcı (*millenarian*) heyecanlarını 1660’ların ve sonrasında daha sınırlı umutlarıyla bağlayarak, Joseph Glanvill’in *Plus Ultra*’sında ve John Locke’un *Essay Concerning Human Understanding* (1690) [İnsan Anlayışı Üstüne Deneme] anlatım kazandırdığı üzere, İngiltere’de tekrar tekrar yankılanmıştır. Bir başka canlı örnek, John Durie’nin 1650 yılında yayımladığı, bir kütüphanecinin (hâfiz-ı kütüb) işlevi hakkındaki kısa kitabıdır. Yazar, burada bir üniversite kütüphanecisinin her yıl “ticaretinin kân”ını, yani “öğrenim stoku”ndaki yeni edinimlerle sağlanan artışı gösteren bir “hesap” vermesi gerektiğini savunmaktadır.⁶⁹ 18. yüzyılda, düşünsel keşif ülküsü, bazen, özgün bağlamından koparılıp bir slogana dönüştürülerek Horatius’tan yapılan bir alıntıyla özetlenmekteydi: “Bilmeye cüret et” (*sapere aude*).⁷⁰

Çağdaş akademik ideal de, bu 17. ve 18. yüzyıllar özlemlerinin sıradanlaşması (*routinization*) diye görülebilir. Bugün, geleneğin aktarılmasından çok, düşünsel yenilik yaratma, yüksek öğretim kurumlarının başlıca işlevlerinden biri sayılıyor. Öyle ki, yüksek derece adaylarından normal

⁶⁸ Jacob (1992), 88, 112.

⁶⁹ Webster (1975), 100-245.

⁷⁰ Venturi (1959).

Resim 11b. Francis Bacon, Sylva Sylvarum (1627), iç kapak gravürü.

olarak “bilgiye katkıda bulunmaları” beklenmektedir ve –yukarıda III. Bölüm’de değinilen karşı baskılara rağmen– akademisyenlerin üstünde, eski toprakları ekip biçmeye devam etmelerinden, yeni düşünsel toprakları sömürgeleştirmeleri/kolonize etmeleri yönünde baskılar vardır.

SONUÇ

Encyclopédie, dönemimizin sonunda, d’Alembert’in (Bacon’ı izleyerek) öğrenimin “haritası” dediği şeyin yetkin bir görünümünü sunmaktadır.⁷¹ Bu yapının –ve de rakiplerinin– art arda yeni baskılarında, bilginin ilerlemesi konusunda giderek daha keskinleşen bir bilinç gözlemlenebilir. Yine de, d’Alembert’in “başlangıç söylemi”nde önerdiği, Diderot’nun da tablo biçiminde verdiği bilgi sınıflandırması, gelenekle yenilik arasında dengelenmiştir. Zamanımızdan geriye bakılınca, bu şema, özellikle de bilgi ağacı ve dalları fikri, özgür (liberal) ve mekanik sanatlar ayrımı, dilbilgisi, mantık ve belagat *trivium*’u tartışması, hayli geleneksel görünüyör.

Oysa, 1500 yılından ileriye bakılsa, birçok yenilik göze çarpardı. Bilgi ağacı budanmıştı.⁷² Matematik birinci konuma geçmişti ve *trivium*’dan önce tartışılmaktaydı. Dinbilim felsefeye ast duruma getirilmiş, böylece geleneksel hiyerarşi (*Journal des Savants*’daki kitap eleştircisini dehşete düşürerek) altüst olmuştu. Mekanik sanatlar, gerek gravürlerin gerekse metinlerin gösterdiği üzere, Alsted ve Zara’nın ansiklopedilerindekinden de ciddiye alınmakta, bu da akademik olan ve olmayan bilgiler arasında yaklaşmanın arttığını ortaya koymaktaydı.

Nihayet, –ayrıntılı bir çapraz göndermeler sistemiyle, bir dereceye kadar denkleştirilmiş olmakla birlikte– maddelerin sıralanması alfabetik hale getirilmişti. Benimsenmesine yol açan pratik sebeplerden bağımsız olarak, alfabe sırasının kullanılması, hiyerarşik ve organik bir dünya görüşünden bireyci ve çeşitlikçi bir dünya görüşüne kayışı hem yansıtmakta hem de teşvik etmekteydi. Bu bakımdan, ansiklopediyi çıkaranların toplumsal hiyerarşiyi hiç değilse bazı açılardan kırma tutkularını pekiştirerek “biçimin içeriği”nden söz edebiliriz. Çünkü *Encyclopédie* düşünsel bir proje olduğu kadar siyasal bir projeydi de. Gelecek bölümde, bilginin siyasetini daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

71 Dieckmann (1961); Gondt (1994); Molherbe (1994), özellikle 29-31.

72 Dornton (1984).

ALTINCI BÖLÜM

BİLGİYİ DENETLEMEK: KİLİSELER VE DEVLETLER

İktidarın kullanılması sürekli olarak bilgi yaratır ve bilgi de hiç durmaksızın iktidarın sonuçlarını gerektirir.

Foucault

Her bilgi birikimi, özellikle de üstlerinde egemenlik sürdürdüğümüz insanlarla toplumsal iletişim sonucu elde edilenleri... devlete yararlıdır.

Warren Hastings

II.-V. bölümler, esas itibarıyla akademik dünyayla, akademik dünyanın üyeleri, kurumları ve sınıflamalarıyla ilgiliydi. Daha önce gördüğümüz düşünsel alan savunmalarının ve yeniliklere karşı direnmelerin yeterince açıklıkla ortaya koyduğu gibi, bu dünyada siyasetin olmadığını düşünmek yanlış olur. Ama artık bu incelemenin kapsamını genişletip, ister kilisede olsun ister devlette, enformasyonun toplanması, depolanması, düzeltilmesi ve hatta bastırılması anlamında bilgi siyasetine dönmenin sırasıdır. Bu konuda giderek artan çabaların belki en iyi kanıtı, geçen bölümde tartıştığımız, faydalı bilgiye duyulan ilginin yükselişidir.

Bütün hükümetlerin enformasyona dayanmaları, neredeyse yarım yüzyıl önce Amerikalı siyaset bilimci Karl Deutsch'un klasik bir araştırmasında çözümlenmişti.¹ Bu temanın kimi yanları, son zamanlarda hayli yoğun bir biçimde incelenmiştir. Casusluk tarihi ve daha genel olarak da, hükümetlerin dış politikalarını dayandırdıkları enformasyon üstüne birtakım

1 Deutsch (1953).

monografiler hazırlanmıştır.² Birçok Avrupa ülkesinin sayım tarihleri araştırılmıştır.³ İmparatorluklarda, özellikle de İspanyol Amerika'sındaki ve Britanya Hindistan'ındaki "enformasyon düzeni" görece ayrıntılı olarak incelenmiştir.⁴ Olumsuz yandansa, çeşitli yerlerde dinsel ve siyasal sansürün işleyişi, pek çok monografiye konu olmuştur.⁵

Bu araştırmalar sayesinde, erken yeniçağda enformasyon birikiminin gittikçe çoğalma yönündeki genel eğilimi, ayrıca bunları tablolar ya da istatistikler biçiminde düzenleme özelliği hayli açık duruma gelmiştir. Her ne kadar erken yeniçağ hükümetlerinin, sınırları içinde yaşayan bütün insanların yaşamlarını ciddi olarak denetleyebilmek için gerekli çoklukta memurları olmadığı hatırlanmalıysa da, bazı çevrelerde bir "gözetim (*surveillance*) devleti" ülküsünün oluştuğundan bile söz edilebilir. Uygulamada, hükümetler ayaklanma, salgın ve savaş gibi özgül sorunlara ya da bunalımlara karşı önlem alabilmek için enformasyon topluyorlardı; ama özellikle 1650'lerden itibaren, hükümetlerin sıradan işlevlerini yerine getirmelerine yardımcı olmak için enformasyon toplamaları yönünde uzun crimli bir eğilim de gözlemlenebilir.

Daha karanlıkta kalan, bu enformasyon birikiminin kesin zamandizimi, coğrafyası ve sosyolojisi ile bu birikimi gerekli kılan çeşitli sebeplerdir. Bu bölümde, söz konusu sorunlara karşılaştırmalı bir biçimde, bilginin yayılmasını imparatorlukların genişlemesinin hem bir önkoşulu hem de bir sonucu olarak imparatorluklara –Portekiz, İspanya, Britanya, Fransa, İsveç ya da Rus imparatorluklarına– göndermelerle yaklaşıcağım (siyasal olmaksızın, ekonomik bir girişim olan Hollanda imparatorluğunu ise gelecek bölümde tartışacağız). Coğrafyanın bu dönemde akademik bir konu olarak ortaya çıkması (bkz. yukarıda, s. 100), elbette bir rastlantı değildi.⁶

Sorun, imparatorluk Hindistan'ı üstüne iki yeni incelemenin gösterdiği üzere, iktidarla bilginin birbirlerini nasıl desteklediklerini belirlemektir. Bunlardan birinde, Hindistan'ın (İngilizler tarafından) alınması bir "bilgi fethi", "epistemolojik bir uzam"ın işgali olarak sunulmaktadır ve yazarın vurgusu, Britanyalı fatihlerin kendi egemenliklerini daha etkin bir biçimde oturtmak için Hindistan dilleri ya da yasaları hakkındaki bilgilerinden nasıl yararlandıkları üstünüdür. Ötekindeyse, Hint-Moğol döneminin ge-

2 Carter (1964); Agrell ve Hultdt (1983); Bély (1990); Marshall (1994); Preto (1994).

3 Glass (1973); Herlihy ve Klapisch (1978); Rossem ve Stogl (1980); Buck (1977, 1982).

4 Bayly (1996); Cahn (1996); Mundy (1996); Edney (1997); Drayton (1998).

5 Siebert (1965); Santschi (1978); Duke ve Tamse (1987); Rache (1989); Myers ve Harris (1992).

6 Cormack (1997).

leneksel “enformasyon düzeni”ne daha çok dikkat edilmiştir. İngilizlerin yerli muhbirlerle ve Hint-Moğolların enformasyon toplama tekniklerine dayanarak işe başladıkları savunulmaktadır. Bu tekniklerin yerine, İngiliz gözlemcilerine dayanan daha “bilimsel” bir sisteme geçilmesi, Hindistan’ın yeni egemenlerini yerel tutum ve duyguların bilgisinden soyutlamış ve 1857 ayaklanmasının onları gafil avlamasına yol açmıştır.⁷

İdeal olarak, burada kalkıştığımız türden bir karşılaştırmalı tarih çalışması, yalnızca benzerlikleri ve ayrılıkları ortaya koymakla kalmamalı; devletler, bölgeler ya da ilgi alanları arasındaki, ister rekabet ister el koyma biçiminde olsun, etkileşimleri de göstermelidir. Bu dönemde öne çıkan iki etkileşme örneği vardır: Biri kiliselerle devletler arasında, öteki de çevrelerle merkezler arasında enformasyon toplama tekniklerinin değiş tokuş edilmesi. Her zaman değilse bile, çoğunlukla devletin kiliseden öğrendiği ve imparatorluk merkezlerinin de, öncelikle uzaktaki eyaletleri yönetmek için geliştirilmiş yöntemlerle incelendiği, en azından ilk bakışta bir sav olarak ileri sürülebilir. Bu varsayımları sınamak için, aşağıdaki sayfalarda, farklı enformasyon türlerini toplama, depolama, düzeltme, kullanma ve bastırma süreçleri incelenecektir.

BÜROKRASININ YÜKSELMESİ

Hükümetler, yönetimleri altında tuttukları halk hakkında, eğer daha önce değilse en azından eski Asurlulardan beri enformasyon toplamak ve depolamakla ilgilenmişlerdir. Çağdaş bir sosyologun deyişiyle, “gelmiş geçmiş bütün devletler “enformasyon toplumları” olmuşlardır; çünkü devlet iktidarının türemesi, yönetim amaçları için kullanılacak düzenli enformasyonun toplanmasını, depolanmasını ve denetimini de içeren, sistemin dönüşlü olarak kurulmuş bir yeniden-üretimini olduğunu varsayar.”⁸ Eski Romalılar, nüfusun eksiksiz sayımlarını yapmaya girişmişlerdi. 1066’daki Norman Fethi’nin ardından İngiltere’nin yeni kralı, bütün insan ve hayvan nüfusunu kapsayacak bir sayım yapılmasını emretmişti. “Domesday Book” [Yargı Günü Defteri] diye bilinen bu sayım çok olağandışıydı ve toplanmasından sonraki iki yüzyıl boyunca, bu kaynağa pek başvurulmamıştı.⁹ Ancak erken yeniçağ döneminde, düzenli ve sistemli olarak enformasyon toplanması, Avrupa hükümetlerinin olağan süreçlerinin bir parçası haline geldi. İdarenin giderek artan merkezileşmesi, erken

7 Cohn (1996), 16, 53; Bayly (1996), 56-96, 315-17; Pinch (1999), özellikle 394-95.

8 Giddens (1985), 178.

9 Clanchy (1979), 19.

yeniçağ yöneticilerinin yönetilenlerin yaşamları hakkında, ortaçağlardan daha çok şeyler bilmelerini hem gerektirdi hem de olanaklı kıldı.

Merkezileşmeyle birlikte, Max Weber'in bu terimi kullandığı anlamıyla "bürokrasi" yükseldi. Weber, Mannheim'ın tersine (bkz. yukarıda, s. 6), genellikle bir bilgi sosyologu olarak hatırlanmaz, ama onun ünlü bürokrasi kuramı bu alana yapılmış büyük bir katkıdır. Ne de olsa, Weber bürokrasiyi "bilgi temelinde denetim yapılması" diye tanımlamıştı. O, bu "makam egemenliği"ni (*rule of the office*), resmi düzenlemeler ve uygun kanallardan sunulan yazılı iletiler temelinde, gayri şahsi yönetimle bağınılandırmaktaydı.¹⁰

Erken yeniçağ Avrupa'sında, devletin tarihindeki başlıca gelişmelerden biri, Weberci anlamda bir bürokratikleşme yönelimiydi; buna, günlük konuşma dilindeki olumsuz "kırtasiyecilik" sözcüğünün, 16. yüzyılda "yazmanlar egemenliği" (bkz. yukarıda, s. 24) diye bilinen anlamıyla bir bürokrasi eğilimi de eşlik etmekteydi.¹¹ Her iki anlamda da bürokrasinin yükseldiğinin bir göstergesi, kamu görevlilerinin (memurların) sayısındaki büyüme idi. Daha da gözle görünür bir başka gösterge, devlet dairesi olarak yapılan binalardı. Buna iki örnek, Floransa'daki –bir sanat galerisine dönüştürülünceye değin, adının gösterdiği gibi, bir ofisler topluluğu olan– Uffizi ve yeni sarayın devlet görevlilerinin kullanımı için yapıldığı Paris'teki Versailles'dir.

Hükümdarlar, emirlerinde bürokrat çalıştırdıkları gibi, kendileri de bürokratlaşmaktaydılar. Bunun klasik örneği, İspanya Kralı II. Felipe'dir; masasının başında harcadığı saatlerin ve uyruklarının yaşamlarını öğrenmesi ve denetleyebilmesi için üretilen belgelerin çokluğu nedeniyle, halk ona "kâğıtların kralı" (*el rey papelero*) adını takmıştı. Hatta, kralın sadakacı-başı, bu kâğıt-dünyaya kaçıştan efendisine yakınmıştı.¹² Escorial peka-la, kâğıda ve kayıtlara dayalı bir başka örgüt olan geç dönem Roma İmparatorluğu'ndan beri toplanmış en büyük resmi belgeler yığınının merkezi olmuş olabilir.¹³

II. Felipe, kral-bürokrat olarak hiç de benzersiz değildi. Erken yeniçağda "kâğıt devleti" diyebileceğimiz şeyin ortaya çıkması, genel bir Avrupa görüngüsü (fenomen) idi. XIV. Louis, anılarında, "her şeyden haberi olmak"la övünür. O da masasının başında ya da kurul ve komite toplantılarında uzun saatler geçiriyordu. Aydınlanma'nın önde gelen hüküm-

10 Weber (1920), c. 1, 339.

11 Nigro (1991).

12 Parker (1998), 48.

13 Kelly (1994).

darları da –Prusya kralı Büyük Friedrich, Rus Çariçesi Büyük Katerina, Avusturya İmparatoriçesi Maria Theresa ile İmparatoru II. Joseph– öyleydiler. Komitelerin ve [çoğunluk oyunu karar alan ve İsveç ile Rusya’da “kolej” (*collegium*) adıyla bilinen] kurulların yükselmesi, dönemin başlıca idari yeniliklerindendi. Leibniz’in Büyük Petro’ya yazdığı gibi, “Kolejler olmadan iyi yönetim olamaz; onların mekanizması saatlerinki gibidir, çarklar birbirini hareket ettirir.”

Burada anlatılması gereken asıl öykü, hükümdarların ister genel nüfusu vergilendirmek, ister askere almak ya da isterse kıtlık zamanlarında doyurmak için olsun, yaşamları denetleme yönünde gitgide artan isteklerine karşılık gelen ve bu isteklere yol açan enformasyon birikimine değgindir. Ancak, idarenin bir yerlerinde bilginin birikmekte bulunması, hükümdarın ya da ihtiyaç duyan görevlinin bilgiye her zaman erişebileceği anlamına gelmiyordu. Bir örgüt ne kadar büyük olursa, ona giren enformasyonun en tepeye erişmeme tehlikesi de o kadar büyük olur. Bir başka deyişle, hükümetler gibi tarihçiler de, enformasyonun “seferber edilmesi” (*mobilization*) denebilecek şeyle ilgilenmek zorundadırlar.¹⁴

Bu bölümde tartışılan uygulama ve eğilimlerin ne ölçüde Batı dünyasıyla sınırlı kaldığı önemli olmakla birlikte ayrıntılı olarak incelememize ikinci elden yazın’ın izin vermediği bir sorundur. Aralarında Çin, Osmanlı ve Hint-Moğol imparatorluklarının bulunduğu bazı büyük Asya devletlerinin, enformasyon toplamakla çok ilgilendikleri, yeterince açıktır. Çin İmparatorluğu’nda, örneğin 1380’de sayımlar yapılmış ve 1390’larda tekrarlanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu’nda düzenli aralıklarla yinelenen ve birçoğu hâlâ arşivlerde korunan vergileme amaçlı arazi tahrirleri çok etkilicidir. Hint-Moğol İmparatorluğu’nda da, devlet hem istatistik verilerine ilgi duyuyor hem de ayrıntılı bir sistem içinde gözetim amacıyla istihbarat topluyordu.¹⁵ Haritalar, planlar ve şemalar Batı’nın tekelinde değildi. Bu dönemde bunlar çoktandır, Çin’de, Japonya’da ve Piri Reis örneğinin (bkz. yukarıda, s. 55) bize anımsatabileceği gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda, hükümetin kullandığı araçlar arasındaydı.¹⁶

Daha sistemli karşılaştırmalar yapılmadan, sağlam bir sonuç çıkartmaya kalkmak erken olur. Ama benim genel izlenimim, enformasyon toplama hizmetlerinin yaygınlığı bakımından, 1450 dolaylarında Avrupa’nın belli başlı hükümetlerinin hâlâ Çin’in ve Osmanlı İmparatorluğu’nun ge-

14 Boulding (1966); Innes (1987).

15 Barkan (1958); Hucker (1968); Metzger (1973); Thiel-Horstmann (1980); Bayly (1996), 10-55.

16 Soucek (1992); Unno (1994); Yee (1994a).

risinde kaldığı yolundadır. Oysa 1600'den sonra, önderliği Avrupa, daha doğrusu bazı Avrupa hükümetleri almıştır. Bundan sonraki sayfalarda, ister Fransa gibi büyük ister İsveç gibi küçük olsun, daha bürokratlaşmış devletlere aynıcılık muamele edilecektir.

KİLİSENİN ÖRNEK ALINMASI

İlk Avrupa bürokrasisinin dünyevi değil kilise örgütlenmesine ilişkin olduğu, en azından iddia edilebilir. Daha 13. yüzyılda Papa III. Innocent, resmi kayıtlardan enformasyon edinmekle ilgileniyordu. Yakın zamanlarda yazılı kayıtlar üstünde çalışan bir tarihçiye göre, ortaçağlarda “Krallık kançılıyaları, yönetim amaçlarıyla yazmanlık teknikleri geliştirmekte papalığına oranla daha yavaştı.”¹⁷ Bunda pek şaşılacak bir şey yoktur. Ne de olsa, Katolik Kilisesi herhangi bir Avrupa krallığından çok daha büyük çapta yapılandırılmış bir kurumdu; ayrıca, o yıllarda okuryazarlık hemen hemen rahiplerin tekeli altındaydı. Özellikle papalık bürokrasisi ortaçağ geleneklerine göre kurulmuş olmakla birlikte, 16. ve 17. yüzyıllarda Weberci denilebilecek bir yönde gelişmişti. Örneğin, Papa V. Sixtus kısa ama güçlü yönetimi sırasında, birçok uzmanlık kurulu ya da “congregatio” oluşturmuştu. Arşivlerden (bkz. aşağıda, s. 139) maliyeye (başlıca da, bütçelerin geliştirilmesine yani düzenli parasal öndeyilere) kadar çeşitli alanlarda, Papalık öncü rol oynamıştır.¹⁸

1563'te toplanılan tamamlanan Trent Konsili'nden sonra, Katolik Kilisesi'nin mahalle papazları doğum, evlenme ve ölüm kütükleri tutmakla görevlendirilmişlerdi. Piskoposların *diocese*'lerini [ruhani bölge], ruhani durumlarını değerlendirmek için düzenli olarak ziyaret etmeleri beklenmekteydi. Eskiden ara sıra yapılan bu piskoposluk gezileri, Trent ertesinde düzenli hale geldi ve kiliselerin maddi konumları, mahalle papazlarının eğitim düzeyi, geniş tarikatlarının sayısı, inançlı halkın ahlakı gibi konularda bir yığın kayıt üretilmesine vesile oldu.¹⁹

Karşı-Reformasyon Kilisesi'nin, istatistik tarihinde de yeri vardır. Trent Konsili kararları uyarınca, mahalle halkının Paskalya sırasında yıllık günah çıkarma ve kuddas ayinine katılma “ödevleri”ni yerine getirdiklerini doğrulayabilmek için, düzenli “can” (ya da, o zaman denildiği üzere ruh) sayımları yapıyordu. Fazladan bir denetim yöntemi olarak da, papazlar mahallelilerine biletler (*schedae*) veriyorlar, günah çıkarırken ya da kuddas sı-

17 Clanchy (1979), 215; Stock (1983), 37.

18 Partner (1980, 1990); Prodi (1982).

19 Burke (1979); Mazzone ve Turchini (1985).

rasında bunları geri istiyorlardı. Sayısallığın gelişmesi kadar, çoğalan sapkınlık korkusu da, istatistiğin yükselmesinc katkıda bulunmuştur.

Bu tür ziyaretler, Katolik Avrupa gibi Protestan Avrupa'da da oluyor. Örneğin, Lutherci Almanya'da 16. yüzyılda mahalleler düzenli olarak teftiş edilmekteydi. Reformasyon'dan sonra İngiltere'de de, yeni piskoposlar Gloucester ile Worcester ve Norwich *diocese*'lerini denetlemek için (ilk ikisi için 1551-52'de 89 soruluk, öteki içinse 1561'de 69 soruluk) “sorgular” (*interrogatories*) üretmişlerdi. Lutherci İsveç ve Finlandiya'da, 17. ve 18. yüzyılların kilise sınav kayıtları okuryazarlığın yayılmasını araştıran tarihçiler tarafından yoğun bir biçimde incelenmiştir. Rahiplerce tutulan hanc halklarının ayrıntılı sorgu kayıtları ve bunların (“iyi okur”, “biraz okur” vb. diye) başanya göre sınıflandırılmaları, tıpkı Engizisyon kayıtları gibi, kesin enformasyon için beslenen resmi tutkunun ilginç örnekleridir.²⁰

Nasıl, Trent Konsili sonrasındaki Katolik araştırmaları, sapkınlık korkusundan dürtülenmişse –sapkınlığın bastırılması konsilin toplanma nedeni– İngiliz araştırmaları da Anglikan Kilisesi'nden ayrılmalar (*dissention*) olacağı korkusuyla dürtülenmişti. Örneğin, 1676'da Londra piskoposu, Ayrılıkçılar (*Dissenters*) hakkında, kendi adıyla “Compton Sayımı” diye bilinen bir araştırma yapmıştı. 1743'te York başpiskoposunun kendi bölgesindeki mahalle papazları için çıkardığı ayrıntılı soru cetveli de bu kaygıları yansıtmaktadır. “Mahallenizde kaç aile var? Bunlardan kaç Ayrılıkçı?... Kamu [özel!] ya da hayır okulu var mı? Mahallenizde herhangi bir Sadaka-evi (*Alms-house*), Hastane ya da başka bir hayır kuruluşu bulunuyor mu?... Kilisenizde ne sıklıkta ve hangi zamanlarda soru-cevap belletmesi (ilm-i hal) yapıyorsunuz?”²¹ Bunlardan, enformasyon toplama ile dini otoritelerin cemaatlarını denetleme arzuları arasındaki bağ yeterince açıklıkla anlaşılmaktadır.

Bilgi derlemekle en çok uğraşan kilise kurumu İspanya'da, İtalya'da ve başka yerlerde, Engizisyon'du. Sapkın olduklarından şüphe edilen insanlara, son derece sistemli bir biçimde, inançlarının yanı sıra, yaşları, doğum yerleri ve uğraşları da soruluyor ve sorguda söyledikleri her şey büyük bir dikkatle kaydediliyordu. Bu nedenledir ki, çeşitli Engizisyon'ların arşivleri, toplumsal tarihçilerin özellikle de son kuşakta çok şeyler öğrendiği bir “veri bankası” oluşturmaktadır. Böyle olmakla birlikte, engizitörlerin enformasyon toplamalarının, yalnızca bir kaynak olarak değil, aynı zamanda

²⁰ Strauss (1975); Johansson (1977).

²¹ Ollard ve Walker (1929-31); Jukes (1957).

başlı başına bir olgu, denetim amacıyla bilgi aramanın parlak bir erken yemiçağ örneği olarak da tarihçilerin dikkatini çekmesi gerekir.²²

Acaba, 17. yüzyıl ortalarında dünyevi hükümetlerde öylesine öne çıkan üç kardinal mi –Fransa’da Richelieu ile Mazarin ve Habsburg İmparatorluğu’nda da çağdaşları Melchior Khlesl– Kilise yöntemlerini devlet gereksinimlerine uyarlamışlardır diye düşünmek çekici gelmekte. Her ne hal ise, zaten bilgi konusunda dünyevi ve ruhani güçlerin etkileşimi, bu sayfalarda yinelenecek bir temadır.

Enformasyon toplama açısından, hükümdarların komşuları, rakipleri ya da düşmanları hakkında edindikleri bilgiyi, ister imparatorlukları ister “anavatan”ları olsun, kendi ülkeleri hakkında sahip bulundukları bilgiden ayırmamak faydalı olabilir.

DİŞİŞLERİ

Dışışleri alanına, Venedik Cumhuriyeti ile başlamak uygun olur; çünkü Venedik, başka ülkelerle pazarlık ve görüşmeler yapmanın yanı sıra, bu ülkeler hakkında enformasyon toplama amacıyla da, kalıcı (mukim) elçilikler kurma sistemini ilk benimseyen Avrupa devletlerindendi. Venedik hükümeti, yurtdışındaki temsilcilerinden yalnızca düzenli olarak haber göndermelerini değil, aynı zamanda (üç yıl kadar olan) elçilik süresinin sonunda genel bir rapor sunmalarını da istiyordu; *relazioni* dedikleri bu ünlü raporlar, elçinin tayin olduğu devletin siyasal, askeri ve ekonomik açılardan güçlü ve zayıf yanlarını betimlemekteydi.²³ Venedik elçilerinden, ayrıca yurtdışına enformasyon yaymaları da isteniyordu. Örneğin, papa 1606’da Venedik’i aforoz ettiği zaman, Paris’teki Venedik elçisine, sorunun Venedik tarafından görünüşünü Fransızlara anlatması talimatı verilmişti.

Başka hükümetler de Venedik’e öykündüler, ama onun kadar sistemli olamadılar. Elçilerin görevleri üstüne gitgide artarak yayımlanan yeni tür kitaplarda, örneğin Frederick Marselaer’in *Legatus*’unda (1626) yaptığı üzere, genellikle memlekete enformasyon göndermenin önemi vurgulanıyordu. Sir George Carew’un Kral IV. Henri çağındaki Fransa sarayı üstüne derinliğine anlatısı gibi, başka ülkelerde de *relazioni* biçiminde raporlar yazılmıyor değildi, ama bu uygulamalar Venedik’tekinden daha az düzenliydi.

Elçiler yalnızca kendi gözlerini ve kulaklarını açık tutarak enformasyon toplamıyorlar, bir yardımcıları, ajanlar ya da –casuslar dememek için–

²² Henningsen ve Tedeschi (1986).

²³ Mattingly (1955), 109-14; Queller (1973); Tascari (1980).

Resim 12. Casus (17. yy.), tahta oyma.

“muhibirler” şebekesinden de yararlanıyorlardı. Bunların bazıları tam-zamanlı, bazılarıysa İstanbul’dan vatanlarına düzenli olarak siyasal enformasyon gönderen Venedikli tüccarlar gibi yar-zamanlıydılar. (En azından 1583’te Napoli’de verilen adıyla) “gizli servis”, erken yeniçağda şifreleri, sahte adresleri, güvenli evleri ve çift-taraflı ajanları dahil, bütün ayrıntılarıyla örgütlenmiş bir girişimdi. Venedikliler hem casusluğun hem de karşı-casusluğun gayet becerikli uygulayıcılarıydılar; sık sık bu amaçlarla yabancı elçiliklere sızabiliyorlardı.²⁴

17. yüzyıla gelindiğinde, başka devletler de Venedik’e bu bakımlardan

²⁴ Mattingly (1955), 244-46, 259-61; Preto (1994), 90, 133-34.

yetişmişlerdi. Venedik'teki Britanya Büyükelçisi Sir Henry Wotton, kendisine İşpanyol birliklerinin hareketleri hakkında enformasyon göndermeleri için (o dönemde İşpanya İmparatorluğu'nun bir parçası olan) Milano'da casuslar tutmuştu (bkz. resim 12). Roma'da ve Torino'da da ajanları vardı ve özellikle Cizvitlerin mektuplarını gizlice okuyordu (belli etmeden mektupları açma sanatı,  ktandır bilinmekteydi). Wotton'un bu yoldan edindiği enformasyonun değeri, Milano yöneticisinin planlarını Doç'un bazen Britanya elçiliğinden öğrenmesiyle  l lebilir.²⁵

Bir diplomasi tarihçisi, İşpanya hükümetinin " ok yaygın, iyi örgütlenmiş, son derece etkin bir enformasyon toplama şebekesi"ne sahip olduğunu yazmıştır. 1539 ile 1547 arasında Venedik'te İşpanya elçisi olan Don Diego Hurtado de Mendoza, Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışmak üzere bir casus şebekesi örgütlemişti. 17. yüzyıl başlarında Londra'daki İşpanya elçisi Gondomar Kontu da, hükümetin önde gelen üyelerine sağladıkları enformasyon hizmetleri karşılığı olarak (Hazinedar Yüksek Lord'la Amiral Yüksek Lord'un herbirine 1.000'er sterlin gibi) büyük ücretler  diyordu. Öte taraftan, aynı yüzyılın daha sonralarında, İngilizlere enformasyon iletmesi için İşpanya elçisinin yazmanına yılda 100 sterlin verilmekteydi.²⁶ Fransa'da da gerek hükümetin gerekse elçilerinin çalıştırdıkları sayısız casus vardı.²⁷ İngiltere'deki ve başka ülkelerdeki Protestan sığınmacı gruplarına sızılmıştı ve bazen casusluğun örtüsü olarak, sanat eserleri koleksiyonculuğundan yararlanılıyordu. Örneğin, *connoisseur* Roger de Piles resmi olarak Kral XIV. Louis'ye tablolar almak üzere, ama gerçekte siyasal enformasyon toplaması için Hollanda Cumhuriyeti'ne gönderilmişti. Hollandalılar onun maksadını anladılar ve Piles bir süre hapis yattı; bu zoraki dinlencesini, sanat eleştirisi üstüne, daha sonra alanında klasik olan bir kitap yazmak için kullandı.²⁸

ENFORMASYON VE İMPARATORLUK

Eleştirmen Edward Said, Foucault'nun iktidar ve bilgi hakkındaki fikirlerini yeni bölgelere taşıyan ünlü ve tartışmalı incelemesinde, "şarkiyat ılık" dediği şeyi, hem temsile hem de tahakküme (*domination*) hizmet eden bir Batı sistemi olarak irdelemiştir.²⁹ Said öyküsüne, 1800 dolayla-

²⁵ Burke (1998a), 103.

²⁶ Carter (1964,  zellikle 6, 123; Echevarria Bacigalupe (1984); Marshall (1994), 134-35, 247.

²⁷ B ly (1990).

²⁸ Mirot (1924).

²⁹ Said (1978).

rında Napoleon'un Mısır seferine katılan bilginlerin oynadıkları rolle başlar. Oysa, Avrupa devletlerinin dünyanın başka yerlerini egemenlikleri altına almak amacıyla sistemli olarak bilgi toplamaları, çok daha eski zamanlarda görülebilir.

Örneğin, erken yeniçağın denizasıırı imparatorluklarının –Portekiz, İspanya, Hollanda, Fransa ve Britanya imparatorlukları– hepsi enformasyon toplamaya dayanmaktaydı. Öncelikle, (Batı) Hint Adaları'na ya da Afrika'ya giden rotalar hakkında enformasyon gereksinimi duyuyorlardı. Bu nedendir ki, Portekiz'de ve İspanya'da, kendilerinden astronomi, coğrafya ve denizcilik konularında enformasyona sahip olmaları beklenen krallık kozmografları atanmıştı. Coğucası şemalar (rotalı haritalar) halinde olmak üzere, o zamanlar bilinen şeylerin kayıtları, (bkz. yukarıda, s. 61) görmüş olduğumuz üzere, Lizbon'da *Armazém de Guiné*'de ve *Casa da India*'da, Sevilla'da da *Casa de Contratación*'da saklanıyordu. Örneğin, 16. yüzyıl başlarında Afrika ve Hindistan depolarının başı (*provedor*) olan Jorge de Vasconcelos, Portekiz'den ayrılırırken –dönüşte geri alınmak üzere– kılavuzlara ve kaptanlara verilen rotalı haritaların sorumlusuydu.³⁰

XIV. Louis döneminde güçlü bakan Jean-Baptiste Colbert'e, bu bakımdan öncellerine oranla çok daha sistemli olduğu için “enformasyon adamı” denirdi.³¹ Colbert, Orta ve Yakın Doğu hakkında, ekonomik ve siyasal sebeplerin bir karışımıyla enformasyon toplamıştı. İngiliz ve Hollandalılarla rekabet edebilmek için 1664 yılında bir Fransız Doğu Hindistan Şirketi'nin (*Compagnie des Indes Orientales*) kurulması, onun girişimleri sonucunda gerçekleşmişti. Bakan 1666'da, besbelli ki istihbarat toplamaları için abbé Carré'yi şirketin müdürüyle birlikte Hindistan'a göndermiş, o da 1671'de Colbert'e raporunu sunmuştu.³² Art arda işbaşına gelen üç bahriye bakanı da benzer ilgiler beslemişlerdir: Louis de Pontchartrain; (1699'da yerine geçen) oğlu Maurepas Kontu Jérôme; ve Jérôme'un 1723'te işini devralan Maurepas Kontu oğlu. Örneğin, Güney Amerika'ya resmi sefer heyetleri gönderiliyor; mühendisler, gökbilimciler ve botanikçiler “kralın emriyle” gözlemler yapıyor ve yayınlarının kapağında bu sözü övünerek kullanıyorlardı.³³

Diğer kıtaların kimi bölümleri Avrupa imparatorluklarına katılınca, bu topraklar, kaynakları ve yaşayanları hakkında sistemli bilgi edinmek zorun-

³⁰ Goodman (1988), 50-87.

³¹ Hoock (1980); Meyer (1981), 222.

³² Burke (1999b).

³³ Burke (2000b).

lu olmuştı. Bu açıdan İspanya hükümeti örneği, özellikle aydınlatıcıdır. Daha 1548'de V. Karl, Meksika başpiskoposuna sorular soruyordu, ama Yeni Dünya üstüne asıl sistemli enformasyon toplanması 1570'lerde başlamıştır. 1569'da Hint Adaları Kurulu'na gözlemci olarak atanan ve kurul üyelerinin Yeni Dünya hakkında ne denli habersiz olduklarını keşfetmekle dehşete düşen Juan de Ovando bilgi toplama sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Aynı yıl Meksika ve Peru'nun yerel görevlilerine otuz yedi maddelik bir soru cetveli göndermiş ve bunu daha gelişkinleri de izlemiştir. Bu döneme gelindiğinde, soru cetvelleri Kilise hükümetlerinin Engizisyon'da da, piskopos ziyaretlerinde de kullanılan alışılmış bir aracı halineydi. Kendisi de bir din adamı olan Ovando'nun, kilise yöntemlerini devlet hizmetine uyarladığı anlaşılıyor.³⁴

Hekim Francisco Hernández'i, doğa tarihini incelemesi için Yeni İspanya'ya gönderen, Ovando'ydu (bkz. yukarıda, s. 60).³⁵ “Coğrafyacı-tarihçi”lik (*cosmógrafo-cronista*) diye yeni bir resmi makamın kurulması da, onun eseriydi. Bu makama ilk atanan kişi, Ovando'nun eski yazmanı Juan López de Velasco oldu. Velasco da, 1577'de Yeni İspanya'nın belediye görevlilerine her yörenin doğa tarihi, madenleri, yerel tarihi vb. konularıyla ilgili, basılı bir soru cetveli yolladı. Sorular, daha doğrusu emirler arasında şunlar vardı:

Söz konusu eyaletin kâşifinin ve fatihinin kim olduğunu belirtin... Kızılderililerin putperestlik zamanında kime bağlı olduklarını... ve iyi ya da kötü olsun, tapınma biçimlerini, ayin ve göreneklerini anlatın. O dönemde nasıl yönetildiklerini yazın; kimlerle savaşıyorlardı; eskiden nasıl giyinirlerdi, şimdi nasıl giyiniyorlar; eskiden bugüne oranla daha mı çok yoksa daha mı az sağlıklıydılar ve bundan ne gibi sonuçlar çıkarılabileceği...³⁶

Bilgi tarihi bağlamında bu belge birçok nedenle ilginçtir. Bir kere, soru cetvelinin 19. yüzyıl sosyologlarının icadı olmayıp, piskoposluk görevlileri ve dünyevi işlere bakanlarca kullanılan geleneksel bir idare yönteminin akademik amaçlara uyarlanması ibaret olduğunu hatırlatmaktadır. Ayrıca, hükümetin daha o zamandan nüfusun sayısındaki müthiş düşüşün (bunun başlıca nedeni, yerlilerin bağışıklık ve direnç geliştirmemiş oldukları Avrupa hastalıklarının gelmesidir) farkında ve tasasında olduğunu ortaya koymaktadır – bu düşüşü, İspanyol Amerikasının tarihçileri 1950'lerde yeniden keşfetmişlerdir. Sonra, soruların dar bir faydacı görüş-

³⁴ Burke (1979).

³⁵ Bustamente García (1997).

³⁶ Cline (1964); Goodman (1988), 65-72; Mundy (1966).

le hazırlanmamış olması da ilginçtir. Bunlar, hükümet hizmetinde çalışan bir humanistin nelerle ilgilendiğini açığa vurmaktadır.

18. yüzyıl Rusya'sı, enformasyon toplamakla uğraşan imparatorluk hükümetlerinin bir başka çarpıcı örneğidir. Büyük Petro, Alman kütüphanecisi J.D. Schumacher'ı, 1721'de Hollanda teknolojisi hakkında enformasyon edinmek amacıyla, bir başka deyişle şimdi "endüstri casusluğu" denilen şeyi yapması için Hollanda Cumhuriyeti'ne gönderdi (bkz. aşağıda, s. 154).³⁷ Çarın ilgileri, imparatorluğunun doğu sınırlarına da yayılmıştı. Çar, bir başka Almanın, Daniel Messerschmidt'in bölge hakkında enformasyon toplamak üzere Sibirya'da yedi yıl (1720-27) geçirmesini emretti; Fedor Luzhin ve İvan Evreinov adlarındaki Ruslarla Vitus Bering adlı bir Danimarkalıyı, Asya ile Amerika arasında karadan bir geçit olup olmadığını araştırmaları için Kamçatka'ya yolladı.³⁸ Buna benzer bir biçimde, ünlü botanikçi Carl Linnaeus'un 1730'larda Lapland'a yaptığı seferin amacı, yalnızca bilimi ilerletmek değil, İsveç hükümetine imparatorluğun o bölümündeki madenler ve başka doğal kaynaklar hakkında enformasyon da sağlamaktı.³⁹

Büyük Katerina'nın da Petro'nunkilere benzeyen ilgileri vardı. (Daha ünlü Jeremy Bentham'ın kardeşi) Sir Samuel Bentham 1780 ile 1795 yılları arasında, Sibirya'nın haritasını çıkarmak ve oradaki maden ve insan kaynaklarını inceleme göreviyle, Katerina'nın hizmetinde çalışmıştı. Katerina'nın hükümdarlığı sırasında Sibirya'ya gönderilen sefer heyetine verilen resmi talimat [bu belge, Martin Sauer'in o sıralar yayımlanan *Account of a Geographical Expedition to the Northern Parts of Russia* (Rusya'nın Kuzey Bölgelerine Yapılan Bir Coğrafi Gezinin Notları) adlı kitabının eki olarak basılmıştır], –Ovando örneğindeki gibi– buyurma kipiyle şu noktaları kapsıyordu: "Onların eğilimlerini ve cisimsel (*corporeal*) niteliklerini gözlemleyin; yönetimlerini, göreneklerini, çalışmalarını, törenlerini, din içi ve dışı batıl inançlarını; geleneklerini, eğitimlerini, kadınlarına nasıl davrandıklarını; yararlı bitkilerini, ilaçlarını ve boyalarını; yiyeceklerini ve onları nasıl hazırladıklarını; evlerini, kullandıkları araçları, araba ve teknelerini; yaşam tarzlarını ve ekonomilerini."⁴⁰ Kadınlara davranma biçiminin bir uygarlık ölçüsü olarak kullanılması az rastlanır değildi; ama burada vurgulanması, çariçenin bu bilgi-toplama seferine duyduğu kişisel ilginin bir göstergesi diye yorumlanabilir.

Kaptan Cook'un seferinin Ruslar üstündeki etkisi de kaydedilmeye de-

37 Davids (1995), 338.

38 Galder (1922), 6-8; Anderson (1978), 128-36; Shaw (1996).

39 Koerner (1996).

40 Reinhartz (1994).

ğer. Rus donanmasına katılmadan önce Cook'un yanında çalışan Joseph Billings, egzotik yerler deneyimi olduğu için bu seferin başına getirilmişti. Faydalı enformasyonun imparatorluk hükümdarları için belli bir uygulama değeri olmayan bilgi ile karışımı, Velasco'nun 16. yüzyıldaki soru cetvelini akla getiriyor. Erken yeniçağ devletlerinin, özellikle de imparatorluklarının enformasyon toplamalarında, egemen olma arzusu besbelli önemli bir güdüydü; ama bunda merakın da bir payı vardı ve hemen bir faydası olacağından değil, ileride bir gün işe yarayabileceği umuduyla da enformasyon toplanmaktaydı.

Bilim akademileri bağlamında yukarıda (bkz. s. 45) tartıştığımız, hükümetlerin himayesinde yapılan araştırmalar, imparatorlukların en uzak bölgelerine, hatta daha ötelere kadar uzanıyordu. Bunların en erken örneklerinden biri, Nassau'lu Johan Maurits'in yerel hayvan ve bitki örtüsünü incelemek ve kaydetmek üzere Frans Post gibi sanatçıları ve hekim Willem Piso gibi bilim adamlarını heyete katarak Brezilya'ya düzenlediği seferdir (1637-44). 1736'da bir grup Fransız bilge tarafından Peru'ya yapılan bilimsel sefer, bakan Maurepas tarafından desteklenmiş ve basılı anlatısında, "kralın emriyle çıkılan bir gezi" diye nitelendirilmiştir.⁴¹ Danimarkalılar da 1761'de Arabistan'a resmi bir sefer heyeti göndermişlerdir. Alman dinbilimci Johann David Michaelis Kutsal Yazılar'ın yorumlanmasına ışık tutacağı için bu yöreyle ilgilenmiş ve kendisine Danimarka kralının bakanlarından Kont Bernstorff hamilik etmiştir. Böylelikle bir filolog, iki doğabilimci ve bir ressamdan oluşan takımın başına da, mühendislik işlerini yapması için bilgin Carsten Niebuhr atanmıştır.

Bu gibi seferlerde toplanan bilgiler hemen bir şeye yarayacak olmaya bilirdi, ama siyasal bakımdan da tarafsız değildi. Tıpkı devlet destekli Paris, Berlin, St. Peterburg ve Stockholm akademileri gibi, bu seferler de iyi birer yatırımdı. Günümüzdeki gibi, bunlar sponsorluk yapan hükümetlerin "imaj"ını güçlendiriyordu. O zamanın adamları da bunun pekala farkındaydılar. Fransız Bilimler Akademisi'nin yazmanı Fontenelle'in ölen akademisyenleri anma yazılarında, Colbert'in öğrenimi destekleyen, böylece de XIV. Louis'yi ululayan ve Fransızlara bir düşünce imparatorluğu (*L'empire de l'esprit*) veren "bilgece siyasaları" hakkındaki sözleri buna tanıktır. 18. yüzyıl sonlarında bu seferlerin sayıca artması, bazı çevrelerde tedirginlik yaratmaya başlamıştı bile. Örneğin, Hollandalı yazar Cornelis de Pauw, Amerikalılar üstüne "Felsefi Araştırmaları"nın (1770) önsözünde, bazı coğrafya bilgilerini sağlamanın ancak yeryüzünün bazı yörelerini

41 Boxer (1957); Burke (2000b).

tahrip etme pahasına gerçekleştiğinden yakınmaktaydı. “Her şeyi bilmek için her şeyi işgal etmek tutkumuza sınırlar koyalım.”

İÇİŞLERİ

“Domesday Book” örneğinin bize anımsattığı üzere, hükümdarlar öteden beri halklarını ve ülkelerini tanımakla ilgilenmişlerdir. Bu bilgiyi edinmenin bir yolu da, yöreyi gezmektir. 16. yüzyıldan ünlü bir örnek, çocuk kral IX. Charles’ın tahta çıkar çıkmaz, 1564-66’da yaptığı “tour de France”tır. Bu dolaysız yöntem, bütün dönem boyunca sürdürülmüştü. Büyük Friedrich de hiç değilse hükümdarlığının ilk yıllarında, ülkesi hakkında enformasyon edinmek için krallığını gezmişti. Büyük Katerina’nın 1787’de yaptığı Yeni Rusya seyahati, en azından gözdesi Gregory Potemkin tarafından kandırıldığı yolundaki söylenceler sayesinde iyi bilinir. Anlatılanlara bakılırsa, Potemkin çeşitli yerlere bir örnek köyü tekrar tekrar kurdurmuş ve çarîceye aynı köyü tekrar tekrar denetletmiştir.⁴²

Bununla birlikte, hükümdar bürokratlar krallıklarında çok gezebilmek için gitgide daha az vakit bulabilmişlerdir. Onlar öncellerinden çok daha fazla enformasyona erişebiliyorlardı; ama bu bilgiler kendilerine raporlar biçiminde ikinci elden geliyordu. Örneğin, Büyük Friedrich memurlarından bölgelerini gezmelerini ve öğrendiklerini ona bildirmelerini emretmişti. Leibniz’in Çar Büyük Petro’ya öğütlerinden biri, “ülkenin kesin bir tasvirini yaptırması” idi.

Yeni sistemin nasıl işlediğine bir örnek olarak, masabaşı-krallarının en parlak temsilcisi II. Felipe’ye bakabiliriz. İspanya’nın Yeni Kastilya bölgesindeki 600 kadar köy hakkında, şimdi *Relaciones topográficas* adıyla tanınan ayrıntılı raporlar Felipe döneminde yazılmıştı. Bu raporlar 1575 ve 1578 yıllarında gönderilmiş (ilkinde 57, ikincisinde 45 sorunun -*capítulos*- yer aldığı) soru cetvellerine verilen yanıtlara dayanmaktadır. Soruların bazıları idare, ayrıcalıklar, toprağın niteliği ve hastane sayısı gibi pratik sorunlarla ilgiliydi. Başka birtakım sorularsa, piskopos ziyaretlerinin örnek alındığı kuramını destekleyecek yönde, oralarda yaşayan halkın dinsel yaşamı, sevdikleri azizler ve şenliklere dairdi. Örnek alınmış olabilecek bir başka model, belirli bir yörenin tarihi-coğrafi tasviri anlamında, humanist “korografi” idi (arazi nitelendirmesi/tasviri). Yukarıda (bkz. s. 127) değinilen, 1569 tarihli Yeni İspanya araştırmasıyla bunun arasındaki koşutluk, yeterince açıktır. *Relaciones topográficas* da, çevre araştırması örneğini izleyen bir merkez araştırmasına örnektir.⁴³

⁴² Boutier, Dewerpe ve Nordman (1984); Wolff (1994), 130-34.

⁴³ Cline (1964), 344; Bouza (1992), 90-100; Parker (1998), 59-65.

Colbert soru cetvellerine pek düşkündü. 1663'te eyaletlerdeki temsilcilerinden, yani *intendants*'lardan, ona kendi sorumluluk bölgeleriyle ilgili enformasyon göndermelerini istedi. Kısa bir süre sonra da, bir dizi araştırma (*enquêtes*) yapılması için talimat verdi.⁴⁴ Soru cetvelleri fikrini Kili-se'den almış olabilirdi, ama onun incelttiği yöntemler de Kilise'yi etkilemiştir. Rouen başpiskoposu (Colbert'in oğlu) ve Reims başpiskoposu (Colbert'in rakibi Louvois'nın erkek kardeşi) tarafından çıkarılan kilise işlerine ilişkin ayrıntılı soru cetvelleri rastlantıya yorulamaz.⁴⁵

Erken yeniçağ hükümetlerinin denetim amaçlı enformasyon edinmek için kullanabileceği yollar ziyaret/geziler ve soru cetvellerinden ibaret değildi. Bu dönemde, çağdaş kimlik kartının çeşitli çeşitleri ortaya çıkmıştır. Veba salgınları sırasında, İtalyan Sağlık Kurulları, hastalık bulaşmasını sınırlamak için, gezginlerin (*bollette* ya da *bollettini* denilen) geçiş belgeleri taşımalarını şart koşuyordu. 1664'te Mantua'da kendisine böyle bir *bollettini* verilen gezgin Philip Skippon, bu belgenin onu Verona'dan gelen sakallı, kahverengi saçlı, koyu renk gözlü ve teni normal renkli bir İngiliz diye tanımladığını anlatır. Başlangıcında savaş zamanı serbest hareket izin belgesi olarak kullanılan pasaportlar, 18. yüzyıl Fransa'sında barış dönemlerinde de yaygınlaştırılmıştır. 1777'den sonra, Afrika kökenli kimse-lerin özel geçiş belgeleri (*cartouches*) taşımaları zorunlu kılınmıştır.⁴⁶ Rus hükümeti de, erken 18. yüzyılda gezginlerden iç (dahili) pasaport istemeye başlamıştır. Bu pasaportlar 1743'ten itibaren basılı hale getirilmiştir ve içlerine tıpkı İtalyan *bollettini* gibi, gezginin fiziki tasviri de yazılır olmuştur. Özgün çıkışında (kelle vergisinden kaçınmayı önlemek üzere) mali amaçlıyken, bu pasaportlar hükümetin nüfus hareketlerini denetleme aracı haline gelmiştir.

Rus sistemine, bazı tarihçilerin yaptığı gibi, "polis devleti" demek, bu uçsuz bucaksız ülkede çalışan görevli sayısının görece azlığı nedeniyle bir abartma olabilir, ama 18. yüzyıl Rusya'sında denetleme amacıyla enformasyon toplama iradesi, hiç kuşkusuz mevcuttu. Senato başsavcısı A.A. Viazemskii, eyaletlerde bir muhbirler şebekesi örgütlemişti. 1767'deki Büyük Komisyon ve 1775'te getirilen, valilerin kendi bölgeleri hakkında düzenli raporlar verme zorunluluğu da, St. Peterburg'taki kamu görevlilerinin erişebildikleri enformasyon miktarını büyüttüştür.⁴⁷

⁴⁴ Meyer (1981), 105.

⁴⁵ Venard (1985), 37.

⁴⁶ Cipolla (1976), 25; Burke (1987), 126; Bély (1990), 610 vd., 621, 624, 652.

⁴⁷ Raeff (1983), 225-28; Le Danne (1984), 125-28.

Paralı iç casuslar ya da “muhabirler” kullanma yöntemi, en azından Roma imparatorlarının *schola agentium in rebus* ya da daha yaygın olarak *curiosi* (gözcüler) denilen gizli ajanlarına kadar geriye gider. İspanya’da 17. yüzyıl başlarında krallık sarayına bile muhabirler yerleştirilmiş ve bir “baş-casus”luk (*espía mayor*) görevi yaratılmıştı.⁴⁸

Kuralları çığneyenlerin komşularınca yetke sahiplerine haber verilmesi, devletin (oldum olası sapkınlık, tanrıtanımazlık ve ahlaksızlıkları yakalamakta bu uygulamayı kullanan) Kilise’den öğrendiği besbelli, bir başka olağan tekniktir. 16. yüzyıl Venedik’inde, birtakım kamu görevlilerinin “Devlet Engizitörleri” diye atanmaları, bu kurumun kilise kökenine borçluluğunu gösteren bir saygı belirtisiydi. İngiltere’de VIII. Henry hükümetinin, gerekmediği için paralı muhabir tutmadığı söylenmiştir. “Enfasyon geliyor, aranması gerekmiyordu.” Aynı şey, hükümetin *bocchi di leone* denilen, arslan ağzı şeklinde mektup kutuları kullandığı Venedik için de söylenebilir; herkes imzalı ya da imzasız olarak ihbarlarını bunlara atabiliyordu. 17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde uzmanlaşmaya gidildi ve (haydutluk, zorbalık, kumar, siyasal yolsuzluk ya da kiliseye saygısızlık gibi) farklı ihbarların ayrı kutulara atılması istendi.⁴⁹

Bu yöntemler sayesinde, hükümetler olup biten her şeyden gitgide daha çok haberdar oluyorlardı. Fransa’da bir 17. yüzyıl İskoç gezgini, Sir John Lauder, anılarında Kardinal Richelieu hakkında şunları yazmaktadır: “Fransa’da olan her şeyi, sanki kendisi oradaymış gibi bilir; en yakın iki arkadaşısı onun hakkında Poitiers’de kötü şeyler söyleseler, dört gün sonra Paris’te onun bundan haberi olur. Bazıları bunu onun medyumluğuna yorarlardı, başkalarıysa her yerde bulunan casuslarına.” Her iki durumda da, kardinalin yöntemleri şeytani sayılıyordu. Ama bu süreç Richelieu ile sona ermemiştir. XIV. ve XV. Louis’in Paris’inde, ayaklanma tasarılarının işitilebileceği kafeler ve başka yerlerin duvarları para karşılığı muhabirlik yapan *mouches* (sinckler) ile doluydu. 1720’ye gelindiğinde, başkentinde kırk kahvehanesinde bu sincklerden bulunmaktaydı. Fransız polis kayıtlarında (*dossiers*) daha o zamandan başlıca sanıkların portrelerini de içeren kişisel dosyalar vardı.⁵⁰

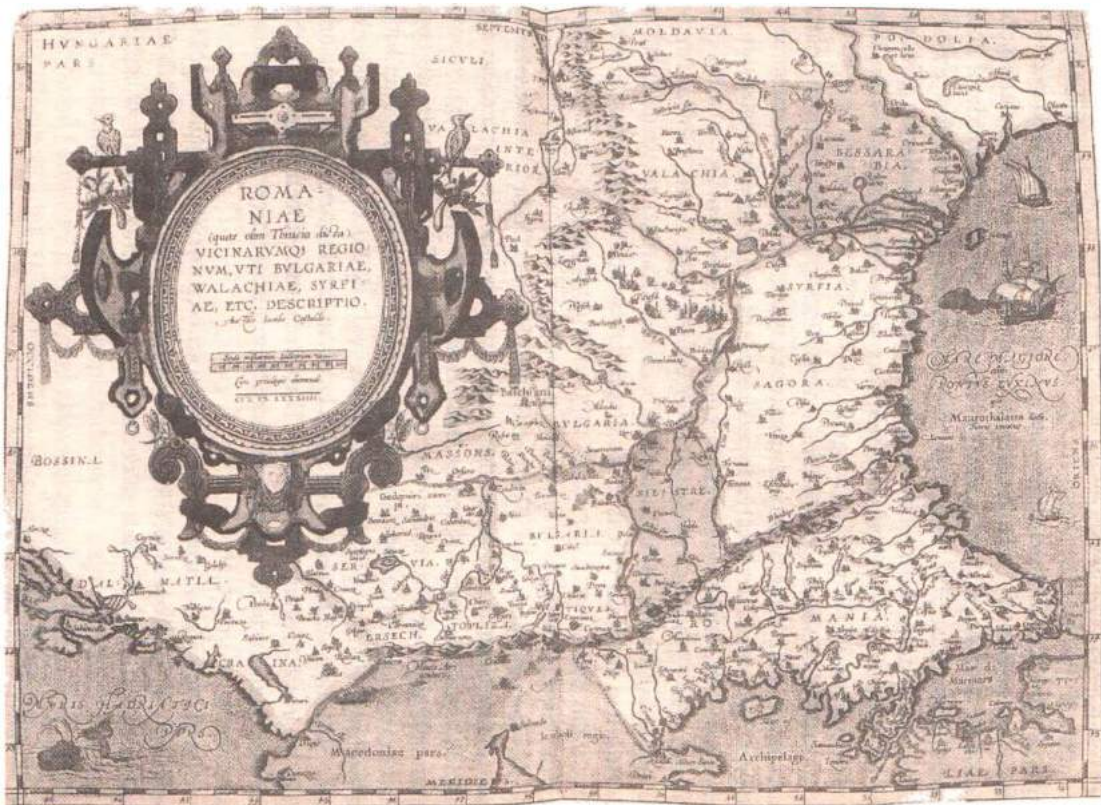
DEVLETİ HARİTALAMAK

Hükümet memurlarını ilgilendiren enfasyonun bir haylisi, haritalar halinde kaydedilmişti (bkz. resim 13). “Kartografyanın bir hükümet

⁴⁸ Blum (1969); Elliott (1986), 316.

⁴⁹ Preto (1994), 168 vd.; Elton (1972), 331.

⁵⁰ Cobb (1970); Williams (1979), 104-11.

Resim 13. *J. Castaldus*, Romanya. *Ortelius*, Theatrum Orbis Terrarum atlasından (Antwerp, 1570).

aracı olarak ortaya çıkması”, haritanın amacı ister sınırları belirlemek ya da devleti düşmanlarına karşı korumak olsun, ister yönetimi planlamak, dolayısıyla da akılcılaştırmak olsun, bu dönemin belli başlı bir eğilimiydi.⁵¹ Örneğin, II. Felipe 1560’larda İberya Yarımadası’nın haritalanmasını sağlamıştır. Alcalá Üniversitesi’nde matematik profesörü olan Pedro de Esquivel’den İspanya’yı taraması istendi; anı o bu işe atanmasından kısa bir süre sonra öldü ve proje gerçekleştirilemedi.⁵² Portekizli kozmograf Francisco Domínguez 1571’den itibaren Yeni İspanya’da bu bölgeyi araştırarak beş yıl geçirdi. Felipe’nin Yeni Dünya’daki dominyonlarına gönderilen 1577 tarihli soru cetvelinde, haritalar yapılması da isteniyordu; bunlardan bazıları günümüze kadar gelmiştir.⁵³

Fransa’da, devletin fiili hükümdarı olan Kardinal Richelieu otuz paftadan oluşacak bir Fransa haritası ısmarladı ve bu iş 1643’te tamamlandı. Colbert bir başka kartografya meraklısıydı; bütün illerin haritalarının yapılmasını istedi. 1668’de haritaların güvenilirliğinin nasıl artırılabilirceğini Bilimler Akademisi’ne sormuştu. 1679 yılında XIV. Louis, Colbert’in daha doğru bir Fransa haritası hazırlanması konusundaki önerisini onayladı (bunun için öylesine çok iş yapmak gerekmişti ki, harita ancak 1744’te, yani kralın ölümünden bir kuşak sonra tamamlanabildi).⁵⁴ Bu dönemin Fransız kartografyası, bazı sosyologların bilginin “bilimselleşmesi” dediği sürecin canlı bir örneğidir. Kraliyet Gözlemevi (rasathane) harita hazırlanmasında kullanılırken, askeri bilgileri geliştirmek için astronom Gian-Domenico Cassini askeri mühendis Sébastien de Vauban’la işbirliği yapmış, onun eski öğrencisi ve kralın baş coğrafyacısı Guillaume Delisle ile torunu César-François Cassini de yukarıda andığımız Fransa haritasına katkıda bulunmuşlardı.⁵⁵ Haritaların doğruluğuyla ilgili kaygıların hem siyasal hem de askeri sebepleri vardı. XIV. Louis’nin hükümrancılığının sonlarındaki İspanyol Ardıllığı (*Succession*) Savaşı’nı sona erdiren Utrecht Kongresi’nde, üzerilerinde anlaşılan konulara sonradan karşı çıkılmaması için haritalar kullanılmıştı.⁵⁶

Çar Büyük Petro’nun da harita ve arazi ölçümleriyle ilgilenmiş olması beklenir. Alman coğrafyacı Johann Baptist Homann’ın çar tarafından Rusya’nın haritasını çıkarmakla görevlendirilmiş ve deniz akademisi öğrenci-

51 Buisseret (1992); Biggs (1999).

52 Goodman (1988), 65-66; Parker (1992).

53 Alvaz Ezquerro (1993).

54 Hahn (1971), 2; Kanvitz (1987); Buisseret (1992).

55 Pelletier (1990).

56 Bély (1990), 461.

lerinden, ona enformasyon sağlamakta yararlanılmıştı. Petro 1717’de Paris’te coğrafyacı Delisle’yle buluştu ve ona Rusya haritasında düzeltmeler yapmasını önerdi; 1721’de de kendisi jeodezicilere (yerölçümcü) ayrıntılı talimatlar verdi.⁵⁷

Britanya örneği, bu bölümde değinilen birçok ülke hakkında yaptığımız genel gözlemi bir kez daha doğrulamaktadır: Bu açıdan orada da, çevre merkezden önce araştırılmıştı. Ticaret Kurulu (*Board of Trade*) 1720’de kolonilerin haritalarının yapılmasını önerdi. 1745 büyük ayaklanmasından sonra, İskoç dağlarının “uzlaştırılması” ve oraya yollar yapılmasıyla ilgili bir proje olarak, askeri uzmanlar İskoçya’yı haritaladılar (1747-55). Bunu, Quebec’in (1760-61), Bengal’in (1765-77) ve İrlanda’nın (1778-90) haritalarının çıkarılması izledi. İngiltere’nin kendisindeyse arazi ölçümleri ancak yüzyılın sonunda, o da kısmen Fransız Devrimi sırasındaki istilâ tehdidine bir yanıt olarak, başladı. “Ordnance Survey” (Ordonat Taraması) adı, askeri kökenini belli etmektedir; çünkü, herhalde toprakların bir yerden bir yere ulaştırılması arazinin doğru olarak bilinmesini gerektirdiği için, bu çalışma Ordonat Komutanlığı (*Master-General of the Ordnance*) tarafından örgütlenmişti.⁵⁸

İSTATİSTİĞİN YÜKSELİŞİ

Haritalara duyulan resmi ilginin artmasının bir sebebi de, onların ölççe uygun olarak nicel enformasyon sunmalarıydı. Erken yeniçağ hükümdarları ve bakanları, gitgide olgularla olduğu kadar sayılarla da ilgilenmekteydiler. Özellikle, egemenlikleri altında tuttukları ülkelerde kaç kişinin yaşadığını bilmek istiyorlardı. Daha eski hükümetler ancak “kaba tahminlerin en kabaları”nı yapabiliyorlardı. Örneğin, 1371’de İngiliz hükümeti ülkede 40.000 mahalle (*parish*) bulunduğuna inanıyordu; oysa doğru sayı 8.600 dolaylarındaydı.⁵⁹ Ama 17. yüzyıldaki gibi, ordu büyüklüklerinin hızla arttığı bir çağda, hükümetler artık bu tür bir bilgisizlikle var olamazdı.

Doğumlar, evlilikler ve ölümler hakkında da enformasyon toplanmaya başlandı. Buna yol açan bir dürtü, örneğin 1575’te ve 1630’da İtalya’yı, 1665’te de Londra’yı fena halde vuran veba salgınlarıydı. Demografiye olan ilginin artmasının başka sebepleri de vardı. Daha 17. yüzyıl ortalarında Hollanda Cumhuriyeti’nde, hukukçu-devlet adamı Jan de Witt, hükümetin yöneteceği bir yıllık ödenekler sistemini kurabilmek için ölüm

⁵⁷ Anderson (1978), 131-36.

⁵⁸ Seymour (1980), 4, 15, 45; Edney (1997).

⁵⁹ Lander (1969), 166.

rakamlarını kullanmaktaydı. Hükümetin “bir ülkenin en büyük zenginliği, yoksul halkının kalabalığıdır” ilkesi uyarınca nüfus artışı sağlamak isteyen İsveç’te, 1736 yılında rahiplere mahallelerinin yıllık doğum ve ölüm sayılarını bildirmeleri emredilmiş, 1748’de de ulusal bir sayım yapılmıştı. 1753’te Britanya Parlamentosu’na bir sayım yasa tasarısı gelmişti; tıpkı 1758’deki doğum, evlilik ve ölümlerin zorunlu kaydı tasarısının reddedilmesi gibi, bu sayım önerisinin de geri çevrilmesi, o dönemin kanaat iklimine ışık tutması açısından önemli bir göstergedir.⁶⁰ 18. yüzyıl sonlarından itibaren ise, ulusal sayımlar, birbiri ardından bütün Batı ülkelerinde sıradan olaylar haline geldi. 1769’da Danimarka ve Norveç’te sayım yapıldı. Aynı yıl İspanya’da da sayım oldu; bunu bağımsızlığına yeni kavuşmuş ABD’de (1790), Birleşik Krallık’ta (1801) ve Fransa’da yapılan sayımlar izledi.⁶¹

Ulusal sayımların daha küçük ölçekte, şehir ya da ruhani bölge (*diocese*) düzeyinde birçok öncelleri vardı. Sayılarla anlatılan enformasyonun yararlarının farkına varmış olmak konusunda ilk örnekler, daha 15. yüzyıldaki Floransa ve Venedik şehir-devletleridir. Floransa ve Venedik küçük oldukları için öncülük etmiş olabilirler – küçük, güzel olduğu kadar etkilidir de. Aynı zamanda, Floransa ve Venedik “aritmetik zihniyetli” tüccarların egemen olduğu cumhuriyetlerdi; bu zihniyeti eğitim sistemi, özellikle de sayısal okuryazarlığın olağanüstü yayılmasını sağlayan abaküs-okulları teşvik etmekteydi. Özel bireyler bunun önemini zaten bilincinde olunca, hükümetlerin bu tür enformasyon toplaması, besbelli daha kolay olur.⁶²

Floransa’da 1427 yılında, esas itibarıyla vergileme amacıyla, şehri ve şehre bağlı bölgeleri kapsayan bir sayım yapılmıştır.⁶³ Bu taramanın gerçekleştirilmesi o kadar pahalıya geldi ki, yinelenmesi ender oldu; ama Floransa örneğini başka yerler izledi. Örneğin, Hollanda eyaletinde 1494 Soruşturma’sı ve 1514 Enformasyon’u, hane ve vergi sayıları hakkındaki bir soru cetveline yanıt olarak köy köy yapılmış taramalardı. VIII. Henry’nin hükümeti, mahalle papazlarına doğum, evlilik ve ölüm kayıtları tutmalarını emretmiştir. 16. yüzyıla gelindiğinde, enformasyon toplayıcıları olarak mahalle papazlarından yararlanan Venedik hükümeti de, enformasyonun aşağı yukarı standartlaştırılmış olarak sunulması için, üzerlerinde erkekler, kadınlar, oğlanlar, kızlar, hizmetçiler ve gondolla-

⁶⁰ Buck (1982); Johannisson (1990), 351.

⁶¹ Glass (1973); Pearson (1978).

⁶² Burckhardt (1860); Goldthwaite (1972).

⁶³ Herlihy ve Klapisch (1978).

nın ayrı sütunları olan tabloların basılı olduğu formlar kullanıyordu. Britanya hükümeti de 1690'larda yoksullar hakkında enformasyon toplamak için rahiplerden yararlanmıştı.

Kara devletlerinin (*territorial state*) kamu görevlileri yalnızca papazı çalıştırmakla kalmamış, daha önce değinilen kilise uygulamalarından da birçok şeyler öğrenmişlerdir. 16. yüzyıl sonlarından itibaren, eskisine oranla daha çok sayıda (ve daha çok ayrıntılı) toplumsal taramalar yaptırılmışlardır. 1590-91'de, yukarıda anılan ve istatistik türünde olmayan Yeni Kastilya incelemelerinden hemen sonra, bir İspanya sayımı yapılmış olduğunu keşfetmek, şaşırtıcı değildir. 17. yüzyılda, Avrupa hükümetlerinin hiç değilse bazılarında, İngiltere'de "siyasal aritmetik". Fransa'daysa *calculus politiques* dedikleri nicel verilere karşı gittikçe büyüyen bir ilgi gelişmiştir.⁶⁴ Örneğin, Britanya Ticaret Kurulu 1635'ten başlayarak Amerikan kolonilerinin nüfusuyla ilgilenmiştir. İngiltere'de 17. yüzyıl sonları, (merkezi bir istatistik dairesinin kurulmasını savunan) William Petty'nin, John Graunt'un, Gregory King'in ve King'in arkadaşı (dışalım-satım müfettişi) Charles Davenant'ın yaşadıkları ve Britanya ile İrlanda'nın servet ve nüfusunu hesaplamaya çalıştıkları çağdı.⁶⁵

Paris'te Marin Mersenne'in, Londra'da da Samuel Hartlib'in çevrelerinde (bkz. yukarıda, s. 66-67) bulunan Petty, kendisinin "siyasal aritmetik" dediği ve "hükümete ilişkin şeyler hakkında rakamlarla akıl yürütme sanatı" diye tanımladığı bir şeye inanıyordu.⁶⁶ Soru cetvelleriyle de ilgileniyordu ve elyazısı notlarında, "herhangi bir ülkenin durumunu araştırma yöntemi" için ücretler, fiyatlar, nüfus, hastalıklar, kamu gelirleri, makam sahipleri vb. hakkında oyunları, "saray güzelleri"ni ve "en çok satılan kitapların hangileri olduğu"nu da unutmayan elli üç soru vardır –bu da, fayda ilkesinin daha geniş meraklarla karışmasına bir başka örnektir.⁶⁷

Fransa'da Richelieu ve Colbert de, benzer düşüncededeydiler. Richelieu kesin sayılar isteyerek birçok *enquêtes* yapılmasını emretmişti. 1661'de iktidara gelir gelmez, Colbert donanma gereksinimlerini düşünerek kraliyet ormanlarındaki ağaçların sayımını istedi. 1669'da kendisine bağlı olan orman dairesi, bu kaynakların "Baconcu izlekler" denilen biçimde işletilmesi için yönergeler çıkarmıştı. 1670'te Paris'teki vaftiz, evlilik ve cenazelerin her ay yayımlanmasını emretti. Colbert ticaret rakamlarıyla da son derece ilgiliydi. Fransa'nın çeşitli yörelerindeki fiyatların düzenli olarak ken-

64 Letwin (1963); Glass (1973); Holmes (1977).

65 Innes (1987); Brewer (1989).

66 Buck (1977, 1982); Rasseem ve Stagl (1994), 289-91.

67 Grove (1996), 155.

disine verilmesini istiyordu; Hollanda Cumhuriyeti'ndeki Fransız elçisine de, Hollanda gemilerinin sayısı ve ithal ettikleri Fransız şarabının miktarı hakkında ayrıntılı bilgi göndermesi talimatı verilmişti.⁶⁸

Colbert sayılara düşkünlüğünde yalnız değildi. Yüzyıl sonunda, Fransa veliahtı *duc de Bourgogne*'un reformcu çevresi de bu düşkünlüğü paylaşıyordu. 1697'de *intendant*'lara, dükün siyasal eğitimi için enformasyon sağlasınlar diye on dokuz maddelik bir soru cetveli gönderildi. Çevre üyelerinden Başpiskopos Fénelon'un, şu pastoral imgenin dini çağrışımlarıyla oynayarak söylediği gibi, "Sürüsündeki koyunların sayısını bilmeyen bir çobana ne denir?" di. Bu çevrenin bir başka üyesi, Mareşal Vauban, kendisinin *les statistiques* dediği şeyle –yani, devlet adamlarına yararlı enformasyonla– çok ilgiliydi ve nüfus sayılarını hesaplamak için bir yöntem geliştirmişti. 1707'de yayımladığı bir kitapta da, Fransız yaşama standartını ölçmeye girişmişti.⁶⁹

Sir Robert Walpole'un, Avam Kamarası "aritmetik şekilleri"ni, "retorik/belagat şekilleri"ne tercih ediyor dediği 18. yüzyıla gelindiğinde, bu tür incelemeler Avrupa'nın başka yerlerine yayıldığı gibi, gitgide daha gelişkin hallere giriyorlardı. Leibniz'in 1680'lerde salık verdiği istatistik tabloları (*Staatstafeln*), Prusya'da Büyük Friedrich zamanında gündelik yönetimin bir parçası olmuştu. Rusya'da yeni nüfus/kelle vergisi bağlamında bir sayım başlatılmıştı (1718). İsveç'te astronom Wargentin'e, Bilimler Akademisi dergisinin 1754-55'teki sayılarında çıkan birkaç makalesinde (rahiplere toplatılan) doğum ve ölüm istatistiklerini çözümüleme görevi verilmişti. 1756'da İsveç hükümeti, *Tabellkommission* adıyla kalıcı bir istatistik dairesi kurdu; Wargentin de bu kurulun üyeleri arasındaydı.⁷⁰

Hükümdarların, insanları hatta bazen hayvan nüfusunu da sayılamakla ilgilenmesi, bu gibi araştırmaların ardından vergilerin yükseltileceği ya da askerlik hizmetinin geleceği kuşkusunu –çoğu kere haklı olarak– taşıyan uyrukları tarafından her zaman iyi karşılanmıyordu. "Domesday Book" [Yargı (Kıyamet) Günü Defteri] deyiimi, övgü niyetiyle çıkarılmamıştı. Parma'da 1550'de, Napoli'de 1590'larda ve Fransa'da 1663'te sayıma karşı güçlü bir muhalefet doğdu; "aileleri ve hayvanları saymak, halkı köleleştirmektir" deniyordu. Bu gibi karşı çıkışlar İngiltere'de 18. yüzyılda

⁶⁸ King (1949), 185-87; Meyer (1981).

⁶⁹ Esmonin (1964), 113-30; Rothkrug (1965), 107dn., 284-86; Rassem ve Stagl (1994), 342-45.

⁷⁰ Nordenmark (1939), 232-69; Confino (1962), 160-64; Reichmann (1968); Glass (1973); Rassem ve Stagl (1980), 18; Klueting (1986).

hâlâ görülebilmekteydi.⁷¹ Erken yeniçağ isyancılarının ilk işlerinden birinin resmi kayıtları yakmak olmasına şaşmamak gerekir.

ENFORMASYONUN DEPOLANMASI VE ENFORMASYONA ERIŞİLMESİ

Hacimleri arttıkça, kayıt kütüklerinin özel depolarda yani arşivlerde, özel koruyucuların yani meslekten arşivcilerin gözetiminde, kataloglar, dizinler vb. ile birlikte saklanması gerekli hale geldi.⁷² Daha ortaçağ hükümetleri de o zamanlar bir yığın belge üretiyor ve bunları koruyordu. Fransa Kralı Phillippe Auguste, sonraları Paris'teki Sainte Chapelle'e taşınan bir "fermanlar hazinesi" (*Trésor des Chartes*) kurmuştu; görece küçük bir ortaçağ krallığı olan İngiltere'de de, halen Kamusal Kayıtlar Dairesi'nde (*Public Record Office*) pek çok rafı doldurmaya devam eden parşömen ruloları üretilmişti. Ancak, ortaçağlarda belgeler çoğu kere başka değerli eşyalarla birlikte hazinelerde tutuluyor ve sahipleriyle birlikte durmadan bir yerden bir yere taşınıyordu. Ortaçağlarda bir devlet arşivinin gelişmesine başlıca engel, kralların hareketliliği idi. Var olan resmi belge koleksiyonlarında, merkezileşmemişti.⁷³

Erken yeniçağ dönemi, birçok sebepten ötürü bir dönüm noktası oldu. Bir kere, basımcılığın icadı elyazmalarını belirli bir belge türüne dönüştürdü ve onların kütüphanenin belirli bir yerinde ya da kendilerine ait bir binada depolanmasını teşvik etti. İkinci olarak, hükümetin gittikçe merkezileşmesi, II. Felipe'nin "o şeytanlar, kâğıtlarını" dediği şeylerde (bazen tek bir günde 400 belge imzalıyordu), o vakte kadar görülmemiş bir artışa yol açmıştı. Masalarının başında II. Felipe gibi uzun saatler geçirmeye razı olmayan Fransa Kralı XIII. Louis gibi hükümdarlar ise, yazmanlarına krallık imzasını taklit etme yetkisi vermişlerdi. Üçüncü olarak, hükümetler artık Uffizi'e, Escorial'a, Versailles'a, Whitehall'a vb. yerleşiyorlardı. İkinci eğilim arşivleri zorunlu hale getirirken, üçüncü eğilim de bunu olanaklı kılıyordu. Hükümetlerin merkezileşmesini belgelerin merkezileşmesi izledi.⁷⁴ 16. ve 17. yüzyıllarda, daha çok da görevlilerin uzun zaman harcamadan enformasyona erişebilmelerini sağlamak amacıyla bir miktar depo kurulmuş ya da yeniden örgütlenmişti. Eskiden görevlilerin özel mülkiyetinde olduğu düşünülen belgeler –Richelieu bile evrakını yegenine bırakmıştır– artık devlet malı sayılmaktaydı.

Bu bölümde incelenen başka konularda olduğu gibi, burada da Karşı-

⁷¹ Burke (1987); Glass (1973), 19.

⁷² Boutier (1968).

⁷³ Clanchy (1979), 138 vd.; Guénée (1980), 91-100; Wernham (1956), 13.

⁷⁴ Ranum (1963); Boutier (1968); D'Addario (1990); Parker (1997), 28-29.

Reformasyon Kilisesi öncülük etmiştir. Dönemin papalarından üçü, Vatikan arşivlerine özel ilgi göstermişlerdir. 1565'te IV. Pius kardinal-kütüphaneciden bir arşiv yaratmasını istemiş ve ertesi yıl bir papalık fermanı, her ruhani bölgeye ilişkin belgelerin ayrı depolar halinde örgütlenmesini emretmiştir. 1591'de XIII. Gregorius arşivdeki belgelere kendi izni olmadan bakılmasını yasaklamıştır. 1612'de V. Pavlus da özel bir gizli arşiv kurmuştur. Belgelerin bakımı ve dizinlerinin hazırlanması için, önceleri yarı sonradansa tam zamanlı arşivciler atanmıştır.⁷⁵ Papalık modeli yavaş yavaş Kilise'nin başka yerlerinde de uygulanmıştır. Örneğin, Toledo'da eyalet kurulu 1582 yılında bir piskoposluk arşivi kurulmasını emretmiştir. Milano'da 17. yüzyıl ortalarında başpiskoposluğun bir arşivcisi de, herhalde hızlı bakılabilmesi için, ziyaret kayıtlarını ciltletmişti.

Devletlere gelince, "küçük etkilidir" kuralının bir kanıtı İsveç'te bulunabilir: 17. yüzyılın başından itibaren resmi arşivciler atanması, hükümetin arşivlere duyduğu ilgiyi göstermektedir. Bunların ilki, 1609'da devlet arşivciliğine (*riksarchivar*'lığa) getirilen Johan Burc'ydi. İngiltere'de Kraliçe (I.) Elizabeth yeni bir Devlet Kâğıt Dairesi kurmuş, ardılı I. James de Devlet Kâğıtları Muhafızlığı makamını ihdas etmişti. Bu dönemde İspanya ve Fransa hükümetleri özellikle arşiv-bilinçli hale gelmekteydi. İspanya arşivlerinin tarihinde, II. Felipe karakteristik bir kişisel rol oynadı. 1545'te henüz naip iken, Prens Felipe devlet evrakının Simancas Kalesi'nde depolanmasını emretmişti. Tahta geçtikten sonra, II. Felipe tarihçi Jerónimo Zurita'yı resmi kâğıtları toplamakla görevlendirdi; kendisi de belgeleri sınıflandırmak ve depolamak için kesip biçti. 17. yüzyılda, IV. Felipe'nin birinci bakanı enerjik Kont Olivares Dükü, dağınık yerlerdeki kâğıtların keşfedilmesi, sınıflandırılması ve yeniden bir yerlere yerleştirilmesiyle uğraştı. 18. yüzyılda, Sevilla'da Amerika belgeleri için özel bir arşiv, *Archivo de Indias* kuruldu.⁷⁶

Fransa'da 17. yüzyıl, arşivleri düzenleme çağıydı. Bu işle önce bilgin Théodore Godefroy (1615), sonra Richelieu, sonra da Colbert uğraştı. Örneğin, Richelieu belirli tür belgelerin yerleştirilme ve sınıflandırılma ayrıntılarıyla ilgiliydi. Colbert'in yazışmaları arasında, asllarına arşivleri taramaları konusunda sık sık yinelenen buyrukları vardır; bakan ayrıca, eski arşivlerin envanterlerinin çıkarılmasında ve bu arşivlerde bulunan belgelerin kopyalanmasında ısrarlıydı (Fransa'nın güneyinde bulunan belgelerin 258 cilt tutan kopyaları, 1665 ile 1670 yılları arasında toplanmıştır). XIV. Lo-

⁷⁵ Marini (1825); Gasparolo (1887).

⁷⁶ Ballesteros Beretta (1941); Cline (1964); Parker (1998), 66.

uis'nin dışışleri bakanı Torcy dışışlerine ilişkin belgelerle özel olarak ilgilenmiş ve 1710'da bu belgeler için ayrı bir depo kurdurmuştur. XIV. Louis başa geçtiğinde hiçbir bakanlığın arşivi yoktu, ama öldüğünde, artık bütün devlet daireleri kendi kayıtlarını sabit yerlerde depoluyorlardı.⁷⁷

Bu arşivler, tarihçilere kolaylık olsun diye değil, yöneticiler için kurulmaktaydı. Arşivler *arcana imperii*'nin, yani devlet sırlarının bir parçasıydı –bu deyim 17. yüzyılda, kamu görevlilerinin belirli türde siyasal enformasyon üstündeki tekellerinin ihlal edileceği endişesiyle, gittikçe artan bir sıklıkta kullanılmıştır. Bu, devletin tarihinde, kamu görevlilerinin evlerinde çalışmaktan, dolayısıyla devlet kâğıtlarına kendi özel malları gözüyle bakmaktan, yavaş yavaş resmi dairelerde çalışmaya ve evrakı arşivlerde tutmaya geçtikleri önemli bir andı. Enformasyon tekeli (hiç değilse bazı tür enformasyon üstündeki tekel), iktidar tekeline erişmenin bir yoluydu.⁷⁸ Ancak Fransız Devrimi ile arşivlerin kamuya açık olması ilkesi ilan edilebildi ve bunda da uygulama kuramın gerisinde kaldı.

SANSÜR

Buraya kadar tartıştığımız enformasyonun çoğu, “çok gizli” ya da Britanya ordusunda denildiği gibi *top secret* idi. Bu ve başka nedenlerle bir denetim ya da sansür sistemi işletilmekteydi. Örneğin, Venedik'te arşivden yararlanmak sıkı denetim altındaydı. Doç'un bile arşive tek başına girmesine izin yoktu. Yalnızca Senato üyeleri arşive girebilir ve yalnızca Collegio üyeleri arşivden belge çıkartabilirdi. Sorumlusu olduğu belgeleri okumaya kalkmasın diye, arşiv bakıcısının okuryazar olmayacağı umuluyordu.⁷⁹

Dönemin en ünlü ve yaygın sansür sistemi, Katolik Kilisesi'nin “Yasak Kitaplar Dizini”ydi. Dizin, inançlıların okumalarının yasaklandığı kitapları sıralayan basılı bir katalogdu; buna belki, “anti-katalog” demek, daha doğru olur. Aslında, birçok yerel dizin vardı, ama en önemlileri papalık yetkisiyle çıkarılan ve bütün Kilise'yi bağlayanlardı.

Dizin'in Protestanlığa ve basımcılığa karşı bir panzehir olarak icat edildiği anlaşılıyor. Reformasyon sırasında, Protestanlar bilginin kendilerinden yana olduğunu savunmaktaydılar. Örneğin, ünlü bir “din şehitleri kitabı”nın yazarı olan İngiliz John Foxe, “ya papanın bilgiyi ve basımcılığı ortadan kaldıracağı ya da basımcılığın sonunda papayı yerinden sökeceği”

⁷⁷ Boislesle (1874), iii; Baschet (1875), 26-29, 37, 93-103; Church (1972); Pomian (1972); Kolmar (1979); Sounders (1991).

⁷⁸ King (1949), 147-53.

⁷⁹ Baschet (1875), 175-76.

iddiasındaydı. Dizin, bu iddiaya bir yanıt oldu. Bu, basıma karşı basımla savaşıma, kitap “nüfus”unu denetleme yolunda bir girişimdi. 1564’te çıkan model Dizin, üç türlü kitabı yasaklayan genel ilkelerle başlamaktaydı: Sapkınlar, ahlaksızlar ve büyüyle ilişkili olanlar. Sonra, alfabe sırasıyla yazarların ve eserlerin adları sıralanıyordu. Yazarlar da, (bütün yapıtları yasaklanan) “birinci sınıf” ile (belirli yapıtları yasaklanan) “ikinci sınıf”a ayrılmıştı. Sansür sistemi karmaşıktı; bizzat Roma’da bu sistemi denetlemek için birbirleriyle yarışan üç rakip kurum vardı. Basımcılar, kitapçılar ve okuyucular, buna karşı çoğu kere başıyla, direniyorlardı. Sistemin, inançlıların merakını kışkırtarak, amaçladığının tam tersi yönde etkili olduğu bile düşünülebilir.⁸⁰ Yine de, sansür Katolik dünyasında bilginin do-laşımını engellemiştir.

Kilise’nin listesindeki kitapların çoğu, Protestanlık teolojisine değgin-di; fakat listede din sapkınları tarafından yazılmış başka konulardaki kitap-lar da vardı. Örneğin, 1572’de Padua Üniversitesi’nde bir tıp profesörü, Zwinger’in ünlü ansiklopedisinin (bkz. yukarıda, s. 95) bir nüshasını edinmek isteyince, bir Protestanın eseri olduğu için, zorluk çekmiş; 1618’de dükkânında Conrad Gesner’in balıklarla ilgili kitabı bulununca, Madridli bir kitapçının da benzer nedenlerle başı belaya girmişti.⁸¹ Aynı şekilde, 17. yüzyılın en ünlü süreli-yayınlarından Leipzig’in *Acta Erudi-torium*’u, editörlerinin Protestan olmalarından ötürü, kuşkulanan bir dergi-ydi.

Kitap nüfusunu denetleme kaygılarında, Katolik Kilisesi yalnız değildi. Protestan sansürü daha 1520’lerde Strasbourg, Zürih ve Saksonya’da baş-lamış ve yalnız Katolik polemiklerini değil, Anabaptistler gibi köktenci re-formcuların yapıtlarını da yasaklamıştı. Cenevre’de de bir sansür sistemi vardı ve yazarlar kitaplarını bastırmak için önceleri şehir kurulundan, son-ralarıysa eğitim işlerine bakan ve “Skolarkh’lar” diye anılan komiteden izin almak zorundaydılar.⁸² Bugün eğer Protestan sansürü aşağı yukarı unutulmuşken Katolik sansürü hâlâ hatırlanıyorsa, bu muhtemelen Pro-testanların –büsbütün bölünmüş demeyeceksek– merkezileşmemiş olma-larından, dolayısıyla da belirli kitap türlerini yasaklama girişimlerinin ister istemez daha zayıf kalmasındandır.

Erken yeniçağ Avrupa’sının devletleri, kiliseler gibi ve kiliseler örneği-ni izleyerek, kiliselerin sapkınlıktan korktukları kadar kendileri de “başkal-dırı” korkusuyla, basılı söz üstüne bir sansür sistemi örgütlemişlerdir. Av-

⁸⁰ Prosperi (1997).

⁸¹ Pardo Tomás (1991), 298; Infelise (1999b), 55.

⁸² Santschi (1978).

rupa'nın Venedik, Hollanda Cumhuriyeti ve İngiltere gibi daha hoşgörülü bölgeleri bile, iletişim özgürlüğüne bazı sınırlar koymuşlardır. Örneğin, Spinoza'nın *Tractatus Theologico-Politicus*'u 1674 yılında Hollanda Tabakalar Meclisi tarafından yasaklanmıştı. Kraliçe I. Mary'nin hükümdarlığı sırasında İngiltere'de, hükümet bütün basımcıların bağlanmaları şart koşulan bir Kırtasiyeciler Şirketi (*Company of Stationers*) kurarak kitap ticaretini düzenlemişti. Ondan sonra tahta geçen Kraliçe Elizabeth döneminde de, daha etkili gözetim sağlayabilmek için, basımcılık yerleri Londra, Oxford ve Cambridge ile sınırlanmıştır.

Yine de, Hollanda Cumhuriyeti ve Britanya gibi görece açık enformasyon sistemleri olan ülkeler, İspanya, Avusturya ve Rusya gibi görece kapalı olanlarla karşı karşıya koyulabilirler; Fransa ise, arada bir yerededir. Hollanda Cumhuriyeti'nde, tüccarların başat durumda bulunduğu şehirleşmiş bir memlekette adem-i merkezi bir siyasal yapı, enformasyonun sözle, yazıyla, hatta basılı olarak da görülmedik bir özgürlük içinde dolaşımının koşullarını oluşturunuyordu. Hollanda diplomasisi "kara-ünlü denilecek ölçüde aleni" sayılır, gizli belgeler sık sık yabancılara da satılırdı (bkz. aşağıda, s. 147). Cumhuriyette dış ülkelerden gelen ziyaretçiler, Hollanda teknolojisi hakkında enformasyonun ne denli kolay edinilebildiğini yazmışlardı (bkz. aşağıda, s. 154).⁸³

İngiltere'de basın üstündeki denetim, 17. yüzyıl ortasında Cromwell'in Commonwealth'i sırasında çöktü, ama Ruhsat Yasalarıyla (*Licensing Acts*) yeniden kuruldu. 1662 tarihli Ruhsat Yasası uyarınca, hukuk kitaplarının Lord Chancellor (diyelim, başbakan), tarih kitaplarının bir devlet bakanı, öteki tür kitapların çoğunun da Canterbury başpiskoposu ya da Londra piskoposu tarafından incelenmesi gerekiyordu. Yasanın 1695'te yürürlükten kalkması, yalnızca sansürü değil, 140 yıl kadar devam etmiş olan Kırtasiyeciler Şirketi'nin denetimini de sona erdirdi. Basın, artık yayın öncesi denetimden kurtulmuştu. Bir başka deyişle, "Herkes sonuçlarını göze alarak, dilediğini yayımlamakta özgürdü."⁸⁴

XIV. Louis Fransa'sında polis tümgeneralı La Reynie 1667'den 1697'ye kadar basını sıkı bir denetim altında tutmuştu. Elizabeth İngiltere'sine benzer bir biçimde, Colbert de daha kolay denetleyebilmek için Paris basımcılığını birkaç elde toplamaya çalıştı. 1701 yılında Paris'te yalnızca 51 basımevi vardı; oysa bu sayı 1644'te 75, 1500'deyse 181'di. 18. yüzyılda, aralarında Voltaire'in "Felsefe Mektupları"nın (1733) ve Rousseau'nun *Emile*'inin de (1762) bulunduğu birtakım kitaplar hâlâ alenen

⁸³ Davids (1995).

⁸⁴ Siebert (1965); Sutherland (1986), 25.

yakılmaktaydı. Ama bazı sansürçüler, özellikle de 1750-63 yılları arasında *directeur de la librairie* makamında bulunan Malesherbes basın özgürlüğünden yanaydı. Bir keresinde, Malesherbes Diderot'ya polisin *Encyclopédie* nüshalarına el koymak üzere onun evini aramaya geleceği uyarısında bulunmuş, hatta bu suç oluşturan malzemeyi kendi evinde saklamayı önermişti.⁸⁵

Hükümet sansürünün tek sebebi, başkaldırı korkusu değildi. Sırların yayımlanması da, bir başka kaygı konusuydu. Örneğin, Batı Hint Adaları'nın ve Afrika'nın bilgisi, Portekizliler için bir devlet sırrıydı. 1504'te Kral Manuel rotalı-harita yapımcılarının, Kongo'dan öteye Batı Afrika kıyılarını göstermelerini yasaklamış ve mevcut haritaları sansür makamına teslim etmelerini buyurmuştu.⁸⁶ Portekizli eczacı Tomé Pires'in, Kral Manuel'e adanmış olan Doğu gezileri hakkındaki şimdi ünlü hale gelen "Doğu'nun Özeti" adlı kitabı, içerdiği baharatlarla ilgili enformasyon nedeniyle, başlangıçta gizliydi. 1550'de Ramusio'nun ünlü seyahatnameler derlemesinde yer alan, Pires'in İtalyanca çevirisinin, baharatlarla ilgili bölümü eksikti; yazma sansüre uğramış olmalı. Hükümetin bu konudaki endişesi pekala haklı olabilirdi; çünkü 1561'de Lizbon'daki Fransız elçisine bir güney Afrika haritası almak için bir Portekizli kartografa rüşvet vermesi söylenmişti.⁸⁷ Portekizlilerin enformasyonun gizli tutulmasına bu düşkünlüğü uzun sürmüştür. 1711'de Brezilya ekonomisi hakkında, orada yaşayan bir İtalyan Cizvitin Antonil takma adıyla yazdığı "Brezilya'nın Kültürü ve Bolluğu" adlı kitap, besbelli ki yabancıların Brezilya altın madenlerinin yolunu öğrenecekleri korkusuyla, çıkar çıkmaz hemen yasaklanmıştı.⁸⁸

Portekizlilerin "mahrem" enformasyonun yayımlanmasından duydukları endişe, genel bir eğilimin sadece aşırı bir örneğiydi. Örneğin, 1598 yılında Lazzaro Soranzo diye biri, (Ferrara'da) Türk düşmanı bir kitap yayımlayınca Onlar Kurulu tarafından tutuklanmıştı; çünkü Venedik hükümeti bu kitabın Osmanlı rejimi hakkında "mahrem" enformasyon içerdiğini düşünüyordu.⁸⁹ Özellikle harita ve planlar, siyasi bakımdan duyarlıydı. Venedikli asılzade Daniele Barbaro'nun Romalı mimar Vitruvius hakkındaki kitabının (1556) siyasi açıdan tehlikeli olmadığı düşünülebilir; ama kitaptaki tahkimat tasvirlerinin Venedik'in düşmanlarına yardım-

⁸⁵ Martin (1969); Phillips (1997); Birm (1983, 1989).

⁸⁶ Lach (1965), 151-53; Teixeira de Mota (1976).

⁸⁷ Buisseret (1992), 106.

⁸⁸ Cortesão (1944), lxx-lxxiii; Lach (1965), 151-54.

⁸⁹ Preto (1994), 433.

cı olabileceği gerekçesiyle, bu kitabın yayımlanmasına karşı çıkmıştı. Fransız coğrafyacı André Thevet, “Kozmografya” kitabının (1575) başına eklenen, krala hitap eden mektubunda, eserine Fransız şehirlerinin ve kalelerinin planlarını koymayı reddetmesini, “Fransız sırlarını yabancılara açıklamanın iyi bir fikir olmadığı” gerekçesine bağlamıştı.⁹⁰

Enformasyonu gizli tutmak için hükümetlerin, bu dönemde diplomasinin yükselmesine koşut olarak gelişen şifreleri kullanması normaldi. İtalyanlar her iki alanda da öncü oldular. Vencedik ve Roma’daki şifre yazmanları hünerleriyle ün salmışlardı; II. Felipe’nin mektuplarını şifrelemekten de bir başka İtalyan sorumluydu.⁹¹ İtalyanlar eğer yanlış enformasyon, bir başka deyişle sahte söylentiler yayma sanatının da öncüsü değillerse bile, Giovanni Botero’nun “Devlet Sebebi” (Hikmet-i Hükümet) (1589) gibi kitaplarda bu konuyu ilk tartışanlar olmuşlardır.⁹²

ENFORMASYONUN YAYILMASI

Enformasyonu denetlemek kolay değildi. Kamusal alan ile *arcana imperii* arasındaki sınır sık sık çığneniyor ve bir hayli siyasal enformasyon resmi ya da gayri resmi yollardan yayılıyordu. 17. yüzyıl başlarında Venedik hükümetine danışmanlık yapan keşiş Paolo Sarpi’nin dediği gibi, bazen, enformasyon yaymanın enformasyon yasaklamaktan daha etkili bir siyaset silahı olduğu savunuluyordu.⁹³ Aralarında Hollanda Cumhuriyeti’nin, İç Savaş sırasında ve daha sonra 1688 ertesinde İngiltere’nin ve “özgürlük çağı” denilen dönemde, özellikle de 1766’dan 1772’ye değin geçen altı yıl boyunca İsveç’in bulunduğu bazı rejimler bu bakımdan özellikle “açık” idiler.

Arşivler herkese açık olmamakla birlikte, belirli amaçlar için onlara erişilebilirdi. Çağdaş tarih yazıcılığının kurucu babası diye tanınmasına karşın, Leopold von Ranke arşivlere dayanarak tarih yazarların ilki değildi. Erken yeniçağlar boyunca Floransa’da Gianbattista Adriani, İngiltere’de William Camden, Prusya ve İsveç’te Samuel Pufendorf gibi resmi tarihçilerin, hizmet ettikleri hükümetlerin güttükleri siyasaları açıklamaları ve savunmaları için resmi belgelere bakmalarına izin verilmişti. Torcy’nin siyaset akademisinin öğrencileri (bkz. yukarıda, s. 48), siyasal eğitimlerinin bir parçası olarak onun yeni *Dépot*’sunu kullanıyorlardı. 1714 yılında Hyacinthe d’Arche adlı bir Fransız bilginine, John Selden gibi İngiliz bilgin-

⁹⁰ Buisseret (1992), 111.

⁹¹ Kahn (1967), 106-81.

⁹² Dooley (1999), 82-86, 117, 127.

⁹³ Dooley (1999), 32.

lerinin çoktandır kullanmakta olduğu Tower of London'daki [Londra Kalesi] arşivden yararlanma izni verilmişti.⁹⁴

Miras anlaşmazlıklarını karara bağlamak gibi yerel sebeplerle, yerel kayıtları kullanmanın eski bir geçmişi vardı. Mahalle kütüklerine çok çeşitli amaçlarla başvurulmaktaydı. Örneğin, Toledo Katedrali'nin Sancho de Moncada adındaki bir görevlisi, İspanya'nın gerileme nedenleri ve durumunu düzeltme çareleri üstüne yazdığı kitapta evlenme oranlarının düştüğünü kanıtlamak için mahalle kiliselerinin kayıtlarını kullanmıştı. İngiliz mahalle kilise kütükleri, 1677 yılında İskoç Presbiteryenlerine yönelik saldırısında, "o Ferisiler" ülkesinde evlilik-dışı doğum oranının başka yerlerdekinden daha yüksek olduğunu saptayan bilgin George Hickes'e açılmıştı.⁹⁵

Hükümetler bazen kendi amaçları için enformasyonun aleni olmasına/kamuya açılmasına gereksinim duyuyorlardı. Yasaların ve başka düzenleme kurallarının bilgisinin yayılması, besbelli onların yararındaydı; bunlar basıldıktan ve halka açık yerlere afiş halinde yapıştırıldıktan başka, (tellallar aracılığıyla) yüksek sesle ilan da ediliyorlardı.⁹⁶ Onların açısından sorun, halka çok az enformasyon vermekle çok fazla enformasyon vermek arasındaki dengeyi tutturmak: Enformasyonun azlığı çılgın söylentiler çıkmasına, çokluğuysa sıradan insanların devlet işleri hakkında fikir söylemesine yol açmaktaydı.

Paris *Gazette*'i gibi resmi süreli yayınlar, hükümetin görüş açısından, seçilmiş haberler sunuyordu. Yabancı bir gözlemci, 1639'da "Fransızlar, uyrukları için neyi iyi sayıyorlarsa o izlenimi vermekle, bunu olağanüstü iyi kullanıyorlar" demişti. Örneğin, 1658'de hükümet, *Gazette* başyazarının o sıra Fransa'nın bağlaştığı olan İsveç kralı hakkında güzel şeyler söylemesinin nasıl sağlanacağını tartışmaktaydı.⁹⁷ Fransız modeli, çok geçmeden Londra'da ve başka yerlerde de izlendi. Londra *Gazette*'inin iki editörü, Lord Arlington ile Sir Joseph Williamson aynı zamanda baş casuslardı, dolayısıyla mahrem bilgiye erişmek onlar için sorun değildi.⁹⁸ Resmi gazetelerde çıkan havadislere halk her zaman güvenmediği için, hükümetler bazen, 18. yüzyıl Fransa'sında dolaşıma sokulan elyazması haber bültenleri gibi gayri resmi kaynaklara enformasyon sızdırmayı da kendileri bakımından yararlı görmüşlerdir.⁹⁹

⁹⁴ Bély (1990), 328-29, 460.

⁹⁵ Thomas (1971), 156.

⁹⁶ Fagel (1989).

⁹⁷ Dahl (1951), 36.

⁹⁸ Marschall (1994), 28-30.

⁹⁹ Maureau (1995).

Özellikle dışişleri konularındaki mahrem enformasyonun açığa çıkması daha olasıydı; çünkü rakip ve düşmanlarının sırlarını keşif ve bazen de teşhir etmek, her ülkenin işine geliyordu. Londra, Paris, Viyana ve başka yerlerde elçilere gelen ve onlardan giden mektupları açmak ve sonra da anlaşılmasını diye itinayla yapıştırmak olağan uygulamaydı. Örneğin, Brunswick Dükü'nün topraklarında bulunan Celle'den, yerel görevliler Fransız, Danimarka ve İsveç kuryelerinden elde ettikleri enformasyonu İngiltere Kralı III. William'a gönderirlerdi. Savaşta bu haberciler yolda yakalanır ve mektuplarına el konurdu. Örneğin, Richelieu'nün zamanında Fransızlar Loches yakınlarındaki bir ormanda bir İspanyol kuryesinin yolunu kesmişlerdi. Önemli mektuplar çoğucası şifreli yazılırdı, fakat hükümetlerin de becerikli şifre-çözücülerine vardı; bunlar genellikle, Fransa Kralı IV. Henri'ye hizmet eden François Viète ve hem Cromwell'in hem de III. William'ın emrinde çalışan John Wallis gibi matematikçiler oluyordu. Ele geçirilen belgeler zaman zaman düşmanın hainliğini göstermek için kitap halinde basılmaktaydı. Otuz Yıl Savaşları sırasında Katolikler de Protestanlar da "savaş suçu"nu karşı tarafa yıkmak için bu tekniğe başvurmuşlardı; rakip belge koleksiyonlarından biri "Anhalt Kaçılıryası", ötekiyse "İspanyol Kaçılıryası" adını taşıyordu.¹⁰⁰

Mahrem enformasyonun resmî olmayan yayımı da, sık rastlanan olaylardandı. Belki Machiavelli'nin kara-ünlü "Hükümdar"ını da böyle görmek gerekir; çünkü bu, belirli bir prene öğütler içeren elyazması bir kitap, ancak yazarın ölümünden sonra yayımlanmış uzun bir andaçtı (muh-tıra/memorandum). Diplomasi konulu elkitapları, elçilerin ve yazmanlarının yaptığı işleri genel bilginin bir parçası haline getirdi. Bu basılı "meslek sırrı" ifşaatlarının en çok tanınmış olanlarından biri, hem bir haber bülteni çıkaran hem de (İngilizler hesabına) casusluk yapan Hollandalı bir diplomatın, 1680'de Fransızca olarak yayımlanan *Ambassador* [Büyükelçi] adlı kitabın yazarı, Abraham Wicquefort'un eseri idi.

Venedik Cumhuriyeti, siyasal sırlarını korumaya özellikle özen gösteriyordu, ama işbaşına geçmek için sıralaşan 2.500 asilzadenin oluşturduğu bir hükümetin kaçacağı olması kaçınılmazdı. Ünlü *relazioni* (bkz. yukarıda s. 123), bu raporların hazırlandığı kişilerden bir hayli daha geniş bir grup tarafından okunmaktaydı. Bu belgelerden kimileri kopya edilmiş, hatta basılmıştır da. Örneğin, profesyonel yazar Francesco Sansovino'nun 1567'de yayımlanan V. Karl biyografisi, imparatorluk sarayına

gönderilen iki Venedikli elçinin *relazioni*'sinden yararlanmıştı.¹⁰¹ En geç 17. yüzyıla gelindiğinde, belli birtakım Avrupa şehirlerinde, başlıca da Roma'da (bazı Venedikli elçileri şaşkına çevirerek) *relazioni* satılmaktaydı. Örneğin, elçi Renier Zen'in Roma'yı anlatan, 1623'te yazılmış raporu, aynı 20'li yılların sonunda bir Roma manastırının kütüphanesinden ödünç alınabilmekteydi.¹⁰² Venedik'teki Fransa elçisinin eski yazmanı Amelot de la Houssaie, yazdığı ve önsözünde "erkin gizemleri" diye nitelendiği şeyleri kamunun bilgisine açan bir Venedik tarihi (1685) için mektuplardan, anılardan ve *relazioni*'den yararlanabilmişti. *Relazioni* kopyaları, Avrupa'nın belli başlı genel ve özel kütüphanelerinde o zaman da bulunabiliyordu, şimdi de bulunabilmektedir. Ranke, Venedik'te araştırma yapmadan önce, Berlin ve Viyana'da bunlardan bazılarını keşfetmişti.¹⁰³

Er geç bazı *relazioni*'yi basacak kadar girişken ve cüretli birilerinin çıkması beklenebilirdi. 1589'da Paris'te (kapakta basım yerini Köln diye göstererek), "Siyaset Hazinesi" adı altında yaptığı metinler derlemesini yayımlayan bir basımcı, bu adımı atmıştır.¹⁰⁴ Daha sonraki basımları, Milano ve Vicenza'da çıktı. Roma'ya gönderilmiş Venedik elçilerinin üç *relazioni*'si daha 1672'de, "Roma Sarayının Hazineleleri" başlığıyla yayımlandı. Yayın yeri "Brüksel" diye gösterilmişti ve kapakta basımcının adı yoktu. Bunlardan daha da ilginç, 1547'de bir sapkınlık sanığının Engizisyon tarafından sorgulanışının "Fra Baldo'ya Önerilen Maddeler" başlığıyla yayımlanmasıydı.¹⁰⁵ Kaçakların tarihi uzundur. Sırlar elbette çeşitli sebeplerle, ekonomik olduğu kadar siyasal ya da idealist nedenlerle de açığa vurulur. Ne var ki, basımcılığın icadı, potansiyel piyasayı genişleterek kâr güdüsünü pekiştirmiştir. Erken yeniçağ Avrupa'sındaki bilgi pazarı, gelecek bölümün konusu olacaktır.

101 Marel-Fatio (1913), 152.

102 Dooley (1999), 32.

103 Baschet (1870), 348-52; Tucci (1990), 99-107, 100'de; Preto (1994), 66.

104 Heath (1983); Balsamo (1995).

105 Prosperi (1996), 162.

YEDİNCİ BÖLÜM

BİLGİYİ SATMAK: PİYASA VE BASIN

Scientia donum dei est, unde vendi non potest.

(Bilgi Tanrı'nın armağanıdır; onun için de satılamaz.)

Ortaçağ özdeyişi

Öğrenimin kendisi bir ticarettir.

Johnson

Din ve vicdan özgürlüğü fikirleri, bilgi alanında serbest rekabetin yarattığı etkinin anlatımından ibarettir.

Karl Marx

149

Enformasyon toplumunda yaşıyoruz dememizin bir sebebi, enformasyonu üretmenin ve satmanın gelişmiş ekonomilere bir hayli katkısı olmasıdır. Bazı Kuzey Amerika iktisatçıları, daha bir kuşak önce bunun farkına varmışlardı. 1960'lı yıllarda onlardan biri, meslektaşlarının “bilginin meta olma yanı”nı ihmal ettiklerini ileri sürmüş, makinelerin “donmuş bilgi”, ekonomik gelişmenin de “aslında bir bilgi süreci” olduğunu söylemişti. Aşağı yukarı aynı sıralarda, bir başka iktisatçı da bir ürün olarak bilgi üstüne, pay belgelerini, maliyetlerini ve fiyatlarını ele aldığı bir inceleme kitabı yazdı.¹ Daha yakın zamanlarda ise, enformasyon endüstrisi, enformasyon pazarlaması, enformasyon hizmetleri ve enformasyon işletmeciliği hakkında bir kitap ve makale seli oluşmuştur.²

Bu denemede tekrarlanıp duran bir soruyu sormanın yine yeri geldi: Bütün bunlarda yeni olan nedir? Bilginin metalaşması yönündeki yakın

¹ Stigler (1961); Mochlup (1962); Arrow (1965); Boulding (1966).

² Bell (1976); Mochlup (1980-84); Rubin ve Huber (1986); Fuller (1992) vb.

dönem eğilimlerinin önemini inkâr etmek niyetinde değilim.³ Yine de, bu eğilimleri daha derece derece ilerleyen uzun erimli değişimler perspektifine koymaya çalışmak, denenmeye değer. Bu bağlamda, başlangıç bölümüne (*dibaçe*) göre, “bilgili kişilerin yararlı kitaplar yazmalarını teşvik etmek için”, bir başka deyişle kurgusal yazından çok bilgiyi amaçlayarak çıkarılan, 1709 tarihli Britanya Telif Hakları Yasası’nı (*Copyright Act*) anımsamak önemlidir, ama yeterli değildir. Çok daha geniş bakmak ve çok daha gerilere gitmek gereklidir. Örneğin, bilgiyi satma fikri, en azından Platon’un bu uygulamalarından dolayı sofistleri eleştirmesi kadar eskidir. Bilginin bir mülkiyet (*possessio*) konusu olduğunu Cicero formüllemişti. Eski Roma’da, özgün anlamı bir köleyi çalan adam olan *plagiarius* (intihal) terimini, ozan Martialis yazınsal hırsızlığa uygulamış; fikir hırsızlığını içeren *compilatio* (derleme/iktifat) ise, asıl yazarın yapıtının yağmalanması anlamına gelmiştir.⁴ Ortaçağlarda “derleme”, düşünsel mülkiyet duygusunun zayıfladığını göstererek saygınlamış; ama 13. yüzyılda bilginin “satılamayacak bir Tanrı armağanı” olduğu yolundaki geleneksel yasa anlayışına karşı, öğretmenlere emeklerinin karşılığının ödenmesi gerektiği gibi yeni bir ilke çıkmıştır.⁵ 14. yüzyılda ozan Petrarcha “Kaderin Çareleri” üstüne kitabında, kitaplara bir meta (*quasi mercium*) diye bakan insanları kınıyordu.

Rönesans’ta düşünsel sahipliği tanımlama güçlüğüne karşın (ya da o yüzden) fikir çalma tartışmaları giderek çoğaldı. Rönesans humanistleri birbirlerini hırsızlıkla suçlarken, kendilerinin sadece yaratıcı “öykünme” yaptıklarını savunuyorlardı. 17. yüzyıla gelindiğinde, bu konudaki tartışmalar artık basılı olarak yapılmaktaydı. Yazarlar ve basımcılar, bir metin üstündeki mülkiyet haklarının kime ait olduğunda bir türlü anlaşamıyorlardı. Bu anlaşmazlıklar, Jacob Burckhardt’ın İtalyan Rönesansı hakkındaki ünlü kitabında incelediği “bireycilik”, yarışma ve benlik bilinciyle bağlantılı olarak düşünülmelidir. Bütün bunlar, “özgünlük” anlayışını getiren “dâhi” fikrinin yükselmesi, “yetke/otorite” anlayışının gerilemesi ve “yazarın doğuşu” ile ilişkilidir. Bunlar aynı zamanda, 20. yüzyılın ortalarında Karl Mannheim ve Harold Innis’in tartıştığı temalar olan, bilgi alanındaki tekel ve rekabet dengesinin değiştiğini de ortaya koymaktadır.⁶

16. yüzyıl başları Almanya’sından iki örnek, metinler ve fikirler üstün-

3 Schiller (1996).

4 Lindey (1952); Hathaway (1989).

5 Post (1932); Post, Giocarini ve Kay (1955).

6 Burckhardt (1860); Nisard (1860), özellikle c. 2, 12 vd.; Zilsel (1926); Mannheim (1929); Innis (1950); Viala (1985), 94-103; Chartier (1992).

deki mülkiyetle gitgide daha çok uğraşıldığını göstermektedir. 1533'teki birinci olay, biri Frankfurt'ta, öteki Strasbourg'ta iki basımcı arasında geçen, otlarla ilgili bir kitabı resimlemekte hırsızlama tahta-oyma kalıplar kullanılmasıyla ilgili anlaşmazlıktı. Suçlanan basımcı, bilginin yayılmasının "insanlığın yararına" olduğunu söyleyerek kendisini savunmuştu. İkinci olay ise, yazarlar arasında çıkmış; bir doğa felsefesi popülerleştiricisi, aralarında (yukarıda, s. 92'de değinilen bibliyograf) Conrad Gesner'in de bulunduğu birtakım bilginler tarafından fikir çalmakla suçlanmıştı.⁷

Düşünsel mülkiyet açısından, bugün "bilimsel devrim" diye tanıdığımız hareket, yalnızca bulanıklıkla değil, belirsizlikle de doluydu. Bir yandan, bütün insanlığın yararına, bilgiyi herkese açma ülküsü çok ciddiye alınıyordu. Öte yandansa, birtakım bireylerin teleskoptan *calculus*'a kadar birçok konuyu keşfetmekte kendilerinin önceliği olduğu yolundaki sert anlaşmazlıklar olgusu görmezlikten gelinemez.

Teleskop konusunda, 1608 yılında Hollandalı bir mercek-yontucusu uzak nesneleri yakın gösteren bir araç için patent (ihtira beratı) alma başvurusu yapmıştı. Galileo bu aletin haberini, içinde olduğu uluslararası yazışma şebekesi sayesinde tıpkı Mersenne (bkz. yukarıda, s. 25) gibi bir düşünce komisyoncusu/*broker*'ı haline gelmiş olan Venedikli keşiş dostu Paolo Sarpi'den aldı. Bu haberdan esinlenerek, Galileo kendisine Hollanda'daki prototipten üç kat daha güçlü bir teleskop yaptı. Ama Napolili doğa felsefecisi Giambattista Della Porta bir tanıdığına yazdığı mektupta, "o tüpün içindeki merceği ben icat ettim, Padua'da öğretmen Galileo sadece uyarladı" diyordu.

Calculus'a gelince, bu konudaki anlaşmazlığın tarafları Newton ile Leibniz'dir. Her iki bilim adamı da birbirlerinden bağımsız olarak, sonsuz küçükler (*infinitesimal*) matematiği çalışıyorlardı. Leibniz, Newton'un çalışmalarını, düşünsel *broker* Oldenburg'tan (bkz. yukarıda, s. 24) öğrendi ve ona yanıt olarak kendi keşiflerini ima eden bir mektup yazdı. 1676'da doğrudan doğruya Newton'a da bir mektup gönderdi. Bu önlemler, Leibniz'in 1699'da Newton'un bir öğrencisi tarafından fikir hırsızlığıyla suçlanmasına engel olamadı.⁸

Tuhaf bir biçimde, salt matematikten ziyade, yeni tekniklerin besbeli kârlı olduğu tarım alanında yapılan işbirliği daha belirgindir. 18. yüzyılda Britanya, İtalya, Fransa, Rusya ve başka yerlerde yeni tekniklerin bilgisini yayma amacıyla birçok tarım derneği kuruldu. Tarımdaki gelişme-

7 Eamon (1994), 110, 384. Krş. Tennant (1996).

8 Merton (1957); Iliffe (1992); Findlen (1994), 324-25.

ler –bu gelişmeler hem aşağıdan yukarıya hem de yukarıdan aşağıya gittiği için– bu kitabın başlıca temalarından biri olan bilgilerin etkileşimine bir örnektir. Her zaman teknik şeylerle ilgilenen Diderot, *Encyclopédie*'ye yazdığı tanım maddesinde, örneğin İngiliz çiftçisi Jethro Tull'un yaptığı yenilikleri anlatmış ve böylece bunları daha geniş bir kitlenin dikkatine sunmuştu.⁹

Akademik bilgi bile, bir meta olabiliyordu. Para karşılığında öğretiler yapmak, okullarda da üniversitelerde de geleneksel bir etkinlikti. 17. ve 18. yüzyıllarda, dinlemek için para ödenen konferanslar giderek olağanlaştı. Görmüş olduğumuz üzere (bkz. yukarıda, s. 66), Théophraste Renaudot Paris'te böyle konferanslar düzenlemişti. Bu tür “bilgi perakendeciliği” [ayrıntılıyla anlatma], 17. yüzyıl sonlarından itibaren Londra'da, bir kuşak sonra da İngiliz taşra kasabalarında kültürün bir parçası haline geldi. 18. yüzyılda, anatomi ve cerrahi konferansları gazetelerde ilan ediliyor ve konferansçıların “piyasaya yönelik” oldukları vurgulanıyordu. Tıp bilgisinin ticarileşmesi, gazetelerdeki “mütebbipler” (*quacks*), yani mucizeler vaad eden gayri resmi/sahtekâr tıp uygulayıcıların reklamlarının gittikçe çoğalmasından anlaşılabilir.¹⁰

17. ve 18. yüzyıllarda, bilgi ile pazaryeri/piyasa arasındaki bağların gitgide daha çok bilincine varıldı. Baconcu John Durie iyi bir kütüphaneciye “öğrenim yardımlarının bir etkeni ya da taciri” diye tanımlıyordu. Thomas Sprat'ın yazdığı Kraliyet Derneği tarihi, (örneğin, Dernek için bir bilgi “banka”sı ya da “liman”ı diyen) iktisat eğitilemeleriyle doludur. Alman bilgini Johann Burchard Mencke 1715'te alışılmamış giysilere bürünen, kendilerini ve kitaplarına tumturaklı isimler veren, başka bilginlere saldıran ve kendi yapıtlarını önemli kişilere adayan (Mencke bu tür ithafların başış gibi gösterilmek istenen satışlar olduğunu vurgulamaktadır) okumuşların “şarlatanlık”ları dediği şeyi canlı bir biçimde kıyanan bir eser yayımladı.

İki dünya arasındaki ilişki çift yönlüydü. Bu bölümün epigrafının bize anımsattığı gibi, Marx bilgi karşısında takınılan yeni tutumları, kapitalizmin yükselişinin kültürel üstyapıdaki etkileri diye görmekteydi. Böyle olmakla birlikte, birçok bilginin savunduğu ve bu bölümün de örneklendirmeye çalışacağı üzere, yeni bilginin ekonomi üstündeki etkileri de hayli büyüktü.¹¹

9 Confino (1962), 158-59.

10 Walker (1973); Porter (1989); Money (1993); Lawrence (1996), 163, 167-69.

11 Londe (1998), 276-91.

DÜŞÜNSEL MÜLKİYETİN YÜKSELİŞİ

Geç ortaçağlardan beri, bilginin kazanç için kullanılması ve ticari sırların “değerli düşünsel mülkiyet” olarak korunması gereği üstünde artan bir ısrar vardır.¹² Rönesans mimarı Filippo Brunelleschi bir meslektaşını başkalarının buluşları üstünde hak iddia edenlere karşı uyarmış ve 1421 yılında kendisi bir gemi tasarımıyla, bilinen ilk patenti almıştı. İlk patent yasası, Venedik’te 1474’te kabul edilmiştir.¹³ Kayıtlara geçen ilk kitap telif hakkı (*copyright*) 1486’da humanist Marcantonio Sabellico’nun yazdığı Venedik tarihine, ilk sanat eseri telif hakkı 1567’de Venedik Senatosu tarafından yapıtının baskılarını yetkisiz taklitlerden korumak için Titian’a verilmişti.¹⁴ Düzenlemeler bölük pörçük başlamıştır. Eskiden papalar, imparatorlar ve krallar belirli metinleri, basımcıları, yazın türlerini, hatta hurufat fontlarını korumak için ayrıcalıklar (imtiyazlar), yani geçici ya da sürekli tekeller veriyorlardı. Örneğin, İmparator V. Karl uzun hükümdarlığı boyunca bu türden kırk bir tane “koruma mektubu” (*Schutzbrieife*) çıkarmıştı. 18. yüzyılın telif hakları yasaları, bu daha önceki ayrıcalık verme sisteminden gelişmiştir.¹⁵

Bu örnekleri çözümlerken, modern kategorileri o zamanki kategorilerin yerine kullanmamak önemlidir. Bu noktada bir metnin (ya da bir imgenin) biri “bireyci” diğeri “ortaklaşacı” açıdan iki türlü anlaşılması arasında aynı gözetmek faydalı olabilir. İlk anlamda, metne bir bireyin mülkiyeti olarak bakılır, çünkü o bireysel bir beynin ürünüdür. Biz bu anlamda son derece bireyci bir kültürde yaşıyoruz. İkinci durumda, metin ortak mülkiyet altında görülür, çünkü her yeni ürün ortak geleneğe dayanmıştır. Ortaçağlarda kopyasını çıkarma geleneğinin gösterdiği üzere, bu görüş başat durumdaydı. Elyazmalarını kopya eden yazmanlar, öyle anlaşıyor ki, eklemeler ve değişiklikler yapmakta kendilerini özgür hissediyorlardı. Öte yandan, “yeni” yapıtlar yazan bilginler de, bunlara öncellerinden parçalar katmakta kendilerini özgür saymaktaydılar. Metinlerin yayılmasına olduğu kadar belirlenip sabitlenmesine de yardım eden basımcılığın yükselmesi, daha bireyci tutumlara doğru bir eğilim yarattı. Yine de, değişme süreci ne birdenbire ne de engelsiz bir gidişle oldu. 16. ve 17. yüzyıllarda ayrıcalıkların ve patentlerin yükselişinin yanı sıra ortaklaşacı tutumların süregelen örneklerini de bulmak güç değildir.

12 Eamon (1994), 75, 81.

13 Eamon (1994), 88-89.

14 Gerulaitis (1976), 35-36; Landau ve Parshall (1994), 362.

15 Schottenloher (1933); Armstrong (1990); Feather (1994); Tennant (1996); Johns (1998), 326-79.

Elbette, “ortak mülkiyet” fikri bulanıktır. Hemen “kimin ortaklığı” sorusunu sormak gerekir ve buna verilen yanıt, çoğucası “herkese ortak” olmaktan çok, bir lonca ya da hükümet gibi bir “toplumsal gruba ortak” olduğudur. Enformasyonu daha geniş bir kitleye yaymak, pekala bir çeşit ihanet sayılabilirdi. Erken yeniçağda, ticari sırları saklamak ve açığa vurmak yönündeki karışt, ama birbirlerini bütünleyen kaygılar birçok alanda gözlemlenebilmektedir.

Yukarıda (bkz. s. 132) hükümetlerin bilgi toplama etkinliklerinin bir parçası olarak tartışılan casusluğa, enformasyon satışının bir yolu olarak da bakılabilir. Hollanda hükümeti yabancı elçileri, örneğin Venediklileri mahrem enformasyon sağladıkları için düzenli olarak ödüllendiriyordu.¹⁶ Gördüğümüz gibi (bkz. s. 148), resmi belgeler kopya edilip satılabilirdi. Fransız yazarı Amelot de la Houssaye Fransız elçiliğinde yazman olarak çalışırken çalınan belgeleri satmakla suçlanmıştı. 17. yüzyılda haber bültенlerinin yayımlanmaya başlaması, siyasal enformasyonu “ilk kez büyük miktarlarda alınıp satılabilen” bir metaya dönüştürmüştü.¹⁷ Yeni teknolojiler arayışı içinde, rekabet endüstri casusluğuna yol açtı.

ENDÜSTRİ CASUSLUĞU

Öğrenimin ilerlemesi, yalnızca kendisi için değil, aynı zamanda yarattığı ekonomik etkiler için de destekleniyordu. Bacon ile izleyicileri boyacılık ve cam yapımı gibi endüstriyel süreçlerdeki gelişmelerle ilgilenmekteydiler.¹⁸ Bu gelişmeler, endüstri casusluğu sayesinde bütün Avrupa’ya yayılmıştı. Bu kitapta tartışılan birçok başka örnekte olduğu gibi, bu tür casusluğun çözömlenmesinde de, kendi anlayışlarımızı geçmişe yansıtmamak çok önemlidir. Endüstri casusluğu, girişimcilerin, teknolojileriyle yabancı ziyaretçilere gösteriş yapmaktan gurur duydukları bir dönemde kesin olarak tanımlanamaz. Hollanda Cumhuriyeti’nde yeni makinelerin nasıl çalıştığını keşfetmek yabancılar için özellikle kolaydı. Dolayısıyla, bu alanda ileri gelen bir bilgini izleyerek, bu olguyu gerek hükümetlerin gerekse bireysel girişimcilerin yurtdışındaki nitelikli işçileri kendilerine katılmalan için ayartma girişimlerine bağlamak suretiyle “enformasyon yelpazesinin casusluk ucu”ndan söz etmek öngöröye uygun olur. Bu bağlantının sebebi, zanaat bilgisinin (şimdi olduğu gibi) o zaman da yazıyla anlatılmasının güçlüğü dolayısıyla, tekniklerin bir ülkeden bir başkasına taşınmasının işçilerin göçüne dayanmasıdır.¹⁹

16 Rowen (1987); Bély (1990), 230 vd.

17 Cobb (1970); Tucci (1990); Infelise (1997, 1999a); Dooley (1999), 9.

18 Webster (1975), 388-96.

19 Harris (1985); krs. Cipalla (1972).

Hükümetlerin ticaret ve endüstriye gitgide daha çok merak sardıkları 17. yüzyıl sonlarında böyle ünlü bir ayartma örneği, Colbert'in kendilerinden cam yapımı endüstrisinin gizli tekniklerini öğrenmek üzere Venedikli zanaatçıları Fransa'ya çekme girişimiydi. Fransa'daki Venedik elçisinin, sırları açığa vurmaktan önce bu zanaatçıların bazılarını temizlediği söylenir. Teknikleri keşfetmek için yabancılar Venedik'e giderlerdi. Kendisine "Venedikli" takma adı verilen İskoç matematikçi James Stirling 18. yüzyılın başlarında Venedik'te on yıl kadar yaşamıştı. Onun Venedik cam sanatının sırrını öğrendiği ve öldürülme korkusuyla Venedik'ten ayrıldığı söylenir.

Bu tür bir ilgiye konu olan tek halk Venedikliler değildi. 18. yüzyılda Roma hükümeti, Fransız ipek boyama yöntemini getirmesi için Lyons'tan bir zanaatçı çağırmış ve Hollanda yöntemlerini öğrenmeleri için de Torino'ya altı dokumacı göndermişti. O günlerde Fransızlar, İsveçliler, Ruslar ve Avusturyalılar hep İngiliz teknolojisini ve işçilerini edinmek istiyorlardı. 1719'da İngiltere'de nitelikli işçilerin Fransa'ya ve Rusya'ya göçmelerine karşı itirazlar yükseldi. 1720'lerin başlarında İngiltere'ye yaptığı gezilerin giderleri kendi hükümetince karşılanan Avusturyalı (ünlü mimarın oğlu) Joseph Emmanuel Fischer von Erlach'ın İngiliz buhar makinesini casusladığı anlatılır. İngiltere'ye gelen İsveçli gezginler ülkelere dönünce, Madenler Kurulu'na ya da Demir Dairesi'ne orada gözlemledikleri makineleri yaptıkları çizimlerle birlikte rapor ediyorlardı. 1780'li yıllarda İngiltere'yi gezen bir Fransız mühendis Wedgwood porselenleri, çorap tezgâhları ve diğer makineler hakkında enformasyon toplamış, dönerken de "onlarsız makineler işe yaramayacağı" için yanında üç işçi götürmüştü.²⁰

TİCARET VE ENFORMASYON

Endüstri gibi ticaret de, "sahip olunmayan enformasyonu arama, olunanı da koruma"²¹ denilen şeye dayanmıştır. Besançon'da, Piacenza'da, Frankfurt'ta ve başka yerlerde düzenlenen uluslararası fuarlar, mallar kadar enformasyonun da değiş tokuş edilme merkezleriydi. Tüccar kültürü yazılı kültürdü ve bu, daha ortaçağlarda böyleydi. 15. yüzyıl Floransa'sından Giovanni Rucellai'nin iyi bir tüccarın parmaklarında mutlaka mürekkep lekesi olacağı savı, hiç de istisnai bir düşünce değildi.²² Ticaret yolları kâğıt yollarıydı ve ticari akımlar enformasyon akımlarına dayanıyordu.

²⁰ Zacharias (1960); Robinson (1975); Lindqvist (1984), 95-178; Harris (1985, 1992, 1996a, 1996b); Davids (1995).

²¹ Geertz (1979).

²² Bec (1967); Heers (1976).

16. yüzyılda Avrupa ve Asya'nın belli başlı ticaret şehirlerinden Ceno-
va, Venedik, Floransa ve başka yerlerin tüccar aileleri üyelerinin, evlerine
gönderdiği mektuplar, adeta "veri bankaları"dır. Örneğin, Ceneviz'in ti-
icaret diasporası Antwerp'te, Sevilla'da, Lizbon'da, Londra'da, Köln'de,
Sakız Adası'nda, Oran'da, Halep'te vb. bulunuyordu. Dünyanın çeşitli
yerlerinden 1568 ile 1605 yılları arasında Augsburg'taki aile karargâhına
gönderilen Fugger mektupları, uluslararası ticarette enformasyonun öne-
minin ve bu önemin kavranmış olduğunun ek kanıtlarıdır.²³ Yahudiler,
Parsiler (İran kökenli Hindistan Zerdüştcüleri -ç.n.), Quaker'lar, Eski
İnançlılar vb. gibi etnik ve dinsel azınlıkların adı çıkmış ticaret başarıları-
nın bir sebebi, onların başkalarına görece kapalı enformasyon şebekeleri
kurmuş bulunmaları olabilir.

Siyaset ve endüstri casusluğunun yanında ticaret casusluğu da vardı.
Örneğin, hem Venedikliler hem de İspanyollar, Portekiz Doğu ticaretinin
sırlarını keşfetmeye çalıştılar. Hindistan baharatının Lizbon'a geldiği söy-
lentileri 1501'de Venedik'e erişince, hükümetin tepkisi, ne olup bittiğini
öğrenmesi ve kendilerine bildirmesi için Lizbon'a bir ajan göndermek ol-
du. Bu ajanın raporu günümüze kalmıştır. 1503'te İspanyol kılavuz Juan
de la Cosa da benzer sebeplerle Lizbon'a yollanmıştı. Yoğun rekabet du-
rumlarında, piyasa enformasyonunda küçük/marjinal bir üstünlük son
derece kârlı olabiliyordu. 1478'de bazı Venediklilerin, İstanbul'dan gelen
en son haberleri öğrenmek için Doç'un sarayının çatısında bir delik açmış
olmalarında şaşılacak bir yan yoktur. 15. yüzyılın büyük tüccarı Jacques
Coeur posta güvercinlerinden yararlanıyor, Japonya'da da 17. yüzyılın
Osakalı *broker*'ları piyasa fiyatları hakkında enformasyon aktarımı için
ateşler, bayraklar ve posta güvercinleri kullanıyorlardı.²⁴ Mallar hakkında
enformasyonun kendisi de bir maldı ve piyasa hakkında enformasyon için
hazır bir piyasa vardı.

Nitekim, 1661'de İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin baş yönetici ve-
kili Sir Thomas Chambrelan Bantam'daki bir ajana Kamboçya, Siyam, Çin
ve Japonya ticareti hakkında bir rapor ısmarlamıştı.²⁵ Eski işlemler hakkın-
daki enformasyon geleceğin stratejisi için bir kılavuz oluyordu; böylelikle,
ticari şirketler ve özel firmalar da kayıtlar, hatta arşivler tutmaya başladılar.
Örneğin, 1609'da Doğu Hindistan Şirketi'nin Londra'daki merkezi,
şirkete gelen ve şirketten giden mektupların kaydının tutulmasını emretti.
En iyi ticaret yolları bilgisinin büyük bir ticari değeri vardı; dolayısıyla

²³ Daria (1986).

²⁴ Yazaki (1968), 235.

²⁵ Bassett (1960), 225.

görmüş olduğumuz gibi (bkz. s. 66-67), ticari şirketler coğrafya ve denizcilik bilgisiyle ilgilenmekteydiler. Örneğin, Londra’da, Rusya Şirketi 1561’de Martín Cortés’in denizcilik sanatı kitabının İngilizceye çevrilmesi için para ödemişti. Doğu Hindistan Şirketi, memurlarına matematik öğretmeleri için Thomas Hood’la Edward Wright’ı, şirketin tarihini yazması için de Richard Hakluyt’u görevlendirdi. Fransa’da, ünlü Hindistan haritasını (1752) d’Anville’e ismarlayan *Compagnie des Indes* [Hindistan Şirketi] idi. Erken yeniçağ ile 21. yüzyıl arasındaki benzerlikleri abartmadan diyebiliriz ki, şirketler daha o zamandan araştırma patronları olarak hareket ediyorlardı.

ENFORMASYON VE VOC

Bu dönemde enformasyonun ticari değerinin bilincinde olmanın çarpıcı bir örneği, VOC (*Vereenigte Ost-Indische Compagnie*) adını taşıyan Hollanda Doğu Hindistan Şirketi’nin tarihinden gelir. VOC’un “çokuluslu” olduğu söylenmiştir; şirketin enformasyona gereksinimi, bir imparatorluğunki gibiydi.²⁶ Kazandığı başarılar, (başka şeylerin yanı sıra) bu bakımdan rakipleri arasında bir benzeri olmayan, şirketin “etkili iletişim şebekesi”ne atfedilir.²⁷ VOC, ülkelerini haritalamakla ilgileniyor, harita ve rota çizimleri sürekli olarak güncelleştiriliyordu. Ünlü Blaeu basımcı ailesinin üyeleri 1633’ten 1705’e kadar VOC’un haritacılığını yapmış, yani bastıkları ünlü atlaslarda görülmeyen gizli enformasyonu içeren yazma haritalar üretmişlerdir. Harita yapımcıları bu tür enformasyonu bu haritalara basmayacaklarına ve şirket üyesi olmayan herhangi bir kimseye açıklamayacaklarına dair Amsterdam belediye başkanının önünde yemin etmek zorundaydılar. Rotalı haritalar yolculuğa çıkacakları zaman kılavuzlara ödünç veriliyor ve dönüşlerinde geri isteniyordu. Yine de, bunların yabancılar için bir para karşılığında sunulduğu da oluyordu. Şimdi bir Fransız arşivinde bulunan bir Hollanda haritasının kenarında, “Hollandalı bir kılavuzdan satın alınmıştır” diye yazılıdır. Benzer bir biçimde, şirketin “bahışlar” (*gratuities*) dediği şeylerle de, VOC gerek Hollandalı gerekse yabancı diplomatlardan enformasyon edinebiliyordu.²⁸ Siyasal enformasyon, şirket için belli ki önemliydi. İtalyan Cizviti Martini Çin’den dönerken Hollandalılara yakalanınca (bkz. yukarıda, s. 54), Batavia’da sorgulanmıştı, VOC onun aktardığı, Ming hanedanının devrilmesi haberiyle son derece ilgilenmişti.

²⁶ Goody (1996), 116.

²⁷ Steensgaard (1982), 238.

²⁸ Koeman (1970; Schilder (1976), 62-63; Smith (1984), 994.

VOC'un enformasyon sistemindeki en çok kayda değer öge, şirketin düzenli olarak sunulmasını istediği yazılı raporlara büyük önem vermesiydi. Düzenli raporlar vurgusunun erken yeniçağ Avrupa'sının başka yerlerinde de benzerleri vardı, ama bunlar çok farklı alanlardaydı: Örneğin, diplomatik *relazioni*'siyle Venedik devletinde ve "yıllık mektuplar"yla İsa Derneği'nde (Cizvitler). VOC özellikle istatistikler halindeki ticari enformasyonda da elbette ısrarlıydı. Örneğin, Batavia'dan (şimdi Endonezya'nın Cakarta'sı) genel müdür ve yürütme kurulu, merkez yöneticilerine (Heeren XVIII) "genel mektup" diye bilinen yıllık raporlar gönderirlerdi. Lahey arşivlerinde hâlâ, çeşitli bölge ve fabrikalardan istatistik verilerini de içeren daha özgül mektuplar bulunmaktadır.

Bu raporlar, VOC'ta elli yıldan uzun bir süre çalışan ve kendisinden merkez yöneticilerinin özel kullanımları için şirketin işleri hakkında mahrem bir anlatı belgesi hazırlaması istenen Pieter van Dam adlı bir avukat tarafından özetlenmiştir. VOC sistemli enformasyon –özellikle de istatistikler halinde enformasyon– toplamaya dayanan pazarlama stratejilerinin öneminin bilincini görece çabuk geliştirmiş gibi görünüyor. Bu bakımdan kilit rol oynayan bir kişi, önde gelen bir matematikçi olan ve şirket yöneticiliğinin yanı sıra Amsterdam belediye başkanlığını da yapan Johannes Hudde'ydi. Onun sayesinde, daha 1692 yılında Asya'dan getirilen biber ve diğer malların fiyatlandırılması ve ismarlanması konularında şirketin gelecekte izleyeceği siyasaları belirlemek üzere satış rakamları çözümlenmekteydi.²⁹ Raporlar açısından olduğu gibi, VOC'un istatistiklerle ilgilenmesi bakımından da en yakın koşut örnekler rakip şirketler değil, Katolik Kilisesi ve merkezileşen devletti (bkz. yukarıda VI. Bölüm).

O kurumlar gibi, VOC da bütün sırlarını koruyamamıştır. Örneğin, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, Asya'dan dönen VOC gemilerinin varış zamanları ve kargoları hakkında düzenli olarak mahrem enformasyon edinmekteydi. Hollandalı tarihçi ve eski haber yazarı Lieuwe van Aitzema da (ilk kez 1657-68 yıllarında yayımlanan) Hollanda tarihinin beşinci cildine, Asya'nın durumu üstüne şirkete verilen mahrem bir raporun çevrim-yazısını ekleyebilmiştir.³⁰

BORSALARIN YÜKSELİŞİ

Başka şeylerin yanı sıra enformasyon değiş tokuşu yerleri olan borsalar Bruges'de (1409), Antwerp'te (1460), Lyons'da (1462), Amsterdam'da (1530), Londra'da (1554), Hamburg'ta (1558) ve Kopenhag'da

²⁹ Smith (1984), 1001-3.

³⁰ Poelhekke (1960); Smith (1984), 996; Rowen (1987).

(1624) kuruldu. Başlangıçta emtia (meta'nın çoğulu - *commodity*) pazarları olan bu kurumlar, tahvil ve hisse senedi piyasalarına dönüştü. Amsterdam borsasının canlı bir betimini, Joseph Penso de la Vega adlı bir Seфарad Yahudi tüccar, "Kargaşaların Kargaşası" (1688) gibi sevimli bir başlıkla İspanyolca bir söyleşi tarzında yazdığı yapıtta vermektedir. Bu söyleşi, şirket hisselerinde spekülasyon uygulamalarının, hatta "boğalar" ve "ayılar" bölünmesinin daha o dönemde sıradan bir şey olduğunu gösteriyor (İngiltere'de "ayıl postu alıcısı" deyimini, 1719'da, ayı henüz öldürülmeden postunu satın alanlar için kullanılmaktaydı.)³¹ Londra'da "borsa tellalları" (17. yüzyılda icat edilmiş terimiyle *stockjobbers*), haber alışverişi yapmak için Exchange Alley'deki (Değişim Aralığı) Jonathan'ın kahvehanesine devam ediyorlardı. Başlıca ilgilendikleri haberler, "Güney Denizi Balonu"nun 1720'de patlamasından önceki yıllarda "Büyük Güney Denizi" (yani Pasifik Okyanusu, dolayısıyla da Güney Amerika) ile ilişkili olanlardı.

Borsalar istem ve sunuyu (arz ve talebi) etkileyen haberlere karşı özellikle duyarlıydı. Örneğin, Vega Hint Adaları'ndan gelen haberlerin ve Avrupa'dan gelen barış ve savaş haberlerinin piyasa üstündeki etkilerini anlatmaktadır. Hiç kuşkusuz, fiyatları yükseltmek ya da aşağıya çekmek için kasten söylentiler de yayıyorlardı. Biraz daha sonraki bir dönemden ünlü bir örnek, 1814'te Londra'ya erişen, Napolyon'un öldüğü sahte dedikodusuydu.³²

Tıpkı borsa spekülasyonları gibi, deniz ticareti sigortacılığı da enformasyona özellikle duyarlı bir işletmecilik örneğiydi. Sigortacılık işi, başta Cenova, Venedik ve Amsterdam olmak üzere birçok merkezde gelişti, ama 17. yüzyıl sonlarından itibaren Londra öne geçti. Borsa *broker*'ları gibi, sigortacılar da ellerindeki haberleri değiş tokuş etmek için kahvehanelerde buluşuyorlardı. 17. yüzyılın sonunda, Edward Lloyd, City'nin eski iş muhiti olan Lombard Sokağı'nda bir kahvehanenin sahibiydi; doğal olarak dükkânına, birçoğu gemilerin geliş gidişiyle ilgili enformasyona meraklı tüccarlar gelirdi. Bu başlangıçtan sonra, gemi haberlerinde uzmanlaşmış bir dergi kurmak ve Londra'da bir deniz ticareti sigortası geliştirmek, Lloyd için doğal bir gelişime oldu. O nedenledir ki, günümüzün Lloyd's firması hâlâ onun adını taşımaktadır.³³

31 Israel (1990b).

32 Barbour (1950); Reinhartz (1987); Israel (1990a).

33 Barbour (1928-29); Dawsan (1932).

BİLGİNİN BASILMASI VE SATILMASI

Basımcılık ticari işlerde bilgi edinmeye elbette gittikçe daha çok yardımcı oluyordu. Nasıl tüccar olunacağı konusunda yazılan elkitapları çoğalmaktaydı. Fuarlar, limana gelen gemiler ve çeşitli malların fiyatları hakkında ticari bilgileri basılı olarak bulmak gitgide kolaylaşmaktaydı. 1540'larda Antwerp piyasasında bulunan emtia fiyatları artık düzenli olarak yayımlanıyordu. Frankfurt'ta (1588'den itibaren) çıkan *Calendarium* ya da *Messrelationen* şehrin ticaret işleri hakkında enformasyon vermekteydi. 1618'den sonra Hollanda gazeteleri, Yeni Dünya'dan İspanya'ya gümüş getiren gemilerin varış bilgilerinin ayrıntıları da dahil ekonomik enformasyonla doluydu. *Lloyd's News* gemi haberlerine odaklanmıştı. (Kopenhag'ta 1757'de kurulan) *Gazette Universelle de Commerce* gibi uzmanlaşmış gazeteler, belirli malların fiyatlarını ve gemilerin limana geliş gidişlerini haber vermektedir.³⁴ 17. yüzyıl sonlarından itibaren, Jacques Savary'nin –Colbert'e ithaf edilmiş olan– *Parfait negociant*'ından (1675) [Yetkin Tüccar] başlayarak, ticaret sözlükleri gittikçe daha olağanlaşan başvuru kitabı tarzı haline geldi.

Gizli tutulmak istenen ticari enformasyon da, iznili ya da izinsiz olarak basılmaya başlandı. Hollandalı tarihçi Aitzema örneğinden yukarıda söz etmiştik. 17. yüzyılda, Batı Hindistan Şirketi'nin arşivinden alınmış ticari belgeler, aralarında Commelin'in yazdığı VOC tarihinin (1646) ve Barlaeus'un hazırladığı, Brezilya'da Hollandalılar tarihinin de (1647) bulunduğu diğer Hollanda kitaplarında basılmıştır.³⁵

Kitap yayımlama işinin kendisi, daha 15. yüzyılda basımcılığa para koyma işadamlarının ilgisini çeken bir ticaret olmuştu.³⁶ Hiç değilse yaptığımız inceleme bakımından daha önemli olanı, basımcılığın her türlü bilginin ticarileşmesini teşvik etmesiydi. Basımcılığın icat edilmesinin apaçık, ama önemli bir sonucu, girişimcileri bilgiyi yayma sürecine, “Aydınlanma işletmeciliği”ne dahil etmelcriydi.³⁷ Basımcılar sık sık klasik metinlerin yeni edisyonlarını, çeviriler ve başvuru kitapları sipariş ediyorlardı.

Aşağı yukarı aynı zamanda, aynı konuda farklı yapıtların yayımlanması olağanlaşmıştı; tıpkı, kitap kapaklarında yeni basımın öncekilerden daha doğru olduğunun ya da daha fazla enformasyon içerdiğinin yahut bunda –rakiplerde olmayan– bir içindekiler çizelgesi ya da dizin olduğunun iddia edilmesi gibi, bu da, basımcılar arasındaki rekabet yoğun-

34 Morineau (1985), 42-55; Popkin (1990), 205; Sgard (1991).

35 Harmsen (1994), 164.

36 Balsamo (1973).

37 Darnton (1979).

luğunun bir belirtisiydi. Birçokları arasından bir örnek, 1570'te Leuven'de yayımlanan bir misyoner mektupları cildidir: Bunun, "daha sahih ve bir dizin eklenmesiyle daha ayrıntılı" (*cum indice castigatior et auctior*) üçüncü basım olduğu kapağında ilan edilmiştir.³⁸ Durmadan daha geniş ve daha ayrıntılı atlaslar, ansiklopediler vb. üretme dürtüsünü, ticari rekabet körtüklemekteydi.

Bu husus, önde gelen bazı başvuru kitaplarının zamandizimiyle gösterilebilir. Blaeu'nun 1635 tarihli *Atlas*'ının hemen ardından, rakibi Jansson'un *Atlas novus*'u 1638'de yayımlanmıştı; Martin Lipen'in derlediği hukuk ve tıp bibliyografyalarını (1679) Cornelius de Beughem'inkiler (1680-81) izlemişti; Churchill'lerin (1704'te başlayan) seyahatname derlemelerini, Harris'in (1705) ve Stevens'in (1711) derlemeleri izlemişti; Postlethwayt'ın *Universal Dictionary of Trade*'inin (1751-55) [Evrensel Ticaret Sözlüğü] ardından Rolt'un *A New Dictionary of Trade*'i (1756) [Yeni Ticaret Sözlüğü] gelmiş, *Encyclopaedia Britannica*'nın gözden geçirilmiş basımını (1777'den itibaren), Chambers'in gözden geçirilmiş basımı (1778-) izlemişti.

Bazı basımcılar Humanizma, Protestan Reformasyonu ya da Aydınlanma gibi düşünce akımlarına kişisel olarak bağlanmışlardı. Başkalarıysa, din savaşları sırasında Katoliklere de Protestanlara da hizmet eden "kiralık askerler" idiler. Basımcıların bazıları daha o zamandan reklamın, yani malları ve hizmetleri satmak amacıyla bunlar hakkında enformasyon basmanın önemini kavramışlardı; bu uygulama 17. yüzyılda gelişmekteydi. 17. yüzyılda Hollanda'nın (tek yapraklı gazete öncülerini diyebileceğimiz) haber bültenlerinde kitaplara ve özel öğretmen hizmetlerine dair ilanlar vardı. Londra'da 1650 yılı dolaylarında bir gazetede ortalama altı ilan çıkıyordu; yüz yıl sonra bu sayı elli kadar oldu.³⁹ 17. yüzyıl sonlarında böyle reklam edilen konular arasında tiyatro oyunları, yarışlar, sahte doktorlar ve "Holman'ın Mürekkep Tozu" vardı – bu sonuncu nesne, 1688'de tescil edilmiş olup, belki de ilk marka adıydı. Geniş okuyucu kitleleri olan almanaklarda düzenli olarak ilanlar çıkmaktaydı. İngiltere'de Gadbury'nin 1699 yılı almanağında Dr. Anderson'un İskoç Haplarının erdemleri anlatılırken, rakibi Coley'ninkinde Buckworth pastilleri övülmekteydi.⁴⁰

Kitap ve dergilerde çoğu kere başka kitap ve dergilerin ilanları oluyordu. Kitabın başındaki ya da sonundaki sayfalar, aynı basımcının sattığı diğer yapıtların reklamını yapmaktaydı (çağdaş basımcı-yayımcı ayrımı o dö-

³⁸ Richardson (1994).

³⁹ Dahl (1939); Sutherland (1986).

⁴⁰ Walker (1973).

nemde henüz yerleşmemiştir). Mencke'nin "Okumuşların Şarlatanlıkları" adlı kitabının 1721'de Lahey'de Fransızca çevirisi yayımlanırken, basımcı ona deposundaki kitapların yirmi dokuz sayfa tutan bir listesini eklemiştir. İtalya'da daha 1541 yılında, her birinin fiyatını da gösteren ayrı bir kitap kataloğu çıkmıştır. 16. yüzyıldan itibaren, Frankfurt Kitap Fuarı (hâlâ yapmayı sürdürdüğü gibi) belirli yapıtların uluslararası tanıtımını sağlamak-taydı. 17. yüzyıl sonlarında, artık belli başlı dergiler yeni yayınları haber ver-mekteydi (bkz. aşağıda, s. 169). 18. yüzyılda, müşterilere kitapçı katalo-golarını postalamaya uygulaması yerleşik hale geldi.⁴¹ Fransa'da dönemimi-zin sonunda her hafta yeni bir kitaplar kataloğu yayımlanıyordu.

Gizil (potansiyel) kârlar yükseldikçe, (bkz. yukarıda, s. 149) yazınsal ya da düşünsel mülkiyeti genel yasalarla korumak daha da acil bir sorun oldu. Örneğin, Britanya'da 1709'da bir Telif Hakları Yasası çıkarıldı. Bu yasanın kabul edilmesini, bilginin özel mi kamusal mı olduğu tartışma-sındaki rakip anlayışlar sorununu çözme yolunda bir girişim sayabiliriz. Bunu 1735'te, yapıtlarının çalınması konusunda çoğu sanatçıdan daha fazla zarar görmüş bulunan William Hogarth'ın çabaları sayesinde çıkarı-lan Gravürcülerin Telif Hakları Yasası izledi. Fransa'da da devrimden sonra, 1791'de ve 1793'te Britanya'ninkilere benzer telif hakları yasaları kabul edildi.

Ama çalınmalar devam etti. Zamanında "sahtekârlık" (*contrefaçon*) ya da daha güçlü olarak "korsanlık" diye bilinen kanunsuz rekabet, yani te-lif hakları başkalarında olan kitapların yayımlanması da aynı şekilde devam etti. Korsanlık dahil, bilginin ticarileşmesi konusunda örnek olaylar gör-mek için, belli başlı yayımcılık merkezleri olan üç şehre daha yakından bakmak aydınlatıcı olabilir: 16. yüzyıl Venedik'i, 17. yüzyıl Amsterdam'ı ve 18. yüzyıl Londra'sı.

16. YÜZYIL VENEDİK'

15. yüzyılda Venedik'te Avrupa'nın başka herhangi bir şehrinde da-ha fazla kitap basılmıştı (4.500 kadar çeşitli kitap, demek ki 2 milyon ka-dar nüsha). Rekabet çok kuvvetliydi ve basımcıların endüstriyel casusluğa başvurmaları hiç de ender değildi: Üretim sırasında bir kitabın sayfalarını edinip bunları hemen hemen eşzamanlı bir rakip baskı yapmakta kullanı-yorlardı. İlk yazar telif hakkının o dönemde Venedik'te tanınmış bulun-masına şaşmamak gerekir.⁴²

16. yüzyılda Venedik, 18 milyon nüsha üreten 500 kadar basımeviyle

⁴¹ Raven (1993).

⁴² Richardson (1999), 42, 69.

Avrupa'nın en önde gelen yayımcılık merkezi olma konumunu sürdürmüştür. Bir tek yayımcı, Gabriel Giolito 850 kadar ayrı kitap basmıştı. Giolito kitabevlerinin Bologna, Ferrara ve Napoli'de şubelerini açtı ve belki bu şekilde genişleyen ilk kitapçı oldu. Bir dizi ya da kendi deyişiyle "gerdanlık" (*collona*) halinde kitaplar çıkaran ilk kitapçı da, herhalde o idi.⁴³

Venedik'teki basımevlerinin çokluğu, bu şehrin yazın adamlarına çekici gelen yazarlarından biriydi; çünkü piyasa, onların hamilerden bağımsız olarak yaşamalarına elveriyordu. Pietro Aretino, geçinebilmek için hem çok sayıda hem de çok çeşitli konularda kitaplar yazdıkları için kendilerine *poligraf* denilen bu tür yazın adamlarının en ünlüsüydü. Bu adam, nazım ve nesir eserler, çeviriler, başka yazarlardan uyarlamalar, özellikle pratik enformasyon veren yapıtlar, gezginler için bir Venedik rehberi, görgü kitapları, aşk ve para gibi türlü konularda nasıl mektup yazılacağını öğreten bir kılavuz kitabı kaleme almıştı. *Poligraf*lardan kimileri, belirli yayımcılara (başlıca da Giolito'ya) editör ve düzeltmen (musahhih) olarak hizmet etmekteydi – basımevlerinin gelişmesiyle böyle yeni uğraş alanları ortaya çıkmıştı. Bunların Paris ve Londra gibi başka yerlerde de eşdeğerleri vardı; ama 16. yüzyılda Venedik profesyonel yazarların asıl merkeziydi.

Basılı kitaplar, sadece ticari metalar değildi. Satıldıkları kadar parasız da veriliyorlardı ve bu armağanlar, tıpkı yazarların yapıtlarını dostlarına ya da hamilerine adamaları (ithaf etmeleri) gibi, toplumsal ilişkilerin sürdürülmesine yaramaktaydı.⁴⁴ Yine de, bu konuda 1590'da Venedik'te çıkan bir kitabın yazarının aralarında bulunduğu birden çok çağdaşın belirttiği üzere, ithaflar bazen ticarileşmekteydi. Paralı (kiralık) yazarlar, kiralık basımcıların önderliğini izliyorlardı.⁴⁵

17. YÜZYIL AMSTERDAM'I

17. yüzyılda Hollanda Cumhuriyeti, dinsel çeşitlilik karşısında görece bir hoşgörü adası ve aynı zamanda da başlıca enformasyon merkezi ve pazarı –Baile'in 1686'da ona verdiği adla, genel depo (*magasin général*)– olarak Venedik'in yerini aldı.⁴⁶ Latince, Fransızca, İngilizce, Almanca ve diğer dillerde basılı malzemenin dışsatımı, bu yeni ulusun zenginliğine önemli bir katkı oluşturmuyordu. Örneğin, ilk Macar ansiklopedisi, yani Apáczai Csere János'un *Magyar encyclopaedia*'sı 1653'te Utrecht'te yayımlanmıştı.

⁴³ Richardson (1999), 133.

⁴⁴ Davis (1983).

⁴⁵ Lucas (1989).

⁴⁶ Gardair (1984), 10.

Bu merkezin merkezi Amsterdam şehriydi. 17. yüzyılın ikinci yarısında, Amsterdam bir zamanlar Venedik'in olduğu gibi, Avrupa'nın en önemli kitap üretim merkezi haline geldi. 1675-99 arasındaki yirmi beş yılda orada 270'ten fazla kitap ve basımevi çalışmaktaydı. Sadece Blaeu ailesi 1633'ten sonra yedi tane katalog yayımladı. Venedik'te olduğu üzere, burada da haritalar ve gezi anlatıları, basımcıların repertuvarında önemli bir yer tutuyordu. Örneğin, Jan Tessing 1699'da Amsterdam'da bir güney Rusya haritası bastırdı. Hendrick Doncker'in üretimi seyahatnameler ve haritalar üstünde yoğunlaşmıştı. Amsterdam'ın en büyük basım tesisi, (Willem'in oğlu) Jan Blaeu'nun Bloemgracht'taki matbaası, atlaslarda uzmanlaşmıştı. Onun rakibi Willem Jansson da öyleydi; o da Giolito gibi şubeler açmıştı, ama bu kere Leipzig'te ve başka yerlerde.⁴⁷ İtalyan Cizviti Martino Martini, hazırladığı Çin atlasını Blaeu'lara bastırmak için, görmüş olduğumuz üzere (bkz. s. 54) 1653'te Amsterdam'a gitmişti.

Amsterdam basımcıları, tıpkı kendilerinden önce Venediklilerin yaptığı gibi, birçok dilde kitap basmakta uzmanlaşmışlardı. İngilizce Kutsal Kitap'lar basıyor ve bunları İngiltere'de yerli ürünlerden daha ucuza satıyorlardı.⁴⁸ 17. yüzyılın sonlarına değin, "İngiliz denizcileri, hatta İngiltere kıyıları için bile, harita ve rota kâğıtlarını Hollandalı yayımcılardan sağlamaktaydılar."⁴⁹ Bunlar, yalnızca Hollandaca, Latince, Fransızca, İngilizce ve Almanca olarak değil, Rusça, Yiddiş, Ermenice ve Gürcüce de kitap basıyorlardı.

Şehrin etnik azınlıkları bu alandaki ekonomik başarılarına, onlarsız olmayacak katkılar yapmaktaydılar.⁵⁰ 1681'de Saumur'dan Hollanda Cumhuriyeti'ne taşınan ve ertesi yıl Kalverstraat'ta dükkân açan Henri Desbordes, XIV. Louis Fransa'sından Calvinist sığınmacıların Amsterdam ekonomisine yaptıkları katkıya iyi bir örnektir. 1698 yılında Büyük Petro, kendi ülkesine bilimsel ve teknik bilgi getirmeye çalışırken, İlia Kopievski'yi ve başka Rus *émigré*'leri Rusya pazarı için teknik kitaplar, haritalar ve rota şemaları basmak üzere kiralamıştı.⁵¹

Hollanda Cumhuriyeti hakkında, 1650'lerde ve 1660'larda Doğu Asya üstüne enformasyon için "en büyük Avrupa *entrepôt*'su" denilmiştir. Dünyanın geri kalan yerleri de unutulmamıştı. Cumhuriyetin önde gelen

⁴⁷ Koemon (1970).

⁴⁸ Hoftijzer (1987).

⁴⁹ Verner (1978).

⁵⁰ Dahl (1939); Davies (1952); Gibbs (1971); Bots (1983); Berkvens-Stevelinck vd. (1992).

⁵¹ Show (1996), 164.

basımcılarından Elsevier, akademik bir editöre hazırlatılan belki de ilk kitap dizisini başlatmıştı. Aynı zamanda Batı Hindistan Şirketi'nin yöneticilerinden olan bilgin Johannes de Laet, dünyanın çeşitli devletlerinin örgütlenmesi ve kaynakları üstüne (bkz. yukarıda, s. 77) bir enformasyon özetleri dizisinin de başındaki editördü. Bunlardan Fransa, İspanya, Hollanda, Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan, Portekiz ve Polonya ile ilgili olanlar gibi birçoğunu kendisi derlemiş, diğerleriniyse başkalarına ısmarlamıştı.⁵²

De Laet, Venedikli *poligrafların* Hollandalı bir benzeriydi. Diğerleri arasında da, XIV. Louis'nin Nantes Fermanı'nı iptal etmesi üzerine, 1685'te ya Katolikliğe geçmek ya da yurtdışına göçmek şıklarından birini seçmek zorunda kalan Fransız Kalvinistleri vardı. Örneğin, güncy Fransa'dan Rotterdam'a göçen Pierre Bayle, Amsterdam'da 1684'ten başlayarak her ay çıkan "Yazın Cumhuriyeti Haberleri" diye bir edebiyat dergisinin başyazarı olmuştur. Jacques Bernard 1688'de geldi ve Leclerc'le işbirliğine girdi (Leclerc onun tersine, İsviçreliydi; ama o da Amsterdam'a o sıralarda, 1683'te yerleşmişti). Görmüş olduğumuz üzere (bkz. yukarıda, s. 29), Kalvinist diaspora'sı gazeteciliğin yükselmesine katkıda bulunmuştur.

Hollandalı bilgi popülerleştiricileri, daha sonraları takılan adlarıyla *broedschrijvers* Venedik, Londra ya da Paris'teki benzerlerinin aksine, henüz bir grup olarak incelenmiş değildir.⁵³ Yazarlığı öteki işlerle birleştiren Johannes de Laet'ten başkaları da vardı. Örneğin, Caspar Barlaeus akademik bir görevdeydi, ama aynı zamanda Yeni Dünya'da İspanyollar üstüne bir anlatıyı tercüme etmiş ve kendi adını koymadan, İtalya hakkında bir betimlemeyi ve Nassau'lu Johan Maurits'in Pernambuco'ya yaptığı keşif seferinin bir tarihini yazmıştı. Isaak Commelin de, bir Amsterdam rehberi ve VOC gezilerinin bir tarihini kaleme almıştı. Tıp doktoru olan Olfert Dapper, Afrika ve Asya üstüne kitapların yazıyordu. Arnoldus Montanus hem bir rahip ve okul müdürü hem de popüler yaşamöykülerinin ve "Doğu'nun Harikaları" gibi seyahat kitaplarının yazarıydı.

18. YÜZYIL LONDRA'SI

16. ve 17. yüzyıllarda Britanya kitap piyasası, Kıta Avrupa'sıyla orantılandığında, "esas itibarıyla taşralı" diye nitelendirilmiştir. 1730'lara değin, Britanyalılar kitap dışsatımından çok dışalım yapıyorlardı. 18. yüzyıl ortalarına kadar Britanya'da büyük bir yayınevi yoktu.⁵⁴ Ancak, dönemimizin

⁵² Davies (1952); Davies (1954), 61 vd.; Kley (1971), 31.

⁵³ Damtan (1982).

⁵⁴ McKenzie (1992); Raven (1992).

sonunda durum değişmeye, hem de hızla değişmeye başladı. 1777 yılına gelindiğinde, Londra’da yetmiş iki kitapçı vardı; bu sayı, o zamanın başka herhangi bir Avrupa şehrindekinden daha yüksekti (ama 1736’da Venedik’te doksan altı kitap ve basımevi bulunmaktaydı).⁵⁵ Sanki kitapçılar yetkinlikle tüccar olmuşlar gibi, onların yaptığı iş (esnaflık) “ticaret” gözüyle bakılıyordu. Daha 1725’te Daniel Defoe, “Yazı yazmak... İngiliz ticaretinin önemli bir dalı haline gelmiştir” demekteydi. Defoe, kitapçıları “İmalat Ustaları”na, yazarları da “işçiler”e benzetiyordu. Bu işçilerden birkaçının iyi para kazandığı da eklenmeye değer. İlk kez, birkaç yazar, özellikle de kurgusal olmayan konuların kimi yazarları, yayıncılarından, hamilere bağlılıktan kurtulmayı ve yazı gelirleriyle geçinmeyi düşünmelerine yetecek kadar ön ödeme (avans) aldılar. Örneğin, himaye sisteminin nefretiyle ünlü Dr. Johnson 1746’da “Sözlük”ü için 1.575 sterlin avans almıştı.⁵⁶ David Hume “Britanya Tarihi”nin üçüncü cildi için 1.400 sterlin, William Robertson da “V. Karl (Charles)’ın Tarihi” için 3.400 sterlin avans almıştı. Yüzyılın –en azından Britanya’da ödenmiş– en büyük avansı, Dr. John Hawkesworth’un Kaptan Cook’un keşiflerinin anlatısının telif hakları için, Millar’ın ardılları olan iki ortak, William Strahan ve Thomas Cadell tarafından önerilen 6.000 sterlini.⁵⁷ Dr. Johnson’ın bu yayın hakkında Boswell’e söyledikleri hayli inciticiydi: “Efendi, ondan bir ticaret nesnesi olarak söz ediyorsan, kazançlıdır; ama ona insan bilgisini artıracak bir kitap diye bakıyorsan, bu açıdan ortada pek bir şey yok.”

18. yüzyıl yazarlarının durumunu idealleştirmekte çok acele etmemeliyiz. Başarılı her bir yazın adamına karşılık, (16. yüzyıl Venedik’inde ve 17. yüzyıl Amsterdam’ında olduğu gibi) “Grub Sokağı” sakinleri dedikleri, yoksulluk içinde yaşayan yirmilerce, hatta yüzlerce (erkek ve kadın) yazı işçisi vardı.⁵⁸ Bunlar, para için savaştan askerlerdi, 18. ve 19. yüzyıl taksileri olan *hackney* at arabalarından esinlenilerek onlara denildiği gibi “hack” (kira beygiri) yazarlardı.

Başarılı olanlar için bile, yeni özgürlüğün bir fiyatı vardı. Johnson herhalde bir sözlük derlemektense kendi kitaplarını yazmayı, Pope Homeros’unkileri çevirmektense kendi şiirleriyle uğraşmayı yeğlerdi. Hume felsefeden daha iyi sattığı için tarih yazmıştı; bugün yeryüzüne dönebilse ve British Library kataloğuna baksa, kendisinin “David Hume, tarihçi” diye anılmasından hoşnut kalacağı çok şüphelidir. Yine de, 18. yüzyılın bazı

⁵⁵ Barber (1981).

⁵⁶ Cochrane (1964).

⁵⁷ Cochrane (1964), 22-23, 40-45. Krş. Sher (1997).

⁵⁸ Rogers (1972).

yazın adamları, 16. yüzyıldaki, editörlük ve düzeltmenlikle geçinen öncelileri, *poligraf*lardan daha büyük bir bağımsızlık içinde yaşamışlardır.

Şimdi de, bu değişikliklere basımcının açısından bakalım. Böylesi giderler nedeniyle, basımcıların bir hayli sermayeye ihtiyaçları oluyordu; üstelik avansı verip kitabı da bastıktan sonra, bilginlik açık denizlerinde korsanlıktan zarar görebiliyorlardı. Yazın korsanları, merkezi devlet sınırlarının ötesinde kalan, basımcı ayrıcalıklarının geçerli olmadığı yerlerde etkinlik göstermek eğilimindeydiler. 18. yüzyılın ortalarında Dublin, korsan İngilizce baskılarıyla ün salmıştı; Cenevre ve İsviçre'nin diğer şehirleri Fransızca korsan baskılarıyla, Amsterdam ise, bu dillerin her ikisindeki korsan baskılarla. Rekabetin gittikçe arttığı bu dünyada ayakta kalabilmek için, basımcılar ve kitapçılar özellikle Britanya'da sık sık bağlaşımlar yapıyorlardı. Daha 17. yüzyılda Kırtasiyecilik Şirketi hisse senetleri çıkararak birleşik hale gelmişti ('anonim şirket' - *joint-stock co.* olmuştu). 18. yüzyıldaysa, "yığışma yoluyla ortaklık" (*conger*) yani firmalar arasında bir sendikalaşma ya da riskleri ve kârları bölüşmek için kurulan bağlaşımlar sistemi gelişti. Örneğin, Johnson'un "Sözlük"ü, aralarında Thomas Longman, Andrew Millar ve William Strahan gibi üç ünlü adın da bulunduğu beş "üstlenici"den oluşan bir grup tarafından finanse edilmişti.⁵⁹

Önceden para toplamanın bir yolu, peşin abonelikle yayın yapmaktı. 1700'den önce İngiltere'de seksen yedi kere aboneli yayın olayının gerçekleştiği keşfedilmiştir. Örneğin, John Ogilby Vergilius ve Homeros çevirilerini böyle yayımlamış, satılmayan nüshaları da kura (piyango) ile dağıtmıştı. *Embassy from the East India Company* (1669) [Doğu Hindistan Şirketi'nin Elçileri] başlıklı bir Çin betimlemesinin yayın masraflarını da yine kura yöntemiyle karşılamıştı.⁶⁰ 18. yüzyılda abonelik uygulaması, özellikle de pahalı kitaplar için hâlâ daha yaygın olarak kullanılmakta ve başkalarını teşvik etmek için, çoğu kere, abone olanların listeleri kitapların içine basılmaktaydı. Böyle 2.000'den fazla liste bulunmuş ve 18. yüzyıl Britanya'sında en az 100.000 bireyin kitaplara abone olduğu tahmin edilmiştir.⁶¹

Bu yöntemler bazan Kıta Avrupa'sında da izlenmiştir. Örneğin, İtalya'da 18. yüzyılın ilk yansında 200'den fazla peşin aboneli yayın yapıldığı biliniyor. Bu uygulama, sonraları daha da yaygınlaşmıştır. Hollanda'da daha 1661'den bir örnek kayıtlara geçmiştir. Almanya'ya ise, uygulama

⁵⁹ Darnton (1979), 131-76; Feather (1994); Johns (1998).

⁶⁰ Clapp (1931, 1933).

⁶¹ Wallis (1974), 273.

geç gelmiştir. F.G. Klopstock'un 1773'te çıkan Yazın Cumhuriyeti üstüne kitabı, bu yöntemle yayımlanan ilk Alman kitaplarından biriydi.⁶²

Fransa'da Montfaucon'un eski dünya resimlerinden oluşan çok ciltli toplama kitabı, *Antiquité Expliquée* (1716), ilanlarında denildiği üzere "İngiliz modeli"nde (*la manière d'Angleterre*), yani peşin abonelikle yapılmış ilk Fransız yayınıydı. 1750'lerde çok-yapraklı bir Fransa haritasını üretmek için pay sahiplerinden oluşan bir şirket kurulmuş ve 650 kadar abone toplamıştı. *Encyclopédie*, 1.000 *livre*'e yakın fiyatına rağmen, 4.000'e yakın abone bulmuştu.⁶³ Giderleri paylaşmaya gelince, Montfaucon'un yayım masraflarını Parisli sekiz basımcı, *Encyclopédie*'nininkileri dört, Amsterdam'da çıkan *Bibliothèque Universelle*'inkileri de üç ortak karşılamıştı.⁶⁴

GAZETELER VE DERGİLER

Özellikle dergiler, örneğin *Journal Etranger* aboneliğe dayanmaktaydı. Daha 16. yüzyılda güncel olaylar hakkında çıkarılan risaleler olağan hale gelmişti, ama 1600'den sonra yayımlanmaya başlayan gazete ve dergiler, enformasyonun ticarileşmesini en iyi örnekleyen yazın türleriydi. Daha 17. yüzyıl sona ermeden, haberlere birer meta gözüyle bakılıyordu. Tekellerin yükselişini alaya alan *The Staple of News* [Haberlerin Kancası] (1626) başlıklı oyununda, Ben Jonson yeni bir büronun açılışını hayal eder: "büyük bir ticaret merkezi, / her türden haberin getirileceği / orada incelenip kaydedileceği / ve çıkartılacağı, büronun damgasıyla / birbirlerine kancalanmış haberler olarak ve geçerli başka haber olmayarak" (Perde 1, sahne 2). Jonson'ın tutumunu, 18. yüzyılın sonunda şu sözleri yazan Venedikli bir muhbir (*intelligencer*) ya da "muhabir" de (yerel deyişle *reportista*) paylaşıyordu: "Haber başka bütün mallar gibi ya para ödeyerek ya da değiş tokuş yoluyla edinilen bir metadır." Elyazısıyla çıkarılan ve basılması uygun olmayacak bütün haberleri içeren haber-mektupları, dönem boyunca ticari nitelikte girişimlerdi. Bunlar, yazar ya da "muhabir" in geçimini sağlamasına ve zaman zaman da işini bir ardıla satmasına elvermekteydi.⁶⁵

İlk olarak Almanya'da 1609'da kayıtlara geçen tek-yapraklık basılı haber bültenleri, 17. yüzyıl başlarında Hollanda Cumhuriyeti'nde gelişti ve

⁶² Lankhorst (1990); Waquet (1993a).

⁶³ Wallis (1974); Darnton (1979), 254-63, 287-94; Pedley (1979); Pelletier (1990), 117-26.

⁶⁴ Martin (1957), 285; Martin ve Chartier (1983-84), c. 2, 30-33.

⁶⁵ Seguin (1964); Infelise (1997); Dooley (1999), 9-44.

18. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'nın çoğu yerlerine yayıldı.⁶⁶ İngilizce ve Fransızca ilk gazeteler 1620 yılında Amsterdam'da *The Corrant out of Italy, Germany, etc.* ve *Courant d'Italie, Alemaigne, etc.* başlıklarıyla basılmıştı. Bu yeni yayın türü hemen başarı kazandı; her ikisine ait haberlerin Hollanda basınında ayrıntılarıyla yer aldığı, 1618'de orta Avrupa'da çıkan Otuz Yıl Savaşları ve 1640'larda İngiltere'deki İç Savaş, bu başarıya yardımcı olmuştu.⁶⁷ 1660'lardan itibaren haftalık bir Fransızca gazete, *Gazette d'Amsterdam* okuyucularına yalnızca Avrupa'da olup bitenler üstüne enformasyon vermekle kalmıyor, Katolik Kilisesi'ne ve Fransız hükümetine yönelik içtenlikli eleştiriler de yapıyordu. Rakibi olan *Gazette de Leyde* haberlerin ayağına gelmesini beklemek yerine, onları aramaya çıkmış ve XIV. Louis'nin yeni bir heykelinin açılışını izlemek üzere Paris'e bir muhabir göndermişti.

Hollanda Cumhuriyeti'nden seksen yıl kadar sonra, İngiltere de bir gazeteler diyarı oldu. 1695'te Ruhsat Yasası'nın (*Licensing Act*) geçerlik süresinin dolmasını bir yayın patlaması izledi. 1704 yılında Londra'da dokuz gazete vardı, bu sayı 1709'da on dokuza çıktı. Bristol ve Norwich gibi belli başlı taşra kasabalarının da kendi gazeteleri oldu; örneğin, 1702 yılında yayımlanmaya başlayan *Bristol Postboy*.⁶⁸

Daha akademik nitelikteki bilgi, bir iki ayda bir çıkan bilginlik dergileriyle yayılmaktaydı. Bu yayın türü, 1660'larda Paris'in *Journal des Savants* ve Londra Kraliyet Derneği'nin *Philosophical Transactions*'ıyla başladı. 17. yüzyıl sonlarında Amsterdam, hem Henri Desbordes'in çıkardığı *Nouvelles de la République de Lettres*'in, hem de Jean Leclerc'in başyazarlığını yaptığı rakibi *Bibliothèque Universelle et Historique*'in yayım yeri idi. Desbordes'in dergisinin adı özellikle iyi seçilmişti. Süreli yayın yapmanın amacı, ölen ünlü bilginler için anma yazıları ve ilk kez başlayan kitap eleştirileri de dahil olmak üzere tam da "Yazın Cumhuriyeti"nden, haberler vermektir. Bilginlik dergilerinin de para kazanabildiği, *Journal des Savants*'ın Amsterdam'da ve "Köln'de korsanlanması ve bu formülün Roma'da, Venedik'te, Leipzig'te ve başka yerlerde taklit edilmesi olgusundan anlaşılmaktadır.

BAŞVURU KİTAPLARININ YÜKSELMESİ

Gerektiğinde enformasyonu bulma, şimdilerde denildiği gibi *information retrieval* sorunu, eski bir sorundur. Basımcılığın icadından sonra ye-

⁶⁶ Harris (1987).

⁶⁷ Dahl (1939).

⁶⁸ Harris (1987).

ni biçimlere girmiştir – basım, bu sorunu bir bakıma basitleştirmiş, bir bakıma da karmaşıktırmıştır. Kitaplar birçok enformasyon maddelerinin daha kolay bulunmasına yardım eder, yeter ki önce doğru kitap bulunmuş olsun. 1500’den sonra kitapların hızla çoğalması, bu koşulu çok ciddileştirmiştir. 17. yüzyıl sonlarında kitap eleştirilerinin başlaması, gitgide acilen bir soruna yanıtı.

Bir başka çözüm girişimi, başvuru kitabının icadı oldu. Erken yeniçağda, özellikle de 18. yüzyılda bu tür kitapların başdöndürücü bir çeşitliliği ortaya çıktı. Grubun en belirgin üyeleri ansiklopediler, sözlükler, atlaslar ve bibliyografyalardı. 1500’de ender olan sözlükler, 17. ve 18. yüzyıllarda çoğaldı ve Avrupa dilleri dışındaki bazı dilleri de kapsamaya başladı. Dönemin başvuru kitapları arasında almanaklar, şifalı ot kitapları, kronolojiler (zamandizim cetvelleri) ve rehberler (yani, yön gösteren ve kural veren yapıtlar) vardı. Günah çıkaranlar ve nedamet duyanlar için vicdani yargılara yardımcı örnek-olay elkitapları basılıyordu. Kütüphane, müze ve kitapçı kataloglarıyla, elbette Yasak Kitaplar Dizini vardı; bazı okuyucular, yasaklandıklarına göre bunların ilginç olacağını düşünerek bunu bir kitap kataloğu diye kullanıyordu.

Coğrafi başvuru yapıtları da çoğalmaktaydı. Yer adları sözlükleri ya da *gazetteer*’ler de yayımlanmaktaydı (bunlara *gazetteer* adı, 18. yüzyıl başlarında okuyucuların gazetelerde okudukları öyküleri izlemelerine yardım ettikleri için verilmişti). Şehir, bölge, ülke (özellikle Elsevier’ler dizisi), hatta İtalyan papazı Giovanni Botero’nun 1590’larda yayımlanan *Relazioni universali*’si ya da Pierre d’Avity’nin her cildi, bilinen dört kıtaya ayrılmış olan dört ciltlik *Description*’ı (1643) gibi dünya rehberleri vardı. Posta çizelgeleri ve telefon rehberlerinin atası sayılabilecek ticaret evlerinin ve başka yerlerin adres kitapları vardı.⁶⁹

Ayrıca anekdot antolojileri ve daha uzun metinlerin (geziler, yasalar, antlaşmalar ya da Kilise kurullarının kararları) derlemeleri basılıyordu. Güzel yazma (hüsnuhat / kaligrafi), oyma, yemek pişirme, dans etme, kuyu kazma, çiftçilik, mektup yazma vb. gibi becerilerin nasıl yapılacağını gösteren birçok kitap çıkıyordu. 1470 ile 1599 yılları arasında tüccarlar için 1.600’den fazla rehber basıldığı hesaplanmıştır; 17. yüzyılda bu sayının iki katı aşılmış, 18. yüzyıl ise çok-ciltli ticaret ve endüstri ansiklopedilerinin yükselişine tanıklık etmiştir.⁷⁰

Daha 18. yüzyıl ortasında, Melchior Grimm adlı bir yazın adamı başvuru kitaplarının çoğalmasını alaya almıştı: “Sözlük çılgınlığı (*la fureur*

⁶⁹ Goss (1932).

⁷⁰ Perrot (1981); Hoack ve Jeannin (1991-93); Elkar (1995).

des dictionnaires) aramızda o kadar keskinleşti ki, biri çıkıp bir ‘Sözlükler Sözlüğü’ bastı.” Bu yazar abartmıyordu. Gerçekten de, 1758’de Paris’te Durey de Noinville böyle bir sözlük yayımlamıştı.

Bu başvuru kitaplarının başlıkları arasında şunlar vardı: Ağaç, altın madeni (*aurofodina*, Drexel, 1638), anahtar (*clavis*), ansiklopedi, atlas, *axiomata*, ayna (*speculum*), bahçe, bildiklikler (*commonplaces*), *breviat* (ya da özet), *compendium*, *corpus*, çiçekler [*flores*, *polyanthea*, antolojiler (güldeste)], (*enchiridion* ve *manuale* klasik geleneğini izleyerek elkitabı, cnavanter, *epitome*, *glossary*, hazine, ilik (*medulla*), izlek (*itinerary*), kale, katalog, kılavuz/rehber, kütüphane, orman (*silva*), özet, *promptuarium*, *recueil*, rehber (*directory*), repertuvar, sözlük (ya da *lexicon*), tiyatro ve *va-de-mecum* (yol arkadaşı). Zaman içinde somuttan (çiçekler, bahçeler ve ağaçlar) daha soyut adlara bir hareket olduğunu fark edebiliyoruz.

En başarılı kitaplar arasında, rahip Louis Moréri’nin (1674-1759 yılları arasında Fransızca yirmi dört basım yapan, çevirileri de on altı kez basılan) tarih sözlüğü ve Cambridge’li *don* John Eachard’ın 1751’de on yedinci basımına erişen ve 1800 yılından önce Fransızca, İspanyolca, İtalyanca ve Lehçeye çevrilmiş bulunan *The Gazetteer’s Interpreter* başlıklı coğrafya sözlüğü vardı. Bilginlik dünyası üstüne bazı Almanca kılavuz kitapları da yayıncılık başarıları arasına girmişlerdi. Özellikle Daniel Morhof’un kütüphanelere, söyleşmeye ve “bütün disiplinler”e yönelik kılavuzu *Polyhistor* (1688), 1747 yılına gelindiğinde beşinci –ve çok genişletilmiş– basımına erişmişti; Burkhard Struve’nin bilginliğe (*res literaria*) ve kütüphane kullanmaya giriş metni ilkin 1704’te yayımlanmış ve 1768’de altıncı, genişletilmiş basımını yapmıştı.

Çoğalma uzmanlaşmaya da yol açtı. Örneğin, bibliyografyalar hiç değilse bilginlik alanında evrensel olma amacıyla ve Latince olarak başlamıştı. Bunları, La Croix du Maine’in *Bibliothèque Française*’ı (1584) gibi ulusal bibliyografyalar izledi. Bir süre sonra, 17. yüzyıl başlarında dinbilim, hukuk, tıp, tarih (bkz. aşağıda, s. 187) ve siyaset gibi kategoriler üstüne konu bibliyografyaları geldi; 1734’te Fransız bilgini Nicolas Lenglet ilk –seçilmiş– romanlar bibliyografyasını yayımlayacaktı. Halkın rahipler, tüccarlar, hekimler, hukukçular, kadınlar vb. gibi belirli kesimleri için gittikçe artan sayıda başvuru kitapları üretiliyordu. Örneğin, vaizler Francisco Labata’nın *Apparatus concionatorum*’undan (bkz. yukarıda, s. 95) ya da Fransız Cizviti Vincent Houdry’nin *Bibliothèque des Prédicateurs*’ünden (1712) yararlanabiliyorlardı. Her iki yapının da çeşitli basımları yapıldı; Houdry’ninki daha uluslararası bir piyasaya erişmesi için İtalyanca ve Latinceye de çevrildi.

ANSIKLOPEDİLER

Bu dönem boyunca ansiklopedilerin sayıları ve hacimleri arttı, daha ağır ve daha pahalı hale geldiler. İlk tek cilt olarak yayımlanan Moréri'nin tarih sözlüğü, bir yüzyıla yakın bir süre içinde on cilde çıktı. Alman gazeteci Johann Georg Krünitz on altı ciltlik bir ansiklopedi derledi (1771-72). Zedler'in *Lexicon*'u otuz iki, Fransızların *Encyclopédie*'si otuz beş, İsviçreli rakibi *Dictionnaire raisonné des connaissances humaines* elli sekiz ciltli (1770-80). Krünitz'in yapısı 1858'de 242 cilde varıncaya kadar çeşitli basımlarında düzenli olarak güncelleştirildi ve genişletildi.

Bu hızlı genişleme, bütüncüye karşı olan "taşınır" (portatif) başvuru kitabı için bir gereksinme yarattı. *Lexicon genealogicum portatile* (1727), *Dictionnaire portatif des prédicateurs* (1757), *Dictionnaire domestique portatif* (1762), *Dictionnaire portatif d'Italie* (1777), *Dictionnaire portatif des femmes* (1788) ve *Dictionnaire géographique portatif* (1790) gibi kitaplar basıldı. Bunların yardımı olmadan gazete okunamayacağı, hatta doğru dürüst konuşulamayacağı (*Konversationslexicon* fikri oradan gelmektedir) ileri sürülerek genel okuyucuya hizmet sunmak ve ona ansiklopediler satma yolunda girişimler yapıyordu.

Bazı girişken yayımcılar yeni üretim yöntemlerine başvurdular. Ansiklopedi derlemek, artık uzmanlaşmış bir uğraş olmuştu. Académie Française tarafından örgütlenen resmi Fransızca sözlüğün rakibi, tek-kişilik emek ürünü Furetière'in "Sözlük"ünün (1689) yayımcısı olan Rotterdamlı Reynier Leers, sığınmacı bilgin Pierre Bayle'ye "Eleştirel ve Tarihsel Sözlük"ü üstünde çalışırken ücret ödüyordu.⁷¹ Benzer bir biçimde, Alman *polyhistor*'u Carl Ludovici, Zedler için tam-zamanlı olarak çalışmaktaydı. Diderot'un yaptığı 1747 tarihli sözleşme onun *Encyclopédie* editörlüğü için ayda 7.200 *livre* alacağını öngörüyordu; daha az iş yapan d'Alembert ise 2.400 *livre* alacaktı.

Ortaklaşa araştırma ve kitap yazma, bir başka yeni eğilimdi (krş. III. Bölüm, yukarıda, s. 46). Jean Leclerc, Moréri'nin tarih sözlüğünü düzeltmek ve genişletmek için uluslararası bir uzmanlar kurulu oluşturulmasını önerdi. Bilginlerin önerilerini girişimciler uygulamaya koyuyorlardı. Zedler'in *Lexicon*'u ve *Encyclopédie* çok sayıda katkıcının işbirliğiyle üretildi (Diderot'nun örgütlediği girişimde, bunlar en az 135 kişiydi).⁷² Çok ciltli ansiklopediler bilginin ticarileşmesini özel bir açıklıkla örnekendirirler, çünkü büyük çaplı girişimler için eşdeğer büyüklükte

⁷¹ Lankhorst (1983).

⁷² Proust (1962); Lough (1968), 466-73; Quedenbaum (1977); Carels ve Flory (1981).

sermaye yatırımı gerekir. 18. yüzyılın ünlü ansiklopedilerinden birçoğu –Venedik’te Pivati’nin *Nuovo dizionario scientifico*’su, Leipzig’te Zedler’in *Lexicon*’u ve Fransızların *Encyclopédie*’si– abonelik yöntemiyle yayımlanmıştı. On kitapçı ya da “üstlenici”nin ortaklığıyla yayımlanan John Harris’in *Lexicon technicum*’unda (1704) 900’e yakın abonenin adı sıralanmaktadır.⁷³

Zamanın en tanınmış Britanya ansiklopedilerinden, her ikisi de İskoçya kökenli olan Chambers’inkinin ve *Britannica*’nın benzer bir abonelik sistemi ve kitapçıların giderleri ve kârları paylaştıkları, anonim şirketleri andıran bir ortak sahiplikleri vardı (hatta zaman zaman hisse senetleri alınıp satılıyordu).

Ephraim Chambers 1728’de *Cyclopaedia*’sının ilk basımını *folio* (tabaka kâğıdın ikiye katlanmış) olarak -ç.n.) iki cilt halinde ve 4 *guinea* (Britanyalıların 21 şilin değerinde olan ve 1813’te dolaşımdan kaldırılan altın parası -ed.n.) fiyatla yayımladı. *Cyclopaedia* 1746’ya geldiğinde beşinci basımına ulaşmıştı. Giderleri, aralarında Thomas Longman’ın da bulunduğu bir grup yayımcı karşılamıştı. Longman, ortaklarından hisseler satın alarak, 1740’a geldiğinde girişimin altmış dört payından on birine sahip oldu. Benzer bir biçimde Johnson’ın *Dictionary*’sinde de hisseleri olan William Strahan 1760 yılında Chambers’in altmış dört payından beşini edinmişti.⁷⁴ *Britannica*’yı ise gravürcü Andrew Bell ile basımcı Colin MacFarquhar’ın ortak girişimi başlattı. MacFarquhar’ın ayrılmasına karşın ortaklığa devam eden Bell, üçüncü basımın satışlarından, tam 42.000 sterlin almıştır. Fakat herhalde en büyük başarı *Encyclopédie*’ninkiydi: *Folio* olarak yapılan özgün Paris basımının dışında, Cenevre, Lucca ve Livorno’da (Legorn) üretilen baskılar, Cenevre ve Neuchâtel’in *quarto* (tabaka kâğıdın dörde katlanmış -ç.n.) basımları ve Lozan ve Bern’in *octavo* (sekize katlanmış kâğıt -ç.n.) basımları da hesaplanırsa, 1789’a geldiğinde toplam 25.000 kadar nüsha çıkmıştı.⁷⁵

Bu bölümde daha önce verilen ayrıntılar, bilgi ticaretinin 18. yüzyılda yeni bir şey olmadığını göstermiştir. Yeni olan, bilginin büyük işletme haline gelmesiydi. *Encyclopédie*’nin yayımcılarından Charles Joseph Pancoucke’un ansiklopediyi bir “para işi” (*une affaire d’argent*) diye nitelendirmesi, bunu özetlemektedir. On yedi dergiye sahip olan Pancoucke, bilgi-

⁷³ Garofalo (1980); Bradshaw (1981a).

⁷⁴ Bradshaw (1981b).

⁷⁵ Darnton (1979), 33-37.

⁷⁶ Darnton (1979), 26; Eisenstein (1992), 132.

yi satma sürecini başka pek çok kişiden daha iyi biliyordu.⁷⁶

KARŞILAŞTIRMALAR VE SONUÇLAR

Yukarıda anlattığımız, yayımcılıkta yer alan gelişmelerin “kitabın ticarileşmesi” diye özetlenebilecek genel bağlamı, tarihçilerin sonradan “tüketici devrimi” ya da 18. yüzyılda “tüketim toplumunun doğuşu” diyecekleri durumdu. Bu değişim özellikle İngiltere’de belirgindir, ama Avrupa’nın başka yerlerine, hatta ötelerine de yayılmıştır. Örneğin, abonelik bu dönemde türlü türlü amaçlarla kullanılmış; kulüplere, tiyatro oyunlarına, konferanslara vb. abone olunmuştur. “Serbest zaman (*leisure*) etkinliklerinin ticarileşmesi” ve “kültür tüketimi” bu devrimin, bilet fiyatını ödemeye hazır olacak herkese açık olan tiyatroların, opera binalarının, resim sergisi salonlarının yükselişini de kapsayan önemli bir bölümüydü.⁷⁷ Yine, burada da dönemin dikkatli gözlemcileri genel eğilimleri tarihçilerden çok daha önce fark etmişlerdir. Adam Smith bir keresinde şu gözlemi yapmıştı: “Ticari toplum”da, “sıradan herhangi bir kimsenin bilgisi”nin çoğunluğu, satın alınmış bilgidir.

Bu bölümde betimlenen ve çözümlenen Avrupa eğilimlerini daha genel bir bağlama oturtmaya çalışmak, aydınlatıcı olabilir. İslam dünyası bu dönemde basımcılığa karşı direnmişti; bunun çok az istisnası vardı –İstanbul’da 18. yüzyılda yalnızca birkaç yıl işleyen ve bir avuçtan fazla kitap çıkarmayan bir basımevi açılmıştı.⁷⁸ Ama muhtemelen en yararlı karşılaştırmalar, Doğu Asya özellikle de Japonya ile yapılabilir. Bu dönemde kıtalararası ticaretin gelişmesine karşın, Tokugawa Japonya’sında şehirleşme ve serbest zaman etkinliklerinin ticarileşmesiyle bağlantılı olarak kitabın da ticarileşmesi, Batı’daki eğilimlerle ilişkili olmaksızın onlara koşut olarak ortaya çıkmıştı.⁷⁹

Japonya’da 17. yüzyıldan itibaren kitabevlerinin artışıyla birlikte bir basımcılık patlamasının belirtileri görülmüştür. Kitap ticaretindeki bu genişleme, yeni kitap türlerinin, adları “ucuz kitaplar” (*chap-books*) diye tercüme edilebilecek olan *kana-zoshi*’nin ortaya çıkışıyla ilintiliydi. İster aşk öyküleri ister zengin olma kılavuzları olsun, bu kitaplar âdet olduğu üzere Çin karakterleriyle değil, daha basit bir hece yazısı (*kata-kana*) ile hazırlanıyordu; bu da, görece ucuz yayınların Çin karakterlerini öğrenme-

⁷⁷ Plumb (1973); McKendrick, Brewer ve Plumb (1982); Brewer ve Porter (1993); Bermingham ve Brewer (1995).

⁷⁸ Robinson (1993).

⁷⁹ Shively (1991), 731.

⁸⁰ Kornicki (1998), 172.

miş olan yeni okuyucu kitlelerine, özellikle de kadınlara erişmesini sağlıyordu.⁸⁰ 1659 yılına gelindiğinde, Kyoto kitapçılarının katalogları yazarlar, başlıklar, yayımcılar ve fiyatlar hakkında enformasyon vermekteydi. 1696'da dolaşımda olan 8.000'e yakın kitap vardı.

Çin'de, böyle bir karşılaştırma yapmaya en yetkili birey olan, 16. yüzyıl İtalyan Cizvit misyoneri Matteo Ricci oradaki kitapların kendi ülkesine oranla ne denli ucuz olduğunu anlatır. Tek bir yazı dili olan yüz milyondan fazla insanın yaşadığı bir ülkedeki kitap piyasasının yararlanmış olacağı ölçek ekonomileri (*economies of scale*) düşünülürse, Ricci'nin sözleri akla yakın geliyor. Erken yeniçağ Çin'inde okuryazarlık, eski tarihçilerin sandığından daha yaygındı. Okumuş bir adam sayılabilmek için, bir kimsenin 30.000 kadar ideogram bilmesi gerektiği doğrudur; buna ise, ancak yıllarca çalışarak erişilebilirdi. Öte yandan, gündelik yaşamda iki bin karakter bilerek pekala geçinilebiliyordu ve erkek-kadın sıradan kasaba ve şehir insanların bu düzeyde olduklarını gösteren kanıtlar bulunmaktadır.⁸¹ İçlerinde almanaklar ve küçük ansiklopediler de olan ucuz yayınlar boldu; Fukien cyaletinin basımcıları piyasanın bu tarafında uzmanlaşmışlardı. Bir başka deyişle, Çin'de de Avrupa'da olduğu gibi enformasyonun "metalaşması" yönünde bir eğilim vardı; ama bu eğilim ansiklopedilere kadar uzanmamıştı.

Çin ansiklopedicilik geleneği, İS 3. yüzyıla kadar gider ve Batı klasik geleneğinin tersine kesintili değil, süreklidir. Sadece Ming döneminden (1368-1644) 139 ansiklopedi bilinmektedir. Çin ansiklopedileri Batılılardan çok önce devasa hacimlere ulaşmıştı. 15. yüzyıl başlarının *Yongle dadian*'ına 2.000 yazar katkıda bulunmuştu ve toplamı 10.000 cildi aşıyordu; onun için de basılamayacak kadar pahalıydı, korunması da güçtü (nitekim yüzde 4'ünden azı günümüze kalabilmiştir). Erken Qing dönemi, 1726'da imparatorluğun himayesi altında, bu kere basılı olarak daha da büyük bir girişime tanıklık etti: 750.000 sayfayı aşan hacmiyle *Qinding Gujin tushu jicheng* yeryüzünde basılmış muhtemelen en uzun kitaptır. Bu girişimin amacı geleneksel bilgiyi toplamaktı; elyazması nüshaları yedi ayrı yerde korunan 3.500 kitaplık bir seçme, *Siku Quanshu* da aynı amaçla hazırlanmıştı. Söz konusu çalışma, 1772 ile 1780'lerin sonları arasında gerçekleştirildi.⁸²

Çin ve Batı ansiklopedilerinin örgütlenmeleri, işlevleri ve okuyucuları arasındaki karşıtlığın altının çizilmesi gerekir. Daha Tang hanedanı kadar erken bir dönemde, ansiklopediler başlıca, imparatorluk bürokrasisinin mevkilerini doldurmak üzere yapılan sınavlardaki adayların ihtiyaçlarına hizmet etmek üzere üretilmekteydi. Sınavlar kompozisyon yaparak yapıldı-

⁸¹ Rawski (1979); Rawski (1985), 17-28.

⁸² Bauer (1966); Monnet (1996).

yor ve genellikle başvuru yapıtları, konularına göre düzenlenmiş alıntı derlemelerinden oluşuyordu – bunlar da, iyi belleği olan adayların yanıtlarını edebiyat klasiklerine uygun göndermelerle süslemelerini olanaklı kılıyordu. İmparatorluk himayesinde hazırlanan *Tushu jicheng*'in az sayıda basılması, onun mandarinlere işlerinde yardımcı olmak üzere üretildiğini düşündürmektedir. Bununla Chambers'in, Zedler'in ve *Encyclopédie*'nin karşıtlığı apaçık ortadadır. Kore'de hükümet, basımcılığı Çin'dekinden daha da çok denetliyor ve bazen kitapların özel olarak üretilmesi ve satılması yasaklanıyordu.⁸³

Bu karşıtlığın anlamı ister istemez kurgusal yorumlara açıktır; ama ben bunun iki bilgi sistemi arasındaki daha büyük farkların bir belirtisi ya da göstergesi sayılabileceğini düşünüyorum: Bir yanda Çin'deki bilginin bürokratik örgütlenmesi denilebilecek şey ile öte yanda Avrupa'daki bazen “basımevi kapitalizmi” de denilen, bilginin daha çok girişimciler tarafından örgütlenmesi.⁸⁴ Ernest Gellner'in (bkz. yukarıda, s. 8) diline dönerek diyebiliriz ki, erken yeniçağda Çin'de bilme/tanıma (*cognition*) zora –bu durumda, askerlerden çok mandarinlere ve kılıçtan çok kaleme (daha doğrusu yazı fırçasına)– bağlıydı.

Oysa erken yeniçağ Avrupa'sında, bilme/tanıma (*cognition*) basım aracılığıyla üretime gitgide daha çok bağlanmış ve bu daha açık bir bilgi sistemine yol açmıştı. Basımcılığın icadı, bilgiyi kamusal (halka açık - ale-ni) hale getirmekte çıkarı olan yeni bir toplumsal grubu etkinlikle yaratmıştır. Böyle demek, enformasyonun salt ekonomik nedenlerle kamusal kılındığını söylemek değildir; geçen bölümde görüldüğü gibi, bazen siyasal rekabetler bir hükümetin bir başkasının sırlarını açığa vurmasına yol açıyordu. Yine de, enformasyon piyasasının önemi bütün erken yeniçağ boyunca artmıştır. Hatta görmüş olduğumuz üzere, “salt” ya da akademik bilgi bile bu eğilimden etkilenmiştir.

Benzer bir yorumu, Thorstein Veblen kendi zamanının Amerika Birleşik Devletleri'ndeki “yüksek öğrenim”i çağdaş işletmecilik ve teknoloji biçiminde “olgusal” (*matter-of-fact*) ve “mekanik” diye betimlerken kendisine özgü bir canlılıkla dile getirmişti. Onun iddiası, bunun “son derece sterilize edilmiş mikropsuz bir bilgi sistemi” olduğuydu.⁸⁵ Bilginin seçilmesi, örgütlenmesi ve sunulması hiç de yansız, değerlerden arınmış bir süreç değildir. Tersine, hem ekonomik hem de toplumsal ve siyasal bir sistemin desteklediği bir dünya görüşünün anlatımıdır.

⁸³ Giesecke (1991), 124-29.

⁸⁴ Anderson (1983).

⁸⁵ Veblen (1918), 7.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

BİLGİYİ EDİNMEK: OKUYUCUNUN PAYI

Öğrenim sarayına büyük kapısından girmek için hayli zaman harcamak ve biçimlere uymak gerekir; acelesi olan ve törenleri umursamayan kimseler ise, arka kapıdan girmekle yetinirler.

Swift

Bilgi iki türdür. Bir konuyu ya kendimiz biliriz ya da onun hakkındaki enformasyonu nerede bulacağımızı biliriz.

Johnson

Geçen bölümün odaklandığı sorun, kâr için bilgi üretimi ve bu tür bilginin, 18. yüzyıldaki “tüketim toplumu”nun yükselişyle ilişkisiydi. Şimdi, tüketicilerin kendilerine dönmenin, onların hangi yollardan bilgiye eriştiklerine ya da sahip olduklarına ve bu bilgiyi nasıl kullandıklarına bakmanın sırasıdır.

Bilgi alanında bireysel tüketim görece iyi belgelenmiştir. Mal envanterleri çoğucası kütüphanelerin içindekilerin başlıklarını teker teker sıralar. VII. Bölüm’de (bkz. yukarıda, s. 167) anlatılan, abonelikte yayın yapma uygulaması, abone olanların listelerinin de basılmasına yol açmış; böylelikle, tarihçilerin farklı kitap türlerinin, farklı yer ve zamanlardaki okur kitlesinin niteliği hakkında bazı izlenimler edinmesini olanaklı kılmıştır. Örneğin, John Harris’in *Lexicon technicum*’unun (bkz. yukarıda, s. 173) aboneleri arasında, Isaac Newton ve klasikler uzmanı Richard Bentley’den bir gemi yapımcısına ve bir saatçiye kadar çeşitli uğraşlarda insanlar bulunduğu ve genellikle ruhban karşıtı bir girişim sayılan *Encyclopédie*’nin aboneleri arasında bir hayli de rahip olduğunu keşfetmek keyif vericidir.¹

¹ Trenard (1965-66); Shackleton (1970).

Abone listeleri, bu dönemde bilgiye bireysel erişimin sınırları sorununun da canlı bir animatöresidir. Nüfusun ancak çok küçük bir oranı, bir *folio* ansiklopediye, hatta bir dergiye abone olabilecek kadar varlıktı. Görmüş olduğumuz üzere (bkz. IV. Bölüm, s. 67), kamuya açık ya da yarı-açık kütüphaneler mevcuttu; ama bunlara erişim de sınırlıydı –her şeyden önce bireyin yaşadığı yerle sınırlıydı; Roma ve Paris’te oturanlar bu bakımdan, başka herkese oranla üstün bir konumdan yararlanabiliyorlardı (bkz. yukarıda, s. 68). Jean Barbeyrac adlı bir Fransız hukuk yazarı, 1716 yılında orada kütüphanelerden yararlanma olanakları daha çok olduğu için, keşke Lozan yerine Berlin’de yaşasaydım, demişti. İngiliz tarihçisi Edward Gibbon 1763’te Lozan ve Cenevre’nin halka açık kütüphanelerinde çalışmış ve Londra’da böyle kütüphaneler olmamasından yakınmıştı (Gibbon, açılışından hemen sonra 1770’te British Museum’a okuyucu olarak kabul edilmiştir.)²

Bilgi edinmenin tarihi açısından, kütüphaneler sosyolojisi de coğrafyası da anlamlıdır. Erken yeniçağ kütüphanelerine erişim, kütüphanecinin ve yardımcılarının tutumlarına bağlıydı. Örneğin, yabancı bilgilerin mektupları, Venedik’teki Marciana’ya girmenin zorlukları üstüne yakınmalarla doludur. Kütüphanelere dair kitabında, Gabriel Naudé sadece Oxford’daki Bodleian, Milano’daki Ambrosiana ve Roma’daki Augustinian kütüphanelerine bilgilerin serbestçe girebildiklerini yazmıştı. (1620 ile 1640 yılları arasında Bodleian Kütüphanesi’nin 350 kadar yabancı okuyucu tarafından kullanıldığı bilinmektedir.) 17. yüzyıl İngiliz gezgini Richard Lassels de, Ambrosiana’nın “kapılarını her gelen gidene açık tuttuğunu ve onların diledikleri kitapları okumalarına izin verdiğini” ve Roma’daki gerek üniversitenin gerekse Augustinusçuların kütüphanelerinin “her gün bütün insanlara açık olduğunu, nazik bir görevlinin sizi istediğiniz kitaba erştirdiğini” zevkle kaydetmiştir.

Dönem boyunca kamusal kütüphaneler de, kullanıcı sayıları da, raflarına dizilen kitap sayıları da çoğalmıştır. Örneğin, 1648’de Paris’teki Bibliothèque Mazarine’i, açık olduğu günler, seksen ila yüz bilgin düzenli olarak kullanmaktaydı. Viyana’daki Hofbibliothek 1726’da resmen okuyuculara açıldı; on yıl sonra da Paris’teki Bibliothèque Royale onu izledi. 18. yüzyıl sonlarında, okumak üzere kitapları sipariş etmek için basılı formlar kullanılmaktaydı; yine de gazeteci Sébastien Mercier, “Bu kocaman depo ancak haftada iki kez ve ikişer buçuk saatliğine açılıyor ... okuyucu hizmetleri kötü ve aşağılayıcı” diye yazmıştı.³

² Keynes (1940), 18-19; Goldgar (1995), 13.

³ Clarke (1970), 83.

Üniversite öğrencilerinden daha geniş bir kitleye açılan konferanslar, Londra, Paris ve başka yerlerde sıklaştırmaktaydı (bkz. yukarıda, s. 152). Çoğu özel koleksiyonları barındıran müzeler, günümüze erişen ziyaretçi defterlerinden anlaşılabilceği gibi, dönem süresince gitgide halka –hiç değilse yukarı sınıf üyelerine– daha açık hale gelmekteydi.⁴

Her şeye karşın, bu bölümün bilgiye kitap ve dergi okuyarak erişme yolları üstüne odaklanması uygun olur. Dergiler öğrenmeyi kolaylaştırdıkları için özellikle anılmayı hak etmektedirler. İtalyan *philosophe*'u Cesare Beccaria'nın bir keresinde –*Il Caffè* dergisi sayfalarında– gözlemlediği üzere, nasıl kitaplar bilgiyi elyazmalarından daha geniş bir kitleye yaymışlarsa, süreli yayınlar da bilgiyi kitaplardan daha çok yaymaktaydılar. Bazı okuyucular kitaplardan ürker ve onları evlerine sokmak istemez. Süreli yayınsa daha okuyucu-dostudur. “Kulağınıza bir şey söylemek isteyen bir dost gibi sunar kendisini.”

OKUMAK VE ALIMLAMAK

Bilgi edinmek besbelli ki, yalnızca enformasyon depolarına erişmeye değil, aynı zamanda bireyin zekâsına, varsayımlarına ve alışkanlıklarına da bağlıdır. Dinleme, hatta bakma (seyretme) yollarının tarihi herhangi bir derinlikte incelenmemiştir; ama okumanın tarihi son onyıllarda bir hayli dikkat çekmiş ve örneğin, bilim tarihinin yeni bir yazımına yol açmıştır.⁵

Yeni yaklaşımdan birtakım tartışmalar da doğmuştur; bunların en önemlisi, “yüzeysel okuma” yani göz gezdirme, atlayarak okuma ya da başvurmaya ilgili olandır. Bir tarihçi, 18. yüzyıl sonlarında Almanya’da yoğun okumadan yüzeysel okumaya geçiş anlamında bir “okuma devrimi” olduğunu ileri sürmüştür. Bir başkası ise, kitapların çoğalması, dolaşısıyla da “kutsallıktan çıkmaları” sonucunda “yoğun ve saygılı okumadan daha yüzeysel ve umursamaz bir okuma biçimine” daha tedrici ve daha genel bir kayıştan söz etmektedir. Dr. Johnson’ın kendisine özgü ifade gücüyle, konuşturucusuna, “Bayım, siz kitapları iyice (*through*) okuyor musunuz?” deyişi 18. yüzyıl ortasındaydı.⁶

Bununla birlikte, yüzeysel okuma yeni bir keşif değildi. Eski Roma’da filozof Seneca, Lucilius’a ikinci mektubunda, öğrencisine kitaplara göz gezdirmemesini salık vermekteydi; bu, insanın yemceğiyle oynamasına benzerdi. Francis Bacon da “İncelemeler Üstüne” denemesinde, okumakla yemek yemek arasında aynı olağan benzetmeyi yapıyordu: “Bazı ki-

⁴ Findlen (1994), 129-46.

⁵ Sherman (1995); Blair (1997); Johns (1998).

⁶ Engelsing (1969, 1974); Chartier (1987).

taplar tadılmak, bazıları yutulmak, pek azı da iyice çiğnenip sindirilmek içindir.” Bacon’ın öğüdü, bize, tıpkı bugün birçoğumuzun yaptığı gibi, 17. yüzyılda da aynı kimsenin farklı okuma biçimlerini kullanmasının mümkün olduğunu anımsatmaktadır. John Harris’in teknik sözlüğünün önsözü, bu kitabın “hem dikkatle baştan başa okunmasında fayda olduğunu, hem de ona başka sözlüklerde yapıldığı gibi, zaman zaman bakılabileceğini” iddia ediyordu.

Okullarda ve üniversitelerde yoğun okuma isteniyor, öğrencilerden Aristoteles, Cicero, Kutsal Kitap ve Roma Hukuku Corpus’u gibi belirli metinlerle bir aşinalık kurmaları bekleniyordu. Bu aşinalığa erişmek için, öğrenciler hatırlamak istedikleri şeyleri bir kilise ya da tiyatro gibi hayal ettikleri bir mekâna yerleştirilmiş canlı ve dramatik imgelerle çağrıştırmak klasik “yapay bellek” sanatından yararlanabilirlerdi.⁷

Marcel Proust’tan ve çağdaşı sosyolog Maurice Halbwachs’tan yüzyıllar önce, anımsama edimi açısından çağrışımın gücü ve yerleştirmenin önemi apaçık biliniyordu. Belki bu nedenle, Sir Robert Cotton kütüphanesinin başlıca bölümlerine Roma imparatorlarının adlarını vermiş ve her birinin büstünü ilgili raflara koymuştu. II. Charles’ın hükümdarlığı sırasında devlet bakanlığı yapan Joseph Williamson da kâğıtlarını benzer bir biçimde düzenlemişti.⁸

Bir almaşık da, öğrencilerin metinler hakkında notlar almalarıydı. Bu âdetin hâlâ devam ediyor olması, değişmediğini varsayabileceğimiz anlamına gelmez. Eğer günün birinde yazılırsa, not alma tarihi düşünce tarihine değerli bir katkı olurdu. Böyle bir tarih, kimileri 16. ve 17. yüzyıllardan günümüze kalmış bulunan, konferanslarda alınmış notları ve Grand Tour’da genç soyluların çoğucası eğitim amacıyla tuttukları gezi notlarını da içerirdi.⁹

Notlar metinlerin içlerine de yazılabiliyor, okuyucu bazı parçaların altını çiziyor ya da sayfa kenarına bir başlık ya da *nota bene* (önemli not) diye yazabiliyordu; bazen bunun yerine simgesel olarak, işaret parmağı ile riyi gösteren bir el resmi koyuluyordu. Bazen de öğrencilerin işini kolaylaştırmak için bu tür *marginalia*’yı (kenar notları) basımcı koyuyordu. Bir başka seçenek, notların özel defterlere alınmasıydı. Çalışmalarını iyi örgütleyen bilginler, Montesquieu’nün tarih, coğrafya, hukuk, siyaset, mitoloji vb. konularındaki notlarında yaptığı gibi, aynı konular için aynı not

⁷ Rossi (1960); Yates (1966).

⁸ Marshall (1994), 42-43.

⁹ Kearney (1970), 60-63, 137, 151; Grafton ve Jardine (1986), 15, 18-20, 85dn, 164-66, 170-73; Stagl (1980).

defterleri tutuyorlardı. 18. yüzyıla gelindiğinde –bu yöntem daha önce de uygulanmış olmalı, yoksa Conrad Gesner gibi bibliyograflar nasıl çalışırlardı?– notlar kâğıt parçalarına ya da fişlere (*fiches*) alınmaktaydı. Bunların yaran, gerekince farklı bileşimler halinde yeniden düzenlenebilmeleri idi. Kâğıt parçaları çabuk yıprandığı için, bazı bilginler notlarını iskambillerin arkasına yazmayı yeğliyorlardı. İşte, son zamanlarda kişisel bilgisayarın (PC) ortaya çıkışından önce, düşünce yaşamında öylesine önemli bir rolü olan kart dizini sisteminin atası, bunlardı.¹⁰

16. yüzyılda –eğer daha önce değilse– okullarda not almak öğretiliyordu: Bu anlamda “not” sözcüğünün, tıpkı “özet” (*digest*) gibi, İngilizcede ancak 16. yüzyılda kullanılması önemli olabilir. O zamanlarda “bildiklikler” (*commonplaces* - beylik bilgiler) defterleri” denilen, çoğu kez alfabe sırasıyla konuların (*topika* - *loci communes* - *lieux communs* vb.) sistematik olarak örgütlendiği defterlerin tutulması sık sık öğütlenmekteydi. Gördüğümüz üzere (bkz. yukarıda, s. 95), bu yöntem, bilgiyi düzene koymanın olağan yoluuydu. Yapay belleğin “yerleri” ile ilişkili olan bildiklikler, ister derslerini belleyen öğrenciler olsun ister yapacakları konuşmayı tasarlayan hukukçular ya da verecekleri vaazı oluşturan vaizler olsun, en az bir çabayla, yazarların yeni metinler hazırlamalarına, okuyucuların da onları özümlemelerine yardım etmekteydi.

Örneğin, son andığımız grup daha 15. yüzyılda basılı olarak dolaşıma girmiş bulunan ve gelecek pazar günü verilecek vaaz endişesini hafiflettiği için *Dormi secure* (Rahat uyu) takma adıyla tanınan hazır vaaz özetlerinden ya da V. Bölüm’de (bkz. yukarıda, s. 171) değindiğimiz Francisco La’nın “Vaizler için Araç”ından (1614) yahut Vincent Houdry’nin sekiz ciltlik “Vaizler Kütüphanesi”nden (1712) yararlanabiliyordu. Dördüncü basımında yirmi üç cilde çıkan Houdry’nin kitabı, vaaz konularının alfabetik bir listesi idi; başlıca “keder” ya da “tutku” gibi ahlaki konular Kutusal Kitap’a, Kilise Babaları’na, dinbilimcilere ve vaizlere uygun göndermelerle anlatılmaktaydı. Bunun da bildiklikler geleneğinden türediği, yazarın –kibrin yanı sıra alçakgönüllülük gibi– karşıt nitelik çiftlerini birlikte inceleme alışkanlığından belli olmaktadır.

“Yerler” okuyucuların enformasyonu örgütlemelerine ve gerektiğinde de ona erişmelerine yardım eden karşılaştırmalar ve karşıtlar gibi soyut kavramları da içermekteydi. Erasmus ve Vives gibi eğitimle ilgilenen yazarların da salık verdikleri üzere, konuların arasında –bazen karşıtı olan kötülükle eşleştirilerek– öngörü (basiret), adalet, metanet ve ılımlılık (itidal) gibi ahlaki değerler de bulunmaktaydı. Bu başlıkların altına öğrenci-

nin Homeros'tan, Vergilius'tan ve başka klasik yazarlardan çarpıcı örnekler not etmesi ve bunları, belirli bir tutumun lehinde ya da aleyhinde savlar hazırlarken kullanması bekleniyordu. Aynı örnekler sık sık yinelandığı için, "bildiklik" fikri de derece derece etkin olmaktan edilginliğe, bir enformasyon örgütleme şemasından bizim sözel bir klişe dediğimiz şeye dönüştü.¹¹

Bildiklik kitaplarında cisimleşen, okullarda ve üniversitelerde de okutulan ahlakçı-belagatçı yaklaşım, erken yeniçağ Avrupa'sında okuma tarzlarını etkilemiştir; o nedenle de, araştırmacılar bu tarzları yeniden kurmakta söz konusu yaklaşımdan yararlanabilirler. Örneğin tarihi alın. Tarih kitaplarını okuma sanatı üstüne bir hayli yapıt vardır. Jean Bodin'in "Tarih eserlerini okuma sırası üstüne" diye bir bölümü de olan "Tarihi Kolay Kavrama Yöntemi" (1566), bu *genre*'in en tanınmış örneğidir. "Tarih malzemesini doğru sıralama üstüne" adlı üçüncü bölümde, Bodin okurlarına geçmiş hakkında okurken rastladıkları örnekleri, "aşağılık, şerefli, faydalı ve faydasız" diye dört türe ayırarak kaydedecekleri bir bildiklikler defteri tutmalarını öğütler.

Tarihi incelemek, genellikle, ahlaki nedenlerle haklı gösterilirdi. Livius'u, Tacitus'u, Guicciardini'yi okuyanların, o kıssalardan hisse çıkarmaların, izlenecek iyi örnekleri ve kaçınılacak kötü örnekleri ayırmaları beklenirdi. Eski ve yeni tarihçilerin sık sık sundukları ahlaki yorumlar da, okuyucuların işlerine yardım ediyordu. Basılı sayfaların kenarlarındaki notlar, bu yorumlara dikkat çekiyor; bunlar bazen ayrı bir özdeyişler dizini ya da *gnomologia* ile sıralanıyordu. Onun içindir ki, 16. yüzyılın okuyucuları, anlaşılan, tarihi bugünün birçok okuyucusundan çok farklı bir biçimde okumakta, olgulardan çok ahlak dersleri çıkarmakla ilgilenmekte, bir durumun genel niteliklerine, özgül yanlarından daha çok dikkat etmekteydi.

Tarih, aynı zamanda güzel konuşmanın (belagat - retorika) ilkeleri de son derece akılda tutularak okunurdu. 16. yüzyılın tarihçileri, eski Yunan ve Roma'dakiler gibi, açıklamalarının büyük bir bölümünü danışmaların, generallerin ya da elçilerin ağızlarından aktardıkları söylevler biçiminde sunuyorlardı; bunlar, belirli bir yöndeki eylemin lehinde ya da aleyhinde savlar olabiliyor yahut askeri birlikleri dövüşmeye kışkırtacak sözlerden oluşuyordu. Venedikli *poligraflar*ın bir Fransız çşdeğeri olan profesyonel yazar François de Belleforest 1573 yılında *Harangues* diye bir nutuklar derlemesi hazırlamıştı; bu kitapta, önde gelen eski ve yeni tarihçilerin yapıtlarından alınmış her söylevin başında o konuşmanın savları özetleniyor,

11 Schmidt-Biggemann (1983); Blair (1992, 1996); Moss (1996).

sonunda da yarattığı etkiler anlatılıyordu. Özdeyiş ve bildiklikleri içeren ayrıntılı bir dizinin eklenmesi de, yapıtın başvuru değerini artırmaktaydı.

BAŞVURU KİTAPLARI

Bildiklikler kitapları yoğun okumaya yol açıyor idiyse, bunun bütünlü-yici karşıtı olan yüzeysel okumayı da başvuru kitaplarının ortaya çıkışı teş-vik ediyordu. Bu yazın türü ya da türler demeti (bkz. yukarıda, 169) üre-tici açısından tartışılmıştı. Şimdi de başvuru kitaplarına talep yanından yaklaşmanın ve onların kime ne sunduklarını, nasıl kullanıldıklarını sorma-nın sırasındır.

Bir başvuru kitabı, “baştan sona okunmak” için değil, özgül bir enfor-masyon parçası ararken, bilgiye bir kestirme yol olarak göz atmak, bir ba-kıvermek amacıyla “danışılmak” üzere tasarlanmış bir kitap diye tanımla-nabilir. Başvuru kitabının temelini, Jonathan Swift bu bölümün epigrafi olarak alıntılanan sözünde, “öğrenim sarayı”na “arka kapıdan” girmek derken pek güzel ifade etmiştir.

Okuyucu açısından, herhangi bir kitaba, hatta bir romana bile danışı-labileceği ve her kitap, hatta bir ansiklopedi bile okunabileceği için, baş-vuru kitabı diye bir şey olmadığı akla yakın bir biçimde savunulabilir. Bir kitap ne denli büyük olursa, baştan sona okunma olasılığı o denli düşük olur. Başvuru kitaplarını, değişmez bir nesneler topluluğu olarak düşün-mekten çok, okuyucu uygulamaları ile tanımlamalıyız.

Örneğin, Baldassare Castiglione’nin “Saraylının Kitabı”nı ele alın. İl-kin 1528’de yayımlanan bu diyalogun yazarı, muhtemelen açık ve kesin yanıtlar sunmaktan çok, sarayda eğitim ve yaşayış üstüne bir dizi soruyu araştırmak niyetindeydi. Zaten bölümlerin bile ayrılmamış olduğu özgün *folio* basımında herhangi bir şeyi çabuk bulmak zordur. Fakat, yayımını iz-leyen yüzyılda bu kitap çeşitli dillerdeki çevirileriyle birlikte 125 basımı yapılan bir *best-seller* (çok-satar) oldu. Günümüze kalan nüshalar, bazı okuyucuların bu kitabı görgü kuralları üstüne enformasyonun ya da baş-kalarına anlatılacak anekdotların bir kaynağı olarak kullandıklarını göster-mektedir. Bazı basımcılar bu olanağı zorlamış ve kitabı bölümlere ayırıp tam takım sayfa kenarı notları, dizin ve bir de ayrıntılı içindekiler cetveli eklemekle, onu bir çeşit başvuru kitabına dönüştürerek enformasyon edi-nilmesini kolaylaştırmışlardır.¹²

Erken yeniçağ döneminde kitapların maddi şeklindeki değişiklikler, bunların birçoğunun yakın ya da yoğun okumadan başka kullanımlar için tasarlandığını giderek artan bir açıklıkla gösteriyor. Dizinler ve içindekiler

cetvelleri gitgide sıklaşmıştır. “İçindekiler cetveli” çoğucası bir eğretilenme değildi; çünkü bölüm başlıklarının listelerinin ya yerine ya da yanına, V. Bölüm’de değindiğimiz türden (bkz. yukarıda, s. 96) giyme içine alınmış cetveller halinde özetler konuluyor, bunlar okuyucunun bir bakışta eserin yapısını kavramasını olanaklı kılıyordu. Örneğin, Robert Burton’ın *Anatomy of Melancholy* adlı kitabı, “malihulya”nın tanımını, türlerini, nedenlerini ve belirtilerini serimlemekte bu teknikten yararlanmıştı. Belirtiler zihinsel ve bedensel diye ayrılıyor, nedenler genel ya da özel, doğal ya da doğaüstü diye bölünüyordu vb.

Yine, paralel zamandizim cetvellerinin kullanılması, okuyucuya farklı (Yahudi, Hristiyan, Müslüman vb.) yıl hesaplama sistemlerini “eşzamanlı hale getirmekte” (senkronize etmek), böylelikle de “anakronizm”leri ortaya çıkarmakta yardım etmektedir. İstatistiğin yükselişine koşut olarak, konu ister astronomi ister tarih ya da siyasal ekonomi olsun, sayısal tabloların öneminin arttığı da söylenmelidir. Tablolar karşılaştırmaları ve karşı karşıya koymaları kolaylaştırmıştır. Bitki kitaplarından talimnamele-re kadar birçok kitap türlerinde sık sık diyagramlara ve başka türlü resimlere yer verilmesi, okuyucuların metne çok dikkat etmeden de kitapları kullanmalarına elveriyordu. Haritaları, sayısal tabloları vb. anlayabilmek için yeni okuma becerileri ya da okuryazarlık tarzları gittikçe daha çok gerekli olmaktadır.

Kitapların çoğalması, aynı bir olgu (görüngü) üstüne farklı anlatıların, çok vakit harcamadan nasıl karşılaştırılacağı sorununa da yol açmıştır. Bir dizi kitabı açık olarak tutmak üzere tasarlanmış bir kitap-tekerleği, bu oranlama işini bir ölçüde kolaylaştırmıştır. 16. yüzyıl sonlarından kalına bu tür bir tekerlek Wolfenbüttel’deki Herzog-August Kütüphanesi’nde hâlâ korunmaktadır.

Bazı kitap türleri, baştan sona okuma girişimlerine karşı direnecek biçimde örgütlenmişlerdi: Örneğin, sözlükler ya da atlas ve yer adları dizinleri yahut yıldız, bitki ya da kitap katalogları veya Erasmus’un, aracılığıyla ünlendiği kitabı *Adagia* gibi özdeyiş ya da atasözü güldesteleri (antolojiler), hatta ansiklopediler –hele alfabetik olarak düzenlenmişlerse!

ALFABETİK SIRALAMA

D’Alembert’in *Encyclopédie*’ye yazdığı girişte (bkz. yukarıda, s. 115) belirttiği gibi, (en azından Batı’da) ansiklopedileri düzenlemenin başlıca iki yolu vardır. “Ansiklopedi ilkesi” dediği birinci yol, geleneksel bilgi ağacının tematik örgütlenmesidir. “Sözlük ilkesi” dediği ikinci yol ise, konuları alfabetik olarak sıralamaktır.

Alfabe sırası, 11. yüzyıldaki Bizans ansiklopedisi “Suidas”ta uygulan-

mıştı. 13. yüzyılda Cistercian keşişleri ve başkaları bu tür dizinler kullanıyorlardı.¹³ Paris'teki Saint-Victor Manastırı'nın ünlü kütüphanesi, 16. yüzyıl başlarında alfabetik olarak kataloglanmış, Erasmus da ünlü atasözleri derlemesi *Adagia*'yı (1500) aynı yöntemle düzenlemişti. Gesner'in "Kütüphane"si (1545) kitapları, "Hayvanlar Tarihi" de (1551-) hayvanları alfabetik olarak sıralıyordu. Katoliklerin "Yasaklanmış Kitaplar Dizini" aynı ilkeyi izlemişti.¹⁴ Bu düzenleme bazı müzelerde bile uygulanmaktaydı; örneğin, Farnese ailesinin Caprarola'daki büyük evlerinde topladıkları koleksiyon, A'dan N'ye kadar etiketlenmiş çekmecelere konulmuştu.

Alfabetik sıralama 17. yüzyılda gitgide olağan bir uygulama haline geldi.¹⁵ Oxford'daki Bodleian Kütüphanesi'nin kütüphanecisi Thomas James, 1605'te yayımlanan kütüphane kataloğunun alfabetik sırayla düzenlenmesini istemiş, ama kurucu Sir Thomas Bodley disiplinlere göre geleneksel örgütlenme üstünde ısrar edince, James alfabetik bir dizin yapmakla yetinmek zorunda kalmıştı (yine de, kataloğun 1620 basımı alfabetik düzendedir).¹⁶ *Gazetteers*, "Bütün dünyanın abecesi" (*ABC de tout le monde*) (1651) gibi başlıklar taşımaktaydı. Devlet adamı Jean-Baptiste Colbert'in kütüphanesinde, haritalar ve elyazması kitapları gibi önemli kaynakları sıralayan "alfabetik cetveller" vardı.¹⁷ Bu biçimde örgütlenmiş ünlü başvuru kitabı örnekleri arasında şunlar anılabilir: Zwinger'in tematik ansiklopedisinin yeniden düzenlenmiş bir çeşitlemesi olan Laurentius Beyerlinck'in "İnsan Yaşamı Sahnesi" (1631); Louis Moréri'nin birçok basımları yapılan "Büyük Tarih Sözlüğü" (1674); Pierre Bayle'in Moréri'ye karşı atağı, "Eleştirel ve Tarihsel Sözlük" (1697). Anlaşılan, Bayle sözlüğündeki makaleleri bile alfabe sırasıyla kaleme almıştır.¹⁸ 18. yüzyıl ortalarında, Samuel Richardson okurlarına, bir yapıntı (*fiction*) kitabındaki bilinen ilk dizini sunmuştu. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, kütüphaneler, yenilerinin alfabe sırasına göre aralara sokulmasına olanak vermek amacıyla, kitaplarını kartlarla (önceleri iskambil kartlarının arkasına yazarak) katalogluyorlardı.¹⁹

Böyle olmakla birlikte, söz konusu ilke bugün bize ne denli apaçık görünse de, eski sistemlerden vazgeçilerek (bir alfabetik dizinin eklenmesi-

13 Witty (1965); Daly (1967); Brincken (1972); Rouse ve Rouse (1982, 1983).

14 Taylor (1945), 89-198; Hopkins (1992).

15 Serrai (1988-92).

16 Clement (1991), 274.

17 Saunders (1991).

18 Lieshout (1993), 292.

19 Wellisch (1991), 319.

le konulara göre örgütlenme yerine) alfabetik düzenlemenin benimsenmesi çok yavaş olmuştur. Erasmus'un 1500'de alfabe sırasıyla yayımladığı atasözleri koleksiyonu, 1596'da konularına göre yeniden örgütlenmiş olarak tekrar basılmıştı. 17. yüzyılın sonunda alfabetik düzenleme hâlâ o kadar alışılmadık bir şeydi ki, İslam dünyası hakkında bir başvuru kitabının, Barthélemy d'Herbelot'nun "Şark Kütüphanesi"nin (1697) editörü, önsözünde bu yöntemin "sanıldığı kadar karışıklık yaratmadığı"nı ileri sürerek özür dilemeyi gerekli görüyor, – yine de Gibbon *Decline and Fall of the Roman Empire*'inde [Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü] (Bölüm 51), kendisinin Herbelot'nun kitabının alfabetik düzenini bir türlü "sindiremediği"nden yakınıyordu. *Encyclopaedia Britannica*'nın (1771) önsözü de, hem Chambers'i hem de *Encyclopédie*'yi "bilimi alfabetik sıraya sokulmuş teknik terimler aracılığıyla iletme çabalarının çığırılığı" dediği şeyden ötürü eleştirmekteydi.²⁰

İki sistem arasındaki çatışma, bilginin tarihini bir ilerleme öyküsü olarak sunmanın yol açtığı sorunlara güzel bir örnektir. Tematik sistemden alfabetik sisteme geçiş, basitçe, daha az etkin bir yöntemden daha etkin bir yönetime atlamak değildir. Bu, dünya görüşlerindeki bir değişmeyi (bkz. yukarıda, s. 115), dünya ile söz arasında birebir çakışma (mütekabiliyet) olduğu inancının yitirilmesini yansıtıyor olabilir. Aynı zamanda, okuma biçimlerindeki bir değişmeye de denk düşmektedir.

V. Bölüm'de anlatılan geleneksel ansiklopedilerin, belirli sorulara yanıt arayan okuyucuların hızla bakmalarına elverişli olmadığı açıkça bellidir. Alfabetik düzen vakit kazandırır. Ancak, "Suidas çözümü" diyebileceğimiz, enformasyona erişme sorununun bu çözümünün de bir maliyeti/fiyatı vardır. Kanadalı iletişim kuramcısı Harold Innis, bir keresinde "ansiklopedilerin bilgiyi parçalayıp alfabetik çekmecelere sokuşturulmalarından yakınmıştı.²¹ Aslında, her iki sistem de bilginin çağdaş dönemde ufak ufak bölümlere ayrılışını tasvir ve teşvik eder. Herbelot'nun değindiği "karışıklık," okurların yeni sisteme uyarlanmakta çektikleri zorluktan başka bir şey değildir.

Ne de olsa, bilginin geleneksel tematik, organik ya da bütünsel düzenlenişinin büyük ve besbelli üstünlükleri vardır. "Yoğun" okuyucuların, d'Alembert'in *l'enchaînement des connaissances* dediği şeyi, bir başka söyleyişle farklı disiplinler ve uzmanlıklar arasındaki bağları, onların gerisindeki sistemi fark etmelerini sağlar. Ortaçağ ve Rönesans ansiklopedileri bir

²⁰ Yeo (1991, 1996).

²¹ Innis (1980).

şeye bakmak için değil okunmak için tasarlanmışlardı (ancak Reisch'ın cildinde olduğu gibi, alfabetik bir dizinleri de bulunabiliyordu).

Alfabetik düzenin keyfililiğinin üstesinden gelmek için, ilgili konulardaki başka maddelere çapraz göndermeler yapılabilirdi ve nitekim yapılmıştır. Leibniz'in işaret ettiği üzere, bu sistemin aynı malzemeyi farklı bakış açılarından göstermek gibi bir üstünlüğü vardır. Wolfenbüttel'in kitap-tekerleği gibi mekanik yardımlar olsun olmasın, bu tür göndermeleri izlemek için harcanması gereken çaba, "başvuru okuması"nın yumuşak bir seçenek olmadığını yahut olmayabileceğini göstermektedir. Myles Davies 1716 yılında *Athenae Britannicae* kitabında, "yüz okuyucuda birinin bile, bu gibi göndermelerin yönelttiği geri dönüşleri ve ileri gidişleri yapmak zahmetine katlanmadığı"ndan acı acı yakınmaktaydı. Ne var ki, *Encyclopédie*'deki bazı çapraz göndermeler, izlenmeden de yıkıcı amaçlarına erişiyorlardı; "Eucharist" (Kuddas/Aşa-i Rabbanî - ekmek/şarap ayini) maddesinin sonunda "bkz. Yamyamlar" denilmesi yetiyordu.

TARİH ARAŞTIRMALARINA YARDIMLAR

Belirli bir konuda bilgi arayan bir kimsenin birbirini izleyen her yüz-yılda daha çok kaynak bulabildiğini daha canlı olarak gösterebilmek için, tarihin kendisini örnek diye alabiliriz. Belirli bir olayın ne zaman vuku bulduğunu keşfetmek yahut yüzyıllar önce yaşamış bir birey hakkında enformasyon edinmek ya da bir belge metnini irdelemek isteyen bir bilim adamı düşünelim.

1450 yılında, böyle bir bilim adamı tamamıyla elyazması kaynaklara dayanmak zorundaydı. Yüz yıl sonra ise, birkaç başvuru kitabına danışabilirdi. Örneğin, coğrafya için Sebastian Münster'in "Kozmografya"sına (1540), bibliyografya için Gesner'e (bkz. yukarıda, s. 93) ya da Alman keşiş Johannes Trithemius'un derlediği, 1494'te yayımlanmış kilise yazarları listesine başvurabilirdi. Tek tek ülkelerin tarihleri için, yurtlarından ayrılmış İtalyan humanistlerinin yapıtlarına bakabilirdi: Fransa üstüne Paolo Emili (yayımlanması, 1516-20), İspanya üstüne Luca Marineo (1533), İngiltere üstüne Polydore Vergil (1534) ve Macaristan üstüne Antonio Bonfini (1543). 1550'den sonra Giorgio Vasari'nin İtalyan sanatçıları hakkındaki biyografilerine; 1553'ten sonra Fransız bilgin-basımcı Charles Estienne'in derlediği tarih sözlüğüne; 1566'dan sonra da, içinde başka şeylerin yanı sıra bütün tarih alanını kapsayan bir bibliyografyanın da yer aldığı, Bodin'in *Method*'una danışabilirdi.

1650'ye gelindiğinde, bilim adamları arasındaki özel mektuplaşmaların, enformasyon kaynakları olarak süreli yayınlar ve uzmanlaşmış başvuru kitaplarıyla gitgide daha çok desteklenmesiyle durum kökten değişmiş-

tir.²² Bodin'in yapıtına, Oxford'lu don Degory Wheare'in *Method of Reading Histories* (1623) [Tarih Okuma Metodu] kitabı ve Alman rahip Paul Bolduan'ın daha ayrıntılı bibliyografyası (1620) eklenmiştir. Abraham Ortelius'un (1570), Gerard Mercator'un (1585-95) ve Blaeu ailesinin (1635'ten itibaren) yayımladıkları atlaslar, tarih metinlerinde adları geçen şehirleri ve bölgeleri bulma sorununu kolaylaştırmıştı. Dünya tarihinin zamandizim cetvelleri, aralarında Joseph Scaliger'in (1583) ve Fransız Cizviti Denis Petavius'un (1627) ünlü yapıtlarının da olduğu birçok kitapta bulunabiliyordu.

Bireyler hakkında enformasyon gerekince, artık, örneğin İsviçreli Heinrich Pantaleon'un yazdığı "Prosopographia" başlıklı, ünlü Almanların yaşamöykülerine (1565); Fransız Gabriel du Preau'nun, alfabe sırasıyla, "Adamite'lar"dan Zwingli'ye kadar gelen din sapkınları sözlüğüne (1569); ressam Karel van Mander'in Hollandalı sanatçılar biyografilerine (1603) ve Melchior Adam'ın 1620'lerde yayımlanan, Alman dinbilimcilerinin, hukukçularının ve hekimlerinin yaşamöykülerine bakılabiliirdi. Soy-ağacı sorunları için, Henninger'in *Theatre of Genealogies* (1598) [Soyların Sahnesi] kitabına gönderme yapılabiliirdi. Belirli ülkelerle ilgili olgular ve sayılar için, 1590'lardan itibaren Giovanni Botero'nun dünya betimlemesine ya da 1620'lerden itibaren, VII. Bölüm'de değinilen (bkz. yukarıda, s. 165) Elsevier dizisine başvurma olanağı vardı. Belge koleksiyonları içinde, Alman imparatorlarının ferman/buyruklarına ya da Alman ve Bohemyalı zamandizimcilerin (vakanüvislerin/kronikçilerin) metinlerine ayrılmış ciltler de bulunmaktaydı. Yabancı dillerde yazılmış yapıtlar, sözlüklerin yardımıyla çözülebiliyordu. 1550'den önce enderken, yüz yıl sonra, şimdi artık onlarsız olamadığımız bu başvuru kitapları arasında İspanyolcadan İngilizceye, İtalyancadan İngilizceye, Fransızcadan İngilizceye, Fransızcadan İspanyolcaya, Almancadan Latinceye, Almancadan Lehçeye, Latince-den İsveççeye sözlükler ve Hırvatça, Çekçe, Macarca dahil dört, yedi hat-ta on bir dilli olanlar da vardı.

1750 yılına gelindiğinde, artık makul genişlikte bir kütüphaneye erişebilen bilim adamı, İngiliz John Marsham'ınki ve bir grup Fransız Benedikten keşişince (1750'de) yayımlanan "Oluş Tarihlerini [*dates*] Doğrulama Sanatı" başlıklı eleştirel inceleme de dahil olmak üzere, bir raf dolusu rakip kronolojilere bakabiliirdi. Atlasların arasına Blaeu'un altı ciltlik basımı (1655), Châtelain'in uzmanlaşmış "Tarih Atlası" (1705) ve Bruzen de la Martinière'in on ciltlik "Büyük Coğrafya ve Eleştiri Sözlüğü" (1726-

22 Pomian (1973).

39) katılmıştı. Moréri'nin (1674) ve Bayle'in (1697) rakip tarih sözlüklerinin birçok basımı yapılmıştı. Yapıtlarını ad koymadan ya da takma adla yayımlayan yazarların kimlikleri, 1674'te Placcius'un kiyle başlayan bir dizi sözlüğün yardımıyla bulunabiliyordu. Biyografi sözlüklerinden biri bilginlerin yaşamlarına ayrılmıştı: Mencke'nin "Bilginler *Lexicon*"u (1715); bir de Jean-Pierre Nicéron'un büyük hacimli "Ünlü Kişilerin Anıları" (kırk üç cilt, 1725-45) vardı.

Antlaşmalar, ortaçağ kronikleri ya da Kilise konsillerinin kararları gibi belge metinlerinin toplandığı yapıtlar, artık *folio* cilt takımları halinde yayımlanmaktaydı; bunları İngiliz Thomas Rymer (yirmi cilt) ya da İtalyan Ludovico Muratori (yirmi sekiz cilt) ve Başpiskopos Giovanni Domenico Mansi (otuz bir cilt) gibi bilginler derlemişti. Fransız bilgini Charles Du Cange'ın yayımladığı sözlükten (1678) sonra, artık Latincenin arkaik biçimleri daha önemsiz bir engel haline gelmişti. Tarih kitapları bibliyografyaları arasında, artık (her ikisi de Alman bilginleri) Cornelius de Beughem'in dört ciltten oluşan "Tarih Bibliyografyası" (1685-) ve Burkhard Struve'nin "Seçilmiş Tarih Bibliyografyası" (1705), ayrıca iki de Fransız ürünü, Louis-Ellies Du Pin'in "Tarihçilerin Evrensel Kütüphanesi" (1707) ve Nicolas Lenglet'nin -Bodin geleneğinde bir deneme olan- "Tarihi İnceleme Yöntemi" (1713) vardı. *Nouvelles de la République des Lettres* ya da Leipzig'in *Acta Eruditorum*'u gibi bilginlik dergilerinin sayfalarını kanştıran, tarih ve başka birçok konuda çıkan yeni kitaplar bulunabiliyordu.

BİREYSEL EDİNMELER

Birçok başvuru kitabının, piyasanın belirli bir kesimi için hazırlandığı açık bir gerçektir: Rahipler, hukukçular, doktorlar, kadınlar vb. Örneğin, özellikle de Almanca konuşulan dünyada, öncelikle kadınlara yönelik ansiklopedilerde bir yükselme vardı.²³

Erken yeniçağ okurlarının bilgiyi edinme ve kullanma biçimlerini yeniden kurgulayabilmek için, bireysel örnek-olayları da incelemek gerekir. Küçük kütüphane sahiplerinin hangi başvuru kitaplarını aldığını öğrenmek, aydınlatıcı olacaktır. Örneğin, Cambridge Üniversitesi'nin 16. yüzyıl öğrenci ve öğretmenlerinden kalma kitap envanterlerinde sözlüklere (başlıca, Antonius Calepinus'un sözlüğü) ve ansiklopedilere (özellikle de Gregor Reisch'inki) birtakım göndermeler vardır.²⁴ Başvuru kitaplarının nasıl (hangi amaçlarla) kullanıldığı sorusu ise, daha önemlidir, ama yanıt-

²³ Woods (1987).

²⁴ Leedham-Green (1987), no. 71, 82, 92.

lanması daha güçtür. İspanya kralı II. Felipe, 1588'de İspanyol armadasının çıkacağı deniz seferini hazırlaması sırasında, Fransa'daki köyleri tanılamak için Ortelius'un atlasını kullanırken görülmüştü.²⁵ Yine, "İspanya'nın Siyasal Restorasyonu" (1619) kitabında nüfusun azalmasını tartışırken, dinbilimci Sancho de Moncada, Botero'nun yapıtına sık sık göndermeler yapmıştır. Jean Bodin, John Dee, Gabriel Harvey ve Johann Kepler gibi tanınmış birkaç bilginin okuma alışkanlıkları, hayli ayrıntılı olarak incelenmiş; Bostonlu asılzade Samuel Sewall'nin enformasyon edindiği yollar üstüne de dikkatli bir çözümleme yapılmıştır.²⁶

Tutkulu bir okuyucu üstüne, özellikle iyi belgelenmiş bir örnek-olay, *polymath* Peiresc hakkındadır. Nicolas-Claude Fabri de Peiresc son derece geniş düşünsel ilgileri olan yüksek dereceli bir kamu görevlisiydi. Bilginlik dergilerinin yükselişinden bir kuşak önce Provence'ta yaşayan Peirecs, kendisinin "bizim gibi meraklı insanlar" (*gens curieux comme nous*) dediği Yazın Cumhuriyeti'nden haberler almak için uluslararası bir dostlar şebekesine bağlıydı. Çoğu yayımlanmış bulunan büyük hacimdeki mektuplaşması, yeni kitaplara göndermelerle doludur: Kilise Babaları yapıtlarının basımları, Arapların tarihi, Galileo'nun son çıkan araştırma kitabı, Polonya ve öteki ülkeler üstüne betimlemelerden oluşan Elsevier dizisi, Richard Hakluyt ve Samuel Purchas'ın derledikleri seyahatname antolojileri ve önemce bunlardan hiç de aşağı kalmayan, Venedik, Amsterdam, Roma vb. yerlerde hazırlanmış haber bültenleri ya da gazeteler.

Peiresc yalnızca kitaplardan öğrenmiyordu. Roma sikkeleri ve Mısır mumyaları gibi nesnelerin de coşkulu bir toplayıcısıydı. Bu bize, bilgiye çeşitli yollardan erişilebileceğini hatırlatır ve yalnızca okumayı fazla vurgulamamamız için bizi uyarır. Merak edilesi şeylerin koleksiyonlarının yapılması, bilgi edinimini açıklıkla göstermektedir. Onun içindir ki, 17. yüzyılın ünlü bir özel müzesinin, daha önce değindiğimiz (bkz. s. 106), Milano'lu soylu bir rahip olan Manfredo Settala'nın koleksiyonunun içindekiler bir göz atmak faydalı olabilir. 17. yüzyılda bu koleksiyonun bir kataloğu yayımlanmıştı. Katalog hiç kuşkusuz, nesnelerin kendilerinin yerini tutmaz; fakat o zamanda bile, çoğu insanlar koleksiyonları kataloglarından öğreniyorlardı.

Settala müzesinin çağdaşı bir gravür, sonsuz gibi duran bir çeşitlilik izlenimi veriyor: Tavandan asılı timsahlar ve balıklar, yerde duvar boyunca dizili vazolar ve büstler ve odanın ortasında da bir yığın çekmeceli dolap.

²⁵ Parker (1992), 137; Parker (1998), 24.

²⁶ Brown (1989), 16-41; Grafton ve Jordine (1986); Grafton (1992); Sherman (1995); Blair (1997).

Katalog, müzenin yeryüzündeki her şeyin örneklerini içeren bir mikrokosmos olduğu (bkz. yukarıda, s. 107) izlenimini pekiştirmektedir. Bu tür bir müze bir okul diye de görülebilir; seyirciler tahta, metal, pişmiş toprak vb. malzemelerin kullanımlarını da, dünyanın çeşitli yerlerinde neler üretildiğini de öğrenir: Potosi gümüşü, Çin porseleni, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve Brezilya'dan oklar ve yaylar, Mısır mumyaları, ideogramlarla yazılmış Çin ve Japon metinleri vb. Katalogda González de Mendoza'nın Çin hakkındaki yapıtı gibi kitaplara ya da Settala'ya bir Japon vazosu armağan eden Milano başpiskoposu gibi bağışçılara yapılan göndermeler, en azından sahibinin bu nesneleri (V. Bölüm, s. 107'de tartışıldığı üzere) farklı malzeme örnekleri diye gördüğü gibi, onları tarihi ve coğrafi bağlamları içinde düşündüğünü de göstermektedir.²⁷

MONTAIGNE'DEN MONTESQUIEU'YE

Bu kitabın önceki bölümlerinden biri Roma ve Paris gibi büyük şehirlerin önemini vurguladığı için, şimdi de taşrada yaşayan bireylere bakmak aydınlatıcı olabilir. 16. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, İngiliz taşra beyefendilerinin tarihsel enformasyon edindiklerine ve değiş tokuş ettiklerine dair kanıtlar vardır.²⁸ Peiresc örneğini daha yeni gördük. Dönem içindeki değişikliği kavrayabilmek amacıyla, her ikisi de Bordeaux yakınlarında taşrada, ama bir buçuk yüzyıl arayla yaşamış, çok seyahat eden, iyi kütüphaneleri ve geniş ilgileri olan iki Fransız beyefendisini, Montaigne ile Montesquieu'yü karşılaştırabiliriz.

Montaigne malikânesine çekildiği zaman, içinde oturup düşündüğü ve yazılarını yazdığı kuleyi kitaplarla doldurmuştu. 271 kitabı kullandığı bilinmektedir: Bunlardan yalnızca üçü hukuk, altısı tıp ve on altısı dinbilim üstüneydi; ama 100 kadarı eski ve yeni tarihe dairdi.²⁹ İyi bir Rönesans adamı olarak, Montaigne Yunan ve Latin klasiklerini iyi biliyor ve özellikle Seneca ve Plutarkhos'un ahlaki yapıtlarından hoşlanıyordu. Kendi yöresinin tarihiyle ilgilenmiş ve humanist Jean Boucher'nin *Annales d'Aquitaine*'inden bir hayli yararlanmıştı. Fransa tarihi hakkında Jean Froissart'ın kroniğiyle diplomat Philippe de Commines'nin anılarını, İtalya için de Francesco Guicciardini'nin ünlü tarihini okumuştur. Montaigne, çağdaşı Jean Bodin'in *Method*'undan da, aynı yazarın siyasal sistemler üstüne karşılaştırmalı incelemesi, *Six Livres de la république*'ten de yararlanmıştı. Avrupa ötesindeki dünyaya duyduğu ilgiyi, İspanyol misyoneri Ju-

²⁷ Findlen (1994), 42-44.

²⁸ Levy (1982).

²⁹ Villey (1908), c. 1, 244-70.

an Gonzáles de Mendoza'nın Çin tarihi ile Amerikalılar üstüne –İspanyol Francisco López de Gómara ile İtalyan Gerolamo Benzoni'nin İspanyol fetihleri ve kozmograf André Thevet ile misyoner Jean de Léry'nin Brezilya hakkında yazdıkları gibi– birkaç kitap beslemişti.

Montaigne'in okuma biçimine gelince, –gözlemlerinden birçoğunun özgünlüğüne karşın– en azından kitaplara ahlaki hisse/ders çıkarmak üzere bakmak anlamında dönemi için tipikti. “Bildiklikler ezmeleri (*pâtés*)” (*pastissages de lieux communs*) dediği şeylerden küçümseyerek söz etmekle birlikte, sahip olduğu kitaplara açınılama notları yazdıktan başka, bir bildiklikler defteri tutmuş olması da çok olasıdır. Örneğin, Quintus Curtius'un İskender'in yaşamı kitabının onun sahip olduğu nüshasının sayfa kenarlarında, “savaş arabaları,” “Amazonlar” ve “Darius'un sözleri” gibi konulara düştüğü notlar vardır. Montaigne'in ilk denemeleri, sevdiği yazarlardan yaptığı alıntılarının genişletilip ahlak kategorilerine göre düzenlenmesinden ibaretmiş gibi durmaktadır; “bildiklikleştirme” uygulaması, daha sonraki denemelerinin de gerek başlıklarını gerekse içeriğini etkilemiştir.³⁰

Montesquieu'nün daha sistemli çalışmaları ise, onun zamanına gelindiğinde yayımlanmış bulunan çok daha geniş bir kitap dizisine dayanmaktaydı. La Brède'deki taşra evinin kütüphanesinde 3.000 kadar kitabı vardı. Bazılarının yalnızca başlığını bildiğimiz defterlerine, bu bölümün başlarında değinmiştik. Bunlardan günümüze kadar gelen ve *Spicilège* adı verilen biri, Montesquieu'nün enformasyon edinme tarzları hakkında bize bazı şeyler gösteriyor. Aralarında, unutmaması için düştüğü, John Harris'in ve Churchill'lerin seyahatname koleksiyonları gibi satın alacağı kitaplar hakkında notları da var. Örneğin, Çin'den dönen bir Fransız Cizvit misyoneriyle söyleşmekten edindiği bilgilere de değiniyor.

Montesquieu'nün not defterleri, onun Floransa üstüne Niccolò Machiavelli, Napoli üstüne Pietro Giannone ve İngiltere üstüne Gilbert Burnet'inkiler gibi ünlü tarih kitaplarını okuduğunu ve *Gazette d'Amsterdam* gibi gazetelerden, özellikle de Lizbon'a Rio de Janeiro'dan elmas yüklü gemilerin gelmesi türünden ticari bilgiler verdikleri zaman, parçalar kestiğini göstermektedir. Bir keresinde, Kaempfer'in Japonya anlatısından (bkz. yukarıda, s. 60) çıkardığı notlar ayrıntılıdır ve Montesquieu'nün seçim ilkelerini bir ölçüde açığa vurmaktadır – Japonların pirinç tarımına dayalı geçim tarzıyla ilgilenmiş ve nüfuslarının görece yoğun olmasını bununla açıklamıştır. Mektuplarıyla birlikte ele alınıncaya not defterleri, Montesquieu'nün bir raf dolusu başvuru yapıtlarından yararlandığını gösteri-

³⁰ Villey (1908), c. 2, 10, 52; Goyet (1986-87); Moss (1996), 212-13.

yor –bunların arasında, Moréri ve Bayle’ın tarih sözlükleri, Chambers’in *Cyclopaedia*’sı ve Fransız hukukçu Pierre-Jacques Brillonn’un derlediği yasa sözlükleri de bulunmaktadır.³¹

Montaigne ve Montesquieu’nün kişisel özelliklerini ve özgünlüklerini görmezden gelmeksizin, bu iki komşu arasındaki karşıtlığın, başka şeylerin yanı sıra, 16. yüzyıl ve 18. yüzyıl okuma biçimleri arasındaki bir karşıtlık olduğu ileri sürülebilir. Montaigne’in tarzı yoğun okumaydı, (küçük bozuklukların gösterdiği üzere) bazı parçaları ezbere alıntılanmasına olanak veriyordu ve ahlak dersleri çıkarımına yönelikti. Montesquieu ise, kitapları baştan sona okumak yerine belirli yerlerine bakıyor ve istatistikler dahil, olguları arıyordu.

BAŞKA KÜLTÜRLERİN BİLGİSİNİ EDİNMEK

Ayrı kaynaklara dayansalar da, Montaigne ile Montesquieu’nün ortak noktası, başka kültürlerle karşı canlı bir ilgi duymalarıydı. 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa’nın ileri gelen birçok düşünürü, bu merakı paylaşıyordu. Fransa’da akla hemen Voltaire, Diderot ve Rousseau geliyor; Britanya’da John Locke ve Adam Smith; Almanya’da da Leibniz. Leibniz 1697’de İmparatorluk Seçmenlerinden Sophie Charlotte’a, kapısının üstüne “bureau d’adresse pour la Chine” tabelası koyduracağını, böylelikle herkesin bu konudaki en son haberleri almak için ona başvurabileceğini yazmıştı.

193

Genel olarak söylemek gerekirse, eğitim görmüş Avrupalılar, Avrupa dışındaki dünya hakkında bilgilerini, dönem boyunca yavaş yavaş değişen görece az sayıda kitaptan edinmekteydiler. Örneğin, 1600 yılı dolaylarında Montaigne’in yaptığı gibi, Çin için Gonzáles de Mendoza, Meksika için López de Gómara ve Brezilya için Jean de Léry’nin kitapları okunabilir ve bunlara, İtalyan Cizviti Matteo Ricci’nin Çin’deki misyonerlik yaşamının anlatılarını ve onun, Japonya’da benzer bir görevde bulunan meslektaşısı Luis Frois’nın anılarını ekleyebilirdi. Afrika üstüne, kıtanın kuzeyi hakkında, korsanlar tarafından kaçırılıp Roma’ya götürülen ve asıl adı Hasan el-Vazzân olan Afrikalı Leo’nun kitabı, Kongo için de Duarte Lopes’in İtalyanca, Latince, Hollandaca ve İngilizce basımları yapılan betimlemeleri vardı. Geniş bir kesim tarafından korkulan Osmanlı İmparatorluğu hakkında ise, Flaman diplomat Ogier Ghiselin de Busbecq’in Latince, Almanca, Çekçe, İspanyolca, Fransızca ve İngilizce basımları bulunan ilk elden anlatısı da dahil olmak üzere bir raf dolusu kitap vardı.

18. yüzyıl başlarına gelindiğinde, çok fazla enformasyondan yararlanılabiliyordu ve en sık alıntılanan kitaplar artık değişmişti. Osmanlı İmparator-

31 Dodds (1929), 81, 94-95, 99-100; Shackleton (1961), 229-38.

luđu'na daha az ilgi duyuluyordu, çünkü onlar tarafından işgal edilme tehdidi yatışmıştı. Çin ise moda olmuştu ve Çin hakkında bilgi edinmek için Fransız Cizviti Jean-Baptiste du Halde'in dört ciltlik *Description de la Chine* (1735) [Çin Betimlemesi] kitabına tek başvuran Montesquieu değildi. Japonya'ya ilgi de büyüyordu; bunda, Engelbert Kaempfer'in, İngilizcesi 1727'de, Fransızcası da 1729'da çıkan ayrıntılı anlatısının da payı vardı. Yalnızca Montesquieu değil, Alman felsefe tarihçisi Johann Jacob Brucker, Jean-Jacques Rousseau, Diderot ve *Encyclopédie*'nin diğer yazarları da Kaempfer'i dikkatle okumuşlardı.³²

Afrika üstüne kaynaklarda, Portekizli gezgin Duarte Lopes'in anlatısına şimdi Cizvit misyoner Jerónimo Lobo'nun 1673'te özet halinde basılan (ve yüzyıl sonra Samuel Johnson'un *Rasselas* romanını esinleyen) Habeşistan kitabı da katılmıştı. 1704'ten itibaren bu betimlemelere Hollandalı Willem Bosman'ın altın sahili, köle sahili ve fildişi sahiline bölünmüş Guinea (Gine) tasviri eklenebilirdi. Ancak 18. yüzyıl ortalarında, Afrika'nın iç kısımları hakkında ayrıntılı enformasyon bulunabilecek hale geldi.³³

Güney Amerika'ya da ilgi artıyordu. Voltaire'in kütüphanesinde o bölge hakkında on üç kitap vardı; bunlardan biri, Charles-Marie de la Condamine'in Peru'ya resmi görevle gidişinin, sonra da Amazon boyunca aşağıya inmesinin anlatısıydı. La Condamine'nin yapıtını, doğabilimci Buffon, philosophe Amerika Tarihi Holbach ve Edinburgh Üniversitesi'nin başkanı ve başarılı bir "Amerika Tarihi" (1777) kitabının yazarı olan William Robertson saygıyla alıntılarını yapmışlardı.³⁴

Bu gibi monografileri okumaya vakti ya da eğilimi olmayan okurlar, her zaman Moréri ya da Bayle'inki gibi bir ansiklopediye yahut *Encyclopédie*'ye başvurabilirlerdi; ama bu kaynaklar Asya, Afrika ve Amerika söz konusu olunca pek de güvenilir sayılmazdı.³⁵

Daha önce not alma hakkında söylediklerimizin üstüne, şimdi de erken yeniçağ genel okuyucusunun Avrupa'nın ötesindeki dünya üstüne bilgisini köleler, despotlar, barbarlar ve yamyamlar hakkında bir dizi beylikleşmiş bildiklikle özetlemek uygun olabilir. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu denince, akla hemen yeni sultanların tahta geçer geçmez erkek kardeşlerini öldürmeleri ya da harem ve padişah sarayı geliyordu.³⁶ Hin-

³² Nakagawa (1992), 247-67.

³³ Santos Lopes (1992).

³⁴ Duchet (1971), 69, 72, 93, 109-10.

³⁵ Switzer (1967); Miller (1981).

³⁶ Grosrichard (1979).

distan çıplak filozoflar (*gymnosophists*) ve tanrı (put) heykelleri demekti (artık bağınazlık simgesi haline gelen *juggernaut* sözcüğü, inananların kendilerini tekerleklerinin altına atarak ezdirdikleri bir Hindu tanrısını anlatırdı -ç.n.). 1663 yılında Caen Üniversitesi'ndeki bir derste Kalküta şöyle anlatılırmıştı: "Burada yaşayanlar ekmek yemeyi bilmezler, iffet (cinsel ahlak) tanımazlar ve bazen karılarını değiş tokuş ederler."³⁷

Kimi okuyucuların egzotik yazı yöntemlerine özel bir merakı olduğu anlaşılıyor. Arapça, Etiyopyaca, Çince ve Japonca yazılı metinler Settala ve Worm müzelerinde sergilenmekteydi. Meksika, resim-yazı (piktogram) ya da hiyeroglif kullanımıyla çağrıştınlırdı; Peru ise, düğümlere dayanan bir anımsama (*mnemonia*) sistemi olan *quipu* ile. Meksika'nın resim-yazıları ilk kez 1625'te basılı bir yapıtta, Samuel Purchas'ın hazırladığı bir gezi yazıları derlemesinde yer aldı. Hollandalı bilgin Johannes de Laet, "Yeni Dünya" kitabında (1633) Meksika kültürünü anlatırken Purchas basımından yararlanmıştı. Cizvit *polymath* Athanasius Kircher de, hiyeroglifler üstüne karşılaştırmalı ve iddialı çalışması, "Mısırlı Oedipus" (1652-54) adlı kitabındaki Meksika bölümünde Purchas'ı kullanmıştı.

Batılı okurun Avrupa dışındaki dünya üstüne bilgisini biraz daha ayırtılı olarak inceleyebilmek için, Japonya ve Çin örneklerine bakabiliriz. 1500 yılında, Marco Polo'nun gezileri Latince çevirisiyle yakınlarda basılmış olduğu halde, çoğu Avrupalının Japonya'nın var olduğundan bile haberi yoktu. Marco Polo, insanları görgülü olan ve "bol miktarda altını" bulunan, "Cipangu" diye büyük bir adadan söz etmiş, ama bundan başka pek bir enformasyon vermemişti. İspanyol misyoneri Francisco Xavier'in mektupları, Japonların şeref duygusunu vurguluyordu; bu fikir hızla bir bildiklik (klişe) haline geldi. Örneğin, oryantalist Guillaume Postel *Merveilles* (1553) başlıklı kitabında, "Giapan"ı misyonerler gelmeden önce de özünde Hristiyan bir ülke olarak anlatıyordu. Postel, "Schiabier" diye andığı yazardan ve diğer Cizvit kaynaklarından yararlanmış, "Xaca"yı (yani Buda'yı) İsa Mesih, imparatoru da "egemen papa" olarak sunmuştu.³⁸

Botero da Japonların şeref duygusunu ve ciddiyetlerini vurgulamakta Cizvit kaynaklarını izler, bu bakımdan onları İspanyollara benzetir; o ülkede depremlerin sıklığından ve Japonların "'ça' dedikleri değerli bir toz"la suyu karıştırarak içmeye meraklı olduklarından söz eder. Yıllar boyunca, bildiklikler giderek arttı. Örneğin, 1669'da Kraliyet Derneği'nin *Philosophical Transactions*'ında yayımlanan "O ülkede uzun yıllar yaşamış zeki bir kimsenin Japonya ile ilgili Bazı Gözlemleri" başlıklı bir yazı, bu

³⁷ Brockliss (1987), 155.

³⁸ Bernard-Maitre (1953); Loch (1965), 657, 660dn.; Loch (1977), 267-68.

özellikleri, aralarında “Yukarıdan aşağıya yazarlar. Hükümetleri despotiktir... Sol elleri daha saygındır” öcnrmeleri bulunan yirmi noktaya indirgemişti. Böyle olmakla birlikte, hâlâ ciddi bilgi eksiklikleri vardı ve 17. yüzyılın sonunda, ileri gelen bir Fransız haritacısı olan Delisle, Japonya’nın bir ada olup olmadığını tartışıyordu.

Çin üstüne beylikleşen bildiklikler çok sayıdaydı. Bunlardan biri, Çin imparatorunun göstermelik olduğuydu; (Vico’nun arkadaşı, filozof Paolo Mattia Doria’nın 1709’da çıkan “Uygar Yaşam” kitabında anlattığı) bir başkası da, Çinlilerin savaş-sevmez bir halk oldukları, önce barbarların kendilerini fethetmelerine izin verip, sonra da onları evcilleştirdikleriydi. Bildiklikler arasında, Çinlilerin alfabe yerine ideogramlar kullanarak Batı’dan önce yazmayı, ayrıca da barutu ve belki basımcılığı da icat ettikleri yer alıyordu. Montaigne basınevinin ve barutun Çin’de Batı’dan bin yıl önce bulunduğunu kaydetmiş, bilgin-kitapçı Prosper Marchand da basımcılığın tarihi çalışmasında (1740), basımcılığın Doğu’dan Batı’ya geçmiş olması olasılığını tartışmıştı.

Çok okumuş bir adam olan, ama Doğu incelemelerinde uzmanlığı bulunmayan Oxford’lu *don* Robert Burton, *Anatomy of Melancholy* (1620) kitabında, Çin’e birtakım göndermeler yapar. Burton literati dediği (bkz. yukarıda, s. 31) mandarinlerin konumundan özellikle etkilenmişti. Çin’de dilencilerin olmaması, sınavlarda başarısızlığa uğrayınca intihar etme âdeti ve Çin tıbbıyla Batı tıbbı arasındaki karşıtlık da dikkatini çeken hususlar arasındaydı. (Matteo Ricci’den edindiği bilgilere dayanan) Burton’a göre, Çin’de “hekimler bizimkinin tam tersi reçeteler verirler... ilaçlarında kökleri, otları ve yaprakları karıştırarak kullanırlar ve bütün bedeni bir bitki gibi düşünürler: Bilim yoktur, okul yoktur, sanat yoktur, derece yoktur; bir zanaat gibi, her kişi ustası tarafından özel olarak yetiştirilir” (Kitap 2, bölüm 4-1,5).

Bunlar daha o zamandan bildiklikleşmiş değildiyse, Burton’ın sözleri çok geçmeden beylikleşecek ve bu listeye yenileri eklenecekti. 1666’da *Philosophical Transactions*’da, Çin üstüne yeni çıkmış bir kitap tanıtılırken, Çinlilerin “‘ginseng’ kökünc çok değer verdikleri” ve çayı bir ilaç olarak kullandıkları kaydedilmiştir. 17. yüzyıl içinde, Çin tıbbının yanı sıra Çin felsefesi de Batıların ilgisini çekmiş ve Konfüçius, pagan erdeminin bir örneği olarak Sokrates’in yanına yerleştirilmişti.³⁹

Egzotik bilgilerin özümlenmesi doğal olarak bir evcilleştirme ya da klişeleştirme sürecini içerir. “Alan”da bulunan Batılı gözlemciler bile, alışık olmadıkları kültürleri klişeler aracılığıyla kavıyorlardı. Amerika yamyamları ya da Doğu despotları gibi bazı klişeler, yabancı kültürle gözlemcinin

39 Pinot (1932); Lach ve Kley (1993).

kültürü arasındaki kültürel uzaklığı abartmaktaydı. Başkalarıysa, bunun tam tersini yapmaktaydı. Örneğin, Kalküta’da Portekizli denizci Vasco de Gama bir Hint tapınağına girince, bu tapınağı bir kilise diye görmüş, Brahma-Vişnu-Şiva birleşimini de (Hristiyanlıktaki) Kutsal Üçlemenin bir imgesi olarak algılamıştır. Xavier Japonya’da “hidalgo”lar ve “üniversite”ler görüyor, Japon imparatorunu da bir papaya benzetiordu. Cizvitler Aristotelesçi kategorilerini yanlarında Çin’e götürmüşler ve böylelikle, Yin ve Yang ilkelerini “madde” ve “biçim” diye yorumlamışlardır. Anavatanlarındaki okurlar da bu klişeleri eleştirecek konumda değildi. Onların bildiklikler defterleri, çoğucası önyargılar antolojilerine dönüşmüştü.

Yine de, erken yeniçağdaki okuyucuların Avrupa dışındaki dünya –ya da başka herhangi bir şey– hakkında okudukları her şeye inandıklarını varsayamayız. Bilginin güvenilirliği gelecek bölümde inceleyeceğimiz bir tartışmanın, daha doğrusu birçok tartışmanın konusuydu.

DOKUZUNCU BÖLÜM

BİTİRİRKEN: BİLGİYE GÜVENMEK VE BİLGİDEN KUŞKULANMAK

Hiçbir zaman bir doğruyu (gerçeği) bulduklarını söylemeyen eski kuşkucular, herhangi bir doğruyu (gerçeği) aramanın en iyi yolunu göstermişlerdir... (kuşkucuların) tartışmacı hafifliklerinden sakınıp... onların sorgulama özgürlüklerini benimseyen bir kimse, doğrunun (gerçeğin) tapınağına giden, hatta onu apaçık kılan yegâne yolu bulmuştur.

Selden

Bilginin güvenilir olduğu kuşkusuz kabul edilemez. Farklı kültürlerde ve farklı zamanlarda, güvenilirlik ölçütleri çeşitlenir ve değişir.¹ Erken yeniçağ Avrupa'sının en önemli düşünsel eğilimlerinden biri, bilgi iddiaları karşısında türlü türlü kuşkuculukların ortaya çıkmasıydı. Böyle bir eğilimi ölçmek olanaksızdır, açıklamaya kalkmak ise haddini bilmezlik olur. Besselli ve zorunlu olarak hem bir basitleştirme hem de bir kurguculuk olan aşağıdaki anlatının kendisi de, bir ölçüde kuşkucu gözlerle okunmalıdır.

Bir hazırlık adımı olarak, “yüksek”, genel ya da felsefi kuşkuculukla “alçak”, özgül ya da pratik kuşkuculuk arasında bir ayrım gözetilmelidir. Pratik düzeyde, örneğin, Jean Bodin İtalyan tarihçi Paolo Giovio'yu eleştiriyordu: “Perslerin, Habeşlerin ve Türklerin imparatorlukları hakkında birçok şeyler aktarır; ama söylediklerinin doğru olup olmadığını kendisi bile bilmez, çünkü söylentileri kabul etmiştir.” Bununla, Samuel Johnson'ın, Montesquieu'nün *Esprit des Lois*'sı hakkında Boswell'e söyledikleri karşılaştırılabilir. 1773'te Skye'e yaptığı bir ziyaret sırasında, her zaman ki kestirme üslubuyla ona şöyle demişti: “Ne zaman garip bir görüşü des-

1 Ziman (1978).

tekleme istese, size Japonya'nın ya da hakkında hiçbir şey bilmediği uzak bir ülkenin göreneklerini tanık gösterir." "Yüksek" bir felsefi kuşkuculukla, bilgi iddiaları karşısında daha bir gündelik ya da pratik güvensizliğin karşılıklı etkileşmesi, bu bölümün başlıca konularından biri olacak.

PYRRHONCULUĞUN DIRİLMESİ

Daha genel bir düzeyde felsefi kuşkuculuğa ya da (adı Elisli Pyrrhon'dan gelen) Pyrrhonculuğa bir hayli ilgi duyuluyordu. Pyrrhon'un yapıtları da, Karneades gibi başka Pyrrhoncularinkiler de kayıptır. Ama onların, görüş açılarının çeşitliliğinden ötürü, görünüşün ötesine geçecek her türlü bilgi iddiasının askıya alınması gerektiğini öne süren savlarının bir özeti, daha geç zamanların Yunanca bir metninde, Sextus Empirikos'un *Hypotyposes*'inde (Anahatlar) verilmiştir.² Sextus Empirikos'un metni, Rönesans İtalya'sında yeniden keşfedildi. 1562'de Fransa'da yayımlandı ve yine orada 1569'da Latinceye çevrildi. Montaigne bu metni biliyordu ve ünlü motto'su "*Que sais-je?*" (Ne biliyorum) ondan esinlenmişti; soru işareti, onun kuşkuculuktan bile kuşku landığını düşündürmektedir. Montaigne'in öğrencilerinden Pierre Charron ise, daha dogmatik olumsuz "*Je ne sais*"yi (Bilmiyorum) seçmiştir. 17. yüzyıl başlarında, bu fikirleri çekici bulan, *libertins érudits* denilen bir grup Fransız bilgini vardı.³

199

16. ve 17. yüzyıllar Avrupa'sında kuşkucu öğretilerin çekici bulunmasının, "Reformasyon'un düşünsel bunalımı" denilen şeye bir tepki olduğu ileri sürülmüştür. Bu görüşe bakılırsa, söz konusu bunalıma yol açan, Katoliklerin ve Protestanların dinsel inançların temelleri, Kutsal Yazılar ya da Kilise gelenekleri üstünde tartışılarken, karşıtlarına saldırmakta, kendi konumlarını savunmakta olduklarından daha başarılı olmalarıydı.⁴ Bu açıklama, akla yakın geliyor. Ama şurası da var ki, her nasıl başlamış olursa olsun, kuşkuculuk din sorunlarının ötesine de yayılmıştır.

Örneğin, 17. yüzyılda yaşamış bir Fransız yazarı, François La Mothe Le Vayer, tarih yapıtlarına güvenilemeyeceğini, çünkü aynı olayların ister ulusal ister dinsel olsun çeşitli bakış açılarından farklı göründüklerini ileri sürmüştür. La Mothe'e göre sorun, tarafgirlik sorunuydu; örneğin Fransızlar ya da Katolikler, kendi taraflarının başarılarını abartıyor ve başarısızlıklarını azımsıyorlardı. Pierre Bayle de bu görüşü benimsemiş ve modern tarihçileri, olguları öğrenmek için değil, onların önyargılarını tanımak için okuduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiştir. Gerçekten de, tarafgirlik, çı-

2 Popkin (1960).

3 Pintard (1943); Gregory vd. (1981).

4 Popkin (1960), 1-16.

kar ya da yanlılık (*bias*) sorunu, tarihyazımcılığı üstüne 17. yüzyıl kitaplarında tartışılan ana meselelerden biriydi.⁵

Bilginleri uğraştıran bir başka sorun da, sahici metinlerle geçmişte uydurulmuş metinleri ayırmaktı. “Dares” ve Dictys” adları altında elden ele geçen Troya Savaşı anlatıları, gerçek miydi yoksa sahte miydi? Hristiyan öğretilerini önceden haber vermişe benzeyen, “Hermes Trismegistus” a yakıştırılmış (izafe edilmiş) yazılar, gerçekten eski Mısır’dan mı kalmaydı, yoksa İsa Mesih’in doğumundan sonra mı yazılmıştı? Kilise Babaları’na atfedilen bütün metinler, sahiden Augustinus’un, Ambrosius’un vb. elinden mi çıkmıştı? Aslına bakarsanız, Yunan ve Roma klasiklerinin Platon’a, Homeros’a, Vergilius’a, Horatius’a vb. yakıştırılmalarına ne kadar güvenilebilirdi? 18. yüzyıl başlarından bir Fransız Cizviti, Jean Hardouin, çoğu klasiklerin yazarlığı konusundaki şüpheleriyle ünlenmiştir. Hardouin’in görüşleri genellikle abartma sayılarak yadsınmış olmakla birlikte, birtakım bilginler belirli eski metinlerin gerçek yazarının kimliği hakkında onun kuşkuculuğunu paylaşmışlardır.⁶ Ünlü bir örnek-olay, (Sicilya’nın eski bir tiranı olan) “Phalaris’in Mektupları”dır; bunların sonradan uydurulmuş oldukları, 1699’da İngiliz bilgini Richard Bentley tarafından kanıtlanmış tır. Baş kuşkucu Jean Hardouin zamanıyla büsbütün uyumsuz değildi. Gerçek yazarların kimliği tartışmaları, isimsiz ya da takma adlı yapıtların yazarlarını keşif ve ifşa eden, Alman *polyhistor*’u Vincent Placcius’un “Anonim Yazılar hakkında” (1674) eseri gibi bir dizi başvuru kitabının üretilmesine yol açtı.

Tanıklar gerçek değildiyse, anlattıkları öykülere ne diyeccektik? Bilginler Aeneas’ın hiç İtalya’ya gidip gitmediğini sorgulamaya koyuldular (ne de olsa, Vergilius bir yapıntı/*fiction* yazıyordu); eski Roma tarihinin erken yüzyılları hakkında doğru bir şey bilebilir miydik (çünkü tarihçi Livius, eserini aktardığı olaylardan çok daha sonra yazmıştı).

Bilgi iddialarının tartışmaya açıldığı bir başka büyük alan da, özellikle 17. yüzyılda doğa felsefesi idi. Bu alanda, görünüşlerin ötesinde bir dünyanın –örneğin, bir atomlar dünyasının– keşfedilmesi ve onun ardından da bu dünyanın niteliğinin tartışılması, kuşkuculuğu yüreklendirmiştir. Bu bağlamda, John Donne’un sık sık alıntılanan “yeni felsefe her şeyi şüpheli kılıyor” sözü, özellikle uygun düşmektedir. Fransa’da doğa felsefecileri, Pierre Gassendi ve Marin Mersenne, örneğin, şeylerin özleri üstüne ılımlı ya da “hafifletilmiş” bir kuşkuculuğu benimseyerek, betimlemeye dayanan, ama açıklamayı dışlayan bir “görünüşler bilgisi”ne (*scientia apparen-*

5 Borghero (1983); Völkel (1987); Burke (1998b).

6 Yates (1964), 398-431; Sgard (1987); Grofton (1990).

tiae) izin vermişlerdi.⁷ Napoli’de de hekim Leonardo de Capoa tıp bilgisinin kesinliğine karşı çıkmıştı.

Londra’da Robert Boyle, *Sceptical Chymist* (1661) başlıklı diyalogunda, kendi görüşlerini “Karneades” adını verdiği bir karaktere söyletmişti. Boyle, yazdıklarının niteliği üstüne tam da bir deneyelim ne olacağını görelim dercesine, Montaigne’in “deneme” terimini kullanıyordu; tıpkı, “eğilim duyduğu görüşler hakkındaki kayıtsızlığını (güvensizliğini)” göstermek için, “olasız (ihtimal dışı) değildir” türünden deyişlere başvurması gibi.⁸ Kraliyet Derneği’nin bir başka üyesi (*Fellow*), Joseph Glanvill *The Vanity of Dogmatism* başlığıyla, ılımlı bir kuşkuculuktan yana bir savunma denemesi yayımlamıştır. John Locke da, *Essay Concerning Human Understanding*’inde (1690), “Bilgi ve Kanı”yı tartışırken, “bizim yetilerimiz cisimlerin iç dokusuna ve gerçek özüne işleyecek nitelikte değildir” diyor (Kitap 4, bölüm 12). Locke’un insan yetilerinin sınırlılıkları hakkında ki bu görüşü, Gassendi’yi anımsatmakta, vardığı sonuçların geçici oldukları imasıyla kitabını “deneme” diye adlandırması da onu Boyle ve Glanvill’le birlikte Montaigne geleneğine yerleştirmektedir.

PRAGMATİK KUŞKUCULUK

Bu filozoflar hareketinin yanı sıra, uzun dönemde çok daha fazla insanı etkileyen pratik ya da pragmatik kuşkuculuğun yavaş yavaş yükseldiği de görülmüştü. Eskilerin, özellikle de Aristoteles’in yetkesi (otorite) eleştirilmiş, üniversitelerde ve başka yerlerde düşünsel “yetke” kavramının kendisi de aynı akıbete uğramıştı. Önceleri bizim “metinsel” ya da edebi eleştiri diyebileceğimiz bağlamda kullanılan “eleştirel” (*critical*) terimi, 17. yüzyıl sonlarıyla 18. yüzyılda giderek daha genel, olumlu ve moda bir terim olmuştu. Bu değişikliğin bir belirtisi, kitap adlarında “eleştirel” sıfatının yaygınlaşmasıydı: Richard Simon’ın “Eski Ahid’in Eleştirel Tarihi” (1678), Pierre Bayle’in “Tarihsel ve Eleştirel Sözlük”ü (1697), Pierre Le Brun’un “Batıl Uygulamaların Eleştirel Tarihi” (1702) ve İspanyol keşişi Benito Feijóo’nun “Evrensel Eleştirel Tiyatro”su (1726-).

Pragmatik kuşkuculuğu yalnızca felsefe tartışmaları değil, basılı malzemenin yayılması, bir başka deyişle, bu incelemenin başlıca konularından birini oluşturan enformasyon patlaması da teşvik etmekteydi. Basımevinin icadı, rakip savları daha önce hiç olmadığı ölçüde geniş bir dolaşıma sokmuştu. Örneğin Montaigne, görmüş olduğumuz üzere, İspanyol fetihleri hakkında hem İspanya’dan yana López de Gómara’yı hem de İspan-

⁷ Gregory (1961), 41.

⁸ Van Leeuwen (1963); Shapin ve Schaffer (1985), 67.

ya'ya karşı Benzoni'yi, Brezilya hakkında hem Katolik André Thevet'yi hem de Protestan Jean de Léry'yi okumuştur. Yine, "Denemeler"inde soğukkanlılıkla anlatır ki, aşağı yukarı aynı sıralarda siyasal kuram üstüne iki İskoç incelemesini okumuş ve bunların monarşi üstüne görüşlerinin son derecede karşıt olduğunu görmüştür: "Demokrat olanı, kralı bir arabacıdan daha aşağı düzeye koyuyor, monarşist olanıysa erk ve egemenlikçe onu Tanrı'dan yukarıda sayıyor."

Farklı "otoriteler"in birbirleriyle çelişmeleri sorununun fark edilmesi, hiç de yeni değildi: Daha 12. yüzyılda filozof Petrus Abelard'ın "Evet ve Hayır" (*Sic et Non*) kitabı, bu çelişkileri ortaya koymuştu. Yine de, kitapların çoğalmasa herhalde daha çok insanın aynı olgunun farklı betimlemeleri ya da aynı olayın farklı anlatıları arasındaki tutarsızlıkların farkına varmasına yol açmış olmalı.⁹

Gezi betimlemeleri de, olay anlatıları için yapılanlara benzer bir eleştirel incelemeye tabi tutulmuştu. Uzak yerlere gidenler gördüklerini yazıp yayımlayınca, aralarındaki tutarsızlıklar ortaya çıktı. Dominiken misyoner João dos Santos'un Duarte Lopes'in Afrika betimlemesini eleştirdiği gibi, kimi gezginler başkalarının yanlışlarını eleştirdiler, hatta daha eski yazarları, gördüklerini iddia ettikleri yerlere hiç gitmemiş yalancılar diye suçladılar. Richard Hakluyt'un ünlü derlemesinin ikinci basımından kasten çıkardığı "Sir John Mandeville"ın gezilerinden tutun da, George Psalmanazar'ın *Historical and General Description of Formosa* (1704) [Formoza'nın Tarihsel ve Genel Betimlemesi] kitabına kadar bazı seyahatnamele rin yapıntı (hayal ürünü) oldukları gösterildi.

Psalmanazar İngiltere'ye gelerek kendisinin Formoza'lı olduğunu iddia eden bir Fransızdı. "Betimleme"si ada hakkında daha önceki anlatılardan aktarılmış enformasyonu içeriyor, ama bunlara, Formoza'nın Japonya'ya ait olduğundan yerel alfabenin bir tasvirine kadar kendisinin bazı cüretli uydurmalarını da ekliyordu. Sahtekârlığı anlaşılmadan önce, Psalmanazar, Kraliyet Derneği'ne ve Sir Hans Sloane'la birlikte yemek yemeğe davet edilmiş, kitabı Fransızcaya ve Almancaya çevrilmişti. Salisbury piskoposu Gilbert Burnet, sahtekârdan Formoza'lı olduğunu kanıtlanmasını isteyince, o da Burnet'e, Formoza'da bulunsaydı, o kadar Hollandalıya benzerken kendisinin İngiliz olduğunu nasıl kanıtlayabileceğini sormuştu. Yine de, 1705 yılında, yeni bilginlik dergilerinden *Journal de Trévoux*'da yazan bir Cizvit, onun sahteciliğini sergilemiştir.¹⁰

Yalancıların yakalanmasının yanında, gezi kitapları eleştirmenleri, ger-

⁹ Eisenstein (1979), 74.

¹⁰ Rennie (1995), özellikle 54, 75, 73; Stagl (1995), 171-207.

çek gezginlerin bile yeni gözlemler yapmak yerine, daha eski metinlerden yararlandıklarını ya da onları kopya ettiklerini gitgide daha çok gösterme yoluna gitmişlerdir. Bir başka söyleyişle, burada da farklı tanıklıkları tartma girişimleri yapılmaktadır. Gezi eleştirilerini çok önemli kılan husus, Kraliyet Derneği'nin ve Avrupa'daki benzer kuruluşların dünyanın başka yerlerindeki doğa olguları için gezginlerin gözlemlerine dayanmakta olmasıydı. Bu kuruluşlar, kendileriyle işbirliği yapanların gözlemlerine soru cetvelleri düzenleyerek, hatta bunları bastırarak kılavuzluk etmek isteyebiliyorlardı, fakat tanıklıkların değerlendirilmesi sorunu bununla bitmiyordu. Örneğin, Boyle soğğun etkileri üstüne araştırmasında, 1660'larda Rusya'ya ziyaret etmiş olan hekim Samuel Collins'in tanıklığını kullanmıştı.

Sözlü geleneğin tarihsel kaynak olarak kullanılması, 17. yüzyılda tarihçilerin güvenilirliğinden kuşkuyla giderek daha çok vurgulamaları sonucunda geriledi. İngiliz *antiquarian* John Aubrey, periler hakkındaki "cski masallar"ın gerilemesini, ona göre "iç savaşlardan biraz önce... moda olan" basılı malzemelerin yükselişine bağlıyordu.¹¹

Risalelerin ve özellikle gazetelerin etkisi de aynıydı. 16. yüzyılda, rakip risaleler, örneğin Alınan Reformasyonu'nda ya da İspanya'ya karşı Hollanda ayaklanmasında yayımlanan binlerce risale, genel kamuoyunda birbirinin savlarını çürütmekteydi. Taraflardan her biri ötekini yalanlarının ve gerçek niyetlerinin, dönemin yaygın bir deyişle "maskesini indiriyor", böylelikle de okuyucuların bütün tarafların savlarına şüpheyle yaklaşmasını sağlıyordu; 1930'lardaki benzer bir durum sırasında, Karl Mannheim da (bkz. yukarıda, s. 5) bu noktaya işaret etmişti.

Meydana gelmelerinden hemen sonra aynı olaylar hakkında sunulan anlatılar arasındaki tutarsızlıklar, erken yeniçağ okuyucularını uygulamada eskisinden daha da kuşkucu hale getirmişe benzemektedir. 1569 yılında bir İngilizin dediği gibi, "Hergün birçok haber alıyoruz, bunlar bazen birbirleriyle çelişiyor, ama hepsi de gerçek diye veriliyor."¹² 17. yüzyılda haber bültenlerinin ortalığı sarması, "olgular" hakkındaki bildirimlerin güvenilmezliğini, eskiden olduğuna oranla daha çok insanın gözünde apaçık kılmıştı; çünkü aynı olaylar, örneğin savaşlar üstüne rakip ve birbiriyle tutarsız anlatılar büyük şehirlere aynı gün erişebildiği için, bunlar kolaylıkla karşılaştırılabilmekte ve çeliştikleri görülebilmekteydi. Sonraki sayılarında daha önce aceleyle verilen haberlerin yanlışlarını düzelterken ilk gazetelerin dürüstlüğü de, muhtemelen okuyucuları haberlere eleştirel gözlerle bakmaları için eğitmiş olmalıdır. Geç 17. yüzyıl tarihçi-

11 Shapin ve Schaffer (1985), 39; Woolf (1988); Shapin (1994), 251-52; Fox (1999), 258.

12 Shaaber (1929), 241.

leri birbirlerini, yapıtlarını sık sık ya “romans”a ya da “gazete”ye benzeterek yadsımahtaydılar; bu bağlamda bu iki terim eşanlamlı olarak kullanılıyordu.¹³

Tarihçiler “bunalım” ve “devrim” gibi dramatik deyimleri gereğinden fazla kullanarak bunların düşünsel içeriğini zayıflatmakla ünlenmişlerdir. Yine de, yukarıda sıralanan sebepler, daha önce değinilen “Reformasyon’un düşünsel bunalımı”na ya da düşünce tarihçisi Paul Hazard’ın 1680-1715 dönemi için önerdiği “Avrupa bilincinin bunalımı”¹⁴ deyimine koşut olarak, 17. yüzyıl sonlarında bir “bilgi bunalımı”ndan söz etmenin pek de anlamsız olmadığını düşündürmektedir. “Bunalım” (kriz) aslında, hastanın iyileşmesinin de ölmesinin de beklenebileceği, bir hastalığın “kritik” anını anlatan bir tıp terimiydi. Terimi olabildiğince pekinlikle uyarlamaya çalışarak, düşünsel bir yapıdan bir başkasına geçilmesine yol açan görece kısa süreli bir karışıklık ya da çalkantı dönemini anlatmak için kullanabiliriz.

17. yüzyıl sonlarında bir bilinç bunalımı olsun olmasın, bir bunalım bilinci kesinlikle vardı. Bilgi sorununa bir çözüm arayan filozoflar ve başkaları, iki olanak, iki yöntem bulmuşlardır.

GEOMETRİ YÖNTEMİ

Bunlardan biri, René Descartes’la ilgili olan geometri yöntemi. Descartes, “Metod üzerine Konuşma”sında (1637) anlattığı gibi, kendi kuşku bunalımının çözümünü, bütün düşünce sistemini olabilecek en az sayıdaki belitten (aksiyom) tümdengelimle (dedüksiyon) indirgediği bu yolda bulmuştu. Bu çözüm, Fransa’da ve başka yerlerde bir hayli tutulmuştur. Bernard de Fontenelle, 1709’da yayımlanan kendi Fransız Bilimler Akademisi tarihine yazdığı önsözde, bu yaklaşım için anımsanmaya değer şu övgüde bulunmuştu: “Geometri ruhu, geometriyle, oradan alınıp bilginin başka alanlarına da (*à d’autres connaissances*) aktarılamayacak kadar sıkı sıkıya bağlı değildir. Ahlak, siyaset, eleştiri, hatta belki güzel konuşma (belagat) üstüne bir kitap, başka şeyler eşit olduğunda, bir geometrici tarafından yazılıysa, daha iyi bir kitap olurdu.”

Fontenelle’in iddiası bugün abartılı görünebilir; fakat Fontenelle, geometri yönteminin matematik dünyasının dışında da uygulanabilirliğine inanmakta yalnız değildi. Örneğin, Jansenist Pierre Nicole kayra (inayet) dinbilimi üstüne “geometrik bir deneme” yazmıştı. Avranches piskoposu Pierre-Daniel Huet de, Hıristiyanlığın tarihsel bir din olarak doğruluğu-

¹³ MacDonald ve Murphy (1990), 306; Dooley (1999), 3, 81, 88, 119 vd.

¹⁴ Hazard (1935).

nu şunun gibi “belit”lerin temelinde kanıtlamaya çalışmıştı: “Herhangi bir tarih yapısı, neler olduğunu, anlattığı olaylarla çağdaş ya da onlara yakın bir dönemde yazılmış birçok yapıtta anlatıldığı biçimde anlatıyorsa, doğrudur.”

Geometri yöntemine duyulan coşku, Fransa’yla sınırlı değildi. Örneğin, Spinoza “Etik” kitabını, kapağında “geometrik yöntemle kanıtlanmış” (*ordine geometrico demonstrata*) diye niteliyordu. John Locke da *Essay Concerning Human Understanding*’inde (1690), ahlaki matematik gibi “kanıtlanmaya elverişli bilimler arasına” katarak benzer bir savda bulunmuştur. Isaac Newton’un izleyicilerinden John Craig, *Rules of Historical Evidence* (1699) [Tarihsel Kanıtların Kuralları] kitabında tarih yöntemini belitler ve “kaynakların güvenilirliği, kaynağın anlattığı olaydan uzaklığına oranla değişir” gibi teoremler biçiminde tartışmıştır.

Leibniz geometri yönteminin genel olarak uygulanmasına şüpheyle bakıyordu, ama o da aralarında anlaşılamayan filozofların oturup doğruyu hesaplayabilmelerine elverecek evrensel bir matematiğin kurulacağını umuyordu. Bu amacı gerçekleştirmenin yolu, “genel bir dil” ya da “düşünce alfabesi” (*alphabetum cognitionum*) yaratmak olacaktı. 17. yüzyılda böyle bir evrensel dil inancı, ender bir şey değildi. Bu yönde en tanınmış girişimlerden birini, aynı zamanda Kraliyet Derneği Üyesi olan John Wilkins adında bir İngiliz piskoposu yapmıştı. Matematikten ve Çinceyi yazmakta kullanılan karakterlerden esinlenen Wilkins’in *Essay towards a Real Character and a Philosophical Language* (1668) kitabı, sözcükleri değil, doğrudan doğruya şeyleri anlatan bir işaret sistemi öneriyordu.¹⁵

AMPIRİZMİN YÜKSELMESİ

Düşünsel bunalımdan kurtulmak için, geometri yönteminden başka girişimlere de başvurulmaktaydı. Bunların sonradan ünlendiği halde, zamanında pek dikkat çekmeyen birini Giambattista Vico “Yeni Bilim”inde (bölüm 331) yapmıştı. Bu “doğru-olgu” (*verum-factum*) ilkesiydi; “her türlü kuşkunun ötesinde doğru şudur ki, uygar/sivil toplum dünyasını insanlar oluşturur, bu nedenle de bu dünyanın ilkelerinin, bizim kendi zihnimizin değişimlerinde bulunması gerekir.”

Bunalıma bir başka yanıt, en azından belirli alanlarda “doğa bilgisini üretmenin sistemli bir yolu” diye görülen, deney yönteminin gelişmesiydi.¹⁶ Bacon’ın “doğaya sormak” kuramı ve Boyle’un yaptığı uygulamalar –diyelim, kullandığı hava pompası– bu bakımdan örnek oluşturmaktaydı.

15 Rossi (1960), 235-58; Slaughter (1982); Eco (1995), özellikle 238-59, 269-88.

16 Shapin ve Schaffer (1985), 3.

Sistemli deney, bir 17. yüzyıl icadı değildir. Ne de olsa, bir 13. yüzyıl filozofu, gökkuşağını güneş ışınlarının yansımaları ve kırılmalarıyla açıklamak için kristal küreler ve su şişeleri kullanmıştı. Yeni olan, deney yönteminin yayılması ve bir “bilgi oluşturma uygulaması” olarak kabul edilebilirliğinin gittikçe artmasıydı.¹⁷

Ne yazık ki, toplum dünyası şöyle dursun, bütün doğa dünyasını bile deneyler aracılığıyla incelemek olanaklı değildi. Fizik ya da kimyada işleyen bir yöntem genellenemezdi. Örneğin, gökbilim ve bitkibilim başka yöntemler gerektirmekteydi. Ama her zaman tümevarım (endüksiyon) ya da ampirizmden yararlanılabiliyordu. Deneyin daha zayıf ya da daha az sistemli bir çeşitlemesi diye betimlenebilecek, (I. Bölüm, s. 16’da değinilen) bu yöntemin daha genel bir uygulanabilirliği vardı.

Ampirizmi kuşkuculuğa bir tepki, bir başka deyişle, belirli bir dönemde yapılmış bir icat yahut keşif diye anlatmak garip görünebilir. Ampirizmin ya da tümevarımın, çoğumuzun Moliere’in karakteri Monsieur Jourdain’in bilmeden nesir konuşması gibi, kullandığımız evrensel bir yöntem olduğu, doğruluğu kendiliğinden belli bir şey sayılabilir. Doğrunun tarihi üstüne yeni bir deneme, önermeleri doğru saymak için sadece dört sebep olduğunu ileri sürmektedir: Duygu, yetke (otorite), akıl ve duyum-algısı. “Bu kategorilerin dördü de her zaman ortada olduğu” halde, aralarındaki denge, kültürlerle ve dönemlere göre değişiklik gösterir.¹⁸ Erken yeniçağda bu denge, (bazen doğrudan doğruya, bazense teleskop ve mikroskop gibi araçlar dolayısıyla) akıl ve duyum-algısının bir bileşiminden yana kaykılmıştı. Yeni olan, bilimsel araçların kullanılmasına, belirli olguların gittikçe daha sistemli olarak kullanılmasına ve pratik elkitaplarının çoğalmasına bağlı olarak, yöntemin zihinlerde giderek daha keskin bir biçimde bilinçlenmesiydi – insanı, hiçbir şey, kullandığı yöntemi yazıyla anlatması kadar, yöntemi hakkında bilinçlendirmez.

Felsefenin yüksek yamaçlarına dönelim. Bitkilerin ya da siyasal sistemlerin örnekleriyle olanca ilgilenmesine karşın, Aristoteles tikellerin (*particulars*) bilgisini yadsımış, “Sonraki Analitik”inde “bilgi, tümclin (*universal*) tanınmasına dayanır” demişti. Tikeller, Aristoteles’in kendi “Hayvanlar Tarihi”nde yaptığı gibi, betimleme (*historia*) için uygun bir nesneydi, ama bunlar kendi içlerinde doğru/gerçek bilgiyi sağlayamazdı. Hippokrates’ten Galen’e kadar hekimler ise tikellerin bilgisini daha ciddiye aldılar ve “ampirikler” terimi eski Yunan’da “dogmatikler”e karşı bir tıp oku-

¹⁷ Crombie (1953), 233-37; Shopin (1996), 96-117.

¹⁸ Fernández-Armesto (1997), 4-5.

lunu adlandırmak için yaratıldı. Ancak bilgi kuramında (epistemoloji), ampirikler Aristoteles kadar ciddiye alınmadı.

Öte yandan, 16. yüzyıldan itibaren, Bacon'dan Locke'a kadar filozoflarca savunulmasının yanı sıra, tıptan tarihe kadar birtakım düşünsel alanlarda tikellerin ya da ayrıntıların bilgisine (*cognitio singularium*) daha çok ağırlık verilir oldu. "Ampirizm" adı ise 18. yüzyılda verildi.¹⁹

Carlo Ginzburg'un ünlü bir denemesinde savunduğu gibi, ayrıntılar ciddiye alınmaya başlandı, çünkü bunlar daha büyük bir şeyin "ipuçları"ydı.²⁰ Hekimler zaten öteden beri hastalıkları görünüşte basit "belirtiler"e (septomlara) dayanarak tanılanmaktaydılar. 16. yüzyılda bazı doğa felsefecileri, "doğa tarihi"ne, yani gözlem ve betimlemeye eskisinden daha çok önem vermeye başladılar.²¹ Örneğin, İtalyan botanikçi Pier Andrea Mattioli, "*minutiae*"nin (en küçük şeylerin) ilk elden gözlemlenmesinin önemini vurguluyordu. 17. yüzyılda –eğer daha önce değilse– aralarında Guilio Mancini adlı bir hekimin de bulunduğu *connoisseurs*'ler tabloların sahici olup olmadıklarını görünüşte çok ufak ayrıntılara dayanarak ayırıyorlardı.²² Rasathaneler, teleskoplar, mikroskoplar ve diğer araçlar sayesinde gitgide daha kesin ve pekin hale gelen gözlemler, doğa dünyasının işlenmesinde ve üretilmesinde önemli bir rol oynamaktaydı –aslında, yabancı ülkelerin göreneklerini gözlemleme tekniği anlamında "gezi sanatı" üstüne yazılmış inceleme kitaplarının çoğalmasına bakacak olursak, toplum dünyasının da.

Sağaltma [tedavi] (yukanda, s. 16'da değinilen "ampirikler"ın uygulamaları da dahil olmak üzere), bilgi kuramlarının yeniden yapılandırılmasında örnek alınmışsa, alınan bir başka örnek de mahkemelerde adalet dağıtma pratik etkinliği idi. Tanıkların güvenilirliğini değerlendirmekte hukukçularla tarihçilerin benzeştiklerini söylemek gitgide yaygınlaştı. Ne denli bağımsız olduklarını belirlemek için, "tanıklıklar sayılmamalı, tartılmalıdır" kuralı benimsendi. Bu tartma işlemi, 18. yüzyıl hukukçusu Sir Geoffrey Gilbert'in "tanıkların itibarı (inanılrlığı) ya da yeterliliği" dediği bir boyutu da içermekteydi. Tanıkların itibarı, bilimsel deneylerde de, mahkemelerde de onların toplumsal statüleriyle bağıntılıydı; çünkü bir beyefendinin sözü, aşağı düzeyden birininkine oranla daha güvenilir sayılıyordu.²³

Doğa felsefecilerinin hukukçulardan bir şeyler öğrendikleri gibi, hu-

19 Seifert (1976), özellikle 97 vd., 116 vd.; Hossinger (1978).

20 Ginzburg (1978).

21 Doston (1991), 340.

22 Ginzburg (1978), 108-11.

23 Shopin ve Schoffer (1985), 58-59; Doston (1991), 349; Shopin (1994), özellikle 65-125.

kukçular da onlardan öğrenmişler ve “uzman” tanıklardan daha çok yararlanmışlardır. Erken yeniçağda gittikçe daha sıklaştıran mucize iddialarının doğrulanması, bir kimsenin aziz/ermiş ilan edilmesi (*canonisatio*) sürecinin en önemli bölümüydü. Kutsallık “yargılamaları”nın Roma’sı, Lincei Roma’sından o kadar da uzak değildi.²⁴ 17. ve 18. yüzyılların cadı yargılamalarında da kanıtların daha çok üstünde durulmaktaydı; bunların, ilkece cadıların varlığını kabul etmekte herhangi bir güçlük çekmeyen yargıçları, bireylere yöneltilen suçlamaların çoğu kere yeterli doğrulamadan yoksun olduklarına hükmediyorlardı.

Bizim “metinsel eleştiri” dediğimiz şey, yani özgün bir metni art arda bir dizi yazmanın elinde giderek çarpıtılmasına karşın asıl durumuna getirme çabası da 16. ve 17. yüzyıllarda gelişti. Eleştirmenlerin kullandığı dil, mahkemelerin etkisini ele vermektedir. Erasmus gibi humanist eleştirmenler, belirli bir yazarın yapıtının ayrı ayrı yazmalarını, yeniden kurmaya çalıştıkları özgün metnin “tanıkları” sayıyor, bunların herbirinin tanıklığının ne denli bağımsız olduğunu değerlendirmeye çalışıyorlardı.²⁵

Yine, “araştırma” (*research*) sözcüğü ve başka dillerdeki koşutları (*recherche, indagine* vb.) da, hukuki araştırma ve soruşturmalardan ödünç alınmışa benzer (bkz. yukarıda, s. 46). “Kanıt” (delil) terimi, filozofların ve tarihçilerin kalemlelerinden düzenli olarak akmaya başlamadan önce hukukçuların ağzındaydı. “Olgu” sözcüğü de (Latince *factum*), tarih ya da bilim yöntemi kitaplarına girmeden önce, “olgudan sonraki bir yardımcı” ya da (“yasa sorunları”ndan ayrı olarak) “olgu sorunları” gibi deyimlerin içinde mahkemelerde kullanılıyordu.²⁶ Bu dönemin tarihçileri ve doğa felsefecileri, kendi yapıtlarıyla mahkeme uygulamaları arasında benzetmeler yapmaktaydılar. Örneğin, Robert Boyle bir deneyin tanıklarını bir cinayet davasının tanıklarıyla oranlıyordu.²⁷ Bazı tarihçilerse, yapıtlarını bir yargıç tarafsızlığıyla yazdıkları iddiasındaydılar; örneğin, Gottfried Arnold’un kitabının başlığı “Kilisenin ve Sapkınların Yansız Tarihi” idi (1699-1700).

Pyrhroncuların tarihsel bilginin olanaksızlığı savlarına tepki olarak, filozoflar kesinlik yerine olasılığı vurgulamaya ve Locke’un deyişiyle, çeşitli “uygunluk/onama (*assent*) dereceleri” arasında ayrım gözetmeye başladılar. Örneğin, bir zamanlar Roma’da “Julius Caesar diye bir adam”ın yaşadığına inanmak akla yakındı; çünkü bu “olgu sorunu”na “kuşkusu olmayan tanıkların tutarlı bildirimleri” kefil olmuştu (*Concerning Human*

24 Burke (1984).

25 Kenney (1974).

26 Seifert (1976), 163-78; Daston (1991), 345; Shapiro (1994).

27 Shapin ve Schaffer (1985), 56.

Understanding, Kitap 4, bölüm 16). Tarihçiler ve hukukçular, bu önderliği izlediler. Sir Geoffrey Gilbert *Law of Evidence* (1759) [Kanıt Hukuku] adlı kitabında, Locke'un "uygunluk/onama dereceleri" fikrini benimsemiş ve kanıtları "olasılık ıskalası" [ispat, olabilirlik/melhuziyet (*verisimilitude*) vb.] dediği şeye göre tartışmıştı.²⁸

DIPNOTUNUN YÜKSELİŞİ

Tikellere verilen yeni önem, gündelik düzeydeki bilginlik uygulamalarıyla ilişkiliydi. Doğa felsefecileri ve bürokratlar arasında, (daha sonraları "nesnellik" diye nitelenecek olan) yansız ya da kişisel dışı (gayri şahsi) bir bilgi ülküsüyle bağlantılı olarak, sayılara güvenme eğilimi gittikçe artıyordu.²⁹ Tarihçiler arasında da, tümevarımın yükselmesi, dipnotunun yükselişiyle bağlantılıydı.³⁰ "Dipnotu" terimi sözlük anlamıyla alınmamalıdır. Önemli olan, belirli bir metnin okuyucusuna kanıtları görmesi ve daha fazla enformasyon edinmesi için bir çeşit kılavuzluk yapılması uygulamasının yaygınlaşmasıydı – bu enformasyon metnin içinde verilebildiği gibi, sayfa kenarında, altında, yapıtın sonunda ya da belgeler içeren özel eklerde de verilebiliyordu. Pierre Bayle "Sözlük"ünde hem (göndermeler için) sayfa kenarı notları, hem de (alıntıları ve başka bilginlere saldırılarını içeren) dipnotları kullanmıştı. Bu uygulamaların önemli noktası, enformasyonun tıpkı su gibi, kaynağa ne denli yakın olursa o denli saf olacağı ilkesinden hareketle, "kaynaklar"a dönmeyi kolaylaştırmaktı. Tarihi not, bir deneyin ayrıntılı olarak betimlenmesi gibi, okuyucunun isterse yazarın deneyimini tekrarlamasını olanaklı kılmak için amaçlanmıştı.

Kaynaklara (*ad fontes*) dönmek, Rönesans humanistlerinin de Protestan reformcularının da ortak sloganıydı ve bazı 16. yüzyıl tarihçileri, geçmişin anlatısını dayandırdıkları elyazmalarına gönderme yapmaya özen göstermekteydiler. Aına yaygın bir uygulama olarak, dipnotlama 17. yüzyıldan kalmaz. Örneğin, John Selden *History of Tithes* (1618) [Ondalık Vergilerin Tarihi] kitabının sayfa kenarlarını kaynaklara göndermelerle doldurmuş, önsözünde de gururla şöyle demişti: "Tanıklıklar sayılarına değil, ağırlıklarına göre seçilmiştir ve hiçbir zaman ikinci elden olmayıp doğrudan kenarda yöneltilen yerlerdendir." Sancho de Moncada'nın o zamanlara yönelik bir risale sayılabilecek "İspanya'nın Siyasal Restorasyonu" (eski haline getirilmesi, 1619) kitabı gibi daha az bilgince yapıtlar bile, sayfa kenarlarında Kutsal Kitap ve klasiklerin yanı sıra Botero'nun dün-

²⁸ Hacking (1975); Shapiro (1983), 30-31, 81-85.

²⁹ Gillispie (1960); Daston (1991).

³⁰ Lipking (1977); Grafton (1997).

ya coğrafyası türünden başvuru kitaplarını da içeren “otorite”leri düzenli olarak anmaktadır.

Selden’in ve ona benzeyen bilgilerin örneği, 17. yüzyıl sonlarından itibaren gittikçe daha çok izlenir oldu. Alman bilgini Johannes Eisenhart tarihçilerin güvenilirliği üstüne (*De fide historica*, 1679) denemesinde, kaynak göstermenin önemini vurguluyordu. Aşağı yukarı bu sıralardan başlayarak, tarih monografileri “özgün belgeler”c gönderme yapmayı, çoğu zaman da böyle yaptıklarını belirtmeyi alışkanlık edinmişlerdir. Louis Maimbourg yazdığı Katolikler Birliği tarihine (1684) başlangıç notunda, yararlandığı kaynaklara göndermeler yaptığını okuyucularına gururla haber vermekte, Gabriel Daniel’in “Fransa Tarihi” (1713) ise, “okuyucularına söylenen şeylerin alındığı kaynakları onlara göstermek” bakımından sayfa kenarları notlarının değerini önemle belirtmektedir.

Değişen bilginlik uygulamalarını bir örnek-olayda görmek için, David Hume’un, *History of England*’ında [İngiltere Tarihi] “kenar göndermeleri” olmayışından ötürü, hoşnutsuzluğunu açıklayan bir okuyucusundan (Horace Walpole) nasıl özür dilediğine bakabiliriz. 1758’de Walpole’a yazdığı bir mektupta, Hume göndermeler yapma pratiğinin “bir kere başlatılınca, her yazar tarafından uygulanması gerektiği”ni düşünmeksizin, Machiavelli ve Sarpi gibi “en iyi tarihçilerin oluşturdukları örneklerle baştan çıkarıldığı”nı açıklamıştır. Bu açıdan Hume gerçekten de biraz eski kafalıydı, çünkü bazı tarihçiler daha 17. yüzyıl başlarında kaynaklarını belirtmekteydiler. (Elinizdeki de dahil olmak üzere) birçok tarih inceleme-sinde hâlâ izlenen dipnotlama süreci, bilgi sorunu üstüne erken yeniçağ tartışmalarından gelişmiştir.

(SAFDİLCE) INANMAK, INANMAZLIK VE BİLGİ SOSYOLOJİSİ

Akademik disiplinlerin kendi içlerinde ya da aralarında geçen olasılık ve kesinlik tartışmalarının belgelenmesi görece kolaydır. Daha önce yaptığımız ayrımla, pragmatik düzeydeki değişikliklerin görülmesiye daha zordur. 17. yüzyıl sonlarında sıradan insanların (her şeye) inanmaya daha az mı yatkın oldukları sorusunu yanıtlamak sahiden güçtür. Bu zorluğun sebeplerinden biri, neyin “(safdilce) inanma” sayıldığıнын kültürden kültüre değişmesidir. Bununla birlikte, İngilizce örneğinde, sözcüğün tarihinin bize söyleyeceği şeyler olabilir. İtalyanca, Fransızca ve belki başka dillerde de, eşdeğer terimler için benzer öyküler anlatılabilir.

İngilizcede *credulity* (safdilce inanma) terimi, başlangıçta düpedüz *belief* (inanç) demekti. Bazı erken Hristiyan yazarları için, bu bir erdemdi. Terim 17. yüzyıl boyunca, her şeye kolaylıkla (ya da eleştirel olmaksızın) inanmaya yatkın insanlar için kullanılmaya başlayınca, alçaltıcı (pejoratif)

bir anlama kaydı. Örneğin, Joseph Granvill “temelsiz/desteksiz bir (safdilce) inanma”dan söz ediyordu. Tutucu rahip Meric Casaubon bile, esas itibarıyla tanrı-tanımazlığa bir saldırı olan *Of Credulity and Incredulity* (1668) [İnanma ve İnanmazlık Üzerine] kitabında, “düşüncesizce”, “alelacele”, “kolayca” ve “temelsiz” inanç anlamındaki (safdilce) inanmayı yadsımaya özen göstermişti. Tersine, başlangıçta aşağılayıcı bir anlam taşıyan “inanmazlık” (*incredulity*), tanrı-tanımazlık demeye gelen “inançsızlık”tan, “inanılır” (*credible*) olmayan herhangi bir şeye inanmamak gibi daha geniş ve belirsiz bir anlama kaydı. (Safdilce) inanma ve inanmazlık, bunlara “kötü aşırılıklar” diyen Casaubon’da, ya da Henry Hallwell’in bir yanda “tanrı-tanımazca bir inanmazlık” ile öte yanda aptalca yahut safdilâne bir inanma arasında bir orta yol izleyen *Melampronea: or, A Discourse of the Polity and Kingdom of Darkness* (1681) [Karanlıklar Hükümdarlığı ve Siyaseti Üzerine] kitabında³¹ olduğu gibi, birbirlerini bütünlleyen bir karşıtlar çiftine dönüştü.

Gerçeğe erişme yolunun üstündeki engeller ve yanılgı nedenleri hakkında yapılan çözümlemelerin gitgide sıklaşması, bilgi kuramına (epistemoloji) duyulan ilgi artışının hem bir yan ürünü hem de bir göstergesi diye yorumlanabilir. “Yeni Organon”undaki ünlü bir parçada (Kitap 1, bölüm 39-44), Francis Bacon “insanların zihinlerini öylesine kuşatırlar ki, gerçek pek girecek yer bulamaz” dediği dört “put”u (idol) ayırmıştır. “Kabile putları”nın temelleri insan doğasındadır, bunlar insanı her şeyin ölçüsü yapar. Bunlara karşılık, “Mağara Putları” bireysel yanılgılardır. “Tiyatro Putları” zihinlere, Bacon’ın “bir sürü sahneciyi” diye aşağıladığı “çeşitli felsefe dogmalarından” girmiştir. Bacon’ın çözümlemesinin –elverişli bir anakronizm yapabilirsek– en “sosyolojik” bölümü, “insanların birbirleriyle ilişkileri ve biraraya gelmeleriyle oluşan” “Pazaryeri Putları”dır. 18. yüzyılda Giambattista Vico kendi putlar çözümlemesini, ya da onun deyişiyle, küstahlığın (*boria*) çözümlemesini, özellikle de, herbiri uygarlığı kendisinin keşfettiğini varsayan ulusların küstahlığının ya da kendi fikirlerinin dünya kadar eski olduğuna inanan okumuşların küstahlığının çözümlemesini yapmıştır (“Yeni Bilim”, bölüm 124-28).

Bacon’ın ve Vico’nun sunduğu çözümlemeler, erken yeniçağda ortaya koyulmuş en özgün ve kavrayışlı fikirler arasındadır ve düşünce tarihçilerinin, bunların özellikle üstünde durmaları çok haklıdır. Ama bilginin bir toplumsal tarihini yazma girişiminde, bu dönemde gündelik tarihsel epistemoloji biçimlerinin yükseldiğini vurgulamak, daha da önemlidir. “Yanlılık” ya da “tarafgirlik” dili gittikçe beylikleşmiştir. Kandırmaları or-

31 Clark (1997), 183’te alıntılanmıştır.

taya çıkarma girişimlerinde “maskeler”, “pelerinler” ya da “peçeler” eğretilmeleri sıklıkla kullanılmaktaydı (örneğin Milton, tarihçi Paolo Sarpi’yi Trent Konsili’nin “Büyük Maske-indiricisi” diye niteliyordu). Yukarıda değinilen “Reformasyon’un düşünsel bunalımı” ve onu izleyen din savaşları sırasında, bazı kuşkucu bireyler dinden söz edilmesinin bir örtmeden (kamuflej) başka bir şey olmadığını ileri sürmüşlerdir.

Örneğin, 16. yüzyıl sonlarındaki din savaşları sırasında, Fransa’da *politique* denilen partinin üyeleri, ister Katolik ister Protestan olsun, aşırılık yanlılarının dinsel olmaktan çok siyasal dürtüleri olduğunu iddia etmişlerdir. Bu nedenledir ki, Fransız yargıç Jacques-Auguste de Thou, “dini, ihtiraslarının üstüne bir İspanyol pelerini gibi örtenler”den söz ediyordu. Benzer bir biçimde, krallık yanlısı tarihçi Edward Hyde da İngiliz iç savaşında I. Charles’ın karşıtlarını hemen hemen özdeş terimlerle kınamaktadır: “Din onların hainâne niyetlerini örtecek bir pelerin haline getirilmişti.”

Thomas Hobbes ve James Harrington gibi rahip-düşmanları, insanlığın geçmişine uzun dönemli bakarak, ister Katolik ya da Protestan olsun, hatta isterse Mısırlı, Yahudi veya Müslüman, 17. yüzyıl sonlarında “papazlık” denilecek olan şeye şiddetle karşı çıkmışlardır. 18. yüzyıl başlarında yayımlanan, (safdilce) inanma eğilimindeki insanları kendilerinin Tanrı’yla özel bir ilişkileri olduğuna ikna eden Musa, İsa ve Muhammed’i “üş sahtekâr” diye damgalayan yazarı belirsiz bir kitap, Aydınlanma’da ve sonrasında sürececek bir eğilimin en ünlü örneğidir.³²

Bütün bu kandırma türleri için çoğucası verilen açıklama “çıkarlar”a dayanıyordu. “Çıkarlar” ister siyasete ya da ekonomiye, ister kamuya ya da özel kişilere, isterse devletlerin ya da bireylerin çıkarlarına ilişkin olsun, 16. yüzyıl sonlarında kullanıma giren ve 17. ve 18. yüzyıllarda gittikçe daha sık kullanılan bir sözcüktü.³³ Dük Henri de Rohan “Hristiyan Dünyasının Hükümdarlarının ve Devletlerinin Çıkarları” (1624) diye bir kitap yayımlamıştı. Enrico Davila’nın ünlü tarihi “Fransa’nın İç Savaşları” (1630), daha ilk paragrafında, bunları din gibi “çeşitli bahaneler”in gerisine gizlenmiş “özel çıkarlar”ın çatışmasıyla açıklamaktadır. John Selden de, “masabaşı konuşmaları”nda kaydedilen bir görüşünde, İngiliz iç savaşı için buna benzeyen bir yorum yapmıştı: “Bütün savaşların din uğruna yapılmış gibi gösterilmesinin sırrı, çözülebilecek bir şeydir –herkesin bunda çıkarı olabilir. Uşağın, efendisi kadar çıkarı vardır. Birinin bin *acre*’i (4,39 dönüm), ötekini bir *acre*’i varken toprak tartışılıyorsa, o, bin *acre*’i olan kadar ileri gitmez.”

32 Goldie (1987), özellikle 212dn.; Berti (1992); Benitez (1993).

33 Meinecke (1924-25); Gunn (1969); Hirschman (1977).

Çıkarlarla inançlar arasındaki ilişkinin daha genel bir açıklamasını, İngiliz piskopos Edward Stillingfleet Hristiyanlık savunusu *Origins of the Sacred* (1662) [Kutsalın Kökenleri] kitabının girişinde sunmaktaydı. “Bilgi (sahibi olduklarını) iddia edenlerden niçin çok azının gerçeğe ışık tutabildikleri”ni anlatmak için, Stillingfleet, Bacon’ın putlarını kendisine uyarlayarak, “yanlılık”, “önyargı”, “tarafgirlik”, yetke, görenek ve eğitimin renkli “manzaraları” ve fikirlerle “çıkarlar” arasındaki “karşılıklılık/mütakabiliyet” dediği şeyleri tartışmaktaydı.

Karl Mannheim 16. ve 17. yüzyıl iç savaşlarının ve İngiltere’deki 18. yüzyıl parti mücadelelerinin bilgi sosyolojisiyle ilgisinin gayet iyi farkındaydı. “Esas itibariyle” demişti, “insanların her zaman düşünceleri yöneltten bilinçsiz ortaklaşa güdülerin ilk kez farkına varmaları siyasal mücadelelerin içinde olmuştur... Düşüncelerin toplumsal-konumsal köklerinin keşfedilmesi, onun içindir ki ilkin maskelerin indirilmesi biçimini almıştır.” Diğer bilgi biçimleri gibi, bilgi sosyolojisinin kendisi de toplumsal olarak konumlanmıştır.³⁴

18. yüzyıldan Mannheim’ın tartışmadığı bir başka metin, bizi iç savaşlardan cinsiyetler arası savaşıma götürüyor. “Nitelikli bir kimse, Sophia” imzasıyla yayımlanan “Kadın Erkekten Aşağı Değildir” (1739) başlıklı kitap, kadının erkekten aşağı olduğu öğretisinin erkek “çıkan” ya da “yanlılığı” ile açıklanabilecek bir yanlış olduğunu savunmaktaydı. Benzer bir biçimde, Fransız filozofu François Poulain de La Barre da, “İki Cinsin Eşitliği” (1673) kitabında “çıkarlar”la açıklanabilecek erkek “önyargıları”na saldırmıştı. Erken yeniçağ tutumlarıyla 20. yüzyılın bilgi sosyolojisi arasındaki süreklilikler anımsanmaya değer niteliktedir.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

Bu çalışmaya ilişkin kitaplar pek çoktur. Aşağıdaki liste, dipnotlarında gönderme yapılan ikincil yapıtlarla sınırlandırılmıştır. Ayrıca belirtilmemiş ise, İngilizce kitaplar Londra'da, Fransızca kitaplar da Paris'te yayımlanmış demektir.

- Ackerman, J. (1949) "Ars sine scientia nihil est", *Art Bulletin* 12, s. 84-108.
- Agrell, W. ve B. Hultdt (ed.) (1983) *Clio Goes Spyng*. Malmö.
- Åkerman, S. (1991) "The Forms of Queen Christina's Academics", Kelley ve Popkin içinde, s. 165-88.
- Albertini, R. von (1955) *Das Florentinische Staatsbewusstsein im Übergang von der Republik zum Prinzipat*. Bern.
- Albònico, A. (1992) "Le *Relationi Universali* di Giovanni Botero", A. E. Baldini (ed.), *Botero e la Ragion di Stato* içinde, s. 167-84. Floransa.
- Alcoff, L. ve E. Potter (ed.) (1993) *Feminist Epistemologies*.
- Alexandrov, D. A. (1995) "The Historical Anthropology of Science in Russia", *Russian Studies in History* 34, s. 62-91.
- Alvar Ezquerro, A. (ed.) (1993) *Relaciones topográficas de Felipe II*, 3 cilt. Madrid.
- Ambrosini, F. (1982) *Paesi e mari ignoti: America e colonialismo europeo nella cultura veneziana (secoli xvi-xvii)*. Venedik.
- Ames-Lewis, F. (ed.) (1999) *Sir Thomas Gresham and Gresham College*.
- Anderson, B. (1983) *Imagined Communities*, 2. bas., 1991. [Hayali Cemaatler, Metis Yayınları, İstanbul, 1995].
- Anderson, M. S. (1978) *Peter the Great*, 2. bas., 1995.
- Aquilon, P. ve H.-J. Martin (ed.) (1988), *Le Livre dans l'Europe de la Renaissance*.
- Armstrong, E. (1990) *Before Copyright: The French Book-Privilege System, 1498-1526*. Cambridge.
- Arrow, K. (1965) "Knowledge, Productivity and Practice", Arrow, *Production and Capital* içinde yeniden basılmıştır, Cambridge, Mass., 1985, s. 191-99.
- Aubert, R. vd. (1976) *The University of Louvain*. Leuven.
- Baker, J. N. L. (1935) "Academic Geography in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", Baker, *The History of Geography* içinde yeniden basılmıştır, Oxford, 1963, s. 14-32.

- Baklamsus, W. (1977) "Ludwig Fleck and the Sociology of Science", *Human Figurations* içinde, s. 135-56.
- Ballester, L. García (1977) *Medicina, ciencia y minorías marginadas: los Moriscos*. Granada.
- Ballester, L. García (1993) "The Inquisition and Minority Medical Practitioners in Counter-Reformation Spain", P. P. Grell ve A. Cunningham (ed.), *Medicine and the Reformation* içinde, s. 156-91.
- Ballesteros Beretta, A. (1941) "J. B. Muñoz: la creación del Archive de Indias", *Revista de Indias* 2, s. 55-95.
- Balsamo, J. (1995) "Les Origines parisiennes du *Tesoro Politico*", *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 57, s. 7-23.
- Balsamo, L. (1973) "Tecnologia e capitale nella storia del libro", B. M. Biagiarelli ve D. E. Rhodes (ed.), *Studi per Riccardo Ridolfi* içinde, Floransa, s. 77-94.
- Baratin, M. ve C. Jacob (ed.) (1996) *Le Pouvoir des bibliothèques*.
- Barber, G. (1981) "Who were the Booksellers of the Enlightenment?", G. Barber ve B. Fabian (ed.), *The Book and the Book Trade in Eighteenth-Century Europe* içinde, Hamburg, s. 211-24.
- Barbour, V. (1928-29) "Marine Risks and Insurance in the Seventeenth Century", *Journal of Economic and Business History* 1, s. 561-96.
- Barbour, V. (1950) *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*. Baltimore.
- Barkan, Ö. L. (1958) "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1, s. 9-36.
- Barker, P. ve R. Anew (ed.) (1991) *Revolution and Continuity: Essays in the History and Philosophy of Early Modern Science*. Washington.
- Barnes, B. (1977) *Interests and the Growth of Knowledge*.
- Basalla, G. (1987) "The Spread of Western Science", Storey'in derlemesi içinde yeniden basılmıştır, s. 1-22.
- Baschet, A. (1870) *Les Archives de Venise*.
- Baschet, A. (1875) *Histoire du dépôt des archives des affaires étrangères*.
- Bassett, D. K. (1960) "The Trade of the English East India Company in the Far East, 1623-1684", O. Prakash (ed.), *European Commercial Expansion in Early Modern Asia* içinde yeniden basılmıştır, Aldershot, 1997, s. 208-36.
- Bauer, W. (1966) "The Encyclopaedia in China", *Cahiers d'Histoire Moderne* 9, s. 665-91.
- Bautier, R. H. (1968) "La Phase cruciale de l'histoire des archives", *Archivum* 18, s. 139-49.
- Bayly, C. A. (1996) *Empire and Information: Intelligence Gathering and Social Communication in India, 1780-1870*. Cambridge.
- Bec, C. (1967) *Les Marchands écrivains*.
- Becher, T. (1989) *Academic Tribes and Territories*.
- Belenky, M. F. vd. (1986) *Women's Ways of Knowing*.

- Beljame, L. (1881) *Le Public et les hommes de lettres*.
- Bell, D. (1976) *The Cultural Contradictions of Capitalism*.
- Bély, L. (1990) *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV*.
- Benitez, M. (1993) "La Diffusion du 'traité des trois imposteurs' au 18e siècle", *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 40, s. 137-51.
- Bentley, J. H. (1983) *Humanists and Holy Writ: New Testament Scholarship in the Renaissance*. Princeton.
- Benzoni, G. (1978) *Gli affanni della cultura: intellettuali e potere nell'Italia della Controriforma e barocca*. Milano.
- Berger, P. ve T. Luckmann (1966) *The Social Construction of Reality*. New York.
- Berkey, J. (1992) *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo*. Princeton.
- Berkvens-Stevelinck, C. vd. (ed.) (1992) *Le Magasin de l'Univers: The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade*. Leiden.
- Bermingham, A. ve J. Brewer (ed.) (1995) *The Consumption of Culture 1600-1800*.
- Bernard-Maire, H. (1953) "L'Orientaliste Guillaume Postel et la découverte spirituelle du Japon en 1552", *Monumenta Nipponica* 9, s. 83-108.
- Berti, S. (1992) "The First Edition of the *Traité des trois imposteurs*", M. Hunter ve D. Wootton (ed.), *Atheism from the Reformation to the Enlightenment* içinde, Oxford, s. 182-220.
- Besterman, T. (1935) *The Beginnings of Systematic Bibliography*. Oxford.
- Biagoli, M. (1993) *Galileo Courtier*. Princeton.
- Biggs, M. (1999) "Putting the State on the Map: Cartography, Territory and European State Formation", *Comparative Studies in Society and History* 41, s. 374-405.
- Birn, R. (1983) "Book Production and Censorship in France, 1700-15", *Carpenter* içinde, s. 145-71.
- Birn, R. (1989) "Malesherbes and the Call for a Free Press", Darnton ve Roche içinde, s. 50-66.
- Blair, A. (1992) "Humanist Methods in Natural Philosophy: The Commonplace Book", *Journal of the History of Ideas* 53, s. 541-52.
- Blair, A. (1996) "Bibliothèques portables: les recueils de lieux communs", Baratin ve Jacob içinde, s. 84-106.
- Blair, A. (1997) *The Theatre of Nature: Jean Bodin and Renaissance Science*. Princeton.
- Blum, R. (1963) "Bibliotheca Memmiana: Untersuchungen zu Gabriel Naudé's *Advis*" *Festschrift Carl Wehmer* içinde, Amsterdam, s. 209-32.
- Blum, W. (1969) *Curiosi und Regendarii: Untersuchen zur Geheimen Staatspolizei der Spätantike*. Münih.
- Blumenberg, H. (1966) *The Legitimacy of the Modern Age*, İngilizce çevirisi, Cambridge, Mass., 1983.
- Böhme, G. (1984) "Midwifery as Science", Stehr ve Meja içinde.
- Böhme, G. ve N. Stehr (ed.) (1986) *The Knowledge Society*. Dordrecht.

- Boislisle, A. M. de (1874) *Correspondance des Contrôleurs Généraux des Finances*.
- Borghero, C. (1983) *La certezza e la storia: cartesianesimo, pirronismo e conoscenza storica*. Milano.
- Bost, H. (1994) *Un intellectuel avant la lettre: le journaliste Pierre Bayle*. Amsterdam-Maarssen.
- Bots, H. (1983) "Les Provinces-Unies, centre de l'information européenne au dix-septième siècle", *Quaderni del '600 francese* 5, s. 283-306.
- Bots, H. ve F. Waquet (1997) *La République des Lettres*.
- Boulding, K. E. (1966) "The Economics of Knowledge and the Knowledge of Economics", *American Economic Review* 56, s. 1-13.
- Bourdieu, P. (1972) *Outlines of a Theory of Practice*, İngilizce çevirisi, Cambridge, 1977.
- Bourdieu, P. (1984) *Homo Academicus*, İngilizce çevirisi, Cambridge, 1984.
- Bourdieu, P. (1989) *La Noblesse d'Etat*.
- Routier, J., A. Dewerpe ve D. Nordman (1984) *Un tour de France royal*.
- Bouwisma, W. J. (1973) "Lawyers and Early Modern Culture", Bouwisma, *A Usable Past: Essays in European Cultural History* içinde yeniden basılmıştır, Berkeley ve Los Angeles, 1990, s. 129-53.
- Bouza, F. (1988) "La biblioteca del Escorial y el orden de los saberes en el siglo xvi", Bouza, *Imagen y propaganda: capítulos de historia cultural del reinado de Felipe II* içinde yeniden basılmıştır, Madrid, s. 168-85.
- Bouza, F. (1992) *Del escribano a la biblioteca. La civilización escrita europea en la Alta Edad Moderna*. Madrid.
- Bowen, M. (1981) *Empiricism and Geographical Thought from Francis Bacon to Alexander von Humboldt*. Cambridge.
- Boxer, C. R. (1936) *Jan Compagnie in Japan*.
- Boxer, C. R. (1948) *Three Historians of Portuguese Asia*. Hong Kong.
- Boxer, C. R. (1957) *The Dutch in Brazil, 1624-54*. Oxford.
- Boxer, C. R. (1963) *Two Pioneers of Tropical Medicine*.
- Brading, D. A. (1991) *The First America: The Spanish Monarchy, Creole Patriots and the Liberal State, 1492-1867*. Cambridge.
- Bradshaw, L. E. (1981a) "John Harris's *Lexicon Technicum*", *Kafker* içinde, s. 107-21.
- Bradshaw, L. E. (1981b) "Ephraim Chambers' *Cyclopaedia*", *Kafker* içinde, s. 123-40.
- Brentjes, S. (1999) "The Interests of the Republic of Letters in the Middle East", *Science in Context* 12, s. 435-68.
- Brewer, J. (1989) *The Sinews of Power*.
- Brewer, J. ve R. Porter (ed.) (1993) *Consumption and the World of Goods*.
- Briggs, R. (1991) "The Académie Royale des Sciences and the Pursuit of Utility", *Past and Present* 131, s. 38-88.
- Brincken, A.-D. von den (1972) "Tabula alphabetica", *Festschrift Herman Heimpel*, c. II, Göttingen, s. 900-23.

- Broc, N. (1975) *La Géographie des philosophes: géographes et voyageurs français au 18e siècle*.
- Broc, N. (1980) *La Géographie de la Renaissance*.
- Brocchieri, M. F. Beonio (1987) "L'intellettuale", J. Le Goff (ed.), *L'uomo medievale* içinde, Roma-Bari, s. 203-33.
- Brockliss, L. W. B. (1987) *French Higher Education in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Oxford.
- Brockliss, L. W. B. (1996) "Curricula", Ridder-Symoens, c. II, s. 565-620.
- Brown, H. (1934) *Scientific Organizations in Seventeenth-Century France*. Baltimore.
- Brown, J. (1978) *Images and Ideas in Seventeenth-Century Spanish Painting*. Princeton.
- Brown, R. D. (1989) *Knowledge is Power: The Diffusion of Information in Early America, 1700-1865*. New York.
- Buck, P. (1977) "Seventeenth-Century Political Arithmetic: Civil Strife and Vital Statistics", *Isis* 68, s. 67-84.
- Buck, P. (1982) "People who Counted: Political Arithmetic in the Eighteenth Century", *Isis* 73, s. 28-45.
- Buisseret, D. (ed.) (1992) *Monarchs, Ministers and Maps: The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*. Chicago.
- Burckhardt, J. (1860) *The Civilisation of the Renaissance in Italy*, İngilizce çevirisinin gözden geçirilmiş basımı, Harmondsworth 1990. [*İtalya'da Rönesans Kültürü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977].
- Burke, P. (1979) "The Bishop's Questions and the People's Religion", Burke (1987) içinde yeniden basılmıştır, s. 40-47.
- Burke, P. (1983) "The Reform of European Universities in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *CRE Information*, s. 59-67.
- Burke, P. (1984) "How to be a Counter-Reformation Saint", Burke (1987) içinde yeniden basılmıştır, s. 48-62.
- Burke, P. (1985) "European Views of World History from Giovio to Voltaire", *History of European Ideas* 6, s. 237-51.
- Burke, P. (1986) "The Humanist as Professional Teacher", J. Wilkes (ed.) *The Professional Teacher* içinde, Leicester, s. 19-27.
- Burke, P. (1987) *Historical Anthropology of Early Modern Italy*. Cambridge.
- Burke, P. (1988) "William Dell, the Universities, and the Radical Tradition", G. Eley ve W. Hunt (ed.), *Reviving the English Revolution* içinde, s. 181-89.
- Burke, P. (1990) *The French Historical Revolution: The Annales School 1929-89*. Cambridge.
- Burke, P. (1992) *The Fabrication of Louis XIV*. New Haven.
- Burke, P. (1995a) "America and the Rewriting of World History", K. O. Kupperman (ed.), *America in European Consciousness* içinde, Chapel Hill, s. 33-51.
- Burke, P. (1995b) "The Jargon of the Schools", P. Burke ve Roy Porter (ed.), *Languages and Jargons* içinde, Cambridge, s. 22-41.

- Burke, P. (1995c) *The Fortunes of the Courtier: The European Reception of Castiglione's Cortegiano*. Cambridge.
- Burke, P. (1998a) *Varieties of Cultural History*. Cambridge.
- Burke, P. (1998b) "Two Crises of Historical Consciousness", *Storia della Storiografia* no. 33, s. 3-16.
- Burke, P. (1998c) *The European Renaissance: Centres and Peripheries*. Oxford.
- Burke, P. (1999a) "Erasmus and the Republic of Letters", *European Review* 7, no. 1, s. 5-17.
- Burke, P. (1999b) "The Philosopher as Traveller: Bernier's Orient", J. Elsner ve J.-P. Rubiés (ed.), *Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel* içinde, s. 124-37.
- Burke, P. (2000a) "Venice as a Centre of Information and Communication", J. Martin ve D. Romano (ed.), *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State 1297-1997* başlığıyla yayımlanmakta olan kitabın içinde, Baltimore.
- Burke, P. (2000b) "Assumptions and Observations: Eighteenth-Century French Travellers in South America", J. Renwick (ed.), *Invitation au Voyage* başlığıyla yayımlanmakta olan kitabın içinde, Edinburgh.
- Burke, P. (2001) "Rome as a Centre of Information and Communication", P. Jones ve T. Worcester (ed.), *Saints and Sinners* başlığıyla yayımlanmakta olan kitabın içinde, Toronto.
- Bustamante García, G. (1997) "Francisco Hernandez", B. Ares Queija ve S. Gruzinski (ed.), *Entre dos mundos: fronteras culturales y agentes mediadores* içinde, Sevilla, s. 243-68.
- Canone, E. (ed.) (1993) *Bibliothecae Selectae da Cusano a Leopardi*. Floransa.
- Caracciolo Aricò, A. (ed.) (1990) *L'impatto della scoperta dell'America nella cultura veneziana*. Roma.
- Carrels, P. E. ve D. Flory (1981) "J. H. Zedler's Universal Lexicon", Kafker içinde, s. 165-95.
- Carpenter, K. E. (ed.) (1983) *Books and Society in History*. New York.
- Carter, C. H. (1964) *The Secret Diplomacy of the Habsburgs, 1598-1625*. New York.
- Castells, M. (1989) *The Informational City*. Oxford.
- Cavaciocchi, S. (ed.) (1992) *Produzione e commercio della carta e del libro, secc. xiii-xviii*. Floransa.
- Chabod, F. (1934) "Giovanni Botero", Chabod, *Scritti sul Rinascimento* içinde yeniden basılmıştır, Torino, 1967, s. 271-458.
- Chaffee, J. W. (1985) *The Thorny Gates of Learning in Sung China: A Social History of Examinations*. Cambridge.
- Chamberlain, M. (1994) *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus*. Cambridge.
- Charle, C. (1990) *Naissance des 'intellectuels' 1880-1900*.

- Chartier, R. (1982) "Les Intellectuels frustrés au 17e siècle", *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations* 37, s. 389-400.
- Chartier, R. (1987) *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*. Princeton.
- Chartier, R. (1992) *The Order of Books: Readers, Authors and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*. Cambridge.
- Christianson, J. R. (2000) *On Tycho's Island: Tycho Brahe and his Assistants, 1570-1601*. Cambridge.
- Church, W. F. (1972) *Richelieu and Reason of State*. Princeton.
- Cipolla, C. M. (1972) "The Diffusion of Innovations in Early Modern Europe", *Comparative Studies in Society and History* 14, s. 46-52.
- Cipolla, C. M. (1976) *Public Health and the Medical Profession in the Renaissance*. Cambridge.
- Clanchy, M. (1979) *From Memory to Written Record: England 1066-1307*, gözden geçirilmiş basım, Oxford, 1993.
- Clapp, S. (1931) "The Beginnings of Subscription in the Seventeenth Century", *Modern Philology* 29, s. 199-224.
- Clapp, S. (1933) "The Subscription Enterprises of John Ogilby and Richard Blome", *Modern Philology* 30, s. 365-79.
- Clark, S. (1997) *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford.
- Clarke, J. A. (1966) "Librarians of the King: The Bignon, 1642-1784", *Library Quarterly* 36, s. 293-98.
- Clarke, J. A. (1970) *Gabriel Naudé, 1600-53*. Hamden, Conn.
- Clement, R. W. (1991) "The Career of Thomas James", *Libraries and Culture* 26, s. 269-82.
- Cline, H. F. (1964) "The *Relaciones Geográficas* of the Spanish Indies, 1577-1586", *Hispanic American Historical Review* 44, s. 341-74.
- Cobb, R. (1970) *The Police and the People*. Oxford.
- Cochrane, J. A. (1964) *Dr Johnson's Printer: The Life of William Strahan*.
- Codina Mir, G. (1968) *Aux sources de la pédagogie des Jésuites*. Roma.
- Cohen, H. F. (1989) "Comment", R. P. W. Visser vd. (ed.), *New Trends in the History of Science* içinde, Amsterdam-Atlanta, s. 49-51.
- Cohn, B. S. (1996) *Colonialism and its Forms of Knowledge*. Princeton.
- Confino, M. (1962) "Les Enquêtes économiques de la Société Libre d'Economie de Saint Petersburg", *Revue Historique* 227, s. 155-80.
- Cormack, L. B. (1997) *Charting an Empire; Geography at the English Universities, 1580-1620*. Chicago.
- Corteso, A. (ed.) (1944) *Tomé Pires, Suma Oriental*. London.
- Costello, William T. (1958) *The Scholastic Curriculum at Early Seventeenth Century Cambridge*. Cambridge, Mass.
- Crane, D. (1972) *Invisible Colleges: Diffusion of Knowledge in Scientific Communities*. Chicago.

- Crick, M. (1982) "Anthropology of Knowledge", *Annual Review of Anthropology* 11, s. 287-313.
- Crombie, A. C. (1953) *Robert Grosseteste and the Origins of Experimental Science, 1100-1700*. Oxford.
- Cropper, E. ve C. Dempsey (1996) *Nicolas Poussin: Friendship and the Love of Painting*. New Haven.
- Curtis, M. H. (1959) *Oxford and Cambridge in Transition, 1558-1642*. Oxford.
- Curtis, M. H. (1962) "The Alienated Intellectuals of Early Stuart England", *Past and Present* 23, s. 25-41.
- Curtius, E. R. (1948) *European Literature and the Latin Middle Ages*, İngilizce çevirisi 1954; 2. bas., New York, 1963.
- D'Addario, A. (1990) "Lineamenti di storia dell'archivistica", *Archivio Storico Italiano* 148, s. 3-36.
- Dahl, F. (1939) "Amsterdam - Earliest Newspaper Centre of Western Europe", *Het Boek* 25, s. 160-97.
- Dahl, F. (1951) "Les Premiers Journaux en français", Dahl vd. (ed.), *Débuts de la presse française* içinde, Göteborg-Paris, s. 1-15.
- Dainville, F. de (1940) *La Géographie des humanistes*.
- Daly, L. W. (1967) *Contribution to a History of Alphabetization in Antiquity and the Middle Ages*. Brüksel.
- Darnton, R. (1979) *The Business of Enlightenment*. Cambridge, Mass.
- Darnton, R. (1982) *The Literary Underground of the Old Regime*. New York.
- Darnton, R. (1984) "Philosophers Trim the Tree of Knowledge: The Epistemological Structure of the *Encyclopédie*", Darnton, *The Great Cat Massacre* içinde, New York, s. 191-214.
- Darnton, R. ve D. Roche (ed.) (1989) *Revolution in Print: The Press in France 1775-1800*. Berkeley.
- Daston, L. (1991) "Baconian Facts, Academic Civility and the Prehistory of Objectivity", *Annals of Scholarship* 8, s. 337-63.
- Daston, L. (1992) "Classifications of Knowledge in the Age of Louis XIV", D. L. Rubin (ed.), *Sun King* içinde, Washington, s. 206-20.
- Davids, K. (1995) "Openness or Secrecy? Industrial Espionage in the Dutch Republic", *Journal of European Economic History* 24, s. 334-48.
- Davies, D. W. (1952) "The Geographical Extent of the Dutch Book Trade in the 17th Century", *Library Quarterly* 22, s. 200-13.
- Davies, D. W. (1954) *The World of the Elseviers, 1580-1712*. Den Hague.
- Davis, N. Z. (1983) "Beyond the Market: Books as Gifts in Sixteenth-Century France", *Transactions of the Royal Historical Society* 33, s. 69-88.
- Dawson, W. R. (1932) "The London Coffeehouses and the Beginnings of Lloyds", *Essays by Divers Hands* 11, s. 69-112.
- Derber, C., W. A. Schwartz ve Y. Magrass (1990) *Power in the Highest Degree: Professionals and the Rise of a New Mandarin Order*. New York.

- Deutsch, K. (1953) *Nationalism and Social Communication*. New York.
- Dieckmann, H. (1961) "The Concept of Knowledge in the Encyclopédie", *Essays in Comparative Literature*, s. 73-107.
- Dierse, U. (1977) *Enzyklopädie*. Bonn.
- Dionisotti, C. (1967) "Chierici e laici", Dionisotti, *Geografia e storia della letteratura italiana* içinde, Torino, s. 47-73.
- Dodds, M. (1929) *Les Récits de voyage sources de l'Esprit des Loix de Montesquieu*.
- Dooley, B. (1999) *The Social History of Scepticism: Experience and Doubt in Early Modern Culture*. Baltimore.
- Doria, G. (1986) "Conoscenza del mercato e sistema informativo: il know-how dei mercanti-finanzieri genovesi nei secoli xvi e xvii", A. da Maddalena ve H. Kellenbenz (ed.), *La repubblica internazionale del danaro* içinde, Floransa, s. 57-115.
- Drayton, R. (1998) "Knowledge and Empire", P. Marshall (ed.), *The Oxford History of the British Empire*, c. II: *The Eighteenth Century* içinde, Oxford, s. 231-52.
- Drège, J.-P. (1991) *Les Bibliothèques en Chine au temps des manuscrits*. Paris.
- Dreitzel, H. (1983) "Hermann Conring und die politische Wissenschaft seiner Zeit", Stolleis içinde, s. 135-72.
- Duchet, M. (1971) *Anthropologie et histoire au siècle des lumières*.
- Duke, A. C. ve C. A. Tamse (ed.) (1987) *Too Mighty to be Free: Censorship and the Press in Britain and the Netherlands*. Zutphen.
- Dülmen, R. van (1978) "Die Aufklärungsgesellschaften in Deutschland", *Francia* 5, s. 251-75.
- Dülmen, R. van (1986) *The Society of the Enlightenment*, İngilizce çevirisi, Cambridge, 1992.
- Durán, J. (1991) *Toward a Feminist Epistemology*. Savage, Md.
- Durkheim, E. (1912) *The Elementary Forms of the Religious Life*, İngilizce çevirisi, New York, 1961.
- Durkheim, E. ve M. Mauss (1901-2) *Primitive Classification*, İngilizce çevirisi, 1963.
- Duyvendak, J. J. L. (1936) "Early Chinese Studies in Holland", *T'oung Pao* 32, s. 293-344.
- Eamon, W. (1994) *Science and the Secrets of Nature: Books of Secrets in Early Modern Culture*. Princeton.
- Echevarria Bacigalupe, M. A. (1984) *La diplomacia secreta en Flandes, 1598-1643*. Madrid.
- Eco, U. (1995) *The Search for the Perfect Language*. Oxford.
- Edney, M. (1997) *Mapping an Empire: The Geographic Construction of British India, 1765-1843*. Chicago.
- Eisenstein, E. (1979) *The Printing Press as an Agent of Change*, 2 cilt. Cambridge.
- Eisenstein, E. (1992) *Grub Street Abroad*. Oxford.
- Elias, N. (1939) *The Civilising Process*, İngilizce çevirisi, 2 cilt, Oxford, 1978-82. [*Uygartlık Süreci*, c. I, İletişim Yayınevi, İstanbul 2000].

- Elias, N. (1982) "Scientific Establishments", N. Elias, H. Martins ve R. Whitley (ed.), *Scientific Establishments and Hierarchies* içinde, Dordrecht, s. 3-69.
- Elkanah, Y. (1981) "A Programmatic Attempt at an Anthropology of Knowledge", E. Mendelsohn ve Y. Elkanah (ed.), *Sciences and Cultures* içinde, s. 1-76.
- Elkar, R. S. (1995) "Altes Handwerk und ökonomische Enzyklopädie", Eybl vd. içinde, s. 215-31.
- Elliott, J. H. (1986) *The Count-Duke of Olivares*. New Haven.
- Elton, G. R. (1972) *Policy and Police*. Cambridge.
- Engelsing, R. (1969) "Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit" *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 10, s. 944-1002.
- Engelsing, R. (1974) *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland, 1500-1800*. Stuttgart.
- Esmonin, E. (1964) *Etudes sur la France des 17e et 18e siècles*.
- Ettinghausen, H. (1984) "The News in Spain", *European History Quarterly* 14, s. 1-20.
- Evans, R. J. W. (1973) *Rudolf II and his World*. Oxford.
- Eybl, F. vd. (ed.) (1995) *Enzyklopädien der frühen Neuzeit*. Tübingen.
- Feather, F. (1994) "From Rights in Copies to Copyright", M. Woodmansee (ed.), *The Construction of Authorship* içinde, Durham, NC, s. 191-209.
- Feingold, M. (1984) *The Mathematicians' Apprenticeship*. Cambridge.
- Feingold, M. (1989) "The Universities and the Scientific Revolution: The Case of England", R. P. W. Visser vd. (ed.), *New Trends in the History of Science* içinde, Amsterdam-Atlanta, s. 29-48.
- Feingold, M. (1991) "Tradition versus Novelty: Universities and Scientific Societies in the Early Modern Period", P. Barker ve R. Ariew (ed.), *Revolution and Continuity: Essays in the History and Philosophy of Early Modern Science* içinde, Washington, s. 45-59.
- Feingold, M. (1997) "The Mathematical Sciences and New Philosophies", *History of the University of Oxford*, c. IV, Nicholas Tyacke (ed.), Oxford, s. 359-448.
- Feldhay, R. (1995) *Galileo and the Church: Political Inquisition or Critical Dialogue?* Cambridge.
- Fernández-Armesto, F. (ed.) (1995) *The European Opportunity*. Aldershot.
- Fernández-Armesto, F. (1997) *Truth: A History and a Guide for the Perplexed*.
- Field, A. (1988) *The Origins of the Platonic Academy of Florence*. Princeton.
- Fiering, N. (1976) "The Transatlantic Republic of Letters", *William & Mary Quarterly* 33, s. 642-60.
- Figueiredo, J. M. de (1984) "Ayurvedic Medicine in Goa", Storey içinde yeniden basılmıştır, s. 247-57.
- Findlen, P. (1989) "The Museum", *Journal of the History of Collections* 1, s. 59-78.
- Findlen, P. (1994) *Possessing Nature: Museums, Collecting and Scientific Culture in Early Modern Italy*. Berkeley.
- Fleck, L. (1935) *Genesis and Development of a Scientific Fact*, İngilizce çevirisi, Chicago, 1979.

- Fleischer, C. H. (1986) *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*. Princeton. [Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996].
- Fletcher, J. M. (1981) "Change and Resistance to Change: A Consideration of the Development of English and German Universities during the Sixteenth Century", *History of Universities* 1, s. 1-36.
- Flint, R. (1904) *Philosophy as Scientia Scientiarum and a History of the Classification of the Sciences*.
- Fogel, M. (1989) *Les Cérémonies de l'information*.
- Foucault, M. (1961) *Naissance de la clinique*.
- Foucault, M. (1966) *Les Mots et les choses*. [Kelimeler ve Şeyler, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994].
- Foucault, M. (1980) *Power/Knowledge*, C. Gordon (ed.). Brighton.
- Fox, A. (1999) "Remembering the Past in Early Modern England", *Transactions of the Royal Historical Society* 9, s. 233-56.
- Frängsmyr, Tore, J. E. Heilbron ve R. E. Rider (ed.) (1990) *The Quantifying Spirit in the Eighteenth Century*. Berkeley-Los Angeles.
- Fuller, S. (1992) "Knowledge as Product and Property", Stehr ve Ericson içinde, s. 157-90.
- Fumaroli, M. (1988) "The Republic of Letters", *Diogenes* 143, s. 129-52.
- Gandt, F. de (1994) "D'Alembert et la chaîne des sciences", *Revue de Synthèse* 115, s. 39-54.
- Gardair, J.-M. (1984) *Le 'Giornale de' letterati' de Rome (1668-81)*. Floransa.
- Garin, E. (1961) "Ritratto del Paolo del Pozzo Toscanelli", *Ritratti di umanisti* içinde yeniden basılmıştır, Floransa, 1967, s. 41-68.
- Garofalo, S. (1980) *L'enciclopedia italiana: Gianfrancesco Pivati*. Ravenna.
- Gasnault, P. (1976) "Les travaux d'érudition des Mauristes au 18e siècle", Hammer ve Voss içinde, s. 102-21.
- Gasparolo, P. (1887) "Costituzione dell'Archivio Vaticano e suo primo indice sotto il pontificato di Paolo V", *Studi e document: di storia e diritto* 8, s. 3-64.
- Geertz, C. (1975) "Common Sense as a Cultural System", Geertz, *Local Knowledge* içinde yeniden basılmıştır, New York, 1983, s. 73-93.
- Geertz, C. (1979) "Suq", *Meaning and Order in Moroccan Society* içinde, Cambridge, s. 123-244.
- Geertz, C. (1983) "Local Knowledge: Fact and Law in Comparative Perspective", Geertz, *Local Knowledge* içinde, New York, s. 167-234.
- Gellner, E. (1974) *Legitimation of Belief*. Cambridge.
- Gellner, E. (1988) *Plough, Sword and Book*.
- Gellrich, J. M. (1985) *The Idea of the Book in the Middle Ages*. Ithaca.
- George, M. D. (1926-9) "The Early History of Registry Offices", *Economic History* 1, s. 570-90.
- Gerulaitis, L. V. (1976) *Printing and Publishing in Fifteenth-Century Venice*. Chicago.

- Giard, L. (1983-5) "Histoire de l'université et histoire du savoir: Padoue (xive-xvie siècles)", *Revue de Synthèse*, 104-6, s. 139-69, 259-98, 419-42.
- Giard, L. (1991) "Remapping Knowledge, Reshaping Institutions", S. Pumfrey, P. L. Rossi ve M. Slawinski (ed.), *Science, Culture and Popular Belief in Renaissance Europe* içinde, Manchester, s. 19-47.
- Gibbs, G. C. (1971) "The Role of the Dutch Republic as the Intellectual Entrepot of Europe in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis van de Nederlanden* 86, s. 323-49.
- Gibbs, G. C. (1975) "Some Intellectual and Political Influences of the Huguenot Emigrés in the United Provinces c. 1680-1730", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis van de Nederlanden* 90, s. 255-87.
- Giddens, A. (1985) *The Nation-State and Violence*. Cambridge.
- Giesecke, M. (1991) *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit: Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien*. Frankfurt.
- Gilbert, F. (1965) *Machiavelli and Guicciardini*. Princeton.
- Gilbert, N. W. (1960) *Renaissance Concepts of Method*. New York.
- Gillispie, C. C. (1960) *The Edge of Objectivity: An Essay in the History of Scientific Ideas*. Princeton.
- Gillispie, C. C. (1980) *Science and Polity in France at the End of the Old Regime*. Princeton.
- Ginzburg, C. (1976) "High and Low: The Theme of Forbidden Knowledge in the 16th and 17th Centuries", *Past and Present* 73, s. 28-41.
- Ginzburg, C. (1978) "Clues: Roots of an Evidential Paradigm", Ginzburg, *Myths, Emblems, Clues* içinde yeniden basılmıştır, 1990, s. 96-125.
- Ginzburg, C. (1996) "Making Things Strange: The Prehistory of a Literary Device", *Representations* 56, s. 8-28.
- Ginzburg, C. (1997) *Occhiacci di legno: nove riflessioni sulla distanza*. Milano.
- Glass, D. V. (1973) *Numbering the People: The Eighteenth-Century Population Controversy and the Development of Census and Vital Statistics in Britain*. Farnborough.
- Golder, F. A. (ed.) (1922) *Bering's Voyages*, 2 cilt. New York.
- Goldgar, A. (1995) *Impolite Learning*. New Haven.
- Goldie, M. (1987) "The Civil Religion of James Harrington", Anthony Pagden (ed.), *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe* içinde, Cambridge, s. 197-222.
- Goldstein, T. (1965) "Geography in Fifteenth-Century Florence", Fernández-Armesto (1995) içinde yeniden basılmıştır, s. 1-22.
- Goldthwaite, R. A. (1972) "Schools and Teachers of Commercial Arithmetic in Renaissance Florence", *Journal of European Economic History* 1, s. 418-33.
- Goodman, D. C. (1988) *Power and Penury: Government, Technology and Science in Philip II's Spain*. Cambridge.

- Goodman, D. (1994) *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment*. Ithaca.
- Goodman, G. K. (1967) *Japan: the Dutch Experience*, gözden geçirilmiş basım, 1987.
- Goody, J. (1978) *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge.
- Goody, J. (1996) *The East in the West*. Cambridge.
- Goss, C. W. F. (1932) *The London Directories, 1677-1855*.
- Goyet, F. (1986-87) "A propos de 'ces pastissages de lieux communs': le rôle de notes de lecture dans la genèse des *Essais*", *Bulletin de la Société des Amis de Montaigne*, bölüm 5-8, s. 11-26, 9-30.
- Goyet, F. (1996) *Le sublime du 'lieu commun': l'invention rhétorique dans l'antiquité et à la Renaissance*.
- Grafton, A. (1990) *Forgers and Critics*. Princeton. [Kalpazanlar ve Eleştirmenler, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998].
- Grafton, A. (1992) "Kepler as a Reader", *Journal of the History of Ideas* 53, s. 561-72.
- Grafton, A. (1997) *The Footnote: A Curious History*.
- Grafton, A. ve L. Jardine (1986) *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe*.
- Granet, M. (1934) *La Pensée chinoise*.
- Grant, E. (1996) *The Foundations of Modern Science in the Middle Ages*. Cambridge.
- Greengrass, M. (1998) "Archive Refractions: Hartlib's Papers and the Workings of an Intelligencer", *Hunter içinde*, s. 35-48.
- Gregory, T. (1961) *Scetticismo e empirismo: studio su Gassendi*. Bari.
- Gregory, T. vd. (ed.) (1981) *Ricerche su letteratura libertina e letteratura clandestina nel '600*. Floransa.
- Grosrichard, A. (1979) *Structure du serail: la fiction du despotisme asiatique dans l'occident classique*.
- Grossman, M. (1975) *Humanism in Wittenberg 1485-1517*. Nieuwkoop.
- Grove, R. (1991) "The Transfer of Botanical Knowledge between Asia and Europe, 1498-1800", *Journal of the Japan-Netherlands Institute* 3, s. 160-76.
- Grove, R. (1996) "Indigenous Knowledge and the Significance of South West India for Portuguese and Dutch Constructions of Tropical Nature", *Modern Asian Studies* 30, s. 121-44.
- Guénée, B. (1980) *Histoire et culture historique dans l'occident médiéval*.
- Gunn, J. A. W. (1969) *Politics and the Public Interest in the Seventeenth Century*.
- Gurvitch, G. (1966) *The Social Frameworks of Knowledge*, İngilizce çevirisi, Oxford, 1971.
- Guy, R. K. (1987) *The Emperor's Four Treasuries: Scholars and the State in the Late Ch'ien-Lung Era*. Cambridge, Mass.
- Haase, E. (1959) *Einführung in die Literatur des Refuge: Der Beitrag der französischen Protestanten zur Entwicklung analytischer Denkformen am Ende des 17. Jht.* Berlin.

- Habermas, J. (1962) *The Structural Transformation of the Public Sphere*, İngilizce çevirisi, Cambridge, 1989. [*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997].
- Hacking, I. (1975) *The Emergence of Probability*. Cambridge.
- Hahn, R. (1971) *The Anatomy of a Scientific Institution: The Paris Academy of Sciences, 1666-1803*. Berkeley.
- Hahn, R. (1975) "Scientific Careers in Eighteenth-Century France", M. P. Crossland (ed.), *The Emergence of Science in Western Europe* içinde, s. 127-38.
- Hall, A. R. (1962) "The Scholar and the Craftsman in the Scientific Revolution", M. Clagett (ed.), *Critical Problems in the History of Science* içinde, Madison, s. 3-32.
- Hall, M. B. (1965) "Oldenburg and the Art of Scientific Communication", *British Journal of the History of Science* 2, s. 277-90.
- Hall, M. B. (1975) "The Royal Society's Role in the Diffusion of Information in the Seventeenth Century", *Notes and Records of the Royal Society*, 29, s. 173-92.
- Hammer, K. ve J. Voss (ed.) (1976) *Historische Forschung im 18. Jht.* Bonn.
- Hammermeyer, E. (1976) "Die Forschungszentren der deutschen Benediktinern und ihre Vorhaben", Hammer ve Voss içinde, s. 122-91.
- Hammerstein, N. (1972) *Jus und Historie: ein Beitrag zur Geschichte des historischen Denkens an deutschen Universitäten im späten 17. und im 18. Jht.* Göttingen.
- Hankins, J. (1990) *Plato in the Italian Renaissance*, 2 cilt. Leiden.
- Hankins, J. (1991) "The Myth of the Platonic Academy of Florence", *Renaissance Quarterly* 44, s. 429-75.
- Hannaway, O. (1975) *The Chemists and the Word: The Didactic Origins of Chemistry*. Baltimore.
- Hannaway, O. (1986) "Laboratory Design and the Aims of Science: Andreas Libavius and Tycho Brahe", *Isis* 77, s. 585-610.
- Hannaway, O. (1992) "Georgius Agricola as Humanist", *Journal of the History of Ideas* 53, s. 553-60.
- Haraway, D. (1988) "Situated Knowledge", *Feminist Studies* 14, s. 575-99.
- Harley, J. B. (1988) "Silences and Secrecy: The Hidden Agenda of Cartography in Early Modern Europe", *Imago Mundi* 40, s. 57-76.
- Harley, J. B. ve D. Woodward (ed.) (1992) *The History of Cartography*, c. II, bölüm I. Chicago.
- Harley, J. B. ve D. Woodward (ed.) (1994) *The History of Cartography*, c. II, bölüm II. Chicago.
- Harmesen, A. J. E. (1994) "Barlaeus's Description of the Dutch Colony in Brazil", Z. von Martels (ed.), *Travel Fact and Travel Fiction* içinde, Leiden, s. 158-69.
- Harris, J. R. (1985) "Industrial Espionage in the Eighteenth Century", *Industrial Archaeology Review* 7, s. 127-38.
- Harris, J. R. (1992) "The First British Measures against Industrial Espionage", Ian Blanchard vd. (ed.) *Industry and Finance in Early Modern History* içinde.

- Harris, J. R. (1996a) "A French Industrial Spy: The Engineer Le Turc in England in the 1780s", *Icon* 1, s. 16-35.
- Harris, J. R. (1996b) "Law, Industrial Espionage and the Transfer of Technology from 18th c. Britain", R. Fox (ed.), *Technological Change*, Amsterdam, s. 123-36.
- Harris, M. (1987) *London Newspapers in the Age of Walpole*.
- Harris, S. J. (1996) "Confession-Building, Long-Distance Networks, and the Organisation of Jesuit Science", *Early Modern Science* 1, s. 287-318.
- Harris, S. J. (1998) "Long-Distance Corporations, Big Sciences and the Geography of Knowledge", *Configurations* 6, s. 269-304.
- Harris, S. J. (1999) "Mapping Jesuit Science: The Role of Travel in the Geography of Knowledge", O'Malley ve Bailey içinde, s. 212-40.
- Haskell, F. (1993) *History and its Images: Art and the Interpretation of the Past*. New Haven.
- Hassinger, E. (1978) *Empirisch-rationaler Historismus*. Bern-Münih.
- Hathaway, N. (1989) "Compilatio: from Plagiarism to Compiling", *Viator* 20, s. 19-44.
- Hazard, P. (1935) *The European Mind, 1680-1715*, İngilizce çevirisi, 1953.
- Heath, M. J. (1983) "Montaigne, Lucinge and the *Tesoro Politico*", *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 45, s. 131-35.
- Heckscher, W. S. (1958) *Rembrandt's Anatomy of Dr Nicholas Tulp: An Iconological Study*. New York.
- Heers, J. (1976) "L'Enseignement à Gènes et la formation culturelle des hommes d'affaires en Méditerranée à la fin du Moyen age", *Etudes Islamiques* 44, s. 229-44.
- Helms, M. W. (1988) *Ulysses' Sail*. Princeton.
- Henningsen, G. ve J. Tedeschi (ed.) (1986) *The Inquisition in Early Modern Europe: Studies on Sources and Methods*. Dekalb, Ill.
- Herlihy, D. ve C. Klapisch (1978) *Les Toscans et leurs familles*.
- Hess, A. (1974) "Piri Reis and the Ottoman Response to the Voyages of Discovery", *Terrae Incognitae* 6, s. 19-37.
- Hill, C. (1965) *Intellectual Origins of the Scientific Revolution*. Oxford.
- Hill, C. (1972) *The World Turned Upside Down: Radical Ideas During the English Revolution*, 2. bas., Harmondsworth, 1975.
- Hirschman, A. (1977) *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before its Triumph*. Princeton.
- Hoftijzer, P. G. (1987) *Engelse boekverkopers bij de Beurs*. Amsterdam-Maarssen.
- Holmes, G. (1977) "Gregory King and the Social Structure of Preindustrial England", *Transactions of the Royal Historical Society* 27, s. 41-65.
- Hooek, J. (1980) "Statistik und Politische Ökonomie", *Rassem ve Stagl* içinde, s. 307-23.
- Hooek, J. ve P. Jeannin (ed.) (1991-93) *Ars mercatoria*, 2 cilt. Paderborn.
- Hopkins, J. (1992) "The 1791 French Cataloging Code and the Origins of the Card Catalogue", *Libraries and Culture* 27, s. 378-404.

- Houghton, W. E., Jr (1942) "The English Virtuoso in the Seventeenth Century", *Journal of the History of Ideas* 3, s. 51-73 ve 190-219.
- Hucker, C. O. (ed.) (1968) *Chinese Government in Ming Times*. New York.
- Huff, T. E. (1993) *The Rise of Early Modern Science*. Cambridge.
- Huisman, F. (1989) "Itinerant Medical Practitioners in the Dutch Republic: The Case of Groningen", *Tractrix* 1, s. 63-83.
- Hulshoff Pol, E. (1975) "The Library", Lunsingh Scheurleer ve Posthumus Meyjes içinde, s. 395-460.
- Hunter, M. C. W. (1981) *Science and Society in Restoration England*. Cambridge.
- Hunter, M. C. W. (1982) *The Royal Society and its Fellows*, 2. bas, Oxford, 1994.
- Hunter, M. C. W. (1989) *Establishing the New Science: The Experience of the Early Royal Society*. Woodbridge.
- Hunter, M. C. W. (ed.) (1998) *Archives of the Scientific Revolution: The Formation and Exchange of Ideas in 17th-Century Europe*. Woodbridge.
- Hutchinson, T. W. (1988) *Before Adam Smith: The Emergence of Political Economy, 1662-1776*. Oxford.
- Iliffe, R. (1992) "In the Warehouse: Privacy, Property and Priority in the early Royal Society", *History of Science* 30, s. 29-68.
- Im Hoff, U. (1982) *Das gesellige Jahrhundert: Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*. Münih.
- Im Hoff, U. (1994) *The Enlightenment*. Oxford.
- Impey, O. ve A. Macgregor (ed.) (1985) *The Origins of Museums*. Oxford.
- Infelise, M. (1997) "Professione reportista. Copisti e gazzettieri nella Venezia del '600", S. Gasparri, G. Levi ve P. Moro (ed.), *Venezia: Itinerari per la storia della città* içinde, Bologna, s. 193-219.
- Infelise, M. (1999a) "Le Marché des informations à Venise au 17e siècle", H. Duranton ve P. Rétat (ed.), *Gazettes et information politique sous l'ancien régime* içinde, Saint-Etienne, s. 117-28.
- Infelise, M. (1999b) *I libri proibiti da Gutenberg all'Encyclopédie*. Roma-Bari.
- Innes, J. (1987) *The Collection and Use of Information by Government, circa 1690-1800*. Basilmamış.
- Innis, H. A. (1950) *Empire and Communications*. Oxford.
- Innis, H. A. (1980) *The Idea File of Harold Innis*. Toronto.
- Isaievych, I. (1993) "The Book Trade in Eastern Europe in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", Brewer and Porter içinde, s. 381-92.
- Israel, J. (1990a) "The Amsterdam Stock Exchange and the English Revolution of 1688", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 103, s. 412-40.
- Israel, J. (1990b) "Een merkwaardig literair werk en de Amsterdamse effectenmarkt in 1688", *De 17de eeuw* içinde, s. 159-65.
- Itzkowitz, N. (1972) *Ottoman Empire and Islamic Tradition*. Princeton.
- Jacob, C. (1992) *L'Empire des cartes*.
- Jacob, C. (1996) "Navigations alexandrines", Baratin ve Jacob içinde, s. 47-83.

- Jacob, C. (1999) "Mapping in the Mind", D. Cosgrove (ed.), *Mappings* içinde, s. 24-49.
- Jardine, L. (1983) "Isotta Nogarola", *History of Education* 12, s. 231-44.
- Jardine, L. (1985) "The Myth of the Learned Lady in the Renaissance", *Historical Journal* 28, s. 799-820.
- Jardine, N., J. A. Secord ve E. Spary (ed.) (1996) *Cultures of Natural History*. Cambridge.
- Johannisson, K. (1990) "The Debate over Quantification in Eighteenth-Century Political Economy", Frängsmyr, Tore vd. içinde, s. 343-62.
- Johansson, E. (1977) "The History of Literacy in Sweden", H. J. Graff (ed.), *Literacy and Social Development in the West* içinde, Cambridge, 1981, s. 151-82.
- Johns, A. (1998) *The Nature of the Book: Print and Knowledge in the Making*. Chicago.
- Jukes, H. A. L. (ed.) (1957) *Thomas Secker's Articles of Enquiry*. Oxford.
- Julia, D. (1986) "Les Institutions et les hommes (16e-18e siècles)", Verger içinde, s. 141-97.
- Kalker, F. A. (ed.) (1981) *Notable Encyclopaedias*. Oxford.
- Kahn, D. (1967) *The Code-Breakers: The Story of Secret Writing*. New York.
- Kany, C. E. (1932) *Life and Manners in Madrid, 1750-1800*. Berkeley.
- Kapp, V. (ed.) (1993) *Les Lieux de mémoire et la fabrique de l'oeuvre*.
- Karamustafa, A. T. (1992) "Military, Administrative and Scholarly Maps and Plans", Harley and Woodward, c. II, bölüm I, s. 209-27.
- Kearney, H. (1970) *Scholars and Gentlemen: Universities and Society in Preindustrial Britain, 1500-1700*.
- Keene, D. (1952), *The Japanese Discovery of Europe*.
- Keens-Soper, H. M. A. (1972) "The French Political Academy, 1712", *European Studies Review* 2, s. 329-55.
- Kelley, D. R. (1971) "History as a Calling: The Case of La Popelinière", A. Molho ve J. A. Tedeschi (ed.), *Renaissance Studies in Honor of Hans Baron* içinde, Floransa, s. 773-89.
- Kelley, D. R. (1980) "Johann Sleidan and the Origins of History as a Profession", *Journal of Modern History* 52, s. 577-98.
- Kelley, D. R. (ed.) (1997) *History and the Disciplines*. Rochester.
- Kelley, D. R. ve R. H. Popkin (ed.) (1991) *The Shapes of Knowledge from the Renaissance to the Enlightenment*. Dordrecht.
- Kelly, C. M. (1994) "Later Roman Bureaucracy: Going through the Files", K. Bowman ve G. Woolf (ed.), *Literacy and Power in the Ancient World* içinde, Cambridge, s. 161-76.
- Kenney, E. J. (1974) *The Classical Text: Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*. Berkeley.
- Kenny, N. (1991) *The Palace of Secrets: Béroalde de Verville and Renaissance Conceptions of Knowledge*. Oxford.

- Kenny, N. (1998) *Curiosity in Early Modern Europe: Word Histories*. Wiesbaden.
- Keynes, G. (1940) *The Library of Edward Gibbon*. 2. bas., 1980.
- King, J. E. (1949) *Science and Rationalism in the Government of Louis XIV*. Baltimore.
- King, M. L. (1976) "Thwarted Ambitions: Six Learned Women of the Italian Renaissance", *Soundings* 59, s. 280-300.
- Kitchin, G. (1913) *Sir Roger L'Estrange*.
- Klairs, J. (1971) "Men of Letters and Political Reformation in France at the End of the Reign of Louis XIV: The Founding of the Académie Politique", *Journal of Modern History* 43, s. 577-97.
- Kley, E. J. Van (1971) "Europe's 'Discovery' of China and the Writing of World History", *American Historical Review* 76, s. 358-85.
- Klueting, H. (1986) *Die Lehre von Macht der Staaten*. Berlin.
- Knorr-Cetina, K. (1981) *The Manufacture of Knowledge*. Oxford.
- Knowles, M. D. (1958) "Great Historical Enterprises: The Bollandists", *Transactions of the Royal Historical Society* 8, s. 147-66.
- Knowles, M. D. (1959) "Great Historical Enterprises: The Maurists", *Transactions of the Royal Historical Society* 9, s. 169-88.
- Koeman, C. (1970) *Joan Blaeu and his Grand Atlas*. Amsterdam.
- Koerner, L. (1996) "Carl Linnaeus in his Time and Place", *Jardine, Secord ve Spary içinde*, s. 145-62.
- Kolmar, L. (1979) "Colbert und die Entstehung der Collection Doat", *Francia* 7, s. 463-89.
- Konvitz, J. (1987) *Cartography in France, 1660-1848*. Chicago.
- Koran, R. (1874) *Der Kanzleienstreit*. Halle.
- Kornicki, P. (1998) *The Book in Japan: A Cultural History from the Beginnings to the Nineteenth Century*. Leiden.
- Koselleck, R. (1972) "Begriffsgeschichte and Social History", Koselleck, *Futures Past içinde* yeniden basılmıştır, Cambridge, Mass., 1985, s. 73-91.
- Kristeller, P. O. (1951-52) "The Modern System of the Arts", Kristeller, *Renaissance Thought içinde* yeniden basılmıştır, II, New York, 1965, s. 163-227.
- Kristeller, P. O. (1955) "The Humanist Movement", Kristeller, *Renaissance Thought içinde*, New York, 1961, s. 3-23.
- Kühlmann, W. (1982) *Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat*. Tübingen.
- Kuhn, T. S. (1962) *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago. [*Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1982].
- Kusukawa, S. (1996) "Bacon's Classification of Knowledge", M. Peltonen (ed.), *The Cambridge Companion to Bacon içinde*, Cambridge, s. 47-74.
- Labrousse, E. (1963-64) *Pierre Bayle*, 2 cilt. Den Hague.
- Labrousse, E. (1983) *Bayle*. Oxford.
- Lach, D. (1965) *Asia in the Making of Europe*, bölüm 1. Chicago.

- Lach, D. (1977) *Asia in the Making of Europe*, bölüm II. Chicago.
- Lach, D. ve E. J. Van Kley (1993) *Asia in the Making of Europe*, bölüm III. Chicago.
- Ladner, G. B. (1979) "Medieval and Modern Understanding of Symbolism: A Comparison", *Speculum* 54, s. 223-56.
- Laeven, A. H. (1986) *Acta Eruditorum*. Amsterdam.
- Lamb, U. (1969) "Science by Litigation: A Cosmographic Feud", Lamb, *Cosmographers and Pilots of the Spanish Maritime Empire* içinde yeniden basılmıştır, Aldershot, 1995, III, s. 40-57.
- Lamb, U. (1976) "Cosmographers of Seville", *age* içinde yeniden basılmıştır, VI, s. 675-86.
- Lamo de Espinosa, E., J. M. González García ve C. Torres Alberro, 1994, *La sociología del conocimiento y de la ciencia*. Madrid.
- Landau, D. ve P. Parshall (1994) *The Renaissance Print 1470-1550*. New Haven.
- Lander, J. R. (1969) *Conflict and Stability in Fifteenth-Century England*.
- Landes, D. S. (1998) *The Wealth and Poverty of Nations*.
- Lankhorst, O. S. (1983) *Reinier Leers*. Amsterdam-Maarssen.
- Lankhorst, O. S. (1990) "Die snode uitwerkel", *De 17de eeuw* 6, s. 129-36.
- Larrere, C. (1992) *L'invention de l'économie au XVIIIe siècle*.
- Latour, B. (1983) *Science in Action*.
- Latour, B. (1986) "Ces réseaux que la raison ignore: laboratoires, bibliothèques, collections", Baratin ve Jacob içinde, s. 23-46.
- Law, J. (ed.) (1986) *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge?*
- Lawrence, S. C. (1996) *Charitable Knowledge: Hospital Pupils and Practitioners in Eighteenth-Century London*. Cambridge.
- LeDonne, J. P. (1984) *Ruling Russia: Politics and Administration in the Age of Absolutism, 1762-1796*. Princeton.
- Leedham-Green, E. (1987) *Books in Cambridge Inventories*, 2 cilt. Cambridge.
- Le Goff, J. (1957) *Intellectuals in the Middle Ages*, gözden geçirilmiş basım, 1985; İngilizce çevirisi, Oxford, 1992. [Ortaçağ'da Entelektüeller, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994].
- Le Goff, J. (1977) *Time, Work and Culture in the Middle Ages*, İngilizce çevirisi, Chicago, 1980.
- Lemaine, G. vd., (ed.) (1976) *Perspectives on the Emergence of Scientific Disciplines*. Den Hague.
- Lenoir, T. (1997) *Instituting Science*. Stanford.
- Letwin, W. (1963) *The Origins of Scientific Economics: English Economic Thought, 1660-1776*.
- Lévi-Strauss, C. (1962) *La Pensée Sauvage*. [Yaban Düşünce, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984].
- Lévi-Strauss, C. (1964) *Le Cru et le cuit*.
- Levy, F. (1982) "How Information Spread among the Gentry, 1550-1640", *Journal of British Studies* 21, s. 11-34.

- Lieshout, H. H. M. van (1993) "The Library of Pierre Bayle", *Canone içinde*, s. 281-97.
- Lieshout, H. H. M. van (1994) "Dictionnaires et diffusion de savoir", H. Bots ve F. Waquet (ed.), *Commercium Litterarium* içinde, Amsterdam-Maarssen, s. 131-50.
- Lindey, A. (1952) *Plagiarism and Originality*. New York.
- Lindqvist, S. (1984) *Technology on Trial: The Introduction of Steam Power Technology into Sweden, 1715-36*. Uppsala.
- Lipking, L. (1977) "The Marginal Gloss", *Critical Inquiry* 3, s. 620-31.
- Livingstone, D. N. (1995) "The Spaces of Knowledge", *Society and Space* 13, s. 5-34.
- Long, P.O. (1991) "Invention, Authorship, 'Intellectual Property' and the Origin of Patents: Notes towards a Conceptual History", *Technology and Culture* 32, s. 846-84.
- Losman, A. (1983) "The European Communications Network of Carl Gustaf Wrangel and Magnus Gabriel de la Gardie", G. Rystad (ed.), *Europe and Scandinavia* içinde, Lund, s. 199-206.
- Lougee, C. C. (1976) *Le Paradis des femmes: Women, Salons and Social Stratification in Seventeenth-Century France*. Princeton.
- Lough, J. (1968) *Essays on the Encyclopédie*. Oxford.
- Lowood, H. E. (1990) "The Calculating Forester", Frängsmyr vd. içinde, s. 315-42.
- Lucas, C. (1989) "Vers une nouvelle image de l'écrivain", C. A. Fiorato ve J.-C. Margolin (ed.), *L'Ecrivain face à son public* içinde, s. 85-104.
- Lugli, A. (1983) *Naturalia e Mirabilia. Il collezionismo enciclopedico nelle Wunderkammer d'Europa*. Milano.
- Luhmann, N. (1990) "The Cognitive Programme of Constructivism and a Reality that Remains Unknown", W. Krohn, G. Küpper ve H. Novotny (ed.), *Self-Organisation* içinde, Dordrecht, s. 64-85.
- Lukes, S. (1973) *Emile Durkheim*.
- Lunsingh Scheurleer, T. H. ve G. H. M. Posthumus Meyes (1975) *Leiden University in the Seventeenth Century*. Leiden.
- Lux, D. S. (1991a) "The Reorganisation of Science, 1450-1700", Moran içinde, s. 185-94.
- Lux, D. S. (1991b) "Societies, Circles, Academies and Organisations", Barker ve Ariew içinde, s. 23-44.
- McCarthy, E. D. (1996) *Knowledge as Culture: The New Sociology of Knowledge*.
- McClellan, J. E., III (1985) *Science Reorganized: Scientific Societies in the Eighteenth Century*. New York.
- MacDonald, M. ve T. R. Murphy (1990) *Sleepless Souls: Suicide in Early Modern England*. Oxford.
- Machlup, F. (1962) *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. Princeton.
- Machlup, F. (1980-84) *Knowledge*, 3 cilt. Princeton.

- McKendrick, N., J. Brewer ve J. H. Plumb (1982) *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England*.
- McKenzie, D. F. (1992) "The Economies of Print, 1550-1750: Scales of Production and Conditions of Constraint", Cavaciocchi içinde, s. 389-426.
- McKitterick, D. (1992) "Bibliography, Bibliophily and the Organization of Knowledge", D. Vaisey ve D. McKitterick (ed.), *The Foundations of Scholarship* içinde, Los Angeles, s. 29-64.
- Macleod, R. (1987) "On Visiting the 'Moving Metropolis': Reflections on the Architecture of Imperial Science", Storey içinde yeniden basılmıştır, s. 23-55.
- Makdisi, G. (1981) *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*. Edinburgh.
- Malherbe, M. (1994) "Bacon, Diderot et l'ordre encyclopédique", *Revue de Synthèse* 115, s. 13-38.
- Mandosio, J.-M. (1993) "L'Alchimie dans la classification des sciences et des arts à la Renaissance", J.-C. Margolin ve S. Matton (ed.), *Alchimie et philosophie à la Renaissance* içinde, Paris, s. 11-42.
- Mannheim, K. (1925) "The Problem of a Sociology of Knowledge", İngilizce çevirisi, Mannheim, *Essays in the Sociology of Knowledge* içinde, 1952, s. 134-90.
- Mannheim, K. (1927) *Conservatism: A Contribution to the Sociology of Knowledge*, İngilizce çevirisi, 1986.
- Mannheim, K. (1929) "Competition as a Cultural Phenomenon", İngilizce çevirisi, Mannheim, *Essays in the Sociology of Knowledge* içinde, 1952, s. 191-229.
- Mannheim, K. (1936) *Ideology and Utopia: an Introduction to the Sociology of Knowledge*.
- Mannheim, K. (1952) "The Problem of Generations", Mannheim, *Essays on the Sociology of Knowledge* içinde, s. 276-320.
- Marini, G. (1825) "Memorie istoriche degli archivi della S. Sede", H. Laemmer (ed.), *Monumenta Vaticana* içinde yeniden basılmıştır, Freiburg, 1861, s. 433-53.
- Marsh, R. M. (1961) *The Mandarins: The Circulation of Elites in China, 1600-1900*. Glencoe.
- Marshall, A. (1994) *Intelligence and Espionage in the Reign of Charles II*. Cambridge.
- Martens, W. (1974) "Die Geburt des Journalisten in der Aufklärung", G. Schulz (ed.), *Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung* içinde, cilt I, Bremen, s. 84-98.
- Martin, H.-J. (1957) "Les Bénédictins, leurs libraires et le pouvoir: notes sur le financement de la recherche au temps de Mabillon et de Montfaucon", *Revue Française de l'Histoire du Livre* 43, s. 273-87.
- Martin, H.-J. (1969) *Livre, pouvoirs et société à Paris au 17e siècle*.
- Martin, H.-J. (1988) *Histoire et pouvoirs de l'écrit*.
- Martin, H.-J. (1996) *The French Book: Religion, Absolutism, and Readership 1585-1715*. Baltimore.

- Martin, H.-J. ve R. Chartier (1983-84) *Histoire de l'édition française*, 2 cilt.
- Masseau, D. (1994) *L'Invention de l'intellectuel dans l'Europe du 18e siècle*.
- Mattingly, G. (1955) *Renaissance Diplomacy*.
- Mazauric, S. (1997) *Savoirs et philosophie à Paris dans la première moitié du 17e siècle: les conférences du bureau d'adresse de Théophraste Renaudot*.
- Mazzone, U. ve A. Turchini (ed.) (1985) *Le visite pastorali*. Bologna.
- Meier, H. (1966) *Die ältere deutsche Staats- und Verwaltungslehre*. Neuwied.
- Meinecke, F. (1924-25) *Machiavellism*, İngilizce çevirisi, 1957.
- Meinel, C. (1988) "Chemistry's Place in 18th-Century Universities", *History of Universities* 7, s. 89-116.
- Mendelsohn, E. (1977) "The Social Construction of Scientific Knowledge", Mendelsohn (ed.), *The Social Production of Scientific Knowledge* içinde, Dordrecht-Boston, s. 3-26.
- Merton, R. K. (1938) *Science, Technology and Society in Seventeenth-Century England*, gözden geçirilmiş basım, New York, 1970.
- Merton, R. K. (1941) "Karl Mannheim and the Sociology of Knowledge", Merton, *Social Theory and Social Structure* içinde, gözden geçirilmiş basım, Glencoe, 1957, s. 489-508.
- Merton, R. K. (1945) "The Sociology of Knowledge", *age*, s. 456-88.
- Merton, R. K. (1957) "Priorities in Scientific Discovery", Merton, *Sociology of Science* içinde, Chicago, 1973, s. 286-324.
- Merton, R. K. (1968) "The Matthew Effect in Science", *age*, s. 439-59.
- Messick, B. (1993,) *The Calligraphic State: Textual Domination and History in a Muslim Society*. Berkeley.
- Metzger, T. (1973) *The Internal Organisation of Ch'ing Bureaucracy*.
- Meyer, J. (1981) *Colbert*.
- Middleton, W. E. K. (1971) *The Experimenters: A Study of the Accademia del Cimento*. Baltimore.
- Miller, A. (1981) "Louis Moréri's *Grand Dictionnaire Historique*" Kafker içinde, s. 13-52.
- Miller, D. P. (1996) "Joseph Banks, Empire and 'Centres of Calculation' Late Hanoverian Eondon", D. P. Miller ve P. Reill (ed.), *Visions of Empire* içinde, Cambridge, s. 21-37.
- Mills, C. W. (1940) "The Language and Ideas of Ancient China", *mimeo*, Mills *Power, Politics and People* içinde, New York, s. 469-520.
- Mirot, L. (1924) *Roger de Piles*.
- Miyazaki, I. (1963) *China's Examination Hell*, İngilizce çevirisi, New York-Tokyo, 1976.
- Money, J. (1993) "Teaching in the Marketplace", Brewer ve Porter içinde, s. 335-80.
- Monnet, N. (1996) "L'Encyclopédisme en Chine", Schaer içinde, s. 344-67.
- Moore, W. E. ve M. M. Tumin (1949) "Some Social Functions of Ignorance", *American Sociological Review* 14, s. 787-95.

- Moran, B. T. (1991) "Courts, Universities and Academies in Germany: An Overview, 1550-1750", *Patronage and Institutions* içinde, Woodbridge, s. 169-94.
- Morel-Fatio, A. (1913) *Historiographie de Charles V.*
- Morgan, B. T. (1929) *Histoire du Journal des Savants depuis 1665 jusqu'en 1701.*
- Morineau, M. (1985) *Incroyables gazettes et fabuleux métaux: les retours des trésors américains d'après les gazettes hollandaises.* Cambridge-Paris.
- Moss, A. (1996) *Printed Commonplace Books and the Structuring of Renaissance Thought.* Oxford.
- Moureau, F. (ed.) (1995) *De bonne main: la communication manuscrite au 18e siècle.* Paris-Oxford.
- Mundy, B. (1996) *The Mapping of New Spain: Indigenous Cartography and the Maps of the Relaciones Geográficas.* Chicago.
- Murray, A. (1978) *Reason and Society in the Middle Ages.* Oxford.
- Myers, R. ve M. Harris (ed.) (1992) *Censorship and the Control of Print in England and France, 1600-1910.* Winchester.
- Nakagawa, H. (1992) "L'Encyclopédie et le Japon", Nakagawa *Des lumières et du comparatisme: un regard japonais sur le 18e siècle* içinde, s. 237-68.
- Nelles, P. N. (1997) "The Library as an Instrument of Discovery", Kelley içinde, s. 41-57.
- Nigro, S. S. (1991) "The Secretary", *Baroque Personae* içinde, R. Villari (ed.), İngilizce çevirisi, Chicago, 1995, s. 82-99.
- Nisard, C. (1860) *Les Gladiateurs de la république des lettres*, 2 cilt.
- Nordenmark, N. V. E. (1939) *Pehr Wilhelm Wargentin.* Uppsala.
- Oakley, S. P. (1968) "The Interception of Posts in Celle, 1694-1700", R. Hatton ve J. S. Bromley (ed.) *William III and Louis XIV* içinde, Liverpool, s. 95-116.
- Ollard, S. L. ve P. C. Walker (ed.) (1929-31) *Archbishop T. Herring's Visitation Returns*, 4 cilt. York.
- Olmi, G. (1992) *L'inventario del mondo.* Bologna.
- O'Malley, J. ve G. Bailey (ed.) (1999) *The Jesuits.* Toronto.
- Ong, W. (1958) *Ramus: Method and the Decay of Dialogue*, Cambridge, Mass.
- Ophir, A. ve Steven Shapin (1991) "The Place of Knowledge", *Science in Context* 4, s. 3-21.
- Ornstein, M. (1913) *The Role of the Scientific Societies in the Seventeenth Century.* New York.
- Palumbo, M. (1993a) "La biblioteca lessicografica di Leibniz", Canone içinde, s. 419-56.
- Palumbo, M. (1993b) *Leibniz e la res bibliothecaria.* Roma.
- Panofsky, E. (1953) "Artist, Scientist, Genius", *The Renaissance: Six Essays* içinde gözden geçirilmiş basım, New York, 1962, s. 123-82.
- Pardo Tomás, J. (1991) *Ciencia y censura: la inquisición española y los libros científicos en los siglos xvi y xvii.* Madrid.
- Pareto, V. (1916) *The Mind and Society*, İngilizce çevirisi, 1935.

- Parker, G. (1992) "Maps and Ministers: The Spanish Habsburgs", Buisseret içinde, s. 124-52.
- Parker, G. (1998) *The Grand Strategy of Philip II*. New Haven.
- Parker, I. (1914) *Dissenting Academies in England*. Cambridge.
- Partner, P. (1980) "Papal Financial Policy in the Renaissance and Counter-Reformation", *Past and Present* 88, s. 17-62.
- Partner, P. (1990) *The Pope's Men: The Papal Civil Service in the Renaissance*. Oxford.
- Pearson, K. (1978) *The History of Statistics in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*.
- Pedersen, J. ve G. Makdisi (1979) "Madrasa", *Encyclopaedia of Islam*, c. V, s. 1123-34. Leiden.
- Pedersen, O. (1996) "Tradition and Innovation", Ridder-Symoens içinde, s. 452-88.
- Pedley, M. S. (1979) "The Subscription Lists of the *Atlas Universel* (1757): A Study in Cartographic Dissemination", *Imago Mundi* 31, s. 66-77.
- Pelletier, M. (1990) *La Carte de Cassini: l'extraordinaire aventure de la carte en France*.
- Pels, D. (1996) "Strange Standpoints: or How to Define the Situation for Situated Knowledge", *Telos* 108, s. 65-91.
- Pels, D. (1997) "Mixing Metaphors: Politics or Economics of Knowledge", *Theory and Society* 26, s. 685-717.
- Perrot, J.-C. (1981) "Les Dictionnaires de commerce au 18e siècle", *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 28, s. 36-67.
- Petrucchi, A. (1995) "Reading to Read", G. Cavallo ve R. Chartier (ed.), *A History of Reading in the West* içinde, İngilizce çevirisi, Cambridge, 1999, s. 345-67.
- Phillips, H. (1997) *Church and Culture in Seventeenth-Century France*. Cambridge.
- Phillips, P. (1990) *The Scientific Lady: A Social History of Women's Scientific Interests, 1520-1918*.
- Picard, R. (1943) *Les Salons littéraires*.
- Pinch, W. R. (1999) "Same Difference in India and Europe", *History and Theory* 38, s. 389-407.
- Pinot, V. (1932) *La Chine et la formation de l'esprit philosophique en France, 1640-1740*.
- Pintard, R. (1943) *Le Libertinage érudit dans la première moitié du 17e siècle*, gözden geçirilmiş basım, Cenevre-Paris, 1983.
- Pipes, R. (1960) "The Historical Evolution of the Russian Intelligentsia", Pipes (ed.), *The Russian Intelligentsia* içinde, s. 47-62.
- Plumb, J. H. (1973) *The Emergence of Leisure in the Eighteenth Century*. Reading.
- Poelhekke, J. J. (1960) "Lieuwe van Aitzema", P. A. M. Geurts ve A. E. M. Jansen (ed.) *Geschiedschrijving in Nederland* içinde yeniden basılmıştır, Den Haag, 1981, s. 97-116.

- Pollard, G. ve A. Ehrman (1965) *The Distribution of Books by Catalogue*. Cambridge.
- Pomian, K. (1972) "Les Historiens et les archives dans la France du 17e siècle", *Acta Poloniae Historica* 26, s. 109-25.
- Pomian, K. (1973) "De la lettre au périodique: la circulation des informations dans les milieux des historiens au 17e siècle", *Organon* 9, s. 25-43.
- Pomian, K. (1987) *Collectors and Curiosities*, İngilizce çevirisi, Cambridge, 1990.
- Popkin, J. D. (1990) *Revolutionary News: The Press in France 1789-99*. Durham, NC.
- Popkin, R. H. (1960) *History of Scepticism from Erasmus to Spinoza*, gözden geçirilmiş basım, Berkeley-Los Angeles, 1979.
- Porter, R. (1989) *Health for Sale*.
- Porter, R. (1996) "The Scientific Revolution and Universities", Ridder-Symoens içinde, s. 531-64.
- Post, G. (1932) "Masters' Salaries and Students' Fees in the Medieval Universities", *Speculum* 7, s. 181-98.
- Post, G., K. Giocarini ve R. Kay (1955) "The Medieval Heritage of a Humanist Ideal", *Traditio* 11, s. 195-234.
- Poster, M. (1990) *The Mode of Information*. Cambridge.
- Potter, E. (1993) "Gender and Epistemic Negotiation", Alcoff ve Potter içinde, s. 161-86.
- Pred, A. (1973) *Urban Growth and the Circulation of Information*. New York.
- Preto, P. (1994) *I servizi segreti di Venezia*. Milan.
- Principe, L. M. (1992) "Robert Boyle's Alchemical Secrecy: Codes, Ciphers and Concealment", *Ambix* 39, s. 63-74.
- Prodi, P. (1982) *The Papal Prince*, İngilizce çevirisi, Cambridge, 1987.
- Prosperi, A. (1981) "Intellettuali e chiesa all'inizio dell'età moderna", *Storia d'Italia*, *Annali* içinde, c. IV, Torino, s. 161-252.
- Prosperi, A. (1996) *Tribunali di coscienza: inquisitori, confessori, missionari*. Torino.
- Prosperi, A. (1997) "Effetti involontari della censura", U. Rozzo (ed.), *La censura libraria nell'Europa del secolo xvi* içinde, Udine, s. 147-62.
- Proust, J. (1962) *Diderot et l'Encyclopédie*.
- Pulido Rubio, J. (1950) *El Piloto Mayor de la Casa de la Contratación de Sevilla*. Seville.
- Pumfrey, S., P. L. Rossi ve M. Slawinski (ed.) (1991) *Science, Culture and Popular Belief in Renaissance Europe*. Manchester.
- Quedenbaum, G. (1977) *Der Verleger J. H. Zedler*. Hildesheim.
- Queller, D. (1973) "The Development of Ambassadorial *Relazioni*", J. R. Hale (ed.), *Renaissance Venice* içinde, s. 174-96.
- Raeff, M. (1983) *The Well-Ordered Police State*. New Haven.
- Ranum, R. (1963) *Richelieu and the Councillors of Louis XIII*. Oxford.
- Rassem, M. ve J. Stagl (ed.) (1980) *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit*. Paderborn.

- Rassem, M. ve J. Stagl (ed.) (1994) *Geschichte der Staatsbeschreibung: Ausgewählte Quellentexte, 1456-1813*. Berlin.
- Raven, J. (1992) "Book Distribution Networks in Early Modern Europe: The Case of the Western Fringe, c. 1400-1800", Cavaciocchi içinde, s. 583-630.
- Raven, J. (1993) "Selling Books across Europe c.1450-1800: An Overview", *Publishing History* 34, s. 5-20.
- Rawski, E. S. (1979) *Education and Popular Literacy in Ch'ing China*. Ann Arbor.
- Rawski, E. S. (1985) "Economic and Social Foundations", D. Johnson, A. J. Nathan ve E. S. Rawski (ed.) *Popular Culture in Late Imperial China* içinde, Berkeley, Los Angeles, s. 3-33.
- Reichardt, R. (1989) "Prints: Images of the Bastille", Darnton ve Roche içinde, s. 223-51.
- Reichmann, E. (1968) *Der Herrschaft der Zahl. Quantitatives Denken in der Deutschen Aufklärung*. Stuttgart.
- Reinhartz, D. (1987) "Shared Vision: Herman Moll and his Circle and the Great South Sea", *Terrae Incognitae* 19, s. 1-10.
- Reinhartz, D. (1994) "In the Service of Catherine the Great: The Siberian Explorations and Map of Sir Samuel Benthham", *Terrae Incognitae* 26, s. 49-60.
- Reiss, T. J. (1997) *Knowledge, Discovery and Imagination in Early Modern Europe: The Rise of Aesthetic Rationalism*. Cambridge.
- Rennie, N. (1995) *Far-Fetched Facts: The Literature of Travel and the Idea of the South Seas*. Oxford.
- Repp, R. (1972) "Some Observations on the Development of the Ottoman Learned Hierarchy", N. R. Keddie (ed.), *Scholars, Saints and Sufis* içinde, Berkeley, s. 17-32.
- Repp, R. (1986) *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*.
- Revel, J. (1991) "Knowledge of the Territory", *Science in Context* 4, s. 133-61.
- Revel, J. (1996) "Entre deux mondes: la bibliothèque de Gabriel Naudé", Baratin ve Jacob içinde, s. 243-50.
- Rey, R. (1994) "La classification des sciences", *Revue de Synthèse* 115, s. 5-12.
- Richardson, B. (1994) *Print Culture in Renaissance Italy: The Editor and the Vernacular Text, 1470-1600*. Cambridge.
- Richardson, B. (1999) *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy*. Cambridge.
- Richter, L. (1946) *Leibniz und Russland*. Berlin.
- Ridder-Symoens, H. de (ed.) (1992) *A History of the University in Europe: The Middle Ages*. Cambridge.
- Ridder-Symoens, H. de (ed.) (1996) *A History of the University in Europe: Universities in Early Modern Europe, 1500-1800*. Cambridge.
- Ringer, F. K. (1969) *The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community, 1890-1933*. Cambridge, Mass.

- Ringer, F. K. (1990) "The Intellectual Field, Intellectual History and the Sociology of Knowledge", *Theory and Society* 19, s. 269-94.
- Ringer, F. K. (1992) *Fields of Knowledge: French Academic Culture in Comparative Perspective, 1890-1920*. Cambridge.
- Robinson, E. (1975) "The Transference of British Technology to Russia, 1760-1820", B. M. Ratcliffe (ed.), *Great Britain and her World, 1750-1914* içinde, Manchester, s. 1-26.
- Robinson, F. (1993) "Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print", *Modern Asian Studies* 27, s. 229-51, N. Crook (ed.), *The Transmission of Knowledge in South Asia* içinde "Islam and the Impact of Print in South Asia" başlığıyla gözden geçirilip genişletilmiştir, Delhi, 1996, s. 62-97.
- Roche, D. (1976) "L'Histoire dans les activités des académies provinciales en France au 18e siècle", Hammer ve Voss içinde, s. 260-95.
- Roche, D. (1978) *Le Siècle des lumières en province*. Den Hague.
- Roche, D. (1981) *The People of Paris*, İngilizce çevirisi, Leamington, 1987.
- Roche, D. (1982) "L'Intellectuel au travail", Roche, *Les Républicains des lettres* (1988) içinde yeniden basılmıştır, s. 225-41.
- Roche, D. (1989) "Censorship and the Publishing Industry", Darnton ve Roche içinde, s. 3-26.
- Rochot, B. (1966) "Le Père Mersenne et les relations intellectuelles dans l'Europe du 17e siècle", *Cahiers d'Histoire Mondiale* 10, s. 55-73.
- Rogers, P. (1972) *Grub Street*.
- Romano, R. ve A. Tenenti (1967) "L'Intellectuel dans la société italienne des 15e et 16e siècles", L. Bergeron (ed.), *Niveaux de culture* içinde, s. 51-65.
- Rosa, M. (1994) "Un médiateur dans la République des Lettres: le bibliothécaire", H. Bots ve F. Waquet (ed.), *Commercium Literarium* içinde, Amsterdam-Maaarsen, s. 81-100.
- Rose, M. (1988) "The Author as Proprietor", *Representations* 23, s. 51-85.
- Rose, M. (1993) *Authors and Owners*. Cambridge, Mass.
- Rosenthal, F. (1970) *Knowledge Triumphant*. Leiden.
- Rossi, P. (1960) *Clavis Universalis: Arti Mnemoniche e Logica Combinatoria da Lullo a Leibniz*. Milano-Napoli.
- Rossi, P. (1962) *Philosophy, Technology and the Arts in the Early Modern Era*, İngilizce çevirisi, New York, 1970.
- Rothkrug, L. (1965) *Opposition to Louis XIV: The Political and Social Origins of the French Enlightenment*. Princeton.
- Rouse, R. H. ve M. A. Rouse (1982) "Statim invenire: Schools, Preachers and New Attitudes to the Page", R. L. Benson ve G. Constable (ed.), *Renaissance and Renewal* içinde, Cambridge, Mass., s. 201-25.
- Rouse, R. H. ve M. A. Rouse (1983) "La naissance des index", Martin ve Chartier içinde, c. 1, s. 77-86.

- Rowen, H. H. (1987) "Lieuwe van Aitzema", P. Mack ve M. Jacob (ed.), *Politics ve Culture in Early Modern Europe* içinde, Cambridge, s. 169-82.
- Rubin, M. R. ve M. T. Huber (1986) *The Knowledge Industry in the United States, 1960-1980*. New Haven.
- Rüegg, W. (1992) "The Rise of Humanism", Ridder-Symoens içinde, s. 442-68.
- Ruestow, E. G. (1973) *Physics at 17th and 18th c Leiden*. Den Hague.
- Said, E. (1978) *Orientalism*, 2. bas., 1995. [Şarkiyatçılık, Metis Yayınları, İstanbul, 1995].
- Salmond, A. (1982) "Theoretical Landscapes: On Cross-Cultural Conceptions of Knowledge", D. Parkin (ed.), *Semantic Anthropology* içinde, s. 65-88.
- Santos Lopes, M. dos (1992) *Afrika: eine neue Welt in deutschen Schriften des 16. und 17. Jht.* Stuttgart.
- Santschi, C. (1978) *La Censure à Genève au 17e siècle*. Cenevre.
- Sardella, P. (1948) *Nouvelles et spéculations à Venise*.
- Saunders, S. (1991) "Public Administration and the Library of J.-B. Colbert", *Libraries and Culture* 26, s. 282-300.
- Sazonova, L. (1996) "Die Entstehung der Akademien in Russland", K. Garber ve H. Wismann (ed.), *Die europäischen Akademien* içinde, Tübingen, s. 966-92.
- Schaer, R. (ed.) (1996) *Tous les savoirs du monde: encyclopédies et bibliothèques, de Sum-mer au xxie siecle*.
- Schaffer, S. (1996) "Afterword", D. P. Miller ve P. Reill (ed.), *Visions of Empire* içinde, Cambridge, s. 335-52.
- Scheler, M. (1926) *Die Wissensformen und die Gesellschaft*. Leipzig.
- Schiebinger, L. (1989) *The Mind has no Sex?* Cambridge, Mass.
- Schilder, G. (1976) "Organisation and Evolution of the Dutch East India Company's Hydrographic Office", *Imago Mundi* 28, s. 61-78.
- Schiller, H. I. (1986) *Information and the Crisis Economy*. New York.
- Schiller, H. I. (1996) *Information Inequality: The Deepening Social Crisis in America*.
- Schilling, H. (1983) "Innovation through Migration", *Histoire Sociale* 16, s. 7-34.
- Schmidt-Biggemann, W. (1983) *Topica universalis: eine Modellgeschichte humanistischer und barocker Wissenschaft*. Hamburg.
- Schmidt-Biggemann, W. (1996) "New Structures of Knowledge", Ridder-Symoens içinde, s. 489-530.
- Schöffler, H. (1936) *Wirkungen der Reformation*, yeni bas., Frankfurt, 1960.
- Schottenloher, K. (1933) "Die Druckprivilegien", *Gutenberg Jahrbuch*, s. 89-111.
- Schottenloher, K. (1935) *Der Buchdrucker als neuer Berufstand des 15. und 16. Jahrhunderts*. Berlin.
- Schulte-Albert, H. G. (1971) "G. W. Leibniz and Library Classification", *Journal of Library History* 6, s. 133-52.
- Schumpeter, J. (1942) *Capitalism, Socialism and Democracy*. [Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi, Varlık Yayınları, İstanbul, 1968].
- Scott, J. (1991) "Ignorance and Revolution: Perceptions of Social Reality in Revo-

- lutionary Marseilles", J. Pittock ve A. Wear (ed.), *Interpretation and Cultural History* içinde, s. 235-68.
- Sealy, R. J. (1981) *The Palace Academy of Henry III*. Cenevre.
- Seguin, J.-P. (1964) *L'Information en France avant le périodique, 1529-1631*.
- Seifert, A. (1976) *Cognitio historica: die Geschichte als Namegeberin der frühneuzeitliche Empirie*. Berlin.
- Seifert, A. (1980) "Staatenkunde", Rassem ve Stagl içinde, s. 217-48.
- Seifert, A. (1983) "Conring und die Begründung der Staatenkunde", Stolleis içinde, s. 201-16.
- Serjeantson, R. (1999) "Introduction", Meric Casaubon, *Generall Learning*, Cambridge, s. 1-65 [bir 17. yüzyıl metninin ilk basımı].
- Serrai, A. (1988-92) *Storm della bibliografia*, 5 cilt. Roma.
- Serrai, A. (1990) *Conrad Gessner*, M. Cochetti (ed.), Roma.
- Seymour, W. A. (ed.) (1980) *A History of the Ordnance Survey*. Folkestone.
- Sgard, J. (ed.) (1976) *Dictionnaire des journalistes (1600-1789)*. Grenoble.
- Sgard, J. (1987) "Et si les anciens étaient modernes...le système du P. Hardouin", L. Godard de Donville (ed.) *D'un siècle à l'autre* içinde, Marseilles, s. 209-20.
- Sgard, J. (ed.) (1991) *Dictionnaire des journaux, 1600-1789*, 2 cilt.
- Shaaber, M. (1929) *Some Forerunners of the Newspaper, 1476-1622*. Philadelphia.
- Shackleton, R. (1961) *Montesquieu: An Intellectual and Critical Biography*. Oxford.
- Shackleton, R. (1970) *The Encyclopaedia and the Clerks*. Oxford.
- Shapin, S. (1982) "History of Science and its Sociological Reconstructions", R. S. Cohen ve T. Schnelle (ed.) *Cognition and Fact* içinde gözden geçirilerek basılmıştır, Dordrecht, pp. 325-86.
- Shapin, S. (1988) "The House of Experiment in Seventeenth-Century England", *Isis* 79, s. 373-404.
- Shapin, S. (1994) *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England*. Chicago.
- Shapin, S. (1996) *The Scientific Revolution*. Chicago.
- Shapin, S. ve S. Schaffer (1985) *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle and the Experimental Life*. Princeton.
- Shapiro, B. J. (1983) *Probability and Certainty in Seventeenth-Century England*. Princeton.
- Shapiro, B. J. (1991) *Beyond Reasonable Doubt*. Berkeley.
- Shapiro, B. J. (1994) "The Concept 'Fact': Legal Origins and Cultural Diffusion", *Albion* 26, s. 1-26.
- Shaw, D. J. B. (1996) "Geographical Practice and its Significance in Peter the Great's Russia", *Journal of Historical Geography* 22, s. 160-76.
- Sher, R. B. (1997) "Charles V and the Book Trade: An Episode in Enlightenment Print Culture", S. J. Brown (ed.), *William Robertson and the Expansion of Empire* içinde, Cambridge, s. 164-95.

- Sherman, W. (1995) *John Dee: The Politics of Reading and Writing in the English Renaissance*. Amherst.
- Shively, D. H. (1991) "Popular Culture", *Early Modern Japan* içinde, J. W. Hall (ed.), Cambridge, s. 706-69.
- Shteir, A. B. (1996) *Cultivating Women, Cultivating Science*. Baltimore.
- Siebert, F. S. (1965) *Freedom of the Press in England, 1476-1776*. Urbana.
- Slaughter, M. M. (1982) *Universal Language and Scientific Taxonomy in the Seventeenth Century*. Cambridge.
- Smith, P. H. (1994) *The Business of Alchemy: Science and Culture in the Holy Roman Empire*. Princeton.
- Smith, W. D. (1984) "Amsterdam as an Information Exchange in the Seventeenth Century", *Journal of Economic History* 44, s. 985-1005.
- Solomon, H. M. (1972) *Public Welfare, Science and Propaganda*. Princeton.
- Solt, L. F. (1956) "Anti-intellectualism in the Puritan Revolution", *Church History* 25, s. 306-16.
- Soucek, S. (1992) "Islamic Charting in the Mediterranean", Harley ve Woodward içinde, cilt II, bölüm I, s. 263-92.
- Stagl, J. (1980) "Die Apodemik oder 'Reisekunst' als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung", Rassem ve Stagl içinde, s. 131-202.
- Stagl, J. (1995) *The History of Curiosity*. Chur.
- Stark, W. (1960) *Montesquieu, Pioneer of the Sociology of Knowledge*.
- Steensgaard, N. (1982) "The Dutch East India Company as an Institutional Innovation", M. Aymard (ed.), *Dutch Capitalism and World Capitalism* içinde, Cambridge-Paris, s. 235-57.
- Stegmann, J. (1988) "Comment constituer une bibliothèque en France au début du 17e siècle", Aquilon ve Martin içinde, s. 467-501.
- Stehr, N. (1992) "Experts, Counsellors and Advisers", Stehr ve Ericson içinde, s. 107-55.
- Stehr, N. (1994) *Knowledge Societies*.
- Stehr, N. ve R. V. Ericson (ed.) (1992) *The Culture and Power of Knowledge*. Berlin-New York.
- Stehr, N. ve V. Meja (ed.) (1984) *Society and Knowledge*. New Brunswick.
- Stenzel, H. (1993) "Gabriel Naudé et l'utopie d'une bibliothèque idéale", Kapp içinde, s. 103-15.
- Stevenson, E. L. (1927) "The Geographical Activities of the *Casa de la Contratación*", *Annals of the Association of American Geographers* 17, s. 39-52.
- Stewart, L. (1992) *The Rise of Public Science: Rhetoric, Technology and Natural Philosophy in Newtonian Britain, 1660-1750*. Cambridge.
- Stichweh, R. (1991) *Der frühmoderne Staat und die europäische Universität*. Frankfurt.
- Stigler, G. J. (1961) "The Economics of Information", *Journal of Political Economy* 69, s. 213-25.

- Stock, B. (1983) *The Implications of Literacy*. Princeton.
- Stolleis, M. (1980) *Arcana Imperii und Ratio Status*. Göttingen.
- Stolleis, M. (1983) "Die Einheit der Wissenschaften - Hermann Conring", *Hermann Conring (1606-1681)* içinde, Berlin, s. 11-34.
- Storey, W. K. (ed.) (1996) *Scientific Aspects of European Expansion*. Aldershot.
- Strauss, G. (1975) "Success and Failure in the German Reformation", *Past and Present* 67, s. 30-63.
- Stroup, A. (1990) *A Company of Scientists: Botany, Patronage and Community at the Seventeenth-Century Parisian Royal Academy of Sciences*. Berkeley-Los Angeles.
- Sutherland, J. R. (1986) *The Restoration Newspaper*. Cambridge.
- Switzer, R. (1967) "America in the Encyclopédie", *Studies on Voltaire* 58, s. 1481-99.
- Taylor, A. R. (1945) *Renaissance Guides to Books*. Berkeley-Los Angeles.
- Tega, W. (1984) *Arbor scientiarum*. Bologna.
- Teixeira de Mota, A. (1976) "Some Notes on the Organisation of Hydrographical Services in Portugal", *Imago Mundi* 28, s. 51-60.
- Teng, S.-Y. (1942-43) "Chinese Influence on the Western Examination System", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 7, s. 267-312.
- Teng, S.-Y. ve K. Biggerstaff (1936) *An Annotated Bibliography of Selected Chinese Reference Works*, gözden geçirilmiş basım, Cambridge, Mass., 1950.
- Tennant, E. C. (1996) "The Protection of Invention: Printing Privileges in Early Modern Germany", G. S. Williams ve S. K. Schindler (ed.) *Knowledge, Science and Literature in Early Modern Germany* içinde, Chapel Hill, s. 7-48.
- Thiel-Horstmann, M. (1980) "Staatsbeschreibung und Statistische Erhebungen im Vorkolonialen und Kolonialen Indien", Rassem ve Stagl içinde, s. 205-13.
- Thomas, K. V. (1971) *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England*.
- Thorndike, L. (1951) "Newness and Novelty in Seventeenth-Century Science", *Journal of the History of Ideas* 12, s. 584-98.
- Thrift, N. (1985) "Flies and Germs: A Geography of Knowledge", D. Gregory ve J. Urry (ed.), *Social Relations and Spatial Structures* içinde, s. 366-403.
- Thrift, N., F. Driver ve D. Livingstone (1995) "The Geography of Truth", *Society and Space* 13, s. 1-3.
- Toscani, I. (1980) "Etatistisches Denken und Erkenntnis-theoretische Überlegungen in den Venezianischen Relazioni", Rassem ve Stagl içinde, s. 111-25.
- Trenard, L. (1965-66) "Le Rayonnement de l'Encyclopédie", *Cahiers d'Histoire Moderne* 9, s. 712-47.
- Tucci, U. (1990) "Ranke and the Venetian Document Market", G. G. Iggers ve J. M. Powell (ed.), *Leopold von Ranke and the Shaping of the Historical Discipline* içinde, Syracuse, s. 99-108.
- Turner, R. (ed.) (1974) *Ethnomethodology*. Harmondsworth.
- Tyacke, N. (1978) "Science and Religion at Oxford before the Civil War", D. Pennington ve K. V. Thomas (ed.), *Puritans and Revolution* içinde, Oxford, s. 73-93.

- Unno, K. (1994) "Cartography in Japan", Harley ve Woodward içinde, c. II, bölüm II, s. 346-477.
- Vandermeersch, P. A. (1996) "Teachers", Ridder-Simoens içinde, s. 210-55.
- Van Lecuwcn, H. G. (1963) *The Problem of Certainty in English Thought 1630-90*. Den Hague.
- Veblen, T. (1906) "The Place of Science in Modern Civilisation", *American Journal of Sociology* 11, s. 585-609.
- Veblen, T. (1918) *The Higher Learning in America: A Memorandum on the Conduct of Universities by Businessmen*. New York.
- Veblen, T. (1919) "The Intellectual Pre-eminence of Jews in Modern Europe", *Political Science Quarterly* 34, s. 33-42.
- Venard, M. (1985) "Le visite pastorali francesi dal xvi al xviii secolo", Mazzzone ve Turchini içinde, s. 13-55.
- Venturi, F. (1959) "Contributi ad un dizionario storico", *Rivista Storica Italiana* 71, s. 119-30.
- Verger, J. (1997) *Les Gens de savoir en Europe à la fin du Moyen Age*.
- Vericat, J. (1982) "La 'organizatoriedad' del saber en la España del siglo xvi", F. de Solano ve F. del Pino (ed.), *Homenaje a G. F. de Oviedo* içinde, 2 cilt, Madrid, c. I, s. 381-415.
- Verner, C. (1978) "John Seller and the Chart Trade in Seventeenth-Century England", N. J. W. Thrower (ed.), *The Complete Plattmaker* içinde, Berkeley, s. 127-58.
- Viala, A. (1985) *Naissance de l'écrivain*.
- Villey, P. (1908) *Les Sources et l'évolution des Essais de Montaigne*, 2 cilt.
- Völkel, M. (1987) 'Pyrrhonismus historicus' und 'fides historica': die Entwicklung der deutschen historischen Methodologie unter dem Gesichtspunkt der historischen Skepsis. Frankfurt.
- Voss, J. (1972) *Das Mittelalter im historischen Denken Frankreichs*. Münih.
- Voss, J. (1979) *Universität, Geschichtswissenschaft und Diplomatie im Zeitalter der Aufklärung: Johann Daniel Schöpflin (1694-1771)*. Münih.
- Voss, J. (1980) "Die Akademien als Organisationsträger der Wissenschaften im 18. Jht", *Historisches Zeitschrift* 231, s. 43-74.
- Vucinich, A. (1963) *Science in Russian Culture: A History to 1860*. Stanford.
- Walker, R. B. (1973) "Advertising in London Newspapers 1650-1750", *Business History* 15 (1973) s. 112-30.
- Wallis, P. J. (1974) "Book Subscription Lists", *The Library* 29, s. 255-86.
- Wallis, R. (ed.) (1979) *On the Margins of Science: The Social Construction of Rejected Knowledge*. Keele.
- Walzer, M. (1965) *The Revolution of the Saints: A Study in the Origins of Radical Politics*. Cambridge, Mass.
- Wansink, H. (1975) *Politieke Wetenschappen aan de Leidse Universiteit*. Leiden.

- Waquet, F. (1993a) "Book Subscription Lists in Early Eighteenth-Century Italy", *Publishing History* 33, s. 77-88.
- Waquet, F. (1993b) "Le *Polyhistor* de Daniel Georg Morhof, lieu de mémoire de la République des Lettres", Kapp içinde, s. 47-60.
- Weber, M. (1920) *Economy and Society*, İngilizce çevirisi, 3 cilt, New York, 1968.
- Webster, C. (1975) *The Great Instauration: Science, Medicine and Reform, 1626-1660*.
- Webster, F. (1995) *Theories of the Information Society*.
- Wellisch, H. H. (1991) *Indexing from A to Z*, gözden geçirilmiş basım, New York, 1995.
- Wells, J. M. (1966) *The Circle of Knowledge*.
- Wernham, R. B. (1956) "The Public Records", L. Fox (ed.), *English Historical Scholarship* içinde, s. 11-30.
- Wiener, N. (1948) *Cybernetics*.
- Williams, A. (1979) *The Police of Paris, 1718-89*. Baton Rouge.
- Wilson, A. M. (1972) *Diderot*. New York.
- Wilterdink, N. (1977) "Norbert Elias's Sociology of Knowledge", *Human Figurations* içinde, s. 110-26.
- Winch, D. (1990) "Economic Knowledge and Government in Britain: Some Historical and Comparative Reflexions", M. O. Furner ve B. Supple (ed.), *The State and Economic Knowledge* içinde, Cambridge, s. 40-70.
- Winch, D. (1993) "The Science of the Legislator: The Enlightenment Heritage", M. Lacey ve M. O. Furner (ed.), *The State and Social Investigation in Britain and the United States* içinde, Cambridge, s. 63-91.
- Withers, C. W. J. (1998) "Towards a History of Geography in the Public Sphere", *History of Science* 36, s. 45-78.
- Witty, F. J. (1965) "Early Indexing Techniques", *The Library Quarterly* 35, s. 141-48.
- Wood, P. (1993) *The Aberdeen Enlightenment: The Arts Curriculum in the Eighteenth Century*. Aberdeen.
- Woodmansee, M. (1984) "The Genius and the Copyright: Economic and Legal Conditions for the Emergence of the Author", *Eighteenth-Century Studies* 17, s. 425-48.
- Woods, J. M. (1987) "Das 'Gelahrte Frauenzimmer' und die deutsche Frauenlexika 1631-1743", Sebastian Neumeister ve Conrad Wiedemann (ed.), *Res Publica Litteraria* içinde, 2 cilt, Wiesbaden, s. 577-88.
- Woolf, D. R. (1988) "History, Folklore and Oral Tradition in Early Modern England", *Past and Present* 120, s. 26-52.
- Woolgar, S. (ed.) (1988) *Knowledge and Reflexivity*.
- Worsley, P. (1956) "Emile Durkheim's Theory of Knowledge", *Sociological Review*, s. 47-61.
- Worsley, P. (1997) *Knowledges: What Different Peoples Make of the World*.

- Yardeni, M. (1973) "Journalisme et histoire contemporaine à l'époque de Bayle", *History and Theory* 12, s. 208-29.
- Yardeni, M. (1985) "Naissance du journalisme moderne", Yardeni, *Le Refuge protestant* içinde, s. 201-7.
- Yates, F. (1947) *French Academies of the Sixteenth Century*.
- Yates, F. (1964) *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*.
- Yates, F. (1966) *The Renaissance Art of Memory*.
- Yates, F. (1979) *The Occult Philosophy in the Elizabethan Age*.
- Yazaki, T. (1968) *Social Change and the City in Japan*. Tokyo.
- Yee, C. D. K. (1994a) "Chinese Maps in Political Culture", Harley ve Woodward içinde, cilt II, bölüm II, s. 71-95.
- Yee, C. D. K. (1994b) "Traditional Chinese Cartography and the Myth of Westernisation", Harley ve Woodward içinde, cilt II, bölüm II, s. 170-202.
- Yeo, R. (1991) "Reading Encyclopaedias: Science and the Organisation of Knowledge in British Dictionaries of Arts and Sciences, 1730-1850", *Isis* 82, s. 24-49.
- Yeo, R. (1996) "Ephraim Chambers' Cyclopaedia (1728) and the Tradition of Commonplaces", *Journal of the History of Ideas* 57, s. 157-75.
- Zacharias, T. (1960) *Joseph Emmanuel Fischer von Erlach*. Viyana.
- Zedelmaier, H. (1992) *Bibliotheca Universalis und Bibliotheca Selecta: das Problem der Ordnung des gelehrten Wissens in der frühen Neuzeit*. Köln.
- Zhang, L. (1998) *Mighty Opposites: From Dichotomies to Differences in the Comparative Study of China*. Stanford.
- Ziegler, W. (1981) "Tentativi di Accademia in ambito monastico nella Germania del xviii secolo", E. Boehm ve E. Raimondi (ed.), *Università, accademie in Italia e Germania dal '500 al '700* içinde, Bologna, s. 355-78.
- Zilfi, M. C. (1988) *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Post-classical Age*. Minneapolis.
- Zilsel, E. (1926) *Die Entstehung des Geniebegriffes*. Tübingen.
- Zilsel, E. (1941a) "Problems of Empiricism", *The Development of Rationalism and Empiricism*, Chicago, s. 53-94.
- Zilsel, E. (1941b) "Origins of William Gilbert's Scientific Method", *Journal of the History of Ideas* 2, s. 1-32.
- Ziman, J. (1978) *Reliable Knowledge*. Cambridge.
- Znaniecki, F. (1940) *The Social Role of the Man of Knowledge*. New York.

DİZİN

KISALTMALAR

d. doğumu
hük. hüküm sürdüğü dönem
ö. ölümü
y. yaklaşık olarak

A

Abelard, Petrus (1079-1142), Fransız filozof 21, 202
Aberdeen 90
aboneler 167-168, 173-174, 177-178
Académie des Inscriptions [Yazıtlar Akademisi] 48, 66
Académie des Sciences [Bilimler Akademisi] Paris 24, 40, 42, 44, 47-48, 66, 99, 111, 129, 134, 204
Académie Française, Paris 44, 172
Accademia dei Lincei, Roma 42, 47
Accademia del Cimento, Floransa 40, 46
Accademia della Crusca, Floransa 44
Acta Eruditorum, dergi, Leipzig 29, 106, 142, 189
Adriani, Gianbattista (1511-79), İtalyan tarihçi 145
afişler 71, 73
Afrika 67, 126, 131, 144, 193-194, 202
Agricola, Georg (1494-1555), Alman hekim 15
Agricola, Rudolf (Huusman: 1494-1555), Hollandalı humanist 95
Aitzema, Lieuwe van (1600-69), Hollandalı tarihçi 158, 160
akademi 22, 24, 27-28, 30, 33, 37-38, 40-42, 44-48, 50, 58, 62, 66, 69, 99,

111, 116-117, 127, 129, 145, 152, 165, 169, 176, 210
Albert, Büyük (y. 1200-80), ortaçağ Alman filozofu 21
Alberti, Leonbattista (1404-72), İtalyan humanist ve mimar 15, 37
Alcalà 38-39, 134
Aldrovandi, Uliasse (1522-1605), İtalyan virtüöz (sanat eserleri koleksiyoncusu) ve doğabilimci 82, 106-107
Aldus Manutius (1449-1515), İtalyan basımcı 22, 56
Alembert, Jean, marquis d' (1717-83), Fransız filozof 28, 49, 110, 115, 172, 184, 186
alfabe sırası 110, 115, 184-87
Algarotti, Francesco (1712-64), İtalyan virtüöz 21
Alsted, Johann Heinrich (1588-1638), Alman ansiklopedici 87, 94, 98-99, 106, 114
Altdorf 42
Amelot de la Houssaie 24, 148
ampirizm (görgücülük/deneycilik) 16-17, 206-207
Amsterdam 30, 54, 56, 58, 61-65, 67, 70, 72, 75-78, 157-159, 162-169, 190
anatomi 41-42, 80
ansiklopediler 13, 90, 94, 108, 112, 142, 161, 163, 170-173, 175, 178, 183-186, 189, 194
Antikvitetskollegiet, Uppsala 44
Antiquarian'lar Derneği, Londra 44, 67
antropoloji 8, 81-82
Antwerp 44, 54, 62-63, 75-76, 156, 158, 160

d'Anville, Jean Baptiste (1697-1782), Fransız coğrafyacı
Apáczai Csere János (1625-59), Macar matematikçi ve ansiklopedist 70, 163
Aquinas, Thomas (y. 1225-74), İtalyan skolastik felsefeci 21, 35
Aráoz, Francisco de (17. yüzyıl başı), İspanyol bilgini 104
araştırma 3, 7, 9-11, 14-15, 20, 27, 34, 40, 42, 45-48, 50, 100, 116-117, 122, 128-131, 137-138, 148, 157, 172, 190, 203, 208
Aretino, Pietro (1492-1556), İtalyan yazar 163
Aristoteles (İÖ 384-22) 35, 39, 92-93, 95, 98-99
Arlington, Henry Bennet, birinci kontu (1618-85), İngiliz devlet bakanı 146, 180, 197, 201, 206-207
Armazém de Guiné 61, 126
Arnold, Gottfried (1666-1714), Alman rahip ve kilise tarihçisi 208
arşivler 120-122, 139-141, 145-146, 156-158, 160
astronomi 61, 91-92, 99-100, 126, 184
atlaslar 54, 75, 79, 112, 157, 161, 164, 170, 171, 184, 188, 190 (ayrıca bkz. coğrafya)
Aubrey, John (1626-97), İngiliz *antiquarian* (antika uzmanı) 203
Augsburg 156
Ay (*Lunar*) Derneği, Birmingham 48
Ayrılkıç Akademiler 46

B

Bacon, Francis (1561-1626), İngiliz bilgi reformcusu 3, 6, 16-17, 24-25, 36, 44-45, 47, 56, 67, 98-99, 110-115, 137, 152, 154, 179-180, 205, 207, 211, 213
Bacon, Roger (y. 1220-92), ortaçağ İngiliz filozofu 21
Bağdat 50
Banks, Sir Joseph (1743-1820), İngiliz virtüöz 47
Barbaro, Daniele (1514-70), Venedikli asilzade 15, 144
Barbeyrac, Jean (1674-1744), Fransız hukuk yazarı 178
Barlaeus (van Baerle), Caspar (1584-

1648), Hollandalı yazar 77, 160, 165
Barros, João de (y. 1496-1570), Portekizli Asya tarihçisi 61, 77
Barrow, Isaac (1630-77), Cambridge Trinity Koleji'nin *Master*'i 18, 26, 85
Barselona 71
Bartoli, Daniele (1608-85), İtalyan Cizvit yazar 28
basımcılık 11, 22, 52, 56, 61, 77-78, 83, 103, 108, 139, 141, 143, 160-176, 196
başvuru kitapları 169-171, 183-184
Batı Hindistan Şirketi 160, 165
Baxter, Richard (1615-91), İngiliz ilahiyatçı 85
Bayle, Pierre (1647-1706), Fransız bilgin ve eleştirmen 29-30, 163, 165, 172, 185, 189, 193-194, 199, 201, 209
Beccaria, Cesare (1738-94), İtalyan reformcu 179
Becher, Johann Joachim (1635-82), Alman tasanımcı 42, 111
Bél, Matthias (1684-1749), Macar ya da Slovak tarihçi 70
belagat 39, 91, 100, 115, 138, 182, 204
Bell, Andrew (1726-1809), İskoçyalı yayımcı 173
Belleforest, François de (1530-83), Fransız yazarı 182
Belon, Pierre (1517-64), Fransız doğa bilgisi uzmanı 60
Bentham, Samuel (1757-1831), İngiliz mühendis 128
Bentley, Richard (1662-1742), İngiliz klasikler bilgini 200
Benzoni, Gerolamo (1519-y. 1572), İtalyan gezgin 191, 202
Bergen 54
Bering, Vitus (1681-1741), Rusya'nın hizmetinde çalışan Danimarkalı denizci 128
Berlin 24, 30, 48, 58, 70, 148
Bern 173
Bernier, François (1620-88), Fransız gezgin 77-78
Bernoulli, Daniel (1700-82), İsviçreli matematikçi 70
Bernoulli, Nicolas (1687-1759), İsviçreli matematikçi 70
Bernstorff, Kont Andreas Peter von

(1735-97), Danimarkalı bakan 129
Besler, Basilius (1561-1629), Alman eczacı ve koleksiyoncu 106
Beughem, Cornelius de (1678-1700 sonrası), Alman bibliyograf 161, 189
Beyerlinck, Laurentius (1578-1627) Flaman rahip ve bilgin 95, 185
Bibliothèque Universelle et Historique, dergi, Amsterdam 168-169
bibliyografyalar 11, 93, 103, 161, 170-171, 187-189
bildiklikler 2, 82, 95-96, 171, 181-183, 192, 194-197
bilgi: aleni (kamuya açık) 17, 83-84; bunalımı 108, 204; çoğul 14; ve enformasyon 2; evrensel 84-85; gizli 4, 11, 83; ilerlemesi 12, 47, 110-115; nesnel 26; özgür 84, 110; popüler 14-15, 165; pratik 15-16, 102, 110; sözlü 16, 35; yansız 110, 209; yararlı 46, 110-111; yer ya da "site"leri 7, 44, 55-56, 67; yüksek 84
Billings, Joseph (1758-1806), deniz subayı ve kâşif 129
Birmingham 48
Blacu ailesi 157, 164, 188
Blegny, Nicolas de (y. 1646-1722), Fransız eczacı 73
Blotius, Hugo (1533-1608), Hollandalı kütüphaneci 27, 103
Bodin, Jean (y. 1530-96), Fransız siyasal düşünürü 182, 189, 198
Bodley, Sir Thomas (1545-1613), İngiliz diplomat 185
Boerhaave, Herman (1668-1738), Hollandalı hekim 91, 101
Bolduan, Paul (1563-1622), Alman rahip ve bibliyograf 23, 188
Bollandistler 44
Bologna 34, 45, 82, 99, 106, 163
Bondt, Jacob de (1592-1631), Hollandalı hekim 78
Bonfini, Antonio (y. 1427-y. 1502), İtalyan tarihçi 187
Borel, Pierre (y. 1620-71), Fransız hekim ve koleksiyoncu 106
Borough, Stephen (1525-84), İngiliz kulavuz 37
Bosman, Willem (1672-y. 1705), Hollandalı tüccar ve gezgin 194

botanik 39-41, 44-45, 85, 91, 100-101, 126, 128, 207
Botero, Giovanni (1544-1617), İtalyan rahip ve bilgin 63, 66, 77, 145, 170, 188, 190, 195, 209
Bouchet, Jean (1476-y. 1557), Fransız humanist 191
Bourdieu, Pierre (d. 1930), Fransız sosyologu 8, 11, 34, 49, 51
Bourgeois, Louise (y. 1563-1636), Fransız ebe 15
Boyle, Sir Robert (1627-91), Britanyalı doğa felsefecisi 110, 201, 203, 205, 208
Boym, Michael (1614-59), Çin'e giden Polonyalı Cizvit misyoner 77, 79
Bracciolini, Poggio (1380-1459), İtalyan humanist 24
Brahe, Tycho (1546-1601), Danimarkalı astronom 42-43, 47, 69
Bratislava (Pozsony) 69
Brezilya 79, 107, 129, 144, 160, 191-193, 202
Brillon, Pierre-Jacques (1671-1736), Fransız hukukçu 193
Bristol 169
Brucker, Johann Jakob (1696-1770), Alman rahip ve felsefe tarihçisi 28, 194
Bruges 158
Brunelleschi, Filippo (1377-1446), İtalyan mühendis ve mucit 37, 153
Bruni, Leonardo (1370-1444), İtalyan humanist 24, 36
Brüksel 45
Buffon, Georges-Louis Leclerc, comte de (1707-88), Fransız zoolog 194
Burckhardt, Jacob (1818-97), İsviçreli tarihçi 150
Bure, Johann (1568-1652), İsveçli arşivci 140
Burma 62
Burnet, Gilbert (1643-1715), Salisbury piskoposu 68, 192, 202
Burton, Robert (1577-1640), Oxford'lu don 31, 184, 196
Busbecq, Ogier Ghiselin de (1522-92), Flaman diplomat 193

C

Cabot, Sebastian (1425-y. 1500), İtalyan denizci 37

- Cadell, Thomas (1742-1802), yayımcı 166
 Caen 195
 Calvin, Jean (1509-64), Fransız reformcu 23, 66, 84
 Cambridge 39-40, 46, 50, 85, 91, 100-101
 Camden, William (1551-1623), İngiliz tarihçi 145
 Cano, Melchor (1509-60), İspanyol ilahiyatçı 95
 Capoa, Leonardo de (1617-99), Napoli'li hekim 201
 Carew, Sir George (ö. 1612), İngiliz diplomat 123
 Caron, François (y. 1600-73), Japonya üstüne Fransız yazar 60
 Carré, François (17. yüzyıl sonu) Fransız gezgin 126
Casa da Índia, Lizbon 37, 61, 126
Casa de Contratación 26, Sevilla 37, 61, 126
 Casaubon, Meric (1599-1671), İngiliz ilahiyatçı ve bilgin 211
 Cassiano del Pozzo (1583-1657), İtalyan keşiş ve *connoisseur* 66, 107
 Cassini de Thury, César-François (1714-84), Fransız astronom ve haritacı 134
 Cassini, Gian-Domenico (1625-1712), İtalyan astronom 25, 134
 Castiglione, Baldassare (1478-1529), İtalyan humanist ve diplomat 183
 Castres 106
 casusluk 116, 147, 154
 Cavendish, Margaret, Newcastle Düşesi (y. 1624-74), İngiliz filozof 21
 Celle 147
 Cenevre 167, 173
 Cenova 156, 159
 Cesalpino, Cesare (1519-1603), İtalyan botanikçi 101
 Chambers, Ephraim (y. 1680-1740), Britanyalı ansiklopedist 96, 110, 161, 173, 176, 186, 193
 Chapelain, Jean (1595-1674), Fransız eleştirmen 28
 Charles, II. (hük. 1660-85), İngiltere Kralı 28, 42
 Charles, IX. (hük. 1560-74) 130
 Charron, Pierre (1541-1603), Fransız papaz ve filozof 199
 Châtelet, Emilie, marquise de (1706-49) 21
 Child, Sir Josiah (1630-99), İngiliz tüccar 16
 Chmielowski, Benedykt (1700-63), Polonyalı papaz ve ansiklopedist 70
 Christine de Pisan (1364-y. 1430), Fransız yazar 20
 Cicero, Marcus Tullius (İÖ 106-43), Romalı yazar ve devlet adamı 85-86, 90, 98, 150
 cinsiyet 9, 11, 213
 Cizvitler 44, 59, 62-63, 76, 86, 125, 158, 197 (aynca bkz. Bartoli; Boym; Daniel; Du Halde; Frois; Grassi; Hardouin; Houdry; Kircher; Labata; Martini; Ricci; Roth; Ruggiero; Xavier)
clerisy 20-22, 24-25, 27-33, 45, 75, 85
 Cleyer, Andreas (1634-97), Alman hekim 79
 Clusius (bkz. Ecluse, Charles de l')
 Cluverius, Philipp (1580-1622), Alman coğrafyacı 100
 Coeur, Jacques (y. 1395-1456), Fransız tüccar 156
 coğrafya 8-9, 11, 13, 37, 54-55, 57, 59, 68, 75-76, 78-81, 86, 93-94, 98, 100, 103, 106, 117, 126-127, 129, 134-135, 157, 171, 178, 180, 187-188, 210 (aynca bkz. atlaslar)
 Colbert, Jean-Baptiste (1619-83), Fransız bakan 25, 36, 47, 126, 129, 131, 134, 137-138, 140, 143, 155, 160, 185
 Coleridge, Samuel (1772-1834), İngiliz ozan ve eleştirmen 20
 Colerus, Christoph (y. 1602-58), Alman humanist 103
 Collins, Samuel (1619-70), İngiliz hekim ve gezgin 203
 Colón Fernando (1488-1539), Columbus'un oğlu, 62
 Columbus, Christopher (1451-1506), İtalyan kâşif 37, 55, 61
 Comenius, Jan Amos (Jan Amos Komensky, 1592-1670), Çek eğitimci 42, 70, 85, 90, 103
 Commelin, Isaak (1598-1676), Hollandalı yazar 160, 165
 Commynes, Philippe de (1447-1511), Fransız diplomat ve tarihçi 191
 Comte, Auguste (1798-1857), Fransız sosyolog 3, 46

Condamine, Charles-Marie de la (1701-74), Fransız matematikçi, 194
connoisseur lük 16, 66, 76, 125, 207
Conring, Herman (1606-81), Alman profesör 28, 91, 101-102
Cook, Captain James (1728-79), İngiliz kâşif 128-129, 166
Copernicus, Nicholas (1473-1543), Polonyalı/Alman astronom 41
Coronelli, Vincenzo (1650-1718), İtalyan keşiş ve coğrafyacı 72, 75
Cotton, Sir Robert (1571-1631), İngiliz bilgin 180
Cousin, Gilbert (1506-72), Erasmus'un yazmanı 24
Craig, John (ö. 1731), İskoç dinbilimci 205

Ç :
çağrı 26

Çiftçiliğin İslahı Derneği, Dublin 48, 111
Çin 2-3, 31, 44, 53-54, 66, 76-77, 79, 81-82, 94, 108, 120, 156, 164, 167, 174-175, 191-195, 205

D
Dam, Peter van (1621-1706), Hollandalı hukukçu 158
Daniel, Gabriel (1649-1728), Fransız Cizvit tarihçi 210
Danzig (Gdansk) 70, 101
Dapper, Olfert (1636-89), Hollandalı yazar 72, 77, 165
Davenant, Charles (1606-68), İngiliz tiyatro yazarı ve istatistikçi 137
Dee, John (1527-1608), İngiliz coğrafyacı ve *magus* 67, 190
Defoe, Daniel (1660-1731), İngiliz yazar 166
Delisle, Guillaume (1675-1726), Fransız coğrafyacı 134-135, 196
Delisle, Joseph-Nicolas (1688-1768), Fransız astronom 58
Dell, William (ö. 1664), İngiliz reformcu 40-41
Della Porta, Giambattista (1535-1615), Napoli'li virtüöz 151
deney 47, 205-209
dergiler 29-30, 49, 179, 189-190 (ayrıca

bkz. *Acta Eruditorum*, *Bibliothèque Universelle et Historique*, *Gazette*, *Gentleman's Magazine*, *Giornale de' letterati*, *History of the Works of the Learned*, *Journal des Savants*, *Journal de Trévoux*, *Nouvelles de la Republique des lettres*, *Philosophical Transactions*)
Desbordes, Henri (ö. 1722), Fransız basımcı 164, 169
Descartes, René (1596-1650), Fransız filozof 20, 41, 57, 66, 98, 110, 204
Deshima 59-60
Deutsch, Karl (d. 1912), Çek-Amerikalı siyaset bilimci 116
Dewey, John (1859-1952), Amerikalı filozof 4, 104
Dewey, Melvil (1851-1931), Amerikalı kütüphaneci 104
Diderot, Denis (1713-84), Fransız ansiklopedist 11, 17, 25, 30, 49, 77, 111, 115, 144, 152, 172, 193-194
dinbilim 22, 35-36, 38, 69, 92-93, 95, 97, 104, 106, 115, 129, 181, 188, 191, 204,
dipnotları 29, 209
Dodoens, Rembert (1516-85), Hollandalı botanikçi 39, 101
doğa felsefesi 21, 27, 39, 41-42, 44, 46-47, 58, 67, 92-93, 95, 100, 104, 106, 151, 200
Doğu Hindistan Şirketi (Britanya) 16, 67, 156-158, 167
Doğu Hindistan Şirketi (Fransa) 126
Doğu Hindistan Şirketi (Hollanda) 59
Doğu incelemeleri (bkz. Çin; Hindistan; İslam; Japonya)
Domínguez, Francisco (16. yüzyıl sonu) Portekizli kozmograf 134
Doni, Antonfrancesco (1513-74), İtalyan yazar 103
Doria, Paolo Mattia (1662-1746), İtalyan filozof
Dorpat (Tartu) 69
Dousa, Janus (1545-1604), Hollandalı humanist 39
Dryden, John (1631-1700), İngiliz ozan ve tarihçi 28, 49
Du Cange, Charles du Fresne, sieur (1610-88), Fransız bilgin 25, 189

Du Halde, Jean-Baptiste (1674-1743), Fransız Cizvit 77, 194
Du Pin, Louis-Ellies (1657-1719), Fransız papaz ve bilgin 189
Dublin
Durie, John (1596-1680), İngiliz ilahiyatçı 56, 110, 112, 152
Durkheim, Emile (1858-1917), Fransız antropolog ve sosyolog 3, 8, 11, 81
düşünsel ilerleme 12
düşünsel mülkiyet 150-151, 153, 162

E

Eachard, John (y. 1636-97), Cambridge Catherine Hall *Master*'ı 171
Ecluse, Charles de l' (1526-1609), Flaman doğabilimci 39
Edwards, Jonathan (1703-56), New England'lı rahip 58
Eisenhart, Johannes (1643-1707), Alman profesör 210
Elias, Norbert (1897-1990), Alman sosyolog 7, 23, 34, 91
Elsevier ailesi, Hollandalı basımcılar 165, 190
Emili, Paolo (y. 1460-1529), İtalyan tarihçi 187
Encyclopédie 11, 17, 28, 30, 49, 85-86, 110-111, 115, 144, 152, 168, 172-173, 176-177, 184, 186-187, 194
enformasyon *broker*'ları 25; ve bilgi 12; toplumu 1
Erasmus, Desiderius (y. 1466-1536), Hollandalı humanist 23-24, 37, 56, 85, 95, 181, 184-186, 208
Eratosthenes (y. 276-y. İÖ 194), Yunanlı astronom ve coğrafyacı 75
Erfurt 111
Escorial 68
Espinas, Julie de l' (1752-76), salonunu aydınlara açan hanım 49
Esquivel, Pedro de (16. yüzyıl sonu), İspanyol matematikçi 134
Etiyopya 63, 107
Euler, Leonhard (1707-83), Alman matematikçi 70
Evelyn, John (1620-1706), İngiliz virtüöz 108
Evreinov, İvan (ö. 1724), Rus kâşif 128

F

Febvre, Lucien (1878-1956), Fransız tarihçi 4, 90
Fedele, Cassandra (y. 1465-1558), İtalyan humanist 21
Feijóo, Benito (1676-1764), İspanyol keşiş ve yazar 201
Felipe II. (hük. 1556-98), İspanya Kralı 24, 68, 79, 119, 130, 134, 139-140, 145
Fénelon, François Salignac de la Mothe (1651-1715), Cambrai başpiskoposu 138
Ferrara 144, 163
Ficino Marsilio (1433-99), İtalyan humanist 36
Fielding, Henry (1707-54), İngiliz romancı ve yargıç 74-75
Fleck, Ludwik (1896-1961), Polonyalı bilim adamı 1, 2, 8
Floransa 15, 36-38, 40, 42, 44-46, 54, 62, 68, 71, 76, 84, 97, 119, 136, 145, 155-156, 192
Fontenelle, Bernard Le Bovier de (1657-1757), Fransız yazar 21, 24, 48, 99, 129, 204
Formey, Jean-Henri-Samuel (1711-93), Berlin Akademisi yazmanı 24, 47
Foucault, Michel (1926-84), Fransız filozof 6-11, 19, 82, 87, 92, 116, 125
Foxe, John (1516-87), İngiliz din-şehitleri araştırmacı (*martyrologist*) 141
François I (hük. 1515-47), Fransa Kralı 38
Frankfurt-am-Main 151, 155, 160, 162
Frankfurt-an-Oder 102
Freiberg 46
Friedrich, Büyük (hük. 1740-86), Prusya Kralı 120, 130, 138
Frois, Luis (y. 1532-98), Portekizli Cizvit misyoner 191, 193
Froissart, Jean (y. 1333-y. 1410), Fransız kronik yazarı 191
Fuggér, 16. yüzyıl Alman tüccar ailesi 156
Furetière, Antoine (1619-88), Fransız yazar 172

G

Galilei, Galileo (1564-1642), İtalyan bilim adamı 40, 42, 46-47, 56, 85, 111, 151, 190

Gama, Vasco da (y. 1460-1524), Portekizli kâşif 197
Gassendi, Pierre (1592-1655), Fransız filozof 66, 200
gazetecilik 165
gazeteler 49, 63, 71, 74, 146, 152, 160-161, 168-170, 190, 192, 203-204
Gazette: Londra 146; Madrid 71; Paris 73-74, 146
Gazette d'Amsterdam 169, 192
Gazette de Leyde 169
Gdansk (Danzig) 70, 101
Geertz, Clifford (d. 1926), Amerikalı antropolog 8
Gellner, Ernest (1925-95), Çek-Britanyalı filozof-antropolog 8, 20, 176
Genovesi, Antonio (1713-69), İtalyan siyasal iktisatçı 102
Gentaku, Otsuki (1757-1827), Japon bilgin 80
Gentleman's Magazine 111
Gesner, Conrad (1516-65), İsviçreli *polymath* 82, 92-93, 103, 142, 151, 181, 185, 187
Giannone, Pietro (1676-1748), İtalyan tarihçi 192
Gibbon, Edward (1737-94), İngiliz tarihçi 178, 186
Gilbert, Sir Geoffrey (1674-1726), İngiliz hukukçu 207, 209
Giolito, Gabriel (ö. y. 1578), İtalyan yayımcı 163-164
Giornale de' letterati, dergi, Roma 29
Giovio, Paolo (1483-1552), İtalyan piskopos ve tarihçi 198
gizli felsefe 44, 83
Glanvill, Joseph (1636-80), İngiliz ilahiyatçı ve virtüöz 110, 112, 201
Glasgow 34, 102
Goa 56, 60-61, 78
Godetfroy, Théodore (1580-1649), Fransız diplomat ve bilgin 140
Golius, Jacob (1596-1667), Hollandalı şarkiyatçı 53-54
Gondomar, Diego, kont (1567-1626), İspanyol diplomat 125
González de Mendoza, Juan (1545-1618), İspanyol misyoner 191-193
Goody, Jack (d. 1919), Britanyalı antropolog 8

Gottsched, Johann Christoph (1700-66), Alman eleştirmen 29
Gournay, Marie Le Jars de (1566-1645), Fransız bilgin 20
Göttingen 48, 70, 76, 102
gözetim devleti 117
gözlemvleri 41-42, 47, 51, 134
Granet, Marcel (1884-1940), Fransız sinolog 3, 81-82
Grassi, Orazio (1582-1654), İtalyan Cizvit filozof 56
Graunt, John (1620-74), İngiliz demograf 137
Grégoire, Pierre (1540-97), Fransız hukukçu 108
Gregorius XIII, papa (hük. 1572-85) 140
Gresham Koleji, Londra 42, 67
Grew, Nehemiah (1628-1711), Kraliyet Derneği yazmanı 47
Grimaldi, Claudio Filippo (y. 1638-1712), İtalyan misyoner 54
Grimm, Friedrich Melchior von (1723-1807), Alman diplomat ve edebiyatçı 170
Grotius, Hugo (1583-1645), Hollandalı humanist ve hukukçu 20
Guicciardini, Francesco (1483-1540), Floransalı yönetici ve tarihçi 182, 191
Gurvitch, Georges (1894-1965), Rus-Fransız sosyolog 7, 14
Gutenberg, Johann (y. 1400-68), Alman basımcı 33

H

Habermas, Jürgen (d. 1929), Alman toplumsal kuramcı 7
Hakluyt, Richard (y. 1552-1616), İngiliz seyahatname toplayıcısı 66, 77, 100, 157, 190, 202
Halep 62, 156
Halle 101-102
Hamburg 158
Hardouin, Jean (1646-1729), Fransız Cizvit bilgin 200
haritalar (bkz. atlaslar; coğrafya)
Harrington, James (1611-77), İngiliz siyasal düşünür 212
Harris, John (y. 1667-1719), İngiliz bilgin ve ilahiyatçı 160, 173, 177, 180, 192

Hartlib, Samuel (y. 1600-62), Doğu Avrupalı projecti 25, 56, 67, 74, 110, 137
Harvey, Gabriel (y. 1550-1630), İngiliz humanist 190
Hastings, Warren (1732-1818), Hindistan genel valisi 116
Hawkesworth, John (y. 1715-73), İngiliz editör ve derlemeci 166
Hazard, Paul (1878-1944), Fransız fikir tarihçisi 204
Heidelberg 100
Helmstedt 38, 91, 101
Hévius, Claude-Adrien (1715-51), Fransız filozof 49
Henri III (hük. 1574-89), Fransa Kralı 38
Herbelot, Barthélemy d' (1625-95), Fransız şarkiyatçı 186
Herborn 94
Hernández, Francisco (1517-87), İspanyol hekim ve doğa bilgisi uzmanı
Hickes, George (1642-1715), İngiliz bilgin 146
Hindistan (aynca bkz. Doğu Hindistan Şirketi) 61-62, 67, 75, 77-78, 117-118, 126, 156, 165, 194
Hint-Moğol İnparatorluğu 77, 117-118, 120
History of the Works of the Learned, İngiliz dergisi 58
Hoan, Arashiyama (1633-93), Japon hekim 80
Hobbes, Thomas (1588-1679), İngiliz filozof 24, 212
Hogarth, William (1697-1764), İngiliz sanatçı 162
Holbach, Paul, baron d' (1723-89), Fransız filozof 194
Homann, Johann Baptist (1664-1724), Alman coğrafyacı
Höx, Thomas (ö. 1598), İngiliz matematikçi
Houdry, Vincent (1631-1729), Fransız Cizvit vaiz 171, 181
Hudde, Johannes (1628-1704), Hollandalı belediye başkanı ve matematikçi 158
Huet, Pierre-Daniel (1630-1721), Fransız piskopos ve bilgin 204
hukuk 21-26, 30, 34-35, 46, 50, 67-68,

83, 85-86, 90, 92-95, 97-98, 100, 102, 104, 106, 135, 143, 161, 171, 178, 180-181, 188-189, 191, 193, 207-209
humanistler 19, 21-23, 36-40, 69, 85, 150, 187, 209
Hume, David (1711-76), İskoçyalı filozof ve tarihçi 166, 210
Hurtado de Mendoza, Don Diego (1504-75), İspanyol diplomat 125
Hyde, Edward, Lord Clarendon (1609-74), İngiliz devlet adamı ve tarihçi 212

İ

Innis, Harold (1894-1952), Kanadalı iletişim kuramcısı 150, 186
İbn Cema, Muhammed (1241-1333) Müslüman hukukçu 93
İbn Rüşd (Averroes) (1126-98), Müslüman filozof 30
İbn Sina (Avicenna) (990-1037), Müslüman filozof 30
iktisat 1-2, 16, 33, 86, 93, 101-103, 111, 149, 152
ilm 30, 92
inandırıcılık 210-211
intihal / fikir hırsızlığı 150-151
İskenderiye 62, 75
İslam 30-31, 50-53, 92-93, 111, 174, 186
İstanbul 31, 62, 124
istatistik 117, 120-121, 137-138, 158, 193

J

James, Thomas (1572-1629), Bodley'in kütüphanecisi 185
Jansson, Willem (17. yüzyıl ortası), Hollandalı basımcı 161, 164
Japonya 59-63, 67-68, 76, 80, 107, 120, 156, 174, 192-197, 199, 202
Jena 38, 91
John, Salisbury'li (y. 1115-80), İngiliz humanist 22
Johnson, Samuel (1709-64), İngiliz yazın adamı 30, 53, 56, 149, 166-167, 173, 177, 179, 194
Jonson, Ben (1572-1637), İngiliz oyun yazarı 168
Journal de Trévoux 202

Journal des Savants, Paris 29, 169

Jowett, Benjamin (1817-93), Balliol Kole-
ji'nin *Master*'ı 8, 18, 26

K

kadınlar 9, 16, 20-21, 35, 50, 52, 128,
136, 171, 175, 189

Kaempfer, Engelbert (1651-1716), Ja-
ponya üstüne Alman yazarı 60, 68,
77, 192, 194

Kahire 50

kahvehaneler 49, 71, 132, 159

Kalvinistler 29, 45, 90, 164-165

Kanıçatka 128

Kant, Immanuel (1724-1804), Alman fi-
lozof 97

Kantemir, Dimitri (1673-1723), Boğdan
(Moldavya) prensi 30

Karl V. (hük. 1516-56), imparator 127,
147, 153, 166

Karlstadt, Andreas Bodenstein von (ö.
1541), Alman reformcu 23

Karneades (y. İÖ 213-129), Yunanlı filo-
zof 199, 201

kart dizini 181

Kassel 46

Katerina, Büyük (hük. 1762-96), Rus İm-
paratoriçesi 120, 128, 130

kaynaklar, tarihsel 205, 209-210

Keckermann, Bartholomaeus (1572-
1608), sistem kurucusu 70, 87, 98,
101

Kepler, Johann (1571-1630), Alman ast-
ronom 69, 111, 190

Khlesl, Melchior (1553-1630), Avusturya-
lı kardinal 123

Kiev 69

kimya 40, 44, 58, 91-92, 98-101, 103,
206

King, Gregory (1648-1712), İngiliz *he-
rald* ve siyasal aritmetikçi 137

Kircher, Athanasius (1602-80), Alman
Cizvit *polymath* 66, 71, 77, 85, 98-
99, 195

kitapçılar 55-56, 162, 164, 175

klişeler 195-197

Klopstock, Friedrich Gottlieb (1724-
1803), Alman yazar 168

Kopenhag 54, 106, 158, 160

Kopievski, İlia (y. 1700), Rus basımcı 164

Kore 176

korsanlık (kitapçılıkta) 162, 167, 169

Koyré, Alexandre (1882-1964), Rus-Fran-
sız bilim tarihçisi 111

Königsberg 38

Krakow 34, 69

Kristina, İsveç Kraliçesi (1626-89) 57, 68

Krüinitz, Johann Georg (1728-96), Alman
gazeteci 172

Kuhn, Thomas S. (1922-96), Amerikalı
bilim felsefecisi 7, 49, 52

kurmacılık (*constructivism*) 7-8

kütüphaneler 8, 13, 27, 44, 55-58, 62,
66, 68-70, 73, 75-76, 81, 87, 90, 92-
94, 98-99, 103-104, 106, 110-112,
128, 139-140, 148, 152, 170-171,
177-178, 180-181, 184-186, 188-
189, 191-192, 194

L

La Mothe Le Vayer, François (1588-
1672), Fransız filozof 199

La Popelinière, Henri Lancelot Voisin, si-
eur de (1541-1608), Fransız tarihçi
26

La Reynie, Gabriel Nicolas de (1625-
1709), Fransız polis şefi 143

Labata, Francisco (1549-1631), İspanyol
Cizvit

Laet, Johannes de (1582-1649), Hollan-
dalı bilgin

Lambeck, Peter (1628-80), Alman kütüp-
haneci

Lassels, Richard (y. 1603-68), İngiliz ra-
hip ve gezgin 178

Lauder, Sir John (1646-1722), İskoçyalı
gezgin 132

Le Brun, Pierre (1661-1729), Fransız
Orator tarikatından bilgin 201

Leclerc, Jean (1657-1736), İsviçreli dinbi-
limci ve editör 165, 169, 172

Leers, Reynier (1654-1714), Hollandalı
yayımcı 172

Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646-1716),
Alman *polymath* 17, 25, 27, 44, 47-
48, 54, 58, 70, 98-99, 104, 110,
112, 120, 130, 138, 151, 187, 193,
205

Leiden 38-41, 53-54, 56, 76-77

Leipzig 29, 142, 164, 169, 173, 189

- Lenglet-Dufresnoy, Nicolas (1674-1755), Fransız papaz ve bilgin 171, 189
- Leo, Afrikalı (Hassan el-Vazzân, y. 1483-1554) 193
- Leonardo da Vinci (1452-1519), İtalyan sanatçı ve düşünür 37
- Léry, Jean de (y. 1534-c. 1613), Fransız rahip 192-193, 202
- Leuven (Louvain) 34, 39, 56, 161
- Lévi-Strauss, Claude (d. 1908), Fransız antropolog 7, 81-82
- Libavius, Andreas (y. 1560-1616), Alman kimyacı 91, 96, 98
- Linnaeus, Carl (1707-78), İsveçli botanikçi 82, 86, 128
- Lipen, Martin (1630-92), Alman okul müdürü ve bibliyografya yazarı 161
- Lipsius, Justus (1547-1606), Hollandalı humanist 39
- Lizbon 37, 61-62, 77, 126, 144, 156, 192
- Lloyd's 71, 159-160
- Lobo, Jerónimo (1595-1678), Portekizli Cizvit misyoner 194
- Locke, John (1632-1704), İngiliz filozof 78, 98, 112, 193, 201, 207-209
- Lomonosov, Mikhail (1711-65), Rus *polymath* 30, 58
- Londra 16-17, 21, 23, 30, 40, 42, 44-49, 56-58, 62-63, 66-68, 70-72, 74, 79, 106, 122, 125, 135, 137, 143, 146-147, 152, 156-159, 161, 163, 165-166, 169, 178-179, 201
- Londra Kraliyet Derneği (*Royal Society of London*) 6, 17, 21, 24, 27, 29, 31, 40-42, 44-45, 47, 58, 67, 83, 152, 169, 195, 201-203, 205
- Longman, Thomas (1699-1755), İngiliz kitapçı ve yayımcı 167, 173
- Lopes, Duarte (y. 1578 sonrası), Portekizli gezgin 193-194
- López de Gómara, Francisco (1510-60), İspanyol papaz ve yazar 79, 192-193, 201
- Louis, XIV. (hük. 1643-1715), Fransa Kralı 25, 28-29, 36, 42, 47, 66, 69, 106, 119, 125-126, 129, 132, 134, 139-141, 143, 164-165, 169
- Louvain (bkz. Leuven)
- Lozan 173, 178
- Ludovici, Carl G. (1707-78), Alman profesör ve ansiklopedist 102, 172
- Lull, Ramon (1232-y. 1316), İspanyol keşiş ve *polymath* 86-87, 99
- Lund 69, 101
- Luther, Martin (1483-), Alman reformcu 23, 38, 76, 83, 95
- Luzhin, Fedor (18. yüzyıl başı) Rus kâşif 128
- Lviv 69
- Lycosthenes, Conrad (1518-61), İsviçreli bilgin 95
- Lyons 155, 158
- M**
- MacFarquhar, Colin (y. 1745-93), İskoçyalı basımcı 173
- Machiavelli, Niccolò (1459-1527), İtalyan siyasal düşünürü 16, 90, 147, 192, 210
- madencilik 15-16, 46, 85, 128
- Madrid 45, 71-72, 74, 142
- Magalotti, Lorenzo (1637-1712), İtalyan doğa felsefecisi 54
- Maier, Michael (1568-1622), Alman simyager 69
- Maimbourg, Louis (1610-86), Fransız tarihçi 210
- Malesherbes, Chrétien-Guillaume de La moignon de (1721-94), Fransız sansürcü 144
- Mander, Karel van (1548-1606), Hollandalı sanatçı ve biyografi yazarı 188
- Mannheim, Karl (1893-1947), Macar sosyolog 5-9, 11-12, 18, 23, 27, 33, 119, 150, 203, 213
- Mansi, Giovanni Domenico (1692-1769), İtalyan başpiskopos ve bilgin 189
- mantık 35, 82, 86, 90-91, 95, 115
- Manuel I. (hük. 1495-1521), Portekiz Kralı 144
- Manutius, Aldus (1449-1515), İtalyan basımcı 22, 56
- Marburg 38, 58, 101
- Marchand, Prosper (y. 1675-1756), Fransız kitapçı ve yazar 196
- Marco Polo (1254-1324), İtalyan gezgin 195
- Marineo, Luca (y. 1460-1533), İtalyan humanist 187

Marini, Filippo (1608-82), Uzak Doğu'da İtalyan Cizvit misyoneri 77
Marlowe, Christopher (1564-93), İngiliz oyun yazarı 98
Marselaer, Frederick (1584-1670), Flaman diplomasi yazarı 123
Marsham, Sir John (1602-85), İngiliz kronolog 188
Martialis, Marcus Valerius, (y. 40-y. 104), Romalı şair 150
Martini, Martino (1614-61), Çin'de İtalyan Cizvit misyoneri 53-55, 77, 157, 164
Marx, Karl (1818-83) 5-6, 149, 152, 157, 164
masonlar 48
matematik 37, 40-41, 45, 49, 70, 84-85, 91, 104, 106, 111, 115, 134, 147, 155, 157-158, 204-205
Mather, Cotton (1663-1728), New England'lı ilahiyatçı 58
Mattioli, Pier Andrea (1500-77), İtalyan botanikçi 207
Maupertuis, Pierre Louis Moreau de (1698-1759), Fransız matematikçi 47, 70
Maurepas, Jean-Frédéric Phélypeaux, comte de (1701-81), Fransız devlet bakanı 126, 129
Mauristler 44, 48
Maurits Johan, Nassau-Siegen Kontu (1604-79), Brezilya Genel Valisi 129, 165
Mauss, Marcel (1872-1950), Fransız antropolog 3
Maxim Grek (1480-1556), Yunanlı keşiş 55
Mazarin, Jules (1602-61), İtalyan kardinal, Fransız devlet adamı 69, 123
medreseler 30, 50-51
Mehmed II. (Fatih) (hük. 1451-81), Osmanlı sultanı 51
Mehmed IV. (Avcı) (hük. 1648-87), Osmanlı sultanı 79
Meksika 70, 79, 127, 193, 195
Melanchthon, Philip (1497-1560), Alman öğretmen ve reformcu 38
Mencke, Johann Burchard (1674-1732), Alman bilgin 28, 152, 162, 189
Menşikov, Alexandr Daniloviç (1673-1729), Rus virtüöz 58

merak, merak edilesi şeyler 25, 27, 31, 42, 44, 47, 84, 93, 106, 108, 111, 190, 193, 195
Mercator, Gerard (1512-94), Flaman haritacı 75, 79, 188
Mercier, Louis Sebastien (1740-1814), Fransız gazeteci 178
Mersenne, Marin (1588-1648), Fransız doğa felsefecisi 25, 66, 137, 200
Merton, Robert (d. 1910), Amerikalı sosyolog 6
"mesafe koyma" 2, 7, 23, 26, 52
Messerschmidt, Daniel (1685-1735), Rusya'nın hizmetinde Alman kâşifi 128
Mısır 190-191, 195
Michaelis, Johann David (1717-91), Alman dinbilimci ve şarkiyatçı 129
Milano 68, 83, 104, 106-107, 110, 125, 140, 148, 178, 190-191
Millar, Andrew (1707-68), İskoçyalı kitapçı 166-167
Monardes, Nicolás (y. 1493-1588), İspanyol hekim 61, 78-79
Moncada (bkz. Sancho de Moncada)
Montaigne, Michel de (1533-92), Fransız denemeci 16, 20, 54, 75, 191-193, 196, 199, 201
Montanus, Arnoldus (ö. 1683), Hollandalı yazar 165
Montchrestien, Antoine de (y. 1575-1621), Fransız oyun yazarı ve iktisatçı 102
Montesquieu, Charles, baron de (1689-1755), Fransız düşünür 3, 48, 75, 78, 180, 191-194, 198
Montfaucon, Bernard de (1655-1741), Benedikten tarikatından Fransız bilgin 107, 168
Montpellier 76
Moréri, Louis (1643-80), Fransız papaz ve derleyici 171-172, 185, 189, 193-194
Morhof, Daniel Georg (1639-91), Alman *polymath* 27-28, 85, 171
Moskova 58, 69, 102
Murad III. (hük. 1574-95), Osmanlı sultanı 51, 79
Muratori, Ludovico Antonio (1672-1750), İtalyan bilgin-kütüphaneci 27, 189

Münster, Sebastian (1488-1552), Alman
bilgin 187
müzeler 42, 44, 47, 49, 106-108, 170,
179, 185, 190-191, 195

N

Nagasaki 56, 59-60, 80
Napoli 24, 31, 34, 36, 68, 72, 102, 124,
138, 151, 163, 192, 201
Naudé, Gabriel (1600-53), Fransız bilgin-
kütüphane 25, 27, 103-104, 108,
110, 178
nauka [Rusça "fæn"] 111
Nebrija, Antonio de (1441-1522), İspan-
yol humanist 39
nesnellik (ayrıca bkz. mesafâ koyma) 26,
110, 209
Neuchâtel 173
New York 111
Newton, Isaac (1642-1727) 21, 27, 40-
41, 151, 177, 205
nicelleştirme 85, 135, 137
Nicéron, Jean-Pierre (1685-1738), Fran-
sız papaz ve bilgin 185
Nicole, Pierre (1625-95), Jansenist dinbi-
limci 204
Niebuhr, Carsten (1733-1815), Alman
bilgin ve gezgin 129
Nietzsche, Friedrich (1844-1900), Alman
filozof 6
Nogarola, Isotta (1418-66), İtalyan hu-
manist 21
Nouvelles de la République des Lettres [Ya-
zın Cumhuriyeti Haberleri], dergi,
Amsterdam 29, 165, 169, 189
Nürnberg 106

O

Ogilby, John (1600-76), İngiliz yayımcı
167
Oisel, Jacques (1631-86), Fransız bilgin
108
okuma 11, 51, 100, 103, 106, 141, 178-
180, 182-184, 186-188, 190, 192-
194
Oldenburg, Henry (1618-77), Krallık
Derneği yazmanı 24-25, 67, 151
ordonat taraması 135
ormancılık 46, 103, 108
Ornstein, Martha (1878-1915), Amerikalı
tarihçi 10, 40

Ortelius, Abraham (1527-98), Flaman
humanist haritacı 112, 188, 190
Osmanlı İmparatorluğu 17, 31, 50-51,
62, 77, 79, 120, 125, 144, 165, 191,
193-194
Ovando, Juan de (ö. 1575), İspanyol yö-
netici 127-128
Oxford 31, 34, 38-41, 46, 50, 68, 71,
91, 100-101, 140, 178, 185, 188,
196

P

Padua 76, 142
Palmieri, Matteo (1406-75), İtalyan hu-
manist 84
Pancoucke, Charles-Joseph (1736-98),
Fransız yayımcı 173
papazlık 212
Pareto, Vilfredo (1848-1923), İtalyan sos-
yolog ve iktisatçı 34
Paris 7, 15, 23, 27, 30, 34, 37-38, 40-42,
44-45, 48-49, 56, 62-63, 66, 69, 71-
78, 98-100, 106, 119, 123, 129,
132, 135, 137, 139, 143, 146-148,
152, 163, 165, 168-169, 171, 173,
178-179, 185, 191
Pascal, Blaise (1623-62), Fransız filozof
53-54, 66
Pasquier, Etienne (1529-1615), Fransız
humanist hukukçu 46
Pauw, Cornelis de (1739-99), Hollandalı
bilgin 129
Pavia 34, 36, 94
Pavlus V, papa (hiük. 1605-21)
Peirce, Charles (1839-1914), Amerikalı fi-
lozof 4
Peiresc, Nicolas-Claude Fabri, sieur de
(1580-1637), Fransız bilgin 25, 85,
190-191
Pepys, Samuel (1633-1703), İngiliz gün-
ce yazar 73
Perrault, Charles (1628-1703), Fransız
yazar 28
Persson, Jöran (y. 1530-68), İsveçli yaz-
man 24
Peru 127, 129, 194-195
Petavius, Denis (1583-1652), Fransız
Cizvit bilgin 188
Petrarcha, Francesco (1304-74), İtalyan
humanist

Petro, Büyük (hük. 1682-1725), Rusya Çarı 58, 111, 120, 128, 130, 134-135
Petty, William (1623-87), siyasal aritmetikçi 137
Philadelphia 111
Philosophical Transactions, dergi, Londra 29, 31, 169, 195-196
Piazza, Carlo Bartolomeo (1632-1713), İtalyan papaz 68
Pico della Mirandola, Giovanni (1463-94), İtalyan humanist 85
Piles, Roger de (1635-1709), Fransız *connaisseur* ve casus 125
Pirces, Tomé (y. 1468-c. 1540), Portekizli eczacı ve gezgin 144
Piri Reis (ö. 1553), Osmanlı amirali 55, 79, 120
Pisa 101
Piso, Willem (y. 1611-78), Hollandalı hekim 79, 129
Pius IV, papa (hük. 1559-65) 140
Placcius, Vincent (1642-99), Alman *polymath* 189, 200
Platon (y. İÖ 428-347) 37-38
poligraf 23
Poliziano, Angelo (1454-94), İtalyan humanist 85
polymathia 28
Pope, Alexander (1688-1744), İngiliz edebiyatçı 30, 166
Porta (bkz. Della Porta)
Postel, Guillaume (1510-81), Fransız şarhiyatçı 195
Potemkin, Gregori Aleksandroviç (1739-91), Büyük Katerina'nın gözdesi 130
Poulain de la Barre, François (1647-1723), Fransız filozof 20, 213
Pozsony (Bratislava) 69-70
Prag 34, 42, 46, 69, 102, 104, 106
Priestley, Joseph (1733-1804), İngiliz bilim adamı 46
Psalmanazar, George (y. 1679-1763), Fransız sahtekâr 202
Pufendorf, Samuel (1632-94) Alman hukukçu ve tarihçi 28, 145
Purchas, Samuel (y. 1575-1626), İngiliz seyahatnameler derleyicisi 70, 190, 195
Pyrrhon, Elis'li (y. İÖ 360-270), Yunanlı filozof 2, 199, 208

Q

Quesnay, François (1694-1774), Fransız reformcu 31
Quiccheberg, Samuel (1529-67), koleksiyonlar üzerine Alman yazarı 106, 108

R

Racine, Jean (1639-99), Fransız oyun yazarı ve tarihçi 25, 28
Ramus, Petrus (1515-72), Fransız metodolog 98, 99, 108
Ramusio, Giovanni Battista (1485-1537), İtalyan seyahatnameler derleyicisi 77, 144
Ranke, Leopold von (1795-1886), Alman tarihçi 145, 148
Reisch, Gregor (ö. 1525), Alman ansiklopedist 94, 187, 189
reklamlar 41, 73, 152, 161
relazioni 123, 147-148, 158, 170
Renaudot, Théophraste (1586-1653), enformasyon *broker*'i resmi tarih 27
Rheede, Hendrik van (y. 1637-91), Malabar'ın Hollandalı Valisi 78
Rhijne, Willem ten (1647-1700), Hollandalı hekim 79
Ricci, Matteo (1552-1610), İtalyan Cizvit misyoner 79, 175, 193, 196
Richardson, Samuel (1689-1761), İngiliz yazar 85
Richelieu, Armand Du Plessis, cardinal de (1585-1643), Fransız devlet adamı 14, 123, 132, 134, 137, 139-140, 147
Rinteln 102
Rio de Janeiro 192
Robertson, William (1721-93), İskoçyalı rahip ve tarihçi 166, 194
Robinson, James Harvey (1863-1936), Amerikalı tarihçi 10
Rohan, Henri duc de (1579-1638), Fransız yazarı 212
Roma 2, 15, 20, 27, 29, 42, 44, 47, 54, 56, 62-63, 66, 68-69, 71-72, 76-79, 85, 90, 100-101, 107, 118-119, 125, 132, 142, 144-145, 148, 150, 155, 169, 178-180, 182, 186, 190-191, 193-194, 200, 208
Rosicrucian'lar 44

Roth, Heinrich (1620-67), Alman Cizvit misyoner 77
Rotterdam 29, 165, 172
Rousseau, Jean-Jacques (1712-78), İsviçreli düşünür 143, 193-194
Rudbeck, Olof (1630-1702), İsveçli *poly-math* 85
Rudolf II, imparator (hük. 1576-1612) 42, 44, 69, 106
Ruggiero, Michele (1543-1607), İtalyan Cizvit misyoner 66
Rymer, Thomas (1641-1713), İngiliz kraliyet tarihçisi 189

S

Sabellico, Marcantonio (1436-1506), İtalyan tarihçi 153
Said, Edward (d. 1935), Filistinli-Amerikalı eleştirmen 10, 125
Salamanca 34, 38-39
salonlar 41-42, 44, 48
Salutati, Coluccio (1331-1406), İtalyan humanist 97
Sambucus, Johannes (Zsámboky, 1531-84), Macar humanist 69
Sanatlar Derneği, Londra 48
Sancho de Moncada (y. o. 1620 sonrası), İspanyol dinbilimci 146, 190, 209
Sansovino, Francesco (1521-83), İtalyan yazar 72, 147
sansür 117, 141-144
Santos, João dos (y. 1550-1622), Dominiken keşiş ve misyoner 202
Sarpi, Paolo (1552-1623), İtalyan keşiş ve bilgin 56, 145, 151, 210, 212
Saumur 45, 164
Savary, Jacques (1622-90), ticaret üstüne Fransız yazar 160
Savigny, Christoffe de (y. 1540-1608), Fransız bilgin 97-98
sayım 117-118, 120-122, 136-138
Scaliger, Joseph Juste (1540-1609), Fransız klasikler bilgini 39, 188
Scheler, Max (1874-1928), Alman sosyolog 5
Schöpfli, Johann Daniel (1694-1771), Alman profesör 48
Schumpeter, Josef (1883-1950), Avusturyalı iktisatçı 33
Schoorman, Anne-Marie (1607-78), Hollandalı bilgin 20
scientia 12, 83-84, 86-87, 92, 102, 110
Sedan 45
Selden, John (1584-1654), İngiliz hukukçu ve bilgin 145, 198, 209-210, 212
Selmezbánya 46
Sendivogius, Michael (1566-1646), Polonyalı simyager 69
Seneca, Lucius Annaeus (y. İS 1-65), Romalı filozof 179, 191
Settala, Manfredo (1600-80), İtalyan koleksiyoncu 106-107, 190-191, 195
Sevilla 37, 47, 56, 61-63, 78
Sewall, Samuel (1652-1730), New England'lı tüccar 190
Sextus Empiricus (İS 180-200 sonrası), Yunanlı filozof 199
Sigüenza y Góngora, Carlos de (1645-1700), Meksikalı bilgin, 70-71
Simon, Richard (1638-1712), Fransız Orator tarikatı ve Kutsal Kitap bilgini 201
simya (bkz. kimya)
Sixtus V (hük. 1585-90), papa 121
siyasal aritmetik (bkz. nicelleştirme)
siyasal iktisat (ekonomi politik) 102
siyasetin incelenmesi 16, 39, 46, 100-103
skolastik felsefe 19, 22, 36, 38, 40
Sleidan (Phillippson), Johann (1506-56), Alman humanist tarihçi 26
Slone, Sir Hans (1660-1753), İngiliz hekim ve virtüöz 106, 110, 202
Smith, Adam (1723-90), İskoçyalı filozof ve iktisatçı 102, 174
soru cetvelleri 76, 122, 127, 129-131, 134, 136-138, 203
Sorø 45
sözlükler 76-77
Spinoza, Baruch (1632-77) Hollandalı filozof 143, 205
Sprat, Thomas (1635-1713), İngiliz piskopos, Kraliyet Derneği tarihçisi 27, 45, 67, 152
St. Peterburg 27, 30, 47, 58, 69-70, 111, 129, 131; Bilimler Akademisi 27, 30, 47, 58, 69, 111, 129
Stahl, Georg Ernst (1660-1734), Alman kimyacı 101
Stillington, Edward (1635-99), İngiliz piskopos ve bilgin 213
Stirling, James (1692-1770), İskoçyalı endüstri casusu 155

Stockholm 20, 27, 47
Strahan, William (1715-85), Britanyalı ki-
tapçı-yayınmcı 166-167, 173
Strasbourg 48, 100, 151
Struve, Burkhard Gotthelf (1671-1738),
Alman kütüphaneci ve bilgin 27-28,
171, 189

Ş

Şam 50, 62
şebekeler 9, 41, 52, 56, 66, 69
şifre 124, 145, 147
Şklovski, Viktor (1893-1984), Rus For-
malist eleştirmen 2

T

tablolar 98, 117, 137-138, 184
tarım 151-152
tarihin incelenmesi 39, 44, 46, 48, 76,
91, 99-100, 182, 187-189
telif hakları 150, 153, 162, 166 (bkz. dü-
şünsel mülkiyet)
Tencin, Claudine de (1682-1749), salo-
nunu aydınlara açan Fransız hanım 48
Thevet, André (y. 1503-92), Fransız keşiş
ve coğrafyacı 145, 192, 202
Thomasius, Christian (1655-1728), Al-
man *polymath* 101
Thou, Jacques-Auguste de (1553-1617),
Fransız yargıç ve tarihçi 212
Thunberg, Carl Peter (1743-1828), Ja-
ponya üstüne İsveçli yazar 60
tup 7, 15-16, 21, 28, 31, 35, 40, 42, 46,
51, 76, 78-79, 85, 91-94, 97, 101,
104, 106, 108, 142, 152, 161, 165,
171, 191, 201, 204, 206-207
Tissot, Simon (1728-97), İsviçreli hekim
28
Toledo 140, 146
Tolosani, Giovanni Maria (ö. 1550), İtal-
yan keşiş ve bilgin 84
Torcy, Jean-Baptiste Colbert, marquis de
(1665-1746), Fransız dışişleri bakanı
48, 100, 141, 145
Torino 125, 155
Toscanelli, Paolo (1397-1482), İtalyan
humanist coğrafyacı 37
Trent Konsili 121-122, 212
Trithemius, Johannes (1462-1516), Al-
man keşiş ve bilgin 187

Tull, Jethro (1674-1741), İngiliz çiftçi ve
yazar 152
Turgot, Anne Robert Jacques (1727-81),
Fransız bakan 49
Tübingen 38, 45

U

ulema 30-31, 51
Uluğ Bey (1394-1449), Orta Asyalı hü-
kümdar ve astronom 53
Uppsala 26, 44, 57-58, 69, 101
Uraniborg 47, 51
Utrecht 20, 163

Ü

üniversiteler 4, 8, 10, 13, 19-25, 27-28,
33-52, 87, 90-92, 94, 96, 99-104
(bkz ayrıca Aberdeen; Alcalá; Altdorf;
Bologna; Caen; Cambridge; Frank-
furt-an-Oder; Glasgow; Halle; He-
idelberg; Helmstedt; Herborn; Jena;
Königsberg; Leiden; Leuven; Mar-
burg; Moskova; Oxford; Padua; Paris;
Pavia; Pisa; Salamanca; Uppsala; Ut-
recht; Wittenberg)

V

Valla, Giorgio (1447-1500), İtalyan hu-
manist ansiklopedist 94
Valla, Lorenzo (1407-57), İtalyan huma-
nist 24, 36
Valletta, Giuseppe (1636-1714), İtalyan
hukukçu 68
Varenus, Bernhard (1622-50), Alman
coğrafyacı 77
Vasari, Giorgio (1511-74), İtalyan sanatçı
ve biyografi yazarı 187
Vauban, Sébastien le Prestre, marquis de
(1633-1707), Fransız mareşali ve ista-
tistikçi 134, 138
Veblen, Thorstein (1857-1929), Amerika-
lı sosyolog 4-6, 10, 33, 49, 51, 176
Vega, Joseph Penso de la (1650-y. 1692),
Amsterdam'lı bankacı 159
Velasco, Juan López de (16. yüzyıl sonu),
İspanyol coğrafyacı-tarihçi 127
Venedik 15, 22-24, 45, 56, 61-63, 68,
71-72, 75-78, 94, 123-125, 132,
136, 141, 143-145, 147-148, 151,
153-156, 158-159, 162-166, 168-
169, 173, 178, 182, 190

Vico, Giambattista (1668-1744), İtalyan bilgin 3, 68, 196, 205, 211
Viète François (1540-1603), Fransız matematikçi 147
Vincent, Beauvais'li (y. 1190-y. 1264), Fransız keşiş ve ansiklopedist 94
Vitruvius Pollio, Marcus (İÖ 1. yüzyıl), Roma mimar 15, 144
Vives, Juan Luis (1492-1540), İspanyol humanist 14, 17, 90
Vişya 42, 46, 58, 69, 102, 104, 178
VOC (Birleşik Doğu Hindistan Şirketi) 59-60, 63, 77-78, 157-158, 160, 165
Voltaire, François Marie Arouet de (1694-1778), Fransız filozof 21, 28, 30-31, 143, 193-194

W

Wallis, John (1616-1703), İngiliz matematikçi 84, 147
Walpole, Horace (1717-97), İngiliz virtüöz 210
Walpole, Sir Robert (1676-1745), İngiliz matematikçi 138
Wargentin, Per Wilhelm (1717-83), İsveç Akademisi yazmanı 24, 47, 138
Warrington 46
Weber, Alfred (1868-1958), Alman sosyolog 6
Weber, Max (1864-1920), Alman sosyolog 5-6, 11, 26, 49, 119, 121
Webster, John (1610-82), üniversiteleri eleştiren yazar 40-41
Wheare, Degory (1573-1647), İngiliz bilgini 188
Wicquefort, Abraham van (1606-82), Hollandalı diplomat 147

Witt, Jan de (1625-72), Hollandalı hukukçu ve devlet adamı 135
Wittenberg 23, 38-39, 76
Wolfenbüttel 70, 104, 184, 187
Worm, Ole (1588-1654), Danimarkalı *polymath* 25, 54, 106-107, 195
Wotton, Sir Henry (1568-1639), Venedik'te Britanya elçisi 125
Wrangel, Carl Gustaf (1613-76), İsveçli aristokrat ve asker 58
Wright, Edward (y. 1558-1615), İngiliz matematikçi 157

X

Xavier, Francisco (1506-52), İspanyol Cizvit misyoner 59, 195, 197

Y

yabancılaşmış aydınlar 24
Yahudiler 4, 33, 156
Yargı Günü Defteri ("Domesday Book") 118
Yasak Kitaplar Dizini 141, 170, 185
Yazın Cumhuriyeti ("Republic of Letters") 20, 27, 29, 49, 53, 57-59, 168

Z

Zara, Antonio (ö. 1620), İtalyan piskopos ve ansiklopedist 110, 115
Zedler, Johann Heinrich (1706-51) Alman yayımcı 172-173, 176
Znaniecki, Florian (1882-1958), Polonyalı sosyolog 6
Zurita, Jerónimo (1512-80), İspanyol tarihçi 140
Zürih 142
Zwinger, Theodor (1533-88), İsviçreli hekim ve ansiklopedist 25, 95, 142